

TİMAŞ YAYINLARI: 275
REFERANS KİTAPLAR
İslâmî Araştırmalar Dizisi:8

B u K i t a b ı n S e r ü v e n i :

Başlangıçtan Günümüze TASAVVUF, Ajans Tim tarafından baskıya hazırlanmıştır.

Kapak tasarımı Kenan ÖZCAN'a ait olup, baskı ve cilt takibi Ekrem ÇALIŞ tarafından yapılmıştır.

Kitabın iç baskısı Eko Ofset'te, kapak baskısı Seçil Ofset'te, cilt işlemleri Sistem Mücellithanesi'nde gerçekleştirilmiştir.

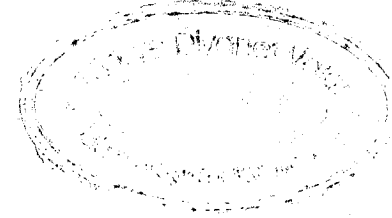
Başlangıçtan Günümüze TASAVVUF, 1. baskı olarak 1996 Ocak ayında yayınlanmıştır.

Kitabın Uluslararası Seri Numarası (ISBN) 975-362-192-2

TİMAŞ YAYINLARI

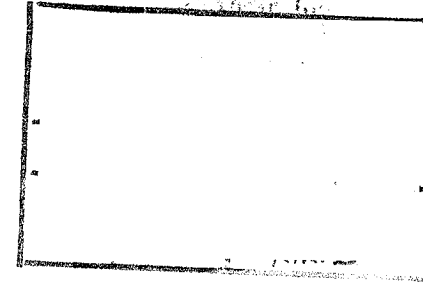
Türkocağı Cad. No: 17 İstanbul Tabip Odası İşhanı Kat:1
34440 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: (0.212) 513 84 15 - 513 32 42 Fax: 512 40 00

Doç. Dr. Ahmet KIRKKILIÇ

Başlangıçtan Günümüze
TASAVVUF

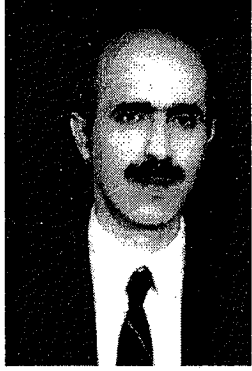
*İslâmiyet Öncesi Mistisizmi
İslâmiyet'te Tasavvuf
Tasavvuf İstilahları
Mezhepler ve Tarikatlar*

TİMAŞ YAYINLARI

İSTANBUL

1996

**Doç. Dr. Ahmet
KIRKKILIÇ**

Eserleri ve Divanı'nın Ténkidli Metni" isimli doktora çalışmasını 1986'da tamamladı. 1989'da Yardımcı Doçent, 1994'te da Doçent ünvanını aldı.

1989-1992 yılları arasında Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü başkanlığında bulunan Kırkkılıç, 1994 yılından beri aynı fakültede Resim-İş Bölümü Başkanlığı ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyeliği görevini yürütmektedir.

Şeref Hanım Divanı ve İncelemesi, Sultan III. Murad Hayatı Edebi Kişiliği Eserleri ve Divanından Seçmeler, Açıklamalarıyla 17. Yüzyıla Kadar Eski Türk Edebiyatı, Açıklamalarıyla 18. Yüzyıl Divan Şiiri, Kırk Vezir Hikâyeleri (Sadeleştirme) adlı çalışmaları bulunan Doç. Dr. Ahmet Kırkkılıç'ın, Milli Kültür, Yedi İklim, İslâmî Edebiyat, Mina, K. Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, Kalem ve Onur gibi birçok dergide yayınlanmış yazıları mevcuttur.

Evli ve dört çocuk babası olan Doç. Dr. Ahmet Kırkkılıç, İngilizce bilmektedir.

1951 yılında Erzurum'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Erzurum'da tamamladıktan sonra, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Erzurum, Kars-Kağızman ve Uşak'ta Edebiyat öğretmenliği, 1975-78 yılları arasında Erzurum Cumhuriyet Lisesi Yabancı Diller Yüksek Okulu Müdürlüğü'nde bulundu. 1980 yılında Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi'ne geçen Ahmet Kırkkılıç, "Kerîmî-Mesîhî-Zâtî ve Neşâtî'nin Edirne Şehrengizleri" adlı doktora ön çalışmasını 1979'da; "Sultan Üçüncü Murad (Murâdî) Hayatı, Edebî Kişiliği,

İçindekiler

Önsöz	19
Kısaltmalar	21
1.İslâmiyet Öncesi Mistisizmi	25
1.1.Anadolu İnançları	26
1.1.1.CYBELE (Kibele).....	26
1.2.Yunan ve Ege Havzası İnançları	27
1.2.1. ORPHEUS.....	27
1.2.2. HERMES.....	28
1.2.3. THALES.....	30
1.2.4. PYTHAGORAS (Fisagor).....	30
1.2.5. ANAXİMANDROS.....	33
1.2.6. KSENOPHANE (Ksenophane).....	34
1.2.7. SOKRATES (Sokrat).....	34
1.2.8. PLÂTON (Eflâtun).....	35
1.2.9. ARİSTOTELES (Aristo).....	37
1.2.10. PLOTİNOS (Plotin).....	38
1.2.11. STOİCİSME.....	41
1.2.12. EPİKÜROS.....	42
1.2.13. PHİLON.....	43
1.2.14. ORİGENES.....	43
1.2.15. GNOSTİSİZM.....	44
1.3.Mısır İnançları	45
1.3.1. İSİS.....	45
1.4.Babil ve Asur Dini	47
1.4.1. BABİL.....	47
1.4.2. ASUR.....	47
1.5.İran İnançları	48
1.5.1. ZERDÜŞT.....	48
1.5.2. MANİCHÉİSME (Maniheizm).....	49
1.5.3. MİTHRAİZM.....	49
21.6.Hint İnançları	50
1.6.1. HİNDÜİZM / BRAHMANİZM.....	50
1.6.2. BUDHA.....	52
1.6.3. TAOİZM.....	54
1.7.Yahudilik	55
1.7.1. SPİNOZA.....	59
1.8.Hristiyan Mistisizmi	59
1.8.1. AREOPAGİTE.....	62
1.8.2. St. AUGUSTİNUS.....	62
1.8.3. St. BERNARD.....	63

1.8.4.St. BONÉVENTOR.....	63
1.8.5. BOHME.....	63
1.8.6. BRUNO.....	64
1.8.7. DESCARTES.....	64
1.8.8. ECKHART.....	67
1.8.9. ERİGÉNE.....	66
1.8.10. GERSON.....	66
1.8.11. JACOBI.....	67
1.8.12. MALEBRANCHE.....	67
1.8.13. St. MARTİN.....	67
1.8.14. MIRANDOLA.....	68
1.8.15. VİCTOR.....	68
2. Tasavvufun Menşei.....	69
3. Türkler Arasında Tasavvufun Gelişimi.....	73
4. İslâmiyet'te Tasavvuf.....	77
4.1. Yaratılış.....	93
4.2. Gizli Hazine ve Ayan-ı Sabite.....	96
4.3. Tecelli ve Kün Emri.....	99
4.4. Varlığın Beş Mertebesi.....	105
<i>Hazret-i Gayb-ı Mutlak.....</i>	<i>105</i>
<i>Âlem-i ceberut.....</i>	<i>105</i>
<i>Âlem-i melekût.....</i>	<i>106</i>
<i>Âlem-i şehadet.....</i>	<i>106</i>
<i>Âlem-i insan-ı kâmil.....</i>	<i>106</i>
4.5. Hakk'a Ulaşma.....	106
4.6. Nefsini Tanı.....	109
4.7. Tenasüh ve Ruh Çağırma.....	111
4.8. Hikmetin Başı.....	113
4.9. Ruh'u Terbiye.....	120
4.9.1. MİDE ŞEHVETİNİ TERBİYE.....	120
4.9.2. CİNSİ DUYGUYU TERBİYE.....	121
4.9.3. DİLİ TERBİYE.....	121
4.9.4. GADABI TERBİYE.....	122
4.9.5. HASEDİ TERBİYE.....	123
4.9.6. DÜNYA SEVGİSİNİ TERBİYE.....	124
4.9.7. ŞÖHRET ARZUSUNU TERBİYE.....	127
4.9.8. RİYADAN ARINMA.....	127
4.9.9. KİBİRDEN UZAK DURMA.....	128
4.9.10. GURURDAN UZAK DURMA.....	129
4.9.10.1. Âlimler.....	129
4.9.10.2. Abitler.....	129
4.9.10.3. Sufiler.....	130
4.9.10.4. Zenginler.....	130
4.10. Şeriat - Tarikat - Hakikat.....	131

4.11. Şeriat - Tarikat İlişkisi ve Tasavvuf.....	133
4.11.1. Şeriat ve Tarikat İlişkisi.....	135
4.11.1.1. <i>Tevbe</i>	144
4.11.1.2. <i>Züht</i>	146
4.11.1.3. <i>Tevekkül</i>	147
4.11.1.4. <i>Şükür</i>	150
4.11.1.5. <i>Reca</i>	150
4.11.1.6. <i>Havf</i>	152
4.11.1.7. <i>Sabır</i>	153
4.11.1.8. <i>Rıza</i>	155
4.11.1.9. <i>Muhabbet</i>	156
4.12. Tarikat Adabı ve Tevhit.....	157
4.12.1. TEVHİT.....	157
4.12.1.1. <i>Ef'alî tevhit</i>	158
4.12.1.2. <i>Sıfatî tevhit</i>	158
4.12.1.3. <i>Zatî tevhit</i>	158
4.13. Tasavvufî Hâller ve Mertebeler.....	159
4.13.1. TASAVVUFÎ HÂLLER.....	161
4.13.1.1. <i>Setr</i>	161
4.13.1.2. <i>Gaybet</i>	161
4.13.1.3. <i>Huzur</i>	161
4.13.1.4. <i>Sahv</i>	161
4.13.1.5. <i>Mahv</i>	161
4.13.2. SEYR Ü SÜLÜKUN YEDİ MERTEBESİ.....	162
4.13.2.1. <i>Makam-ı Nefs</i>	163
4.13.2.2. <i>Makam-ı Sadr</i>	163
4.13.2.3. <i>Makam-ı Ruh</i>	163
4.13.2.4. <i>Makam-ı Sır</i>	164
4.13.2.5. <i>Makam-ı Sirru's-sır</i>	164
4.13.2.6. <i>Makam-ı Ahfa</i>	165
4.13.2.7. <i>Makam-ı Hakayık-ı Mutlak</i>	165
4.13.13. SEYR Ü SÜLÜK.....	166
4.14. Sufiye.....	171
4.15. Tarikatın Faydaları.....	173
4.16. Vahdet-i Vücut.....	174
4.16.1. VAHDET-İ VÜCUT ve PANTHÉISME.....	176
4.16.2. DEVİR NAZARİYESİ.....	184
4.16.3. HULÜLİYE.....	185
4.16.4. VAHDET-İ VÜCUDU BENİMSEYENLERİN DÜŞEBİLECEKLERİ TEHLİKELER.....	187
4.17. Tarikattan Sahabe Mesleğine.....	192

4.18. İman Hakikatleri Yolu.....	195
5. Hallac-ı Mansur ve Ene'l-Hak Üzerine.....	201
7. Tasavvuf İstılâhları.....	215
8. Mezhepler ve Tarikatlar.....	253
ABADİYE.....	253
ABBASIYE.....	253
ABDALLIK.....	253
ABDÜSSELÂMIYE.....	253
ABİDİYE.....	253
ACARİDE.....	253
ÂCİZİYE.....	254
ADİLİYE.....	254
AFİFİYE.....	254
AFTAHİYE.....	254
AHİLİK.....	254
AHİYE.....	255
AHMEDİLİK.....	255
AHMEDİYE.....	255
AHNESİYE.....	255
AHRARİYE.....	255
AHŞEDİYE.....	255
ALEVİLİK.....	255
ALİYE.....	261
ALVANIYE.....	261
AMMARİYE 1.....	261
AMMARİYE 2.....	261
AMRİYE.....	261
ARUSİYE.....	261
ASSALİYE.....	261
ASVARİYE.....	261
AŞKİYE.....	261
AŞURİYYE.....	261
ATAİYE.....	261
AYDERUSİYE.....	261
AZÂFİRA.....	261
AZİRİYE.....	262
AZİZİYE.....	262
AZRAKİYE.....	262
BABAİLİK.....	262
BABEKİLİK.....	262
BABİLİK.....	262
BABIYE.....	263
BAHAİLİK.....	263
BAHAİYE.....	264
BAHŞİYE.....	264

BAKİRİYE.....	264
BAKLİYE.....	264
BATINİLİK (Esotérisme).....	264
BAYRAMİYE 1.....	266
BAYRAMİYE 2.....	267
BAYRAMİYE-İ ŞEMSIYE.....	267
BAYYUMİYE.....	267
BEDEVİYE.....	267
BEDAİYE.....	267
BEDREDDİNİLİK.....	267
BEDRİYE.....	268
BEHŞEMİYE.....	268
BEKRİYE.....	268
BEKTAŞLIK.....	268
BENANİYE.....	269
BERGÜSİYE.....	269
BERKUKİYE.....	269
BEYANİYE 1.....	269
BEYANİYE 2.....	269
BEYAZİYE.....	269
BEYHESİYE.....	269
BEYYUMİYE.....	269
BİBERİYE.....	269
BİKRİYYE.....	269
BİSTAMİYE.....	269
BİŞRİYE.....	269
BİTRİYE.....	269
BOHORA.....	269
BUHURİYE 1.....	269
BUHURİYE 2.....	269
BURHANİYE.....	269
BUTRİYE.....	269
CAFERİYE 1.....	270
CAFERİYE 2.....	270
CAHİDİYE.....	270
CAHİZİYE.....	270
CAMİYE.....	270
CAMİYE.....	270
CARUDİYE.....	270
CAVİDANİLİK.....	270
CAVLAKİYE.....	270
CEBERTİYE.....	270
CEBRETİYE.....	270
CEBRİYE.....	271
CEHMIYE.....	271
CELVETİYE.....	271

CEMALİYE 1	272
CEMALİYE 2	272
CENAHİYE	272
CERRAHİYE	272
CEZULİYE	272
CİBAVİYE	272
CİHANGİRİYE	272
CUBBAİYE	273
CÜNDELİYE	273
ÇEPNİLİK	273
ÇERKEŞİYE	273
ÇEŞTİYE	273
ÇİŞTİYE	273
DAUDÎ	273
DEHRİYE	273
DEMİRTAŞIYE	273
DERDİNİYE	273
DERKAVİYE	273
DESSUKİYE	273
DİRARİYE	274
DİRDİRİYE	274
DİRİNİYE	274
DÜCANİYE	274
DÜRDÜRİYE	274
DÜRZİLİK	274
DÜRZİYE	275
DÜSUKİYE	275
EBADİLİK	275
EBHERİYE	275
EBÜLVEFAİYE	275
EDHEMİYE	275
EFLÂKİYE	275
EFTAHIYE	275
EHDELIYE	275
EHL-İ SÜNNET	275
EKBERİYE 1	275
EKBERİYE 2	275
ERDEBİLİYE	276
ESEDİYE	276
EŞARİYE	276
EŞREFİYE	277
EVLÂD-İ NUH	277
EZAFİRE	277
EZARİKA	277
EZELİLİK	277
EZHERİYE	277

FAZİLİYE	277
FENALİYE	277
FENARİYE	277
FERAİZİYE	277
FEYZİYE	278
FİDAVİYE	278
FİRDEVSİYE	278
FUADİYE	278
GALİYE	278
GARİBİYE	279
GASSANİYE	279
GAYLANİYE	279
GAZİYE	279
GAZZALİYE	279
GÖRANLAR	279
GULAT-I ŞİA	279
GURABİYE	279
GÜLŞENİYE	279
HABİTİYE	279
HADBİYE	279
HADESİYE	280
HAFİFİYE	280
HAKAİKİYE	280
HALEFİYE	280
HALETİYE	280
HALİDİYE	280
HALİFİYE	280
HALİLİYE	280
HALİSİYE	280
HALLACİYE	280
HALLACİYE	280
HALVETİYE	280
HAMEDİYE	281
HAMMARİYE	281
HAMZAVİYE	281
HANBELİLİK	281
HANEFİLİK	282
HANEFİYE	282
HARFİYE	282
HARİCİLİK 1	283
HARİCİLİK 2	284
HARİRİYE	284
HASANİYE	284
HASİRİYE	284
HAŞAVİYE	284
HAŞBİYE	284

HAŞEVİYE.....	284
HAŞHAŞİYE.....	284
HAŞİMİYE.....	285
HATTABİYE.....	285
HAVARİC.....	285
HAYDARİYE 1.....	285
HAYDARİYE 2.....	285
HAYYATİYE.....	285
HEMEDANİYE.....	285
HENSELİYE.....	285
HEYSEMİYE.....	285
HİLÂLİYE.....	285
HİMMETİYE.....	285
HİNDİYE.....	385
HİŞAMİYE.....	385
HİYAMİYE.....	286
HUFNİYE.....	286
HULMANİYE 1.....	286
HULMANİYE 2.....	286
HULÛLİYE.....	286
HURREMİYE.....	286
HURUFİLİK.....	286
HUSEYİMİYE.....	289
HUZEYLİYE.....	289
HÜSEYİNİYE.....	289
HÜSNİYE.....	289
İŞKİYE.....	289
İBADİYE.....	289
İBAHİYE.....	289
İBAZİYE.....	289
İBRAMİYE 1.....	290
İBRAMİYE 2.....	290
İĞDİŞİYE.....	290
İHBARİYE.....	290
İHVANÜ'S-SAFA.....	290
İLHAMİYE.....	290
İLMİYE.....	290
İMAMİYE 1.....	290
İMAMİYE 2.....	290
İSEVİYE 1.....	291
İSEVİYE 2.....	291
İSEVİYE 3.....	291
İSHAKİYE 1.....	291
İSHAKİYE 2.....	291
İSHAKİYE 3.....	292
İSKÂFİYE.....	292

İSMAİLİYE 1.....	292
İSMAİLİYE 2.....	292
İSNA AŞERİYE.....	292
İŞRAKİYE.....	293
İVADİYE.....	293
KA'BIYE.....	293
KADERİYE.....	294
KADİRİYE.....	294
KADİYANİ.....	294
KALENDERİLİK.....	294
KÂMİLİYE.....	294
KARABAŞİYE.....	295
KARİBİYE.....	295
KARMATİLİK.....	295
KASANİYE.....	295
KATTANİYE.....	295
KÂZIRUNİYE.....	295
KEMALİYE.....	296
KERRAMİYE.....	296
KEŞFİYE.....	296
KEYSANİYE.....	296
KEYYALİYE.....	296
KIZILBAŞLIK.....	297
KİYALİYE.....	297
KONYAVİYE.....	297
KUREYBİYE.....	297
KUŞADAVİYE.....	297
KÜBREVİYE.....	297
MADAVİYE.....	297
MALİKİLİK.....	297
MANSURİYE 1.....	298
MANSURİYE 2.....	298
MANSURİYE 3.....	298
MARİKA.....	298
MARUFİYE.....	298
MARUFİYE.....	298
MATURİDİYE.....	298
MAYMUNİYE.....	299
MAZDEKİYE.....	299
MAZHARİYE.....	299
MAZİARİYE.....	299
MEHDEVİYE.....	300
MEHDİYE.....	300
MELÂMİYE.....	300
MELÂMİYE-İ BAYRAMİYE.....	301
MELÂMİYE-İ HAMZAVİYE.....	301

MELÂMÎYE-İ KASSARÎYE.....	301
MELÂMÎYE-İ NURÎYE.....	302
METURÎYE.....	303
MERİSÎYE.....	303
MESSÂÎYE.....	303
MEVLEVİLİK.....	304
MEYMUNÎYE.....	308
MİSRÎYE.....	308
MİSTARÎYE.....	308
MUAMMERÎYE.....	308
MUELLÎHE.....	308
MUEVVÎLE.....	308
MUFADDILA.....	308
MUFAVVIZA.....	308
MUGİRÎYE.....	309
MUHAMMEDÎYE.....	309
MUHAMMÎNA.....	309
MUHAMMÎRE.....	309
MUHTARÎYE.....	309
MUKANNAÎYE.....	309
MURADÎYE.....	309
MURDARÎYE.....	310
MUSEVÎYE.....	310
MUSLÎHÎYE.....	310
MUSTARÎYE.....	310
MUTEZİLE.....	310
MUVAFİKÎN.....	313
MÜBAREKÎYE.....	313
MÜBTEDİA.....	313
MÜCEDDİDÎYE.....	313
MÜCESSİME.....	314
MÜDEYMÎYE.....	314
MÜELLÎHE.....	314
MÜRCİE.....	314
MÜRSÎYE.....	315
MÜSTEDRİKE.....	315
MÜŞEBBİHE 1.....	315
MÜŞEBBİHE 2.....	315
MÜTELÂMÎYE.....	315
MÜTEVALİ.....	315
NACÎYE.....	316
NAİMÎYE.....	316
NAKİSÎYE.....	316
NAKŞİBENDÎYE.....	316
NASİRÎYE 1.....	317
NASİRÎYE 2.....	317

NASİBÎYE.....	317
NASUHIYE.....	317
NAVASIB.....	317
NAVUŞIYE.....	317
NAZZAMÎYE.....	317
NECATÎYE.....	318
NECCARÎYE.....	318
NECEDAT.....	318
NEFSÎYE.....	319
NİMETULLAHIYE.....	319
NİYAZÎYE.....	319
NİZAMÎYE.....	319
NİZARÎYE.....	319
NOKTAVÎ.....	319
NOKTAVİLİK.....	319
NUMANÎYE.....	319
NURBAHŞÎYE.....	319
NURCULUK.....	319
NUREDDİNÎYE.....	320
NURÎYE 1.....	320
NURÎYE 2.....	320
NURÎYE 3.....	320
NURÎYE 4.....	320
NUSAYRÎYE.....	321
NÜKKÂRÎYE.....	321
NÜMEYRÎYE.....	321
OSMANÎYE.....	322
RAFİZİLİK.....	322
RAMAZANÎYE.....	322
RAUFÎYE.....	322
RAVENDÎYE.....	322
REŞADÎYE.....	322
REVŞENÎYE.....	322
REZAMÎYE.....	322
RİCÎYE.....	322
RİFÂİLİK.....	323
RİZAMÎYE.....	323
RUFÂİLİK.....	323
RUMÎYE.....	323
RUŞENÎYE.....	323
RUZUKÎYE.....	323
RÜKNÎYE.....	323
SABBAHIYE.....	323
SABBE.....	324
SABİRÎYE.....	324
SADÎYE 1.....	324

SADİYE 2.....	324
SAFAVİYE.....	324
SALÂHİYE.....	325
SALİBE.....	325
SALİHİYE.....	325
SARLİYE.....	325
SAVİYE.....	325
SAYYADİYE.....	325
SEB'İYE.....	325
SEBEİYE 1.....	325
SEBEİYE 2.....	325
SEBEİYE 3.....	325
SEB'İYE.....	326
SEBSEBİYE.....	326
SELÂMİYE.....	326
SELEFİYE.....	326
SEMMANİYE.....	327
SEVBANİYE.....	327
SEZÂİYE.....	327
SİNANİYE.....	327
SİNNAVİYE.....	327
SİVASİYE.....	327
SUFRİYE.....	327
SURHUBİYE.....	327
SUSANİYE.....	327
SÜHREVERDİYE 1.....	328
SÜHREVERDİYE 2.....	328
SÜLEYMANCILIK.....	328
SÜLEYMANİYE 1.....	328
SÜLEYMANİYE 2.....	328
SÜMBÜLİYE.....	329
SÜMENİYE.....	329
SÜMMANİYE.....	329
SÜNBÜLİYE.....	329
SÜNNİLİK.....	329
ŞABANİYE.....	329
ŞABAŞİYE.....	329
ŞAFİLİK.....	329
ŞAHHAMİYE.....	330
ŞATTARİYE.....	330
ŞAZİLİYE.....	330
ŞEMSİLER.....	330
ŞEMSİYE.....	330
ŞEREFİYE.....	331
ŞEYHİLİK 1.....	331
ŞEYHİLİK 2.....	331

ŞEYHİYE.....	331
ŞEYTANİYE.....	331
ŞİA.....	331
Şİİ.....	331
Şia-i Ulâ.....	331
Usul-i Şia.....	332
ŞUAYBİYE.....	332
ŞUMEYTİYE.....	332
ŞURAT.....	332
ŞUREYKİYE.....	332
ŞUTTAR.....	333
TAGLEBİYE.....	333
TAHTACILIK.....	333
TALİMİYE.....	333
TARAKİYE.....	333
TAUSİYE.....	333
TAYFURİYE.....	333
TEBERRAİYE.....	333
TENNURİYE.....	333
TEVVABİN.....	333
TİCANİYE.....	333
TUMANİYE.....	334
TUNİYE.....	334
UBEYDİYE.....	334
ULYANİYE.....	334
UŞŞAKİYE.....	334
VAHİDİYE.....	334
VAİDİYE.....	334
VAKİFİYE.....	334
VASILİYE.....	334
VEFAİYE 1.....	335
VEFAİYE 2.....	335
VEFAİYE 3.....	335
VEHHABİYE.....	335
VELEDİYE.....	335
YAFİİYE.....	336
YAHOVA ŞAHİTLERİ.....	336
YAMİYE.....	336
YESEVİYE.....	336
YEZİDİLİK.....	337
YUNUSİYE.....	337
ZAFERANİYE.....	338
ZAFİRİYE.....	338
ZAHİDİYE.....	338
ZAHİRİYE.....	338
ZERRAMİYE.....	338

ZERRARİYE.....	338
ZERUKİYE.....	338
ZERRİNİYE.....	338
ZEYDİYE.....	338
ZEYİNİYE.....	339
ZİYADİYE.....	339
ZUHARİYE.....	339
ZÜHRİYE.....	339
6.Sözün Sonu	341
Faydalanılan Kaynaklar	345

Önsöz

İslâm tasavvufu, son ve en mükemmel ilâhî din olan Müslümanlık'la güzel bir uyum sergiler. *Tasavvuf* yoluna girenlerin son peygamber olan *hatemü'l-enbiya Hz. Muhammede* (a.s.m.) indirilen *Kur'an-ı kerim* hükümlerine uymamış olmaları düşünülemez. Sapmalar hariç, *tasavvuf* yolunun yolcuları şeriata son derece bağlıdır. *Emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münkeri* yerine getiren, yani *Allahu taâlânın* (c.c.) yap dediklerini yapıp, yapma dediklerinden kaçınan insanlardır. Farz namazlarını kılarlar, ramazan oruçlarını tutarlar; hacc'a gider, zekât verirler. Değil haramlardan, şüpheli şeylerden bile sakınırlar. Kısaca *takva*, *vera* sahibidirler.

Hicrî ikinci yüzyılda hızlı bir tercüme faaliyeti göze çarpar. İlk mutasavvıflar bir taraftan *Mısır*, *Mezopotamya* kültürlerini araştırırken, diğer taraftan *Yunan ve Ege Havzası* medeniyetlerine, din ve felsefesine ait eserleri İranlılar vasıtasıyla tercüme etmeye başlarlar. *Kadim medeniyetlerdeki dünyanın yaratılışı*, ruh ve tanrı inancı, öz ve madde ilişkisi gibi hadiseler gözden geçirilir. Bazı inançların birbirine kısmen de olsa benzediği görülür. Uygun görülenler şeriatın dışına çıkmamak kaydıyla eski inançlarla zenginleştirilir. Fakat her şeye rağmen bazı tarikatlarda sapmaların olduğunu da kabul etmek gerekir.

Biz de, bu hassas konu üzerinde hüküm vermekten mümkün mertebe kaçınarak *Yunan ve Ege Havzası*, *Babil ve Asur*, *İran ve Hindistan* felsefî inançları ile *Yahudî ve Hristiyan* dinlerini gözden geçirmekle, bunların birbirinden ne ölçüde etkilendiklerini gösterebileceğimizi umduk. Bu nazariyeleri yukarıda saydığımız sıra üzere kronolojik olarak tasnif ettik.

Günümüzde bazı *hâl ehli* mutasavvıfların taşkın halleri ve sözleri göz önünde bulundurularak *tasavvufun* sınırlandırılmak veya değişik şekilde yorumlanmak istendiğini görüyoruz. Bu yüzden *tasavvufun* ayet ve hadisler doğrultusunda, başka bir deyişle şeriat hükümleri çerçevesinde ele alınması gerektiğini düşündük. Kitabın asıl konusu olan *tasavvuf* hakkında elde ettiğimiz bilgileri sergilerken, meselenin, bir *hâl ve duyuş meselesi* olduğunu göstermek istedik.

Tasavvuftan bahsederken tarikatlara göz atmamanın bir noksanlık olacağından hareketle oldukça kısa bir tarzda bu konuyu da maddeler

hâlinde ele aldık. Üzerinde tartışılan veya kendisiyle ilgili olduğumuz bazı mezhepler veya tarikatlar hakkındaki bilgileri biraz daha geniş tutarken, bir kısmının sadece hangi mezhebin veya tarikatın kolu olduğunu belirtmekle yetindik.

Mezhepler, tarikatlar ve tasavvufu ele alırken bazı ıstılâh ve terimlere başvurmak zorunda kaldık. Bu tabirlerin açıklanması gerekiyordu. Bunların yanı sıra edebiyatımız da tasavvufun geniş kelime dağarcığından faydalanmıştı. Bu tip eserleri okuyanların da bazı tabirleri bilmeye ihtiyacı olabileceğini düşünerek oldukça geniş fakat özlü bir tasavvuf sözlüğünü de kitaba dahil etmeyi uygun bulduk.

İslâmiyet Öncesi Mistisizmi, İslâm Tasavvufu, Tasavvuf İstılâhları, Mezhepler ve Tarikatlar şeklinde dört ana bölümden oluşan bu kitabın, büyük bir boşluğu dolduracağını savunmak, büyük bir iddia olacağından, hâlen piyasada var olanlara yeni bir renk getireceğine inanıyoruz.

Kitabın birinci baskısı Atatürk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Matbaasında yapıldı. İkinci baskının hazırlanmasına yardım eden Prof. Dr. Alaaddin BAŞAR, Arş. Gör. Suat UMAGAN, Arş. Gör. Lokman TURAN, Abdülhalim ULAŞA ve basımı gerçekleştiren TİMAŞ ailesine teşekkürü zevkli bir borç biliyoruz. Büyük bir meselede kalem oynatmanın bazı kusurları ve noksanlıkları da beraberinde getireceği bilinciyle hata ve eksikliklerimizin düzeltilmesi için okuyucu ve ilim adamlarının her türlü yardım ve uyarılarını bekliyoruz.

Doç. Dr. Ahmet Kırkılıç

8 Aralık 1995 / Erzurum

Kısaltmalar

100 STMT	(b k . f . k .)	Çev.	Çeviren
	GÖLPINARLI, Abdülbaki,	DE	(bk. f.k.) LEVEND, Agâh Sırrı, Divan Edebiyatı.
	100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar.	Doç.	Doçent
101 SM	(bk. f.k.) ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, 101 Soruda Mezhepler.	Dr.	Doktor
A 40 H	(bk. f.k.) ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, Açıklamalarıyla 40 Hadis.	DŞS	(bk. f.k.) PALA, İskender, Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü
a.g.	adı geçen	DT	(bk. f.k.) CHALLAYE, Félicien, Dinler Tarihi.
a.g.e.	adı geçen eser	Ed.	Edebiyat
a.s.	aleyhisselâm	EL	(bk. f.k.) Said Nursî, Emirdağ Lâhikası.
a.s.m.	aleyhisselâtu vesselâm	ETEM	(bk. f.k.) SOYSAL, Orhan, Eski Türk Edebiyatı Metinleri.
A.Ş.	Anonim Şirketi	F	(bk. f.k.) MAZİOĞLU, Hasibe, Fuzulî ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler
a.y.	aynı yer	f.k.	Faydalanılan Kaynaklar
AB	Ana Britanica.	Fak.	Fakültesi
Ank.	Ankara	FDS	(bk. f.k.) BOLAY, S. Hayri, Felsefî Doktrinler Sözlüğü.
Arş. Gör.	Araştırma Görevlisi	Fİ	(bk. f.k.) KEKLİK, Nihat, Felsefenin İlkeleri.
Bakn.	Bakanlığı	FS	(b k . f . k .) HANÇERLİOĞLU, Orhan, Felsefe Sözlüğü.
Basm.	Basımevî	G	(bk. f.k.) ALPASLAN, Ali , Şeyh Galib
BFA	(bk. f.k.) SENA, Cemil, Büyük Filozoflar Ansiklopedisi.	Hazl.	Hazırlayan(lar)
bk.	bakınız	H.	Hicrî
BL	Büyük Larousse.	İA	İslâm Ansiklopedisi.
BL	(bk. f.k.) Said Nursî, Barla Lâhikası		
bs.	Basım/Baskı/Basılış		
Bsmv	Basımevî		
BT	(bk. f.k.) ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, Büyük Tarikatlar.		
c.	cilt		
c.c	celle celâlühü		

İAA	İslâm Âlimleri Ansiklopedisi.	M.Ö.	Mesnevî-i Nuriye.
İBR	(bk. f.k.) ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, İslâmî Bilgiler Rehberi.	M.S.	Milâttan Önce
İMİYA	(bk. f.k.) ÇAĞATAY, Neş'et, İslâm'da Mezhepler ve İnanç Yolları Ansiklopedisi.	MT	Milâttan Sonra
İS	(bk. f.k.) HANÇERLİOĞLU, Orhan, İnanç Sözlüğü.	MT	(bk. f.k.) ALTINTAŞ, Hayrani, Marifetname'de Tasavvuf.
İst.	İst.	MU	(bk. f.k.) Said Nursî, Muhakemât.
İTM	(bk. f.k.) GÜNGÖR, Erol, İslâm Tasavvufu'nun Meseleleri.	muht. yer.	muhtelif yerler.
k.s.	kuddise sırruhu	N	(bk. f.k.) İPEKTEN, Halûk, Nailî Divanı
k.v.	kerremallahu veche	Na	(bk. f.k.) İPEKTEN, Halûk, Nailî
KH	(bk. f.k.) ÜNAL, Harun, Kırk Hadis, Tasavvufî Yorumlarıyla.	NÜ	(bk. f.k.) CANDOĞAN, Kâmil, Nefahatü'l-Üns min Hadaratı'l-Kuds Tercümesi.
KL	(bk. f.k.) Said Nursî, Kastamonu Lâhikası	OTABL	(bk. f.k.) YEĞİN, Abdullah, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat.
Koll. Şti.	Kollektif Şirketi	OTDTS	(bk. f.k.) PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Teyimleri ve Terimleri Sözlüğü.
KSHM	(bk. f.k.) ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, Kendi Sözleriyle Hz. Muhammed.	Ö.	Ölümü
L	(bk. f.k.) Said Nursî, Lem'alar.	ÖAPS	Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü I.
M	(bk. f.k.) KIRKKILIÇ, H. Ahmet, Sultan Üçüncü Murad	Prof.	Profesör
M	(bk. f.k.) Said Nursî, Mektûbat.	r.a.	radiyallahu anh/anha
Matb.	Matbaacılık	RA	Rehber Ansiklopedisi.
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı	RK	(bk. f.k.) YAZICI, Tahsin, Tasavvufun İlkeleri, Risale-i Kuşeyrî.
ML	Meydan Larousse	RTET	(bk. f.k.) BANARLI, Nihad Sâmi, Resimli Türk Edebiyatı Târîhi.
MN	(bk. f.k.) Said Nursî,	S	(bk. f.k.) Said Nursî, Sözler.
		S.	Sayı
		s.	sahife

Ş	(bk. f.k.) Said Nursî, Şuâlar.		Tasavvuf Tarihi.
ŞÇY	(bk. f.k.) ŞAHİN, M. Abdülfettah, Şüpheler ve Çıkış Yolları I.	TTK	Türk Tarih Kurumu
ŞDT	(bk. f.k.) TARLAN, Ali Nihad, Şeyhî Divanını Tedkik.	TTS	(bk. f.k.) ULUDAĞ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü
ŞG	(bk. f.k.) KALKIŞIM, Muhsin, Şeyh Gâlib Dîvânı	UM	(bk. f.k.) SOYKUT İ. Hilmi, Açıklamalarıyla XII. Asırdan XX. Asra kadar Türk Şiirinde Tasavvuf, Hikmet ve Felsefeyle Dolu Unutulmaz Mısra'lar
T ve T	(bk. f.k.) ERAYDIN, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar.		Üni. Üniversitesi
TA	Türk Ansiklopedisi.	Üni.	Üniversitesi
TDEA	Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi.	vd.	ve diğerleri
TE	(bk. f.k.) KABAKLI, Ahmed, Türk Edebiyatı.	Y. Doç. Dr.	Yardımcı Doçent
TT	(bk. f.k.) SUNAR, Cavit,	Yayn.	Yayınları/Yayıncılık

1.İslâmiyet Öncesi Mistisizmi

İslâmiyetin başlangıcında bir tasavvuf akımından bahsetmek mümkün değildir. Ashab-ı kiram ve tabiin dinin emirlerine harfiyen uyan müminlerdir.

“Ashabım gökteki yıldızlar gibidir. Hangisinin yolundan giderseniz hidayete erersiniz.”

hadis-i şerifi gereğince ashabın her birini ayrı bir *tarikât* piri olarak kabul etmek de mümkündür.

İslâm devletinin sınırları genişleyince eski kültürlerle tanışan Müslümanlar önceki inançları da araştırma gereği duydular. Bunun sonucu olarak da hicrî ikinci yüzyıldan itibaren *tasavvuf* dediğimiz cereyan müesseseseleşmeye başladı. İlk sufiler şer’î hükümlere göre hareket etmeleri yanı sıra duydukları hâllerî dışa vurmaya başladılar. Tadılan zevklerin taşkın bir şekilde dışa vuruluşu hicrî üçüncü, dördüncü yüzyılda görülmeye başlanır. *Şîilik* ve *Haricîlik* dışında *Sünnî tarikât*lar da bu yüzyıllarda çoğalmaya başlar. Bunlar, kendi *tarikât* pirlerini *ashaba* özellikle Hz. Ali (r.a.) ve Hz. Ebubekire (r.a.) bağladılar.

Geniş İslâm coğrafyası üzerindeki halklara *İslâmiyeti* daha iyi anlatabilmek için onların kültürlerini vakıf olmayı gerektiriyordu. Bunun sonucu olarak eski dinler ve inançlar tedkik edildi. Bu araştırma, özüne ve ilkelerine bağlı kalmak şartıyla *İslâmiyete* yeni bir renk ve canlılık getirdi.

Pek çok *tarikât* saflığını korurken bazı mezheplerde veya *tarikâtlarda* az da olsa sapmalar görüldü. Bu tip sapmaların neler olduğunu tesbit etmenin güçlüğü veya böyle bir hareketin bizi haksız sonuçlara götüreceği düşüncesinden hareketle *tarikâtları* ve eski inançları alfabetik bir tarzda sıralamanın daha doğru olacağını düşündük. Bu tasnifi yaparken de önce *İslâmiyet* öncesi inançları, sonra İslâm *tasavvufunu*, sonra da *tarikâtları* sıraladık.

Önceki inançlarla bazı benzerlikler göstermekle beraber İslâm *tasavvufu* hiç şüphesiz tamamen *İslâmiyete* ait bir mistisizmdir ve tamamen orijinaldir.

1.1. Anadolu İnançları

1.1.1. CYBELE (Kibele)

Cybele (Kibele) veya *Büyük Ana İlâhe Mezhebi*. Anadolu'da ana tanrıça. Arabistan'da *Hubel* (Kible), Ermenistan'da *Anahita*, Girit'te *Rhea*, Mısır'da *İsis*, Suriye'de *Lat*, İtalya'da *Vesta*..... adlarıyla anılır. M.Ö. altıncı yüzyıldan var olan bu mezhep M.Ö. üçüncü yüzyılda Roma'ya geçmişti.

(*Kibele*) veya *Rhêa*, gök ve yerin kızı idi. Temsilî olarak arzın sembolü olan boşlukta yuvarlanan ve arslanlar tarafından çekilen bir zafer arabasına binmiştir. Başında meşe dalından bir taç vardır. Kış mevsiminde sakladığı ve yaz gelince sunacağı hazinelerin anahtarlarını elinde tutmaktadır. Bitkilerin kışın ölmesini, yazın dirilmesini sembolize eder.

Gök, dağ ve denizlerin bir olduğu dönemde bunlar bir musikî ile ayrışır ve *Cybele* de bu arada doğar. Avuçlarını sürtüştürünce yılan ortaya çıkar. Onunla muşakasinda dağlar, denizler, göller, nehirler, sürüngenler meydana gelir. Pişmanlık duyan *Cybele* yılanı öldürür. Onun ruhunu ve adaleti sebebiyle de kendinden bir parçayı yer altına gönderir. Ölü yılanın savrulmuş dişlerinden çoban ve sığırtaç taifeleri oluşur. Bunların dönemi taş devridir. *Rhea* olarak Girit'i ziyaret eder. Kendine sevgili olarak güneş ve buhardan *Kronos*u yaratır. Fakat *Kronos* doğan bütün çocukları öldürür. *Kronos*'un baş parmağını kesen *Cybele* bunlardan *Daktiller*, *Zagreus*, *Fallosu* yaratır. Sonra Frigyalı *Attis* adlı bir köylüye gönül verir. Yunanlılar ona *Adonis* (*Cybele Attisi* ölümünden sonra bu adla diriltir), Sümerler *Tammuz* derler. *Demeter Kronosla Rheanın* kızıdır. *Kronos* Yunan'da yaratıcı dişi ilke *Gaianın* torunudur. *Gaia Zeus Kronostan* kurtarmış. *Zeus* da babası *Kronos*u tahttan indirip tanrılar tanrısı olmuş.

Cybele ile ilgili ve arz'ı temsil eden bir Tanrı daha vardır ki bu da *Opstur*. Tasvirî olarak sağ elini yardım için uzatmış, sol eliyle de fakirlere yiyecek dağıtmaktadır. *Opsun* bu tasviri *Mevlevî semamı* hatırlatır.

Bu mezhep, salikin Tanrı ile birleşmesi için fena bulması ve daha yüksek ve ölümsüz bir varlık hâlinde yeniden doğmasını vaz' eder.¹

¹İS, s. 16, 51, 52, 79-80, 140, 201, 350; TT (Cavit SUNAR, *Tasavvuf Tarihi*, Ank. Üni., İlahiyat Fak. Yayn., 130, Ank. Üni. Basm., Ank., 1975, 228 s.), s.132-135.

1.2. Yunan ve Ege Havzası İnançları

1.2.1. ORPHEUS

Trakya efsanelerindeki kral *Diagrosun* oğlu. Ölen karısı *Eurydikeyi* *Hadesin* elinden kurtarmak ister. Dönerken yasağa uymaz ve arkasına bakarak *Eurydikeyi* sonsuza dek kaybeder. *Zeus* da *Orpheusu* yıldırımla çarpar.

Başka bir efsaneye göre *Mainadlar* tarafından parçalanır. Baş dalgalarla *Midilliye* taşınır ve orada kehanetlerde bulunur.

Orpheusun liri bulduğuna, kehanet ve büyü yolları keşfettiğine inanılır.

Demeter Kronos ve *Rheanın* kızı, bereket ve toprak tanrıçasıdır. *Demeter* efsanesi, kızı *Kore* (*Persephone*) ve efsaneî kral *Triptolemos* ile birleştirilerek ilkel inançları zenginleştirdi. Bu inanç *Orpheusçuluğun* ağırlığını hissettirdiği tek dindir.

Bir çeşit sırları açıklama töreni olan *Eleusus* (Yunanistan'da bir şehir ve körfez adı) tapınma biçimleri, yukarıdaki efsanelerle karışmış durumdadır.

Orpheusçuluk sonsuz hayata yönelik kurtuluş, bu dünyada nasıl yaşadığımıza bağlı bir akımdır. Ruhun arınması için çile çekmek gerekir.

Mısırdaki olduğu gibi *Eski Yunanda* da halka ait *politeist*, aydın zümreye ait yüksek bir din görülür. *Eleusinian* ve *Dionysion* diye iki mezhepten bahsedilir.

Dionysius (Bacchus), *Zeus* ve kızı *Persephoneun* veya dünya ilâhesi *Demeterin* oğludur. *Dionysius* tezahür etmiş kelâmdır, ışıldayan canlı ve zeki ruhtur. Gökte, yıldızlar arasında, mavi derinliğin içinde gördüğü kendi hayaline âşık olur ve bu hayalin arkasından gider. *Titan* ve *Titanitler* onu parçalar, suda kaynatırlar, kalbini de gömerler. *Minerva* bu kalbi esir içine taşır. Kalp, güneş olur. İnsan ruhu ise semaya yükselen dumanlardan oluşur. Solmuş gölgeler kalpte birleşince *Dionysios* yeniden dirilir.

Dünya hayatı çilelidir. Vücut pislikten ibarettir. İnsan ilâhî ve şeytanî diye iki kısımdır. Şeytanî unsur, ayin ve ahlâkî tasfiye ile yok edilebilir. Ruh için *tenasüh* söz konusudur. Temizlenince varlık çemberinden

1.1. Anadolu İnançları

1.1.1. CYBELE (Kibele)

Cybele (Kibele) veya *Büyük Ana İlâhe Mezhebi*. Anadolu'da ana tanrıça. Arabistan'da *Hubel* (Kible), Ermenistan'da *Anahita*, Girit'te *Rhea*, Mısır'da *İsis*, Suriye'de *Lat*, İtalya'da *Vesta*..... adlarıyla anılır. M.Ö. altıncı yüzyıldan var olan bu mezhep M.Ö. üçüncü yüzyılda Roma'ya geçmişti.

(*Kibele*) veya *Rhêa*, gök ve yerin kızı idi. Temsilî olarak arzın sembolü olan boşlukta yuvarlanan ve arslanlar tarafından çekilen bir zafer arabasına binmiştir. Başında meşe dalından bir taç vardır. Kış mevsiminde sakladığı ve yaz gelince sunacağı hazinelerin anahtarlarını elinde tutmaktadır. Bitkilerin kışın ölmesini, yazın dirilmesini sembolize eder.

Gök, dağ ve denizlerin bir olduğu dönemde bunlar bir musikî ile ayrışır ve *Cybele* de bu arada doğar. Avuçlarını sürttüğünde yılan ortaya çıkar. Onunla münasabasında dağlar, denizler, göller, nehirler, sürüngenler meydana gelir. Pişmanlık duyan *Cybele* yılanı öldürür. Onun ruhunu ve adaleti sebebiyle de kendinden bir parçayı yer altına gönderir. Ölü yılanın savrulan dişlerinden çoban ve sığırtmacı taifeleri oluşur. Bunların dönemi taş devridir. *Rhea* olarak Girit'i ziyaret eder. Kendine sevgili olarak güneş ve buhardan *Kronos*u yaratır. Fakat *Kronos* doğan bütün çocukları öldürür. *Kronos*'un baş parmağını kesen *Cybele* bunlardan *Daktiler*, *Zagreus*, *Fallosu* yaratır. Sonra Frigyalı *Attis* adlı bir köylüye gönül verir. Yunanlılar ona *Adonis* (*Cybele Attisi* ölümünden sonra bu adla diriltir), Sümerler *Tammuz* derler. *Demeter Kronosla Rhea*'nın kızıdır. *Kronos* Yunan'da yaratıcı dişi ilke *Gaianın* torunudur. *Gaia Zeus*u *Kronos*tan kurtarmış. *Zeus* da babası *Kronos*u tahttan indirip tanrılar tanrısı olmuş.

Cybele ile ilgili ve arz'ı temsil eden bir Tanrı daha vardır ki bu da *Opstur*. Tasvirî olarak sağ elini yardım için uzatmış, sol eliyle de fakirlere yiyecek dağıtmaktadır. *Opsun* bu tasviri *Mevlevî semaini* hatırlatır.

Bu mezhep, salikin Tanrı ile birleşmesi için fena bulması ve daha yüksek ve ölümsüz bir varlık hâlinde yeniden doğmasını vaz' eder.¹

¹İS, s. 16, 51, 52, 79-80, 140, 201, 350; TT (Cavit SUNAR, *Tasavvuf Tarihi*, Ank. Üni., İlahiyat Fak. Yayn., 130, Ank. Üni. Basm., Ank., 1975, 228 s.), s.132-135.

1.2. Yunan ve Ege Havzası İnançları

1.2.1. ORPHEUS

Trakya efsanelerindeki kral *Diagrosun* oğlu. Ölen karısı *Eurydikeyi* *Hadesin* elinden kurtarmak ister. Dönerken yasağa uymaz ve arkasına bakarak *Eurydikeyi* sonsuza dek kaybeder. *Zeus* da *Orpheusu* yıldırımla çarpar.

Başka bir efsaneye göre *Mainadlar* tarafından parçalanır. Baş dalgalarla *Midilliye* taşınır ve orada kehanetlerde bulunur.

Orpheusun liri bulduğuna, kehanet ve büyü yolları keşfettiğine inanılır.

Demeter Kronos ve *Rheanın* kızı, bereket ve toprak tanrıçasıdır. *Demeter* efsanesi, kızı *Kore* (*Persephone*) ve efsanei kral *Triptolemos* ile birleştirilerek ilkel inançları zenginleştirdi. Bu inanç *Orpheusçuluğun* ağırlığını hissettirdiği tek dindir.

Bir çeşit sırları açıklama töreni olan *Eleusus* (Yunanistan'da bir şehir ve körfez adı) tapınma biçimleri, yukarıdaki efsanelerle karışmış durumdadır.

Orpheusçuluk sonsuz hayata yönelik kurtuluş, bu dünyada nasıl yaşadığımıza bağlı bir akımdır. Ruhun arınması için çile çekmek gerekir.

Mısırdaki olduğu gibi *Eski Yunanda* da halka ait *politeist*, aydın zümreye ait yüksek bir din görülür. *Eleusinian* ve *Dionysion* diye iki mezhepten bahsedilir.

Dionysius (Bacchus), *Zeus* ve kızı *Persephoneun* veya dünya ilâhesi *Demeterin* oğludur. *Dionysius* tezahür etmiş *kelâmdır*, ışıldayan canlı ve zeki ruhtur. Gökte, yıldızlar arasında, mavi derinliğin içinde gördüğü kendi hayaline âşık olur ve bu hayalin arkasından gider. *Titan* ve *Titanitler* onu parçalar, suda kaynatırlar, kalbini de gömerler. *Minerva* bu kalbi esir içine taşır. Kalp, güneş olur. İnsan ruhu ise semaya yükselen dumanlardan oluşur. Solmuş gölgeler kalpte birleşince *Dionysios* yeniden dirilir.

Dünya hayatı çilelidir. Vücut pislikten ibarettir. İnsan ilâhî ve şeytanî diye iki kısımdır. Şeytanî unsur, ayin ve ahlâkî tasfiye ile yok edilebilir. Ruh için *tenasüh* söz konusudur. Temizlenince varlık çemberinden

kurtulur. İnsan iyi ve kötü şeklinde zıt elemanlardan müteşekkildir. Ruhun bedenden kurtulup, ulûhiyet ile birleşmesi esastır. Bunun için dinsel arınma gereklidir. Zaten *tenasüh* de kötü vasıflardan kurtulmayı hedefler. Arınmanın şartlarından biri de canlı ürünlerinden et, yumurta gibi şeyleri yememektir.

Bu dinin *tenasüh* gibi bazı inançları *Pythagoras*, *Platon* felsefesince de benimsenmiş; *Yahudilik*, *Gnostisizm* ve *Hristiyanlık* da etki etmiştir.¹

1.2.2.HERMES

Tevrata göre 6. kuşaktan peygamber, *Kur'ana* göre *Adem*, *Şirten* sonra gelen üçüncü peygamber *İdris* (anlamı terzi)'tir. Yazıyı bulan, dikiş diken ilk insandır. Göklerin esrarını bildiği için göğe çekildiğine inanılır. Yunan tanrısı *Hermes*, Latin tanrısı *Merküre* tekabül eder. Mısır'da halk dininden başka tevhitçi bir dinin varlığı bilinir. Bunun önderi *Hermestir*. *Hermesin* *İdris* olduğu da ileri sürülür. Bazıları onu hakîm, bazıları da Tanrı olarak kabul eder.

Yunan mitolojisinde yazının, büyüün, hatta bütün bilimlerin mucidi, tanrıların habercisi ve ölümden sonra ruhların habercisidir.

Yunanlılar tarafından Mısır ay tanrısı *Thotla* birleştirildi. M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Mısır kralı olarak görüldü ve *trismegistos* (üç kere büyük) olarak nitelendirildi.

Rönesans döneminde yanlış olarak *Zerdüş Platon* ve *H. Musa* gibi bir ilâhiyatçı sayıldı.

Dünyadaki bilgelik sayesinde ölümden sonra kurtuluşa erileceğine inanılır.

Yedi sayısı kutsaldır. *Bilgelik*, *aşk*, *adalet*, *güzellik*, *ihtişam*, *bilim*, *ölmezlik* ebedî *yedi küredir*. İnsan için hedef *Babaya* yükselmektir. Orada her şey ebedîdir. *Yedi küre* oradadır. Sema yedi kattır. Hint, Sümer, Kabala ve *Hristiyanlık*ta da bu rakamın önemi büyüktür. Bunlardan başka birbirini tamamlayan *madde-kuvvet-zekâ*; *beden-ruh-cevher*; *hayat-kelâm-ışık* gibi üçlüler vardır.

Hermesçilerin gayesi *Allahın* (c.c.) lütuf ve inayetini öğretmektir. Bu inancın Tanrısının mahiyeti *iyilik*, *güzellik*, *akıl* ve *ışık*tır. O tanımlanamaz. Ancak öldükten sonra anlaşılabilir. Bu dünyada da bazı

¹İTM (Erol GÜNGÖR, *İslâm Tasavvufu'nun Meseleleri*, Ötüken, İst., 1984), s. 31-36; BL. c. 6. s. 3639-40; a.e. c. 14, s. 8895-96; DE. s. 221-24; FDS. s. 196; IS. s. 473-74; TT. s. 51-54;

ikinci derecede kanunları bazılarına bildirebilir. Her şeyin yaratıcısıdır. İlk olarak *Demiurgeyi* yaratır. Bazıları bunu ilk varlıkla aynı kabul ederler. İnsan aslı varlığı açısından ilâhî akıldır. Gerçek mahiyetini anlayabilenler ulûhiyete yaklaşabilirler. *Hermes* der ki:

“Nefsimden ileri ve içeri ölümsüz bir bedenim içine gittim; akıldan doğdum..... Ben gökтейim, yerdeyim, sudayım, havadayım; ben her bir canlı içindeyim; ben her yerdeyim.”

Hermesçiliğe ait prensipler yazılamaz ve açıklanamaz. Lâyık olanlara anlatılır. *Hermese* göre insanlar ölümlü tanrılar, tanrılar ise ölümsüz insanlardır. İç-dış, küçük-büyük gibi değerler izafîdir. Bunlar aynı şeydir. Sebepler gizlidir. İnsanlar bunu ancak öldükten sonra bilebilirler. Çünkü sonsuzluk sonsuzlukla anlaşılabilirse de bunu ancak bazı insanlar sezebilirler.

Hermesçiler zekâ, kuvvet, madde; kutsal ruh, hayvanî ruh, madde; nur, kelâm, hayat diye bir üçlü düşünürler. İnsanın gerçeğe ulaşması için 1 *Beden terbiyesi*, 2 *Hayvanî ruh terbiyesi*, 3 *İnsanî ruh veya Sultanî ruh terbiyesinden* geçmesi gerekir. Kişi şu yedi plan üzerinedir: 1 *Maddî beden*, 2 *Hayat kuvveti*, 3 *Nur, kalb*, 4 *Hayvanî ruh*, 5 *Kutsal ruh*, 6 *Aklî ruh*, 7 *İlâhî ruh*. *Yedi yıldız* da yedi meleğin idare ettiği yedi âleme işaret eder.

İnsan ruhu ilâhîdir ve ışıktır. Madde ise karanlıktır. Ruh sınav için yeryüzüne iner ve maddeyle birleşir. Maddeye yenilirse ilâhî ışığı kaybeder ve yok olur. Başarılı olanlar mutlak gerçeğe ulaşır ve yedi kat göğe yükselirler. Yükselmedeki yedi basamak sırasıyla şöyledir.

1. *basamak*: Ay: *Doğum-ölüm işleriyle* ilgilidir. 2. *basamak*: *Utarid*: Yukarı çıkıp, aşağı inen ruhlarla ilgilidir. *Soyluluk dehasıdır*. 3. *basamak*: *Zühre*: *Aşk aynasını tutar*. Ayrılan ruhları kavuşturur. 4. *basamak*: *Güneş*: *Ebedî güzellik meşalesini tutar*. Ruhları aydınlatır ve ebediyete hazırlar. 5. *basamak*: *Merih*: *Adalet kılıcını tutar*. 6. *basamak*: *Müşteri*: *Burdaki meleğin elinde de büyük gücün tanrılık sembolü olan akıl ve kanun asaları vardır*. *Bilim dehasıdır*. 7. *basamak*: *Zühal*: *Burdaki meleğin elinde de hikmet hüneri vardır*. *Akılın sırlarını saklar*. *Buraya yükselen ruhlar ölümsüzlüğe erer*.

Üstteki bu yedi Tanrı veya melek Hint'te *yedi (Deva)*, İran'da *yedi (Amshpand)*, Kabalada *yedi (Sefirot)*, *Hristiyanlıkta* (*Büyük Melek*)'in

karşılığıdır.¹

1.2.3.THALES

Thales (Miletos M.Ö. 624-550), Yunan filozof ve matematikçisi.

Kâinata var olan ilk unsur *sudur*. Su yoğunlaşma yoluyla *katı cisimlere*, buharlaşma yoluyla da *havaya* dönüşür. Hava da *ateşi* oluşturur. Onun, her şeyin aslının su olduğu görüşü, Osmanlı dünyasında *vahdetiye* diye anılır.

Dünya su tarafından kuşatılmıştır. Yıldızlar üst sular, dünya alt sular üzerinde belirli kanunlar çerçevesinde yüzer.

Maddede mıknaşın demiri çekmesinde olduğu gibi hakim bir kuvvet vardır.

Sofos (bilge) ünvanını ilk kullanan *Thalestir*.

Bir cismin yüksekliğinin gölgesi yardımıyla tesbiti, açılarının ait oldukları üçgenlerle bağıntıları, ters açılarının eşitliği, güneş tutulması vd. tespitleri önemlidir.²

1.2.4.PYTHAGORAS (Fisagor)

Pythagoras (Sisam, M.Ö. 570/590-Métoponte 496/500) Yunan filozofu. Felsefesini İtalya'da kurar. Kâinatın başlangıç noktası, zihnî bir kavramdır. Kâinatın düzen ve ahenk ise zihnî ilgidir. Adet gerçeğin kendisidir. *Pythagorasa* göre ruh kendi kendine hareket eden bir adettir. Ezeli ve ebedîdir. Bedende mahpustur. *Tenasüh* vardır. Gayesi mutlak ruha erişmektir. Ruh bilgiyle temizlenir. Bunun yolu dünya hazlarından uzaklaşmak, matematik ve müzikle uğraşmaktır. Adet, yalnız tabiatla değil müzik, resim, heykel, şiir gibi insanla ilgili her sahada hakim unsurdur. *Pythagoras*cular et yemezler, hayvan öldürmezler. 1- 10 arasındaki sayılarla fail güç arasında ilişki ararlar. Öyleyse on başlangıç noktası kabul etmek gerekir. *Bir* aslı prensiptir, Tanrıdır. Her şey *birden* çıkmıştır. Bir, nokta'dır. Nokta'nın hareketlenmesiyle çizgi, onun hareketlenmesiyle sath, sathın hareketlenmesiyle cisim oluşur. *İki*, Dişiliği ve *Rububiyeti* temsil eder. *Üç*, üçlü unsurları ihtiva eder. *Üç*

¹BFA. (Cemil SENA, *Büyük Filozoflar Ansiklopedisi*, Nebioğlu Yayınevi, İst. Tarihsiz), c. 2, s. 427-434, ; BL. c. 9, s. 5202-03; IS, s. 237-238; TT. s. 41-47;

²Fi (Nihat KEKLİK, *Felsefenin İlkeleri*, İst. Üniv. Ed. Fk. Yayn., İst. 1987, XVI+352 s.), s. 6, 66; ML (Meydan Larousse), c. 12, s. 119-120; UM,s. 18.

boyut; ateş, hava, su; beden, can, ruh; tabiî, beşerî, ilâhîdir. *Dört*, ikinin karesidir. Adaleti temsil eder. Varlığın başlangıcıdır. *Beş*, iki ile üçün birleşmesini yani evliliği temsil eder. *Altı*, mutlak Bir, dişilik olan İki, erkeklik prensibi olan *Üçün* birleşimidir. *Yedi*, Akıl, Işık, Kuvvet'in sembolüdür. *Üç* ve *dördün* toplamıdır. Kâmillere mahsustur. Kulun tanrıyla birleştiğine delâlet eder. *Sekiz*, *Kühün* esası olan iki çift'ten oluşur. Aşk, dostluk, akıl, ahlâk, fazileti temsil eder. *Dokuz*, üç'ün karesidir. Her şeyin tekâmüle uğrayacağını temsil eder. *On*, tek ve çiftlerin toplamıdır. $1+2+3+4+=10$.

Sonsuz prensipler arasında bir zıtlık vardır. Sınır-sınırsız, tek-çift, bir-birkaç, sağ-sol, erkek-dişi, hareketli-hareketsiz, düz-eğri, ılık-karanlık, hayır-şer, murabba-müstatil, iyi-kötü, kare-dikdörtgen, hareket-durgunluk..... $1+2+3+4=10$ aynı zamanda eşkenar üçgendir

.
...
.....

şekli evreni oluşturan nokta, iki boyutlu düzlem, üç boyutlu cisim, ve dört boyutlu uzay-zaman'ın simgesidir.

Eşyanın aslı adettir. Yani *adet* kâinatın menşesidir. Kâinatın mükemmeli nizam sebebiyle *adetten* maksat soyut bir sayı değildir. Her şey ve ahenk, adete nisbet edilebilir ve adet'le ifade edilebilir. Tanrı da küllî ahenkten ibarettir.

Terbiye sistemleri dört dereceden oluşur.

1. *Hazırlık Devri*: Saliki ana-babaya itaat ettirmek. Tanrı'yı, anneyi vatani sevmek; babaya itaat, arkadaşlara hürmet; hocaya da teslimiyet gereklidir.

2. *Tasfiye Devri*: Adetlerin özellikleri, müzik, nüzul ve uruc hakkında bilgiler öğretilir. Bunun gayesi, büyük âlem olan kâinat ile küçük âlem sayılan insana etkide bulunan ilâhî sıfatlara ait bilginin tek bilgi olduğunu akli delillerle anlatmaktır.

Tanrı, merkezleri bir ve içiçe olan âlemleri zaman ve mekâna bağlı olarak icat eder. Bunlar üç unsurdan ibarettir. *Ceset*, *Ruh* ve *Nefs* (*Teslis*). İnsan ile Tanrı arasında aracı ruh (cin)'lar bulunur.

İnsan iradesi tek bakışta *tevhidi* göremez. İnsan kâinat ve Tanrı hakkındaki görüş ve esasta üç yön vardır.

1° *Sırf akıl ile bakınca, âlemlerin görünüşünde* beden, hayat, nefis

görünür. Hint ve Hristiyanlığın teslis akideleri bundan doğmuştur.

2° Aklî nazar ile bakınca, ruh ve madde'den ibaret olan Tanrı ikidir. Bu Zerdüşî ve Manî dinlerinde görülür.

3° Göz ve duyuyla bakınca, Tanrı tecelli ve görüntüleri açısından, çeşitli ve sonsuzdur. Çok ilâhlılık nazariyeleri bu görüşün sonucudur.

3. **Kemal Devri:** Yıldızlar ve bütün varlıklar dört unsur (*anasır-ı erhaa*) dediğimiz ateş, hava, su, topraktan meydana gelmiştir. Bunların beşincisi ve âlemin ruhu *esirdir*. Ruh kemal devrinde âlemler arasında seyrederek. Maden, nebat, hayvandan geçerek insana ulaşır. Ruhun, bu seyr içinde bir başlangıç, bir kemal, bir de nihayet devri vardır.

4. **Tekrar Dünyaya Dönüş Devri:** İnsan ruhunun gökleri temaşadan sonra gördüğü hakikati tatbik etmek için yere nüzulüdür. Bu, ölümden sonra olur. Fakat şekli evreni oluşturan *beden*, *ruh temizliğini sağlayıp akıl yoluyla hakikati bulmak* ya da *istiğraka dalarak Tanrı'ya ulaşmak* gibi üç merhaleden geçerek daha hayatta iken göğe yükselmek mümkündür. Bu *Büyük Arifler* yeryüzüne dönerek insanları irşada devam ederler.

Ölüm anında insanın yaptıkları gözünün önünden geçer. İyi kimselerin ruhu kolayca ayrılır. Diğerleri ise öteki âleme korku ve sersemlik ile göçerler. Ruh bilgiyle temizlenir.

İnsan duyu organlarıyla bakınca âlemi *birden fazla* görür. Bu yüzden âlemler ve Tanrı, insana dört merhaleden görünür.

1. *Mutlak akıl* ile bakılınca *Madde*, *Hayvanî Hayat* ve *Kutsal Ruh* şeklinde görülür. Bu, Hint (*Brahma*, *Vishnu*, *Siva*) ve Hristiyanlık inanışındaki *Teslis* (Üç Tanrı inanışı)'in sebebidir.

2. *Aklî* ile bakılınca Tanrı ikidir: *Ruh* ve *Madde*, *İyilik* ve *Kötülük* gibi. Bu, iki Tanrı inanışına götürür.

3. *Göz* ile bakılınca tecelliler sonsuzdur. Bu *Çok Tanrı* itikadına götürür.

4. *Tanrının mutlak birliği* ise bütün bunları kapsar.

Pythagoras, Teorisinde öldükten sonra mürşidin dünyaya irşat için döneceğini *bade'l-mevti* öne sürer. Bu, *tasavvufta Seyr-i Anillaktır*, insanın varlığını Hak'tan halka döndürerek terbiye ve irşad ile uğraşmasıdır.

Hayatın *Hayır* ve *Şer* diye iki kutbu vardır. Ancak bunlardan hayır Tanrı'nın, şer de insanın eseridir.

Pythagoras cemiyetinde sevginin rolü büyüktür. Kadının ince duygularından gelen kuvvetle erkek, kadını ilâhî ülkü'ye doğru yükseltebilir. Bu aşktan ilâhî çocuklar doğar. Böylece bir üçlü oluşur:

Ârif Ana, *Ârif Baba*, *Ârif Çocuk*. *Baba* kâinatın *Kutsal Ruh*u, *Ana Tabiatı*, çocuk da bu varlığın *Kalbidir*. Yine bu cemiyette dostluğa da büyük önem verilir.

Pythagoras kelimesindeki *pytha* lafzı ile *Buddha* kelimesinin birbirine benzemesi, efsanevî bir şahsiyet olan *Pythagoras* ile onunla aynı yüzyılda yaşayan *Buddhanın* aynı şahsiyet olarak ileri sürülmesine sebep olur.

Aslında, her şeyin adet fikrine bağlı olarak düşünülmesi haylî gariptir. Çünkü sayı söylendiği anda vardır.

O zamana kadar *sofos* (hikmet sahibi), *sofistos* (sofist) diye anılan *bilgeler* *Pythagorasla* birlikte *filo-sofas* (hikmeti seven) ünvanını kullanmaya başladılar.

Bu dinde tanrılara, ebeveyne, devlete, dostlara, cemaate, sırlara saygı, fenalıktan kaçınmak gibi emirlerin yanı sıra ebegümeci, bakla, ekmeğin kabuğunu yememek, yün elbise giymemek, hayatı mücadeleyle geçen avcı ve odunculardan uzak durmak gibi mantıkî dayanağı olmayan yasaklar vardır.

Çarpım tablosu ve hipotenüs teoremi, "n" kadar tek asal sayıların toplamının n²'ye eşit olduğu gibi pek çok matematik gerçeğinin keşfi *Pythagorasa* atfedilir. Bunlar M.Ö. 3. yüzyılda *Eukleides* tarafından sistematize edildi. Titreşen tellerde telin uzunluğu ile ses ahengi arasındaki ilgiyi de ilk defa olarak *Pythagoras* keşfetmiştir.¹

1.2.5. ANAXİMANDROS

Thalesin talebelerinden Yunan filozofu *Anaximandros* (Miletos M.Ö. 610- M.Ö. 574)'a göre kâinatın başlangıcı ancak tasavvur edilebilen, belirsiz ve sınırsız bir cevherdir. Zıtlıklar üzerinde durur. Bunların ayrılması zuhurlarıyla olur. Sonsuz ve belirsiz denen (*apeiron*) bu yaratılmamış ve ölümsüz cevherin kendi kendine parçalanmasıyla sıcak ve soğuk, bunların birbirine tesiriyle de su oluşur. Doğumlar, zıtların ayrılışı; ölümler zıtlıkların sonsuzla birleşmesidir. Su kuruyunca, toprak ve daha sonra da hava meydana gelir. Bunları bir ateş küresi çevrelemektedir. Bunun çatlamasıyla güneş, ay ve yıldızlar gibi semavî cisimler ortaya çıkar. İnsanın aslını balık'a bağlayan *Anaximandros*; evrim teorisinin öncülerindendir. Dünyada sudan vücuda gelen ilk canlılar, balık ve diğer

¹BFA, c. 2, s. 146-163; BL, s. 36-37; FDS, s. 207-209; Fl, s. 67, 162; FS (Orhan HANÇERLİOĞLU, Remzi Kitabevi, İst. 1989, 520 s.), s. 333-334; İS, s. 527; ML, c. 10, s. 397; TT, 59-82; UM, s. 19-20.

hayvanlardır. Arzın kurumasıyla yeryüzü hayvanları ve daha sonra da insan ortaya çıkmıştır. Bunların içinde insanın gelişim devresi, en uzun süreyi oluşturur.

Güneş ekseninin eğriliği, güneş saati gibi buluşları, göklerin kutup yıldızı etrafında döndüğü gibi teorileri vardır. Bilinen ilk dünya haritası ona aittir.¹

1.2.6.KSENOPHANE (Ksenophane)

Ksenophane (Colphon, M.Ö. 540?-440?)'a göre vahdet hâlinde kâinatta tecelli eden Tanrı tektir. O, bu vahdetin başındadır. O'na göre: Tanrı'nın birliği gereklidir. Her şey birdir. Namütenahîlik Tanrı'dır. Varlık tezahürdür. Dünya ise bir yanlış dünyasıdır.

Tanrı'ya maddilik isnat etmemesiyle panteistlerden (*panthéiste*) ayrılır. Tanrı'nın insanlara benzetilmesinin yanlış olduğunu söylüyordu.

Ksenophane'in İslâmiyete uygun gibi görülen açıklamaları İslâm düşünürleri tarafından incelenmeye değer görülmüştür. Onun şu sözü meşhurdur:

“Nereye baksam aynı varlığın tecellileri ile karşılaşıyorum.”²

1.2.7.SOKRATES (Sokrat)

Sokrates (Alopeke, Attike M.Ö. 470-Atina 399) kendini tetkikle işe başlar. Ona göre kötülükler bilgisizlikten doğar. İnsanların hepsinde bilgiyle ortaya çıkarılabilecek bir iyilik eğilimi vardır. Bunun için de kendini tanımak gerekir ve “*Nefsini bil!*” sözüyle nefsi öne sürer ve böylece dikkatleri dış âlemden iç âleme, yani insanın kendisine yöneltir. Nefis terbiyesinde aşkın ve aklın rolü büyüktür. Tanrı, bütün akılların üstünde bir *akl-ı a'ladır* ve *küllî akıl* diye vasıflandırılır. O, *kaos* (chaos) hâlindeki şeyleri düzenleyen *sanî-i âlemdir*. Âlem aklî bir düzen içinde kurulmuştur. Bunda tesadüfün yeri yoktur. Öyleyse varlığı bir gayeye müteveccih olarak düzenleyen ve yöneten bir ulûhiyet vardır. O mutlak tasarruf sahibidir. Biz onu duyularımızla anlayamayız. *Hikmet* ve *umumî akıl* diyebileceğimiz bu ilâhî ruh Tanrı'dır. İnsan ruhu da ondan bir cüzdür.

Güneş gözü aydınlatır ama göz güneşe bakamaz. Tanrı, zatı ile kaimdir.

¹Fî, s. 65-66; ML, c. 1, s. 490; UM, s. 18-19.

²Fî, s. 67-68; BL, s. 37; ML, c. 7, s. 67-68; UM, s. 20-21.

Küllî akıldır. Her şeye nüfuz etmiştir, her şeyi bir anda kavrar. İnsan ruhu ebedîdir. Bu yüzden ahiret vardır.

İnsan ihtiraslarından kurtularak temizlenebilir. O, âlem ruhunun bir parçasıdır. Her şey insana yardımcıdır. *Nazarî bilgiden öte sır* diye bir şey vardır. İnsana tecelli nisbetinde sır çözme kabiliyeti verilir. Kâinatı bütün olarak görmeyi başaran insan bir saniye için bile olsa Tanrı'sını görebilir ve bu sarhoşlukla göçer. İnsan düşüncesi sayesinde diğer varlıklardan öndedir. O, kâinatın merkezidir. Kâinat insanda, insan da Tanrı'da gayelenir.

“*Bildiğim tek şey bir şey bilmediğimdir*”

sözü de *Sokrata* aittir.

Kendi tabiriyle etrafındakilere *at sineği gibi yapışarak* ahlâk, cesaret, fazilet hakkında sorular sorar, onları şaşırtırdı. Yine kendi ifadesine göre *vicdan sesi* (daimonion) dediği ilâhî emre göre hareket ederdi.

Sokratestan sonra *Sokratik Okullar* oluştu. Bunlar *Euclides* (MÖ. 480-430)'in başkanlığındaki *Megra Okulu*; *Antisthenes* (M.Ö. 445-365)'in başkanı olduğu *Diogenes* (M.Ö. 413-327)'in de müntesiplerinden olduğu *Kynikler Okulu* (Kelbiyun[köpeğe mensup] mektebi), *Aristippus* (435-366)'un başkanı olduğu *Kyrene Okulu* idi. Bunların hepsi ahlâk konusuyla ilgilenmiş haz yoluyla mutluluğu hedeflemişlerdi.¹

1.2.8.PLÂTON (Eflâtun)

Platon (Atina M.Ö. 428-347), *duyumlar üstü* (*transcendant*) ve *duyumlar dünyası* (*immanent*) diye iki âlemden bahseder. Duyu âleminden ve zihnin ürünlerinden ayrı kavranabilir bir gerçeği kabul eden felsefenin kurucusudur. Dünya *idé*'ler dünyasının bozulmuş bir kopyasıdır. Gerçek âlem *idé*eler âlemidir. *İdéeye diyalogla* varılır. Diyalektik, sayısız görünüşler ötesindeki tek gerçeğe ulaştırır. Aslî yönleri *Pythagoras* felsefesine dayanan bir *mağara misali* verir. Âlem tek taraftan ışık alan mağaraya benzer. Buradaki insanlar zincirlenmiş olarak ışığa sırtlarını dönmüşler, başlarını çeviremiyorlar. Görünen şeyler dışardaki nesnelerin akisleri olan gölgelerden ibarettir. Bunlardan bir kurtulup, gözlerini alıştırarak ışığa doğru baksa duvardaki akislerin hayalden başka bir şey olmadığını anlar. Aslında bu dünyada gördüğümüz, adeta o mağaranın

¹BL, s. 37; Fî, s. 40, 47, 71-72, 81; FS, s. 375-76; ML, c. 2, s. 434; ÖAPS, (Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü I, Bir Yayınevi, İst., Tarihsiz), s. 463; TT, s. 83-85; UM, 20.

duvarıdır. Bilge, arkasındaki ışığa bakabilendir. Maksat, felsefe yoluyla gerçek olan aydınlık dünyaya erişmektir.

Ruh da *idéeler âlemi* diyebileceğimiz bir dünyadan bu âleme nüzul ederek bedene girmiştir. Ölüm, ruh'un beden hapisanesinden kurtuluşudur. Arzu, ruhun; beden, ruh, bilgi güzelliğinden mutlak güzelliğe erişidir. Bilim duyular dünyasında hayalden eşyaya, tahayyül edilen dünyada da matematik kavramlardan *idéelere* doğru ilerler. Bilginin bir üst derecesi *idéelerin* de bir üst derecesidir. Varlıklar hakkındaki bilgimiz ve temasımız, mağara önündeki gölgeler gibidir ve onun ezeli âlemi hatırlamasından ibarettir. Ruh, karanlık beden mahbesine düşmeden önce dünyada sadece misalleri (*idée*), gölgeleri bulunan asılları temaşa ediyordu. *Platonun ideler âlemi* diye yorumladığı şey işte budur. Şuhud âlemine nüzuldan sonra bu asılları göremez oldu. İşte ruhun güzelliğe düşkünlüğü bu sebeptendir. Bu âlemde gözlenen nakıs şeyler ezeli âlemde temaşa edilenleri hatırlatıyor. Bedende mahpus olan ilâhî ve ölümsüz ruh, dünyadaki hâli ile her türlü kötülüğün failidir. Diğer hayatlarda da başka bedenlere girerek saflaşır ve ulûhiyete erer. *Platonun* fikrine temel oluşturan *idée* fikri hakkında biraz daha bilgi verelim.

Idéeler cinstir. İnsanlar çok, fakat insan fikri tektir. *Idéeler* değişmez. İnsanlar değişir, fakat insan fikri sabittir. *Idéeler* ebedidir. Varlıklar yok olacak, fakat onlara ait fikirler bir *idée* olabilirler. *Idéeler* gerçekliktir. Duyumlarla değil, akıl ve düşünce ile bilinirler. *Idéeler* saf, basit ve mutlaklardır. Bunlar mutlak güzellik'ten, Tanrı'dan sudur etmiştir. Görünür bir varlıkları yoktur. Şuurumuzda vardır. Birinin yokluğu diğerlerinin de yokluğunu gerektirir. *Idéeler* pratik ve mutlak olarak yetkindir. Meselâ varlıklarda görülen güzellik bir cüzdür. Bunun aslı, bütün hâlinedir ve sonsuzdur. Bilgisayar disketindeki yazı ve illustrationlar diskete heç benzemezler. Disket zedelendiğinde artık fonksiyonunu kaybetmiş olur. *Sinanın* beyninde de *Selimiye*ler vardır ama asıl güzellik *Sinandadır*. Ondaki düşüncelerde mimari yapılara benzemezler.

Öldükten sonra tekrar dirilen ruhlar günahları nisbetinde cehennemde kalacak, diğerleri ise sonsuz, tarifi mümkün olmayan bir mutlulukla lahutî âlemde ebediyen yaşayacaktır.

Asıl olan *ilâhî realite* (*Mutlak Hayır*)'dır. Bu, Tanrıdır. O, âli ve kendi zatı ile kaimdir. Bulunduğumuz *âlem-i gayr-ı mer'î* (aslı vücudu olmayan)'deki misaller teselsül yoluyla asıl mebdde olan küllî misale varır. Onun vücudu düşünmekle anlaşılır. Fikrî bir varlıktır. Ebedî, şekilsiz, görülmez, dokunulmaz, varlığı kendi ile kaimdir. Diğer varlıklar, onun

misalinden, gölgesinden başka bir şey değildir. Nefsin dış âlemden yüz çevirerek kendi içine dönmesi ile Tanrı'nın varlığı idrak edilebilir. *Platon*, *Kanunlar* adlı eserinde Tanrı'yı bütün hareket ve değişikliklerin kaynağı olarak düşündüğü hâlde, *Tiamos diyalogunda* Tanrı'yı kâinat ruhunu ezeli nizam modeli üzere yaratan *Saniin* (*Demiurge*) bir mahlûku olarak tasavvur eder.

Ruh bilgiyi anlamaya çalışır. İlahî realiteyi temaşadan başka bir şeyden zevk almaz. Temaşa ruh'un gözüdür. Ruh, önceki hayatındaki formları bilir ve realite ile tekrar temasa geçmeye teşebbüs eder.

Zekâ insan ruhunda saklıdır. Dış âlemi temaşada ruhun gözü sayılır. Gerçeği bilmek, duyular âlemindeki zevk tuzaklarından sıyrılıp objeler âlemine yönelmekle mümkündür. Tanrı mükemmeldir, doğruluk ve iyiliktir. İyi ve doğru olanlar ona en çok benzeyenlerdir.

Duyulur dünya *idéelere* benzetilerek yapılan, değişmezlikle değişimin karışımı bir dünyadır.

Zaman hareketsiz ebediliğin hareketli imajıdır.

Platon, *Sokrat* gibi ironî (alay) metodunu kullanırdı.

Platonun İdeal Devletinde sınıf sistemi vardır. Bunun alt tabakasında işçi ve köylüler, üst mertebesinde ordu ve polis, en üst katında ise (asil ve zengin sınıfın teşkil ettiği) idareciler sınıfı yer alır. Bu teklif edilen şekil, *Marx*tan çok önce ortaya konan bir çeşit sosyalizmdi.¹

1.2.9. ARİSTOTELES (Aristo)

Aristo (Stagira-Makedonya, M.Ö. 385-Khalkhis, Eubeia, M.Ö. 322) *Platonun* talebesi, *Büyük İskenderin* hocası, Yunan filozofudur.

Plotinin aksine mantığa dayanan bir kavram teorisi kurdu. Ona göre

Duymayan insan hiç bir şeyi bilmez ve anlayamaz.

Herkes canı isteyince düşünebilir; fakat duymak, kimsenin kendi elinde değildir; duyabilmek için, duyulan nesnenin var olması şarttır.

Gerçekte birleşmiş olanı, birleştirdiğimiz; gerçekte ayrılmış olanı da ayırdığımız zaman doğru düşünüyoruz demektir.

Oluş daha az belirtiden daha belirliye doğru gider ve süreklilik arz eder.

Bir varlığın bozulması, başka bir varlığın üremesi demektir.

Mekân nesneyle aynı zamanda vardır. Zaman hareketin sayıdır. Hareket,

¹BFA, c. 2., s. 16-51; TT, s. 86-91; BL, 37-38; Fl, s. 73, 165, 268; FS, s. 334-38; IS, s. 512; İTM, s. 36-38; ML, c. 4, s. 87; a.e., c. 10, s. 188; ÖAPS, s. 409-410; UM, s. 21-22.

tabiatın sürekli ve temel zorunludur.

Gerçekten de bütün varlıklar, ya bir takım karşıtlardır veya karşıtlardan meydana gelmiştir

görüşünden hareket eden *Aristo* metafizik, spiritualist ve mistik felsefeyi eleştirerek mantığa dayalı yeni bir felsefî sistem kurar.

Gözün renkleri bilebilmesi için renksiz olması gerektiği gibi Tanrı'nın da varlıkların sebebi olabilmesi için varlıktan soyutlanması gerekir.

Tanrı'nın canlılığı kâmil ve mutlu bir hayattır. O, ezeli ve mükemmeldir. İnsan mahiyetinin en yüksek temaşası Tanrı'nın mahiyeti ile aynıdır. İnsanın gayesi kısa bir süre içinde de olsa bu temaşa anını yakalayabilen insan aktivitesi ile elde edilen neşe sayesinde ezelilik kazanır. Gaye, mistik temaşa anına sahip olmaktır.

Ruh, sonlu âlemde vardır. Onda ezeli ve ilâhî zekâdan ibaret bir prensip vardır. Canlıların özelliklerine göre değişik formlardadır. Bitkilerde çoğalmaya, hayvanlarda duyuya yönelik, insanlarda ise rasyonel tarzda işleyen bir ruh vardır. Biz vaki olan hâlleri bilebiliriz, öncekileri öğrenmeyi sonraya bırakırız. Oysa durum bunun tersi olmalıydı.

Kâinata esas olan şekilsiz bir cevherdir. Bu maddeye *heyulâ* denir. Bunun şekillenmesi için *suret* (şekil, ruh) gerekir. *Heyulâ* suret bulmadıkça var olamaz. Meselâ düzen verilmemiş mermer veya bronz *heyulâ* ise bunlardan yapılan heykel *suret*dir. Aslında *heyulâ* ve *suret* iç içedir. Ağacın bir nümunesinin çekirdekte, insanın bir nümunesinin nutfede bulunması gibi... Fakat insanın var olması için, doğması ve büyüüp olgunlaşması gerekir. En gerçek suret ilâhî ruh'tur. Beden ise ruh için bir vasıttır.

Ruh belirsiz ve maddî değildir. Cismanî varlığımızı harekete getirir. Kendi başına hareket edemediği hâlde hareket ettirme gücüne sahiptir.¹

1.2.10. PLOTİNOS (Plotin)

(Lykopolis, Mısır 204-Campania, İtalya 270). İskenderiyeli filozof. İslâm dünyasında *Eş-Şeyh el-Yunanî* diye anılır. *Plotinos*, *Yeni Platonculuk* (néo-platonisme) akımının en önde gelen şahsiyetidir. Ona göre Tanrı *Ehad* (bir)'dir, bütün bir varlıktır ve mebdedir. Bu *bir* her şeyden öncedir ve kendinden sonrakilerden farklıdır. Bu yüzden o her şeyde, fakat hiç bir

¹ BFA, s. 2, 10; FI, s. 277-278; FS, s. 18-20; ML, c. 1, s. 653-54; ÖAPS, s. 21; TT, s. 93-94; UM, s. 22-23.

şey onda değildir. Âlem ve âlemdelikler ondan gelirler. Fikrî âlemde var olan ruh, aslî dünyasından uzaklaşınca cisimlenir. Fakat bir kısmı cisme girmez. Bu, ruhun bölünmeyen parçasıdır. Dünya bu *Birin tecellisi* yani *sudurudur*. Yani dünya ondan farklı olmayan, ya da onun transforme olmuş şeklidir. Fakat bahsedilen sudur Güneş'ten ışıkların sadır olması, çiçeklerden kokuların yayılması gibidir. Nasıl ki bu işlerde Güneş veya çiçeklerden bir şey noksanlaşmazsa âlemin suduruyla da Tanrı'dan bir şey eksilmez. Bu yönüyle *Platonizmin panteistik görüşle* bir mutabakatı vardır. İçinde bulunduğumuz *mahsusat âlemindeki eşya, makulât âleminin* sonsuz tezahürlerinden ibarettir.

Platonizmin etkileri Brahmanizmde de görülür. Onlara göre dünya *Brahmanın* kesrete dönmüş şeklidir. *Plotinose* göre dünya sudur serileri sonucu oluşurken her adımda gitgide *Birden* uzaklaşmıştır. *Plotinos* için üç ilâhî mahiyet (*hypostas*) vardır. Bunlar aslında bir şeyin üç ayrı yönü gibidir ve birbirinden farklı değildir. Bu yönüyle *Plotinizm*, *Hristiyanlıktaki teslise* benzer bir nazariye ortaya atar.

Plotinose göre Tanrı'dan zuhur eden prensipler şunlardır:

1 *Nous* (akıl, zekâ, ideler) âlemi : Buna Tanrı'nın aklı da denilebilir. İlk sudur eden şeydir. Zaman ve mekânla kayıtlı değildir. Platonik "form" veya "ide" lerin temaşasından ibarettir.

2 *Ruh âlemi* : *Noustan* sudur eder. Bu, âlemin ruhudur. Ferdî ve sınırlı ruhlar bunun parçalarıdır.

3 *Madde âlemi* : Madde cisim değildir. Belirsiz ve niteliksizdir. Ruhtan sudur etmiştir.

Allah (c.c.) *ehadiyet*dir. Ondan, ilk önce *akıl*, sonra *ruh-ı küllî* zuhur etmiştir. *Hilkat ehadiyet*, ilâhî varlıktan uzaklaşmadır. Bu ise bir çeşit sukut ve şerrin başlangıcıdır.

Asıl olan, *ruh-ı küllî*den bir parça olan ruhun Tanrı ile birleşmesidir. Bir çeşit *fenafillah* olan bu hâlde ibadet ve vecd ile erişilebilir.

İnsanın gayesi, Tanrı'ya dönmektir. Ulûhiyet sezgi ve mistik anlayışla kavranabilir. Ulûhiyet'e varmak için ruh'un saf bir ahlâk içinde olması fikri *Platondan* alınmıştır. Ölüm anında dünyayla ilgisini kesebilenler aslî hâline dönebilirler. Diğerleri ise başka bedenlerde yaşamak zorundadır. Dolayısıyla ruhun *Birden iniş yoluna* mukabil bir de *Bire çıkış yolu* vardır.

Tanrı cemali *cezbe* hâli sonucu müşahade olunabilir. Bu durumdaki insanın benliği ve şuuru bir an için dahi olsa Tanrı'da yok olur. Böyle bir

insan sonsuz tecellilere mazhariyetle Tanrı'da *fena* ve *heka* bulabilir. Cezbe hâlinin sebebi aşktır. Düşünce ve irade ise aşka yardımcı olabilir.

Sudur serisi uzadıkça *Birden* uzaklaşırsa da en aşağı derecede olanın en üst derecenin içinde bulunması imkânı vardır. Bu bakımdan başkalıkları yok eden insan, Tanrı ile addolunabilir. *Nous* ferdi bir çokluk olmasına rağmen fertlerin ötesinde fakat *hayatın* merkezindedir. Ferdin yüksek ruhu *nous* ile aynileşebilir. Bu yönüyle ruh birdir, tektir. Bu aslî ruhta kötülük yoktur. Ruhun sukutu, onun maddeye girişiyle başlar. Böylece Tanrı'dan uzaklaşır ve cüzî hükmüne geçer. Bu açıdan madde *kötülük* prensibi ile aynıdır ve mevcut olmayan bir şeydir, yani *yokluktur*. *İyi* ve *hayr* ise mutlak realitedir. Kötülük, beden ruha galebesiyle zuhur eder. Bu, kendini beğenme ve her şeye sahip olma arzusuyla tezahür eder. Ruhun tasfiye ile kendini alakalardan kurtarıp hür olması gerekir. *Plotinos*, felsefesi yönüyle "*Her Şeyden İlgini Kes*" diye özetlenebilir.

İnsanın düzensizliği, adeta bir orkestradaki koronun dikkatinin orkestra şefinden uzaklaşması gibi, dikkatin, Tanrı'dan kalbe dönüp ilâhî müşahadeyi aramaktan uzaklaşmasından ileri gelir. Öyleyse nazarların orkestra şefine dönerek birliğe yönelmesi ya da onunla aynileşmesi gerekir.

Mutluluğa sanat, sevgi ve felsefeyle ulaşılabilir. Sanatkâr Tanrı'yı duyulur âlemde, filozof ise anlaşılır âlemde arar. Fakat ona ulaşmak için felsefî bir cezbe gereklidir.

Platon, filozofu site hayatının merkezine yerleştirirken, *Plotinos* onu günlük hayatın kaygılarından uzaklaştırmaya çalışır.

*Plotinos*den sonra gelen *Porphyrios*, *Jamblichos*, *Proklos* ve Roma imparatoru *Julianos Apostata* da *Yeni Eflatuncu* olmalarına rağmen ruhî yükselmeyi önemsemeyip *pagan* (*putperest*) ibadetlerini canlandırmaya çalıştılar. *Julianus*un hocası *Jamblichos*un öğretisinde ilâhlar ön plana çıktılar. Sihir yardımıyla ilâhlarla ilişki kurulmaya çalışıldı.

*Plotinos*deki hakikatin idéelerden ibaret olması fikri, öğrencisi *Aristoteles*da hakikatin ferdi varlıklarda olduğu şeklinde bir zıt görüşle ortaya çıkar. Ona göre gerçek olan; *insandır* veya *güzel bir nesnedir*. *İnsanlık* veya *güzellik* diye bir kavramın düşünülmesi, yansıması ise idéedir.

*Plotinizm*deki bu değişiklikler onun sonraları mitoslarla, sihirbazlıkla, astroloji ile ilgili çehre almasına sebep olur.

Plotinos düşüncesi *Hristiyan mistisizminin* gelişmesine tesir ederken

Protestan mistisizmini de büyük ölçüde etkiledi. *İslâm tasavvufunun* gelişmesinde de mistik tecrübenin mahiyeti ve uygulanmasını aydınlatması bakımından önemli rol oynadı.¹

1.2.11.STOİCİSME (Stoa'cılık)

M.Ö. 4. yüzyılda ortaya çıkan bu akımın kurucusu *Zenon* (Kıbrıs M.Ö. 336-264)'dur. *Stoicizme*, *Aristoteles*den sonra kurulan bir mekteptir. Mensuplarına *Revakiler* (Revakiyun) denir.

Tabiatta var olan, cisimlerdir. Bunlardaki madde ve kuvvet birbirinden ayrılmaz. Kuvvet, cisme aittir. Hareket ve uyumu oluşturur. Bu ruh'tur, Tanrı'dır.

Stoacı mantık gözlem'e, zekâ'ya ve irade'ye önem verir. Mutluluk bilgeliktir. Bilgelik iyilikle elde edilir. Bu, insanın kendi içinde ve diğer insanlarla bir ahenge varmasıdır. Tutkulardan arınmak gerekir. Fazilet niyetle olur. İyilik ve kötülükte derecelenme yoktur. Bütün hatalar birbirine eşittir.

Bunlara göre insanın da, kâinatın da ruhu ve bedeni vardır. Öyleyse insan ruhu ve bedeni, kâinattan bir parçadır. Bu takdirde insan küçük bir kâinattır.

Hakîkî nur kaynağı olan nur-ı ilâhî'den bir kıvılcım taşıyan insan ruhu maddeden maddeye, bedenden bedene intikal ede ede ilâhî nur'la birleşir. Dolayısıyla ölüm yok olmak değil, Tanrı'ya kavuşmak demektir.

Zenona göre insan, ruhun mahiyeti hakkında yakın elde edemez.

Kesh-i yakine âdem için, yoktur ihtimal

Her itikat, akla göre gaibanedir.

Muallim Naci

İnsan mutlak gerçeğe erişmenin imkânsız olduğunu bilmeli, fakat kâinata cereyan eden olayları tefekkürden de geri durmamalıdır. Bunu anlayan, ebediyet inancıyla ölüm korkusundan kurtulur.

Dünyadaki her şey mükemmel bir aklın eseridir ve bir gayeye müteveccihdir. Öyleyse kâinatın da bir aklı var demektir. Maddeye şekil veren bir kuvvet vardır. Ancak bu, maddenin içindedir.

¹BL, s. 38; Fİ, s. 76, 165; FS, s. 339-340; İTM, s.42-48; ML, c. 10, s. 196; TT,115-131; UM,s. 24; Reynold A. NICHOLSON. *İslâm Süfileri* (The Mystics of Islam). Çev.: Mehmet DAĞ. Kemâl Işık. Ruhi FİĞLALİ,Abdülkadir ŞENER,Rami AYAS,İsmet KAYAOĞLU). s. 10-12, Kültür Bakn. Yayn., İst. 1978, 156 s.

Zenon, dört fazileti öne sürer. Doğruyu seçmek, sabırla katlanmak, ölçülü olmak ve adaletle bölmek. Bunların yanı sıra tabii olmayı tavsiye eder.

Aynı anne babadan doğdukları için bütün insanların eşit olduğunu söyleyerek hümanizm ve kozmopolitizmi savunur.

Bu görüşlerle *Revakîler*, ortaya *panteist* (panthéiste) bir dünya telâkkisi atmış olurlar.¹

1.2.12.EPİKÜROS;(Epikür)

Epikuros (Sisam veya Atina M.Ö. 341- M.Ö. 270).

Temelde ebedî bir madde vardır. Ruh da dahil olmak üzere her şey hareket hâlindeki atomların birleşmesinden ibarettir. Tabiatıta boşluk, atomlar ve tesadüften başka bir şey yoktur. Var olan şeyler cisimlerdir. Boşluk ise cisimsizdir. Yokluktan bir şey ortaya çıkamaz, öyle olsa ya etrafı çok şey istilâ ederdi veya hiç bir şey olmazdı.

Ona göre ruh ölümlüdür. Bu yüzden *Epikuros* öbür dünya inancı taşımaz. Tanrıların evreni yaratması için hiç bir sebep yoktur. Mademki onlar mutlak iyiliktir, kendi kendilerine yeterlidirler, öyleyse güçlerini zedeleyebilecek, kendilerine külfet getirecek âlemi yönetme gibi bir yük altına niçin girsinler? Dünya her zaman vardı ve var olmaya da devam edecektir.

İnsanın mutluluğunu bozan üç şey vardır. Ölüm, cehennem ve Tanrı korkusu. Asıl olan mutluluk için hazzardan azamî ölçüde faydalanmaktır. Zarurî ve tabii olmayan hazzardan kaçınmayı teklif eder. Bu yüzden *Epikurosçuluğa Lezzetiye mezhebi* de denir. Onun kasdettiği haz, ruh rahatsızlığı ve beden acısının yokluğudur. Önyargılardan kurtularak; sükûnet, barış ve uyum içinde olmayı önerir.

Bilginin kaynağını idrak olarak kabul eden *Epikuros* tecrübe ve gözleme çok ehemmiyet verir. Görüldüğü gibi onun nazariyatında materyalist bir dünya görüşü ve ateizm hakimdir. Dini batıl sayarlar.

La Canonique adlı eserinde psikolojiye büyük önem verir. Ona göre felsefe, mutlu ömür sürmek için akli melekelerin iyi kullanılmasıdır.

Epikuros ve felsefesinin menşei olan *Demokritos*, Marx'ın doktora tezidir.²

¹BL, s. 38; FDS, s. 256-57; Fl, s. 75; FS, S. 382-83; İS, s. 584; UM, s. 23.

²BFA, c. 2, s. 77-91; FDS, s. 79; Fl, s. 75; FS, s. 87-88; UM, s. 23.

1.2.13.PHİLON;(Filon)

(İskenderiye, M.Ö. 13-M.S. 54), Yahudî asıllı Yunan filozofu. *Philon* İbranî, Mısırlı, Asurlu ve Yunanlılar'ın etkisi altında Yunan felsefesi ile Yahudiliği uzlaştırıcı bir nazariye ortaya atar. *Tevrat* ile *Platonizm* karışımı bir temele dayanır.

Ona göre Tanrı mutlak vücut ve kemal sahibidir. Varlıkların ötesinde değişmeyen, çoğalmayan bir zattır. Tanrı'nın ilk tecellisi *kelâm* (Logos) iledir. O, hakikatlerin ve eşyanın mebdei ve failidir. Kendinden türettiği *Logos* aracılığıyla *Chosmosu* hiçlikten, yokluktan yaratır. Bütün duyuların üzerinde bir manevî âlem ile bunun küçük bir timsali olan maddî âlemi halk eder. Tabiatın mebdei sayılabilecek olan *maddeyi* de şekilsiz bir surette yaratır. Maddî âlemdeki hayır ve kemal'in zıddı olan şer ve noksanlığın temeli bu maddedir.

Görüldüğü gibi *Philon* hilkat üzerinde duruyor. Bu da onun *Allah* (c.c.) ile kâinatın aynı olmadığı, hatta *Allah*'ın (c.c.) kâinattan hariç ve ondan bağımsız, yüce bir varlık inancında olduğunu gösteriyor. Çünkü bu ayrılık olmazsa eserle müessir arasında bir fark kalmaz.

Tanrı bütün ruhları maddelerden, insanı ise kendi cevherinden yaratmıştır. Bu yüzden Âdem diğer varlıkların üzerindedir ve *zekâyı* temsil eder. *Havva* ise pasif bir hassa olan *duyu* gibidir.

Tanrı'nın nuru ile aydınlanan insanlar onu kısmen kavrayabilir. Bunun için de temiz kalpli ve ilim sahibi olmak gerekir. Cahilliğin en büyük sebebi *emmare nefsin* arzularına uymaktır. İnsan Tanrı'nın ahlâkı ile ahlâklanmalıdır. En yüksek mutluluk, onun cemalinin teması ile vecd hâline girmektir. İnsan beden en fani, ruhen ölümsüzdür.

Tanrı *ehedî*dir. Dünya dört unsurdan oluşur. Yıldızlar da günah işlemeyen ruh sahibi varlıklardır. *Philon Hristiyan tasavvufu* ve *Yeni Platonculuku* etkilemiştir.¹

1.2.14.ORİGENES

(İskenderiye, 185-Kaisareia veya Tir 252/254), Yunan İlâhiyatçısı. *Origenese* göre kâinat ve insan, ulûhiyetin tecellisi ile yaratılmıştır. İnsan aslı günahı sonucu madde âlemine atılmıştır. İnsan madde ile tahdit edilmiştir. Bu yüzden insan kâinatı maddî duyularla idrak için sadece maddeyi algılar. Ancak ulûhiyete eren insan madde âleminden kurtulur.

¹BL, s. 45; İTM, s. 38-42; ML, c. 10, s. 104; TT, s. 111-114.

Platonculukun tesirindedir.¹

1.2.15.GNOSTİSİZM

Gnoseun kelime anlamı bilgidir. Fakat bu, marifet veya vahye dayanan sırrî bir bilgidir. Bizde *İrfaniye*, *İrfaniyun mezhebi* diye anılır. Helenistik felsefede (*Hermesçilik*), Yahudilik (İskenderiyeli *Philon Kabala*), Zerdüştlük, *Plotinizm*, *Maniheizm*, *Hristiyanlık* ve Müslümanlık'ta *İsmailiye* mezhebini de içine alan dünyanın menşei, insanın mahiyeti ve geleceği, hayatın sırları ve kurtuluş yollarını anlatan mistik bilgi akımıdır. Erenlere mahsus, yalnız ilham vasıtasıyla sırları algılamayı, böylece ruhun kurtuluşunu sağlayacak bir düşünce sistemidir.

Gnostisizm, M.S. 1., 2. yüzyılda, *Hristiyanlığa Eflatunculuk* ve *Yeni Eflatunculuk*ün nüfuzuyla oluşmuştur. *Gnostikler*deki *tenasuh* ve *tecessüm* inançları buradan kaynaklanır. Onlara göre semadan düşen ruh, bedende mahpustur. Ölümle aslî vatanına dönme imkânına kavuşabilecektir. Dine ait *nass*lara *gnostik* bir tefsir yapıldıktan sonra inanılmalıdır. Çünkü ilâhî âlemle bu âlem birbirlerine zıttır. *İsanın Tanrının oğlu* olduğu ve çarmıha gerildiğini reddederler.

Cismanî haşrı reddederler (bu görüşünden dolayı *Bedreddin Simavî*, *Çelebi Mehmed* tarafından astırılmıştır). *Sudura*, Allahın (c.c.) insanlar tarafından görülebileceğine ve ilâhî esrara sülûk ile varılabileceğine inanırlar. Maddî hayatın kötülüklerine bulaşmamak için evlenmeyi tavsiye etmezler.

Buna göre dünya, czelî olanın nüzulüdür. İlâhî prensibe nail olan kişide ilâhî bir kıvılcım vardır. Maddeden uzaklaşan insan bu kıvılcımın ait olduğu ülkeye dönme yolundadır. Kurtuluşa ermek için de ruhun mahiyetini ve yüksek dünyanın sırlarını bilmek gereklidir. Bu yolda olanlar dünya ilişkilerinden vaz geçmek zorundadırlar. *Gnostisizm*de ahlâk ön plandadır. Kurtuluşa ulaşan insan ahlâkî mükellefiyetlerden uzaklaşır.

Gnostiklere göre Tanrı tasavvur edilemez. O, her şeyin ötesindedir. O, sürekliliği içinde hayalini, kendisini çevreleyen nur dalgaları içinde temaşa ettirir.

Tanrı dalalette olanları, keşf ve ilhamı ile *İsa*, *Kelime* veya *Tanrı'nın oğlunda* aydınlatır.

Bu inançlarından dolayı *gnostisizm* itizalî ve sapık bir mezhep kabul

¹BL. c. 14, s. 8892; BL. s. 39-40.

edilmiştir. *Hristiyan Gnostiklerin* yanı sıra *Yahudî* ve *Maniheizt gnostikler* de vardır.

Mani öğretisinde de *Gnostiklerde* olduğu gibi *Nur* ile *Zulmetin* savaşı sürüp gitmektedir. Bu savaş zamanla başladığı için zamanın ortadan kalkmasıyla sona erecektir. Savaş *Nurun* zaferi ile sonuçlanacaktır.

Mani kendisini *Zaroaster*, *Jesus*, *Buddhanın* kitabını mükemmelleştiren son peygamber olarak görür ve *Ruhü'l-Kudüsün* tecellisi olduğunu iddia etmiştir.

Gnostikler özellikle dördüncü yüzyılda yaygın olan *Maniheiztleri* çok büyük ölçüde desteklemiştir. Bunların etkileri 13. yüzyıla kadar uzanırken İtalya ve Fransa'da da değişik mezhepler hâlinde devam etti.¹

1.3.Mısır İnançları

1.3.1.İSİS

İsis mezhebi Mısır'da gök tanrısı, hayır ve şer mabudu *Ozirisin*, kardeşi *Typhon (Seth)* tarafından öldürülüşünü; *Ozirisin* karısı ve kız kardeşi olan *İsisin* mağduriyetini, onun oğlu *Horusun Sethe* galip gelişini ve *Ozirisin* tekrar dirilişini anlatır.

Mısırlılar gördükleri en büyük güç olan *güneş* (Rhea/Ra)'e taparlardı. Onlara göre ilâh yeryüzünde evcil hayvanlardan öküz, buzağı, keçi, koç; vahşî hayvanlardan boğa yılanı, su aygırı, timsah suretinde tecelli etmişti. Bu hayvanlar bu yüzden kutsal sayılırdı. *Ra* (Rhea) misilsiz ve şeriksizdi. Sonradan rahiplerin çıkarları doğrultusunda Mısır'da *çok tanrıcılık (polythéisme)* hakim oldu. Ortaya çıkan kargaşayı gidermek M.Ö. 4. yüzyılda Mısır firavunu *Amon Hotep*, *Amon-Ranın* tek, *kadir-i mutlak*, idraki imkânsız bir ilâh olduğunu ilân etti. Her şey bu ilâhın eseri idi ve ona dönecekti. İnsanlar dünyadaki amelleri ölçüsünde sonraki hayatlarında huzura erecek veya azaba maruz kalacaktı.

Bu inanışa göre tanrı tektir, *mehde-i ulâ* (her şeyin başlangıcı)'dır, yani bütün varlıklar ondan çıkmıştır, *müsebbihü'l-esbaptır*, idrak edilemez, tasvir ve tavsif olunamaz. Her şey ve her hadise onun tecellisidir. Ruh

¹BL. c. 8, s. 4613; FDS, s. 103-104; FS, s. 142-143; İS, s. 212-213; TT s. 138-142; Reynold A. Nicholson. a.g.e., s.12-14.

tenasühe tabidir. Hayvan ve insan bedeninde yeniden dünyaya gelir. Üç bin senelik bir devirden sonra yeniden insan şeklinde tecelli eder. Dolayısıyla ruh bakidir. Müridin *çile* çekerek ihtirasları terk etmesi ve nefesine hakim olması gerekir.

Bu dinin maksadı Mısırlılar'la Yunanlılar'ı yaklaştırmaktır.

Ozirisin Yunan'da karşılığı *Serapistir*. *Ozirisin* timsali *Apis* öküzüdür. *Serapis Asclepius*, *İlahî Healer*, *Zeus*, *Dionysius* ve *Helius* ile aynileştirilmiştir.

Asclepius hekimdir. Ölülerini diriltir. *Adis* (Ahiret tanrısı) ahiret boş kalacak diye onu *Zeuse* şikâyet eder. *Zeus* da onu yıldırımla helâk eder. *Asclepiusun* babası gün ışığını temsil eden *Apollon Zeuse* çatarsa da dokuz yıllık bir sürgünle cezalandırılır. Hakikat ve kehanet tanrısı olan *Apollon Arthémisin* ikiz kardeşidir. Romalılar'da *Jupiter* olan *Zeus Cronos* ile *Rheanın* oğludur. Tabiat güçlerine hakimdir. Yunandaki on iki tanrının reisi ve en nüfuzlusu idi.

Mısır'dan sonra Roma İmparatorluğu ve Helen dönemlerinde Küçük Asya, Ege Adaları, Roma, Galya, İspanya'da Ren ve Tuna nehirleri boyunca *İsis* tapınakları kuruldu.

Bu mezhepte salık, tekrar dirilme ayini ile *Ozirisle* aynı olur ve faniliğinden sıyrılarak ebedî bir varlık hâlinde tekrar dirilir.

Bazı araştırmacılar *İsisi Hera*, *Demeter* ve *Aphrodithe* ile aynileştirirler. Onun kucagında taşıdığı oğlu *Horusla* olan tasvirleri, *Meryem-* (r.a.)*İsa* (a.s.) tasarımlarına kaynaklık etmiştir.

Aphrodithele ilgili olarak gülün kırmızı rengi hakkında şöyle bir hikâye anlatılır: *Adonis*, *Aphrodithe*in sevgilisi veya oğludur. Bir gün *Adonise* bir yaban domuzu saldırır. *Aphrodithe*, *Adonisi* korumak isterken ayağına bir diken batır. *Aphrodithe*in kanı o zamana kadar beyaz renkte olan gülün üzerine saçılır ve onu kırmızı renge boyar. Bu arada *Adonis* de ölmüştür. *Aphrodithe*in ağlayıp gözyaşı dökmesinden de *gelincik* çiçeği oluşur.¹

¹BL (Büyük Larousse), c. 10, s. 5782-83; DE (Agâh Sırrı LEVEND, *Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, 3. Bs. Enderun Kitabevi, İst. 1980.s.), 36; TT, s. 132-37; UM, s. 14-15; DT, Félicien CHALLAYE (Çev.: Samih Tiryakioğlu), *Dinler Tarihi*, İkinci Bs., Varlık Yayn, İst., 1972), s.42-62.

1.4.Babil ve Asur Dini

1.4.1.BABİL (veya Babylon, Tevrat'ta Babel)

Babililer'de tanrı inancının seyiri şu şekilde olmuştur:

Hiç bir şey yokken boşlukta erkek *Apsu* ve dişi *Tiamat* vardır. Bunların birleşmesinden erkek yılan *Lakmu*, dişi yılan *Lakamu*; yılanların birleşmesinden *Anşar* ve *Kinşar*, bunlardan *Anum*, *Enlil*, *Ea* türer. Kâinattaki sessizliğin bozulması üzerine *Apsu* diğerlerini yok etmek ister. Bunu sezen *Ea Apsuyu* öldürür. Buna üzülen *Tiamat* yarattığı canavarlar ordusunun başına *Kinguyu* geçirir. Diğerleri çaresizlik içinde *Marduka* baş vururlar. O da başkan olması ve kader iplerinin eline teslim edilmesi kaydıyla teklifi kabul eder ve *Kinguyu* yener. *Tiamatı* ikiye biçerek yarısından yeryüzünü, diğer yarısından gökyüzünü oluşturur. Yeryüzünü *Kingunun* kaniyla yoğurur ve elde ettiği balçıktan insanı yaratır.

Burada insanın balçıktan yaratılma fikri görülürken M.Ö. 16. yüzyılda *Buhtunnasr* tarafından *Marduk* tek tanrı olarak ilân edilir.

Hammurabi (M.Ö. 2003-1961) düzenlediği 282 maddelik kanunu *Mardukun* yazdığını iddia eder. *Hammurabi* kanunlarıyla Yahudî yasaları büyük ölçüde birbirine benzer. Bu yüzden *Samuel Reinach*, *Marduk* (tanrı *Şamaş*) ile *Yehovanın* aynı olduğunu ileri sürer. Mısır kralı *Amenote IV* (M.Ö. 14. yüzyıl) de *Buhtunnasr* ile Hz. *Musa* (M.Ö. 12. yüzyıl) arasında *Aton* adlı tek bir tanrıya inanmaktadır.

Babililer'e göre dünya, cin ve şeytanların eseri kötülüklerle doludur. Büyük tabiat kuvvetleri olan Tanrılar insanları bunların şerrinden korurdu. İbadet ancak kötülük ve hastalık zuhurunda insanın içine giren cinleri kovmak için yapıldı. Bunların şerrinden korunmak için sihirden ve rahiplerin ruhaniliklerinden faydalanırlardı. Ahiret inancı içinde olmadıklarından cennet ve cehennemle uğraşmaya gerek görmemişlerdi.¹

1.4.2.ASUR

Asur (M.Ö. 2104 öncesi- M.Ö. 609) dini Babil'in etkisindedir. Millî tanrı

¹DT, s. 146 vd.; İS,s. s. 71-72, 378; ML, c. 2, s. 31; ÖAPS, s. 3; UM, s. 15-16.

Asur efsanevî iki hayvan üzerinde boynuzlu bir başlıkla ayakta durmuş vaziyette tasvir edilir.

Asurlular'ın Tanrısı *Yunus* adlı bir balıktı. O, tek ve ezelî idi. Diğer ilâhlar *Yunus*tan türemişti. Bunların sonuncusu *Güneş*ti. Güneş yıldızların hareketini sisteme bağlamış, hayvan ve insanları kendi kanından yaratmıştı.

Asurlular önceleri ruhun bekasına inanmazlardı. Onlarda cennet ve cehennem inancı sonradan oluştu.

Aynı bölgedeki eski kavimlerden *Geldani* ve *Nasturiler* ise daha çok büyü ve rüya yorumlarıyla ilgilenmişlerdi.¹

1.5.İran İnançları

İranlılar önceleri ev, köy, şehir gibi halk kitlelerinin bulunduğu yerlere ulûhiyet isnat ederlerken, sonraları bu kutsallığı su, toprak ve hayvanlara da izafe etmişlerdi. İranlılar'a göre hayat hayır ve şerrin, ya da aydınlık ve karanlığın mücadeleleri şeklinde geçer. Kitapları *Zend Avesta*dır. Aydınlık tanrısı *Hürmüz* (*Ahuramazda*), karanlık tanrısı *Ehrimen* (*Angramanyu*)'dur. Bunlar ezelî ve ebedîdir. Ölen insanlar, amellerine göre mükâfat görür veya cezaya maruz kalırlardı. azabı hafifletmek için *ateşgede* denen tapınaklarda devamlı bir ateş yakarlardı.²

1.5.1.ZERDÜŞT

M.Ö. 7. yüzyıl İranlı.

İyiliği *Ahuramazda*, kötülüğü *Ehrimen* temsil eder. *Ahuramazda* kâinatın yaratıcısıdır. *Ehrimen* ise onun kardeşidir. Bu iki güç, sürekli çatışma hâlinindedir. Güçlerden birinin galebesiyle insanın iyi veya kötü yönü baskın çıkar.

Zerdüşte göre aile kurmak gerekli bir görevdir. Tembellik, iftira, yalan, hilekârlık, şehvet düşkünlüğü ruhu çürütür. Dindarlık oruçla, tapınmayla değil tarımla elde edilir. Onun kurduğu *Mazdeizmden* önce bu ad altında

bir ilkel dinin olduğu ileri sürülür. M.S. 1. yüzyılda *Mazdeizme* yeni bir ruh ve şekil getiren *Mazdek*, insanların eşitliğini, kadınlar dahil bütün malların ortaklığını ileri sürmüştür. 816'da *Babek*, *Mazdek*in düşüncelerini canlandırarak *Babekiye* mezhebini kurdu. *Zerdüştin* düşünceleri *İslâmiyetten* sonra Şîî mezhebindeki İranlılar tarafından yeniden yorumlanarak *İslâmiyetle* karıştırıldı. Bütün bu fikirler *Şîî-Batınî* düşüncelerle birleşerek *Karmatîlik* ve *İsmailiye* mezheplerini doğurdu.

Araplar bu dine ateşe tapan anlamına *Mecusîlik* ve *Gebrîlik* derler.

*Şehnâme*de bu dinin tesirleri açıkça görülür. Bir kadın adı olan *Hürmüz* *Ahuramazdanın* değişmiş şeklidir.¹

1.5.2.MANİCHÉİSME (Maniheizm)

Zerdüştlükten başka bir İran dini de eski Mezopotamya dinleri ve *Hristiyanlığın* karışımı bir özellik gösteren *Maniheizm*dir.

Mani (216?-276?), İranlı din kurucusu ve ressam. Divan edebiyatında *Mani-i Nakkaş* diye de anılır.

Doğuda resim sanatının kurucusu sayılır. Resimlerle dolu kitabının adı *Erjengdir*. Gökten indiğini, göğün oğlu olduğunu, insan soyunun göğün çocuklarından türediğini ileri sürer.

Bu din, iyilik (hayır, ışık, aydınlık [nur], ruh) ile kötülük (şer, beden, şeytan, madde)'ün çatışması üzerine temellendirilir. Dünya ve insan bu ikisinin çatışma alanıdır. İnsan bu yüzden çelişkidedir. Hayır ve şer arasında birlik sağlanınca mutluluğa edilir. İyiliğin üstün gelmesi ve birliğe ulaşılması derin bir irfanla olur. İrfana ve bilgiye ise sevgi sayesinde varılır. Bu yüzden insanların yalandan, arabozculuktan, gururdan ve dünyevî meyillerden sakınması gerekir.

İran ve *Hristiyan* dünyasında şiddetle takibe uğrayan *Maniler Mutezile* ve *Eş'ariler* tarafından sert şekilde tenkit edilmişlerdir.²

1.5.3.MİTHRAİZM

Mazdeizme birlikte İranda hakim olan bir din de *Mithraizm*dir. Bu dinin gayesi derin bir mistisizmle insanları fizik ötesi güçlere hakim kılmak ölmeden önce mutluluğa erdirmektir. 5. yüzyıla kadar yaygın bir din olma

¹DT, s. 146 vd.; ML, c. 1, s. 755-58; ÖAPS, s. 3; UM, s. 15.

²BL, s. 16.

¹DT, s. 130 vd.; FI, s. 155-156; FS, s. 190-91; IS, s. 385-86, 710; ML, c. 12, s. 924; ÖAPS, s. 213-214.

²DT, s. 130 vd.; FDS, s. 158; FS, s. 190, 241; IS, s. 374-75; ML, c. 8, s. 331-32.

özelliğini devam ettirmiştir.

Hristiyanlıktaki ekmek ve şarapla kutsama *Mithraizmden* alınmadır. Eski İran dininde bir nur ilâhı olan *Mithras* nın bir boğayı öldürmesi ve boğanın kanından tabiatın meydana gelmesi anısına tapınaklarda boğanın kurban edilmesi ayini düzenlenirdi. Bunun yanı sıra bir de ekmek ve şarapla karışmış su ayini düzenlenirdi. Bir inanca göre şarap boğanın kanının serpintisi idi. Salıklar, ekmek ve şarap ile kötü ruhlara galip gelme gücü kazanıyorlardı. Onlar bu arada *hulûle* de mazhar oluyorlardı. Bu sır sülûka, ahlâka, fazilete, nefsi kontrole önem veriyordu.

Ruh ışıık dünyasından gelmişti ve yine *Mithranın* yardımıyla aslı vatanına dönebilecekti. Bu sülûk sırasında *yedi seyyareden* nüzul eden ruh yine yedi mertbe ile *uruc* seyrini tamamlayacaktı.

Bu din İran, Orta Asya'dan sonra Roma İmparatorluğu'nda yaygın hâle gelmişti.¹

1.6.Hint İnançları

1.6.1.HİNDUİZM;/ BRAHMANİZM

Hinduizmin belli bir kurucusu yoktur.Bir dinden ziyade hayatın temeli olan gerçeğe getirilen farklı yaklaşımlar bütünüdür. Kâinata sürekliliği sağlayan bir yasa vardır.

Hindu toplumu dört büyük *kasta* ayrılır. İlki *brahmanlar*, ikincisi prens veya savaşçı adı verilen *ksatiryalar*, üçüncüsü üretim ve ticaretle uğraşan *vayyalar*, dördüncüsü hizmet eden *şudralardır*. Düzenle uyum içinde olanlar sonraki doğumlarında bir üst *kasta* yükselirler. Nefis birleştirici şuurda yok olup gider. Nefis kendine ait muhtevalardan sıyrılır, sonsuz ve sınırsız olan nefis ife; yani *Brahma* veya *Mutlak* ile aynileşir. Ruh ebedidir. İşlenen amele uygun olarak bir btki veya hayvan suretinde yeniden dünyaya gönderilir. Yani ruh *tenasüh*²e tabidir. Ruhun bedenden bedene geçişi söz konusudur. Gerekli cezayı çektikten sonra *Brahman* varlığında *fena* bulur. Böylece ıstırapların üstüne çıkar ve ıstıraplı

¹DT, s. 130 vd.; FS, s. 190; İS, s. 416-18; TT, s. 132-33.

²Ruh'un bütün kötülüklerden kurtulup dünyevî alâkalardan sıyrılıncaya kadar hayvan ve insan bedeninin yeniden dünyaya gelmesidir.

dünyaya bir daha gelmez. O, artık *Nirvana* (hiçlik)'ya kavuşmuştur.

Brahma'nın özellikleri:

“1 O, bütün ilişkilerin ve ilgilerin üstündedir.

2 Onun hiç bir yönü, zıddı ve görünüşü yoktur.

3 O, düşünülemez.

4 O, her şeyin, içinde, sükûn bulduğu şeydir.”

Ezelî cevher ve vahdet olan *Brahm* her şeyden önce vardır. Bundan bir *teslis* oluşur. Tecelli'nin meydana gelmesi için *Maya*, yani *Madde* veya diğer bir deyişle *Hayal*in *Brahm* tarafından yaratılması gerekir.

Brahmanizmin pek çok tanrısı vardır. Bunlardan üçü daha önemlidir.

“1 *Brahma* (Varlığın yaratıcısı)

2 *Vişnu* (Varlığın koruyucusu ve yaşatıcısı)

3 *Siva* (Şekil ve suretlerin yok edicisi, öldürücüsü)”

Brahm mutlak, kadir, her şeye rahmet eden, gaybı bilen, bütün sıfatlardan münezze, kendi vücuduyla kaim, ezelî ve ebedî, cinsiyeti olmayan, bütün varlıkların başlangıcı, her şeyi içine alan teklik hâlindeki bir vücuttur.

Hintliler'in kutsal kitabı *Vedadır*.

Hint felsefesi (*Vedanta*) tefsircilerinden *Sankara*, kişinin cisminde ve ruhuna nisbî bir bağımsızlık atfettiğinden *Brahmada* tamamen yok olmayı mümkün görmez.

Brahmanizm, Hindistan'ın dinî ve sosyal rejimidir. *Vedacılığın* devamıdır.

Hız. İsadın a.y. 3000 yıl kadar önce bakire bir anneden doğan ve *Kelimetullah* sayılan *Krishna Brahmanizmin* en büyük şahsiyeti sayılır.

Bilgisiyle nefsini yenen, şüphelerini gideren kişi *Yogaya* sahip olur ve amellerden kurtulur.

Brahma soyut ruhtur, algılanamaz. Sureti olmadığı için ikilik söz konusu edilmez. Onu onda ve her şeyde gören ondan ayrılmaz. *Brahma* da böyle bir *yogiden* ayrılmaz.

Brahma'nın sureti eski alfabedeki *elif*, *vav*, *mim* (ا, و, م)'le ifade edilen *Om* (اوم)'dur. *Om*, *Brahmanın* sermedî şehri olan *esirde* yerleşmiştir.

Om beka'dır. *Elif* uyanıklığı, *vav* hayali, *mim* derin uykuyu temsil eder. *Nefs-i Natika*, mahiyetini alarak beden ve insanî hassaların rehberi olur, kalbi besler.

Brahmanizmi diğer dinlerin etkisinden kurtarmak için halkın inançlarına dinî bir kimlik kazandırılarak, *Brahmancılığın* kutsal metinleri *Vedalar*, *Brahmanalar* ve *Upanişadlara Mahahharata* ve *Mahayana* hikâyeleri de etkilendi. Bu yeni *Brahmancılığa Hinduizm* dendi.

Hindistan'ın ilk yerlileri *Vedalar*dır. Bunların *Vedizm* dini, çok tanrıcılıkla tek tanrıcılık arası bir din olan *Brahmanizme*, bu da *Hinduizme* dönüştü.¹

1.6.2.BUDHA

Gautama Buddha (M.Ö. 557-477)'nin asıl adı *Siddhartha* (*Siddhattha*)'dır. Babası *Sakyamuni* (*Sudhodana*'dan gelme bir isim) *Sakya* kralıdır. *Sakya*'lar Himalaya eteklerinde *rişi* (ermiş) ve *kşatriya* (savaşçı) yetiştiren bir halktır. *Sakya* kelimesinin İranlılar'ın *Saka* dediği İranlılaşmış *İskit*'ler olduğu sanılır. Bu yüzden *Buddha* bir Türk asilzadesinin oğlu olarak kabul edilir.

Doğuşuna ve çocukluğuna mucizeler isnat edilir. Doğar doğmaz hikmetli sözler söyler, yedi adım yürür. Vücudunda da bazı özel işaretler vardır. Getirildiği tapınakta heykeller önünde diz çökerler. Altı yıl kutsal bir incir ağacı altında ibadet ve riyazetle meşgul olur.

Gelenekçi *Buddhacılığa* karşı olarak Milât yıllarında ortaya çıkan *Mahayana* inancına göre *Gautama* veya *Sakyamuniden* önce de birçok *Buddhalar* gelmiştir. Bunların çokluğu, onların sayısız dünyalarda var olduğunu gösterir. Servet ve dünya nimetlerini terk ederek inzivaya çekildi. Yıllarca ibadet ve riyazetle uğraştı. Bir gün bir ağaç altında nurlara gark olduğunu hissederek hakikate erdiğini anladı. Kendisine *ermiş* anlamına gelen *Buda* (*Buddha*), kurduğu dine de *Budizm* (*Budhisme*) dendi.

Brahmanizmi değiştirerek yeni bir mezhep kurar. Bu ahlâkî öğretinin temeli dünyevî hayatın ve *Riyazet Yolu'nun* arasında *şehvet* ve *ihtiraslardan, dünyevî nimetlerden uzak orta bir yol tutmaktır. Ölüm ehedî mutluluk olan Nirvanaya* ulaşma vasıtasıdır. Bu merteye bir Tanrılık derecesi değildir. Budizm *mutlak yaratıcı* ve *ilk sebep* kavramlarını reddeder. Her şeyde sürekli bir akıcılık vardır. Dünya kötülüklerle doludur. İnsan bu dünyada faziletli yaşayabildiği ölçüde sükûn ve saadete erer. Ruhun bir bedenden diğer bir bedene geçmesi (*Tenasüh*) esastır.

¹ DT, s. 63 vd.; BL, c. 9, s. 5301-5302; FI, s. 157-58; FS, s. 163-65; İS, s. 244-245; ML, c. 2, s. 554; ÖAPS, s. 187-88; TT, s. 19-27; BL, s. 36; UM, s. 14.

Fakat ruh bununla da tatmin olmaz. Aslî cevherini aramaya devam eder. Bilge kişiler önce *hodhisatva*, sonra *Buddha* olur. Günahkârlar suçlarına göre ebedî olmayan 18 cehennemden birinde yeniden doğar; cin ve hayvanlarla birlikte cezalandırılır. Sonra da sevapları nisbetinde layık olduğu yeri alır. Ancak birleştirici şuura sahip olabilen ruh *Nirvanaya* erebilir. Onun için artık yeniden doğuş yoktur.

Budizm'deki günahlar şunlardır: 1 *Adam öldürmek*, 2 *Hırsızlık yapmak*, 3 *Zina etmek*, 4 *Yalan söylemek*, 5 *Önemsiz şeylere bağlanmak*, 6 *Alay etmek*, 7 *Başkalarının fenalığını istemek*, 8 *Şüphencilik*, 9 *Sarhoşluk*.

Bunlara ilâveten rahipler şunları da yapmamalıdır:

1 *Akşamları bazı şeyler yemek*, 2 *Çiçeklerle süslenmek ve güzel kokular sürmek*, 3 *Toprağa serilmiş bir çarşaf yerine yataкта yatmak*.

İnsanî faziletler de şunlardır. 1 *Âlim olma*, 2 *Ruh temizliği*, 3 *Sahir ve sebat*, 4 *Şefkat ve acıma*, 5 *Himmet*, 6 *Sadaka*.

Görüldüğü gibi, Budizm din'den çok ahlâka dayanan bir felsefe manzarası arz etmektedir.

7. yüzyılda *Brahmanizm* ve 12. yüzyıldan sonra *İslâmiyet* karşısında gerileyen *Budizmi* korumak maksadıyla 1950, 1956, 1966'da konferanslar düzenlendi ve temelde dinî bir kitabı olmayan bu görüşün öğretisi ve törenleri derlenip bir araya getirildi. *Kamboçya*, *Tayland*, *Laos*, *Birmanya* ve *Vietnamda* resmî din olarak tanındı. *Seylan*, *Borma*, *Tibet*, *Çin* ve *Japonyada* yaygındır.

Kâinatın aslı olan madde, mekanik bir kanunla Tanrı'nın güç ve yönetimi işe karışmadan kendi unsurlarını gruplandırır ve birleştirir. Böylece vücuda gelen varlıklar yok olur ve tekrar doğar.

İnsan ruhu' da *Nirvanaya* ulaşınca kadar bu değişikliğe uğramak zorundadır.

Türk asıllı *Tobalar Çine* hakim olduktan sonra *Buddhacılığı* da benimsediler. Genelde *Maniheizmi* kabul eden *Uygurlar Budizme* dair pek çok eser ortaya koydular. Sembolleri *Lotus* çiçeği idi.

Buddha Mesih ve *Mehdi* inançlarında olduğu gibi *Maitreya* adı ile son defa olarak yine dünyaya dönecektir. *Pythagoras* kelimesinin *Pytha* sözü ile *Buddha* birbirine benzemektedir. İkisi de hemen hemen aynı dönemde yaşamışlardır. Bu ikisinin aynı şahıs olduğu da ileri sürülmüştür. Felsefeleri de birbirine çok yakındır. *Pythagorasın* efsanevî bir şahsiyet

olduğu üzerinde de durulmuştur.¹

1.6.3.TAOİZM

Lao - Conficius

*Tao*², küllî ve mutlak varlıktır (*Taichi*). *Taichi* kâmil ve kâmil olmayan tabiat'ı, nar ve zulmeti, gök ve yer'i, evet ve hayır'ı temsil eden prensipleri yaratmıştır.

Biri *Lao-Tzu* (d. 570 ?), diğeri *Conficius* (*Konfiçyus*)'a ait olmak üzere biri metafizik, diğeri ahlâkî karakterli iki mektep tarafından temsil edilir. *Conficius* (557-479)'da bu felsefenin temsilcilerindendir. *Conficius*, *Şuking* (Chu Ching) adlı kitabı önceki kutsal kitaplardan derleyerek oluşturmuştur. Buna göre Mutlak varlık vardır. O, ahlâk kanununun koruyucusudur. *Conficius*a göre insan neyi bilip, neyi bilmediğinin farkında olmalıdır. Herkes bulunduğu makam veya mevkie ait görevleri eksiksiz yerine getirmelidir. *Conficius*a ait

“İyiliğe iyilikle, kötülüğe adaletle mukabele ediniz.”

“Sana yapılmasını istemediğin şeyi sen de başkalarına yapma”

sözleri onun ahlâkî felsefesinin temelini teşkil eder.

Çinliler daha çok *Çan* veya *Zen* denen Budist felsefesini benimsediler.

Taoizmin Lao-Tzu tarafından kurulduğu sanılır. Fikir *Taodur*. *Tao* içinde sonsuz imkânlar olan ve her şeyin içinden çıktığı boşluktur. Tanrı'ya da takaddüm eder. Tanrı birdir, her yerde hazır ve nazırdır. Duyularımızla algılayamayız. Kâinat onun eseridir. *Nefs* terk ve feragatle hayal ve düşüncelerden boşaltılarak *Mutlak Sükuna* erebilir. İnsan alçak gönüllü olmalıdır. Fikirlerini zorla kabul ettirmek zulümdür. Kişi hoşgörülü olmalı, kendini hadiselerin akışına bırakmalı ve “fenalığa karşı iyilikle mukabele etme” prensibi ile hareket etmelidir.

Çeşitliliğe rağmen gerçek tektir. Bütün çelişkiler gerçekte erir. Gerçeğe mistik düşünce ve vecd yoluyla ulaşılabilir. *Taoya* erişen kişi ölümsüzlüğü elde eder.

Solunum alıştırmaları gibi fizyolojik uygulamalarla ömrün uzatılabileceğine inanılır.

¹DT, s. 63 vd.; FDS, s. 36-38; FI, s. 67, 162; IS, s. 110-113; ML, c. 2, s. 615; a.e., c. 10, s. 871; TT, s.28-36; UM, s. 13-14.

²fazilet yolu.

Hristiyan filozofu *Meister Eckhart* da *ulûhiyeti* bir tenhalık veya kısır bir çöl olarak görür ve bunu teslisin üç şahsına bölüp ayırır.

Conficius insanların içinde bulunmayı, *Tao* onlardan uzaklaşmayı telkin eder.

Laonun kurduğu din büyük bir taraftar kitlesi bulabilmiş ise de *Konfiçyusun* ahlâkî öğütleri Çinliler'in bir millet hâline gelmesinde en müessir amil olmuştur.

1.7.Yahudîlik

İsrail (Allahın (c.c.) kulu) adı *Hz. Nuhun* (a.s.) oğlu *Samın* soyundan gelen (*Samî* sözü buradan gelmektedir) *Hz. İbrahim* (a.s.) oğlu, *İshakın* (a.s.) oğlu *Yakuba* (a.s.) Allahın (c.c.) verdiği addır. Onun oğlu *Yusuf* (a.s.) zamanında İbraniler Mısır'a yerleştiler. Sonradan köle durumuna düştüler. *Hz. Musa* (a.s.) mucizevî olarak Mısır'a on afet yağdırınca *Firavun* İbraniler'i serbest bıraktı. Tanrı, İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışından hemen sonra (M.Ö. 1440-1220) *Tur-ı Sinada Hz. Musaya* (a.s.) *On Emir* gönderdi. Bu emirler şunlardır:

- “1 *Seni Mısır ülkesinden, köleler evinden çıkaran benim;*
- 2 *Benden başka Tanrı olmayacaktır. Kendine put yapmayacaksın;*
- 3 *Yalanına inandırmak için Tanrı adını kullanmayacaksın;*
- 4 *Şabat (cumartesi) gününü kutlamayı unutmayacaksın;*
- 5 *Anana ve babana saygı göstereceksin;*
- 6 *Adam öldürmeyeceksin;*
- 7 *Zina etmeyeceksin;*
- 8 *Çalmayacaksın;*
- 9 *Komşuna karşı yalancı şahitlik etmeyeceksin;*
- 10 *Komşunun malına tamah etmeyeceksin*¹”

Hz. Davud (a.s.) ve onun oğlu *Hz. Süleyman* (a.s.) (ö. 930/931) da İbraniler'e krallık yaptılar. Dinden sapanları yola getirmek için bunlara gönderilen peygamberlerin en meşhurları *İlya*, *Elişe*, *İşaya*, *Yeremya*, *Hezekieldir*.

¹ML c.12, s. 696.

Allah (c.c.), insanı topraktan yarattı, İnsanlar Adem ile Havvadan türemiştir. Ruh ölümsüzdür. Günah işleyenler tevbe ile affedilebilirler. Amellerin mükâfatı ve cezası bu dünyada da, ahirette de verilebilir.

Dünyanın sonunda Hz. Davudun (a.s.) soyundan olan Mesih ortaya çıkacaktır. Onun mutluluk döneminde bütün insanlar tek tanrı inancında birleşeceklerdir.

Tanrı'nın manevî özellikleri azizlik, sevgi, lütf, adalet ve sabırdır. Dünyayı lütf eseri olarak yarattı.

"En büyük Yahudî ilâhiyatçısı Maimonides (Musa b. Meymun) [1135-1204] Yahudî inancını on üç maddede toplar:

- 1 Tanrı dünyanın yaratıcısı ve koruyucusudur;
- 2 Tanrı birdir ve tektir;
- 3 Tanrı ruhtur ve hiç bir şekilde temsil edilemez;
- 4 Tanrı ölümsüzdür;
- 5 Sadece Tanrı'ya dua edilmelidir;
- 6 İsrail peygamberlerinin bütün sözleri gerçektir;
- 7 Musa peygamberlerin en büyüğüdür;
- 8 Yahudîler'in töresi Tanrı tarafından Musaya verilmiştir;
- 9 Hiç kimse onu değiştiremez veya yerine başkasını koyamaz.
- 10 Tanrı insanların bütün eylemlerini ve düşüncelerini bilir;
- 11 Tanrı emirlerini yerine getirenleri mükâfatlandırır, emirlerine karşı gelenleri cezalandırır;
- 12 Tanrı peygamberlerin müjdelediği Mesih'i gönderecektir.
- 13 Tanrı ölümleri diriltecektir.¹

Yaratan ile yaratılanlar arasında mesafe vardır. Mahlûkun halık ile karşılaştığı nokta, yani birleşme için kullanılan kelime, katılmak veya yapılmak anlamına gelen devekutdur.

Varlıkların, kendi varlığından sıyrılarak farklı bir şuur kazanması şeklindeki inkişaf nazariyesi daimî bir suduru öngörür. Bu dört derecede olur. Tanrı, yaratma, şekillenme ve son olarak da insan yahut madde ve faaliyet dünyası. Son kademede vahiy de mümkündür. Tabiat kuvvetlerine hakim semavî ruhlardan bahsedilir.

İlahî ilhama mazhar olan kimse yedinci ve son mertebe olarak Allahın (c.c.) taht (Kürsü, Arş) üzerindeki görünüşünü idrake varır. Semavî kitapları Zohar veya Nurdur. Bunda on sefirotun ya da İlahî Varlığın

Sıfatları izah edilir. Allah (c.c.) namütenahidir. Dünyanın yaratılışından önce vardı ve yalnızca zatı ile birlikte idi. On sefirot veya ilâhî sıfatlarda kavranılmak istemesinin sebebi de kendisidir. On sefirot şunlardır:

1. Allahın (c.c.) kelâm ile hikmeti ve Allahın (c.c.) ruhu.
2. Ruhtan gelen nefes ve hava.
3. Havadan oluşan su.
4. Suyun en şeffaf ve ince parçası ateş. Allah (c.c.) felekler ve melekleri ateşten yaratır.
- 5 - 8. Dört yön.
- 9 - 10. İki kutup.

İbrani filozoflarınca Kabala (Cabala) denen Yahudi nazariyatına göre Hz. Musa (a.s.) Ledün ilmini Hızırdan (a.s.) öğrenir ve bunu Tur-ı Sinada yetmiş kişiye öğretir. Diğer bir görüşe göre Kabala prensipleri tıpkı Tevrat gibi Allah (c.c.) tarafından inzal edilir ve Hz. Musa (a.s.) tarafından Tur-ı Sinada halktan yetmiş seçkin kişiye tebliğ ve teslim edilir.

Kâinat, ilâhî kelâmdan ve harflerden ibarettir. Allahın (c.c.) kendi nurundan ilk yarattığı şey, kelâmdır. Kelâm ise harflerden ibarettir. İbrani alfabesindeki harf adedi ise yirmi ikidir. Yirmi iki sayısına birden ona kadarki aslı harflerin toplamı olan on sayısı ilâve edilince, otuz iki rakamı elde edilir. Bunlar kâinatın unsurlarıdır. Yirmi iki harf üç, yedi ve on iki sayılarında kısımlara ayrılır. Üç harfe analar denir. Bunlar unsurlardan hava, su, ateş; sene taksimatından yaz, kış ile ilk ve sonbahar; vücuttaki baş, kalb (göğüs), batın (mide)'a işaretir. Böylece bir teslis oluşur. Yedi harf, semada yedi gezegen, baştaki iki göz, iki kulak, iki burun delikleri ile ağza işaretir. Yedi rakamının harufilerdeki yorumlanması da hemen hemen bu şekildedir. Hatta onların değişik şekillerde de olsa otuz iki sayısına itibarları hayli ilginçtir. On iki harf de on iki burç, on iki ay ile vücuda ait görme, işitme, koklama, konuşma, beslenme, çiftleşme, yürüme, kızma, gülme, düşünme, uyuma ve bir şey yapmaya delâlet eder.

İbrani din felsefesi Kahalizm (Cabalizme)'in diğer bir yönü de, harflere değerler izafe ederek bazı garip sonuçlar çıkarmaktır.

Mevcutat gerçek vücudun suret ve temsillerinden ibarettir. Gerçek teklik sonsuz vücut (Ana)'dan başka varlık yoktur. Bilinmez hâlde olan Allah (c.c.), tezahür etmek ister ve zatî nurunu temerküz ettirir ve parlak bir nokta hâlinde vücudu başlatır.

Tevratta Allahın (c.c.) kudretinin kelâm şeklinde tecellisiyle mevcudatın

¹ML. c. 12, s. 690.

yaratıldığı ifade edilmesine rağmen *Kabalada* insan zihni ile varlık arasındaki ilgiden doğan işaretlerden başlayarak *vahdaniyet* ve *hilkat* gibi yüksek kavramlara varılır.

Sefirotlar, üç sınıfa ayrılır (*teslis*); *varlık* ve *fikrin* aynı olduğu *âlem-i makul*, güzelliğin kaynağı *hayrın* olduğu tecelliyat *Âlem-i mahsus* ve cismanî mahiyetteki *âlem-i tabîî*dir. Bu teslis başka bir teslisi oluşturur. *mutlak vücut* (*tac* veya *ilk cevher*), *hüsn* (Yüksek ahlâklılık veya vücut fikri). *felek* (kudretin mezhari olan *tabiat* veya *saltanat*). *Allah* (c.c.) bu mertebeyi yarattıktan sonra *Yehova* ismiyle anılmak istemiştir. *Kabalistlere* göre vücudun hakikî şekilleri nezd-i ilâhîde malûmdur. Esfel âlem, a'la âlemin küçük bir misalidir. *Zohara* göre *İblis* de dahil hiç bir şey aslen kötü değildir. Sonunda Cehennem dahi ortadan kalkıp cennet olacaktır.

Meleklerin her biri, âlemde bir işi icra ile mükelleftir ve bunlar tabiatın müşahhas güçleridir. İnsandan daha düşük derecededirler. İnsan ise yaratıkların en mükemmeli ve küçük ölçüde bir özetidir. Manevî insan, ilâhî teslisin örneği olarak üç kısımdan oluşur.

1. *Nefs-i natika*
2. *Ruh*
3. *Hayvanî ruh*.

Esirî bir madde olan ruh, *tenasühe* tabidir. İlim ve irfan elde edinceye, hakikate ulaşıncaya kadar dünyaya gelmek zorundadır. Ruh bu çilelerin sonunda kelâm sahibi olan *Allaha* (c.c.) varabilir. Fakat bu sonuç, itikatla ölmeden önce de elde edilebilir.

Bunun için *Allahı* (c.c.) sevmek ve onu akıl yolundan çok, kalp nuru ile anlamak gereklidir. Bahsedilen itikadın iki derecesi vardır.

1. *Havf ve rica*
2. *Muhabbet*.

Aşk ve kalb nuru ile ruh kendi benliğinden sıyrılırken *Allahın* (c.c.) irade ve tefekkürü içerisinde kendini eritir. İnsan, böylece ilâhî tecelliye mazhar olur.

Kabalizm İslâm dünyasında *Batınîler* tarafından benimsenerek *Hurufilik*, *Kalenderilik*, *Noktavîlik*..... adı altında yayılma imkânı buldu. Bunların maksadı ise *hilafeti* kaldırıp bir nevi İslâm papalığı sayılabilecek *imameti* getirmektir.

Yahudîlik, bütün insanların inançları ne olursa olsun, aralarında

putperestliği ret ve içlerinde ahlâksızlıktan sakınma'nın da olduğu *H. Nuha* (a.s.) verilen yedi emri yerine getirerek kurtuluşa ereceklerini de ileri sürer.¹

1.7.1.SPINOZA

(Baruch [Lat. Benedictus] de), Hollandalı Yahudî filozof (Amsterdam 1632-La Haye 1677).

Ona göre felsefenin maksadı, *iyiye* ulaşmaktır. Bunu keşf, insana ebedî bir sevinç sağlayacaktır. *Spinozanın* görüşleri, akılcı yoldan Tanrı'yı bilmeye dayanır.

Meseleye bütün veya hakikat açısından bakmaya çalışır.

İnsan, tahliller sonucu tanrıda gerçekleşme demek olan mutlak hürriyete kavuşabilir. İnsanlar bilmediğinin tutsağıdır. Hür olmanın kaynağı bilgidir. Zekâyı geliştiren şey iyi, bulandıran şey kötüdür. Bilginin maksadı, insanın tabiata hakim olmasını sağlamaktır. *Engels* insanı

“Dünyayı dünyayla açıklamak şerefini taşıyan”

kişi olarak yorumlar. Dikkatleri Tanrı'nın yanı sıra, sevgi ve tutkularıyla insana, insan ruhuna çeker.

Varlığın tekliği yani *panteizm* kâinat ve Tanrı'nın aynı olduğu inancındadır. Ruh ve madde, Tanrı'nın iki ayrı tecellisidir. Onun deneyi küçümsemesi, ruhla iradeyi eşit sayması, halkı küçümseyip, sadece kahramanların özgür olabileceğini düşünmesi en büyük yanlısıdır.

Tanrıyı madde âlemi içinde kabul eden materyalist bir düşünce içindedir. Tabiat, kendi kendinin sebebidir. Var olması için tabiat üstü bir güç gerekmez².

1.8.Hristiyan Mistisizmi

Büyük dinler, Şark ve Garp dinleri diye ikiye ayrılır. *Hinduizm* ve *Brahmanizm* Şark dinleridir, *Yahudîlik*, *Hristiyanlık* ve *İslâmiyet* ise

¹BL, s. 38-39; DT, s. 162 vd.; FDS, s. 287, 683-85; FS, s. 198; IS, s. 287, 683-85; ML, c. 12, s. 695-96; TT, s. 96-109; UM, s. 16-17.

²BL, s. 40; FI, s. 272; FS, s. 382; ML, c. 2, s. 519.

Garp dinleridir. İlk gruptakiler *panteistik*, ikinci gruptakiler *teistik* karakterdedir.

Panteistlere göre “*kâinat Allahın (c.c.) sudur ve tecellisidir*” *Teistler* ise *kâinatın* yaratma fiiliyle ortaya çıktığı yani *Allah (c.c.)* ve *dünyanın* iki ayrı varlık olduğu görüşündedirler. Garp dinlerinde ancak *Hristiyanlıkta İsanın Allah (c.c.)* ile birleşmiş kabul edilmesi istisnâ bir durumdur. Yahudîlik ve *İslâmiyette halık ile mahlûk* arasında tasarlanamayacak ölçüde bir fark vardır.

Hristiyanlık; Tanrı'nın varlığı, ruh ve beden ayrılığı, hürriyet kavramı gibi felsefî ilkeler getirdi. İnsanın tabiatı düşünceyle kavrayabileceği fakat tabiatın insanı kavrayamayacağı gerçeğini kabul etti. *St. Augustinusla* birlikte insanın iç dünyasına yöneldi. Ona göre yeryüzü, ahiret hayatının başlangıcıdır. Gaye kutsal ruh içinde, *Mesih* sayesinde Tanrı ile birleşmektir.

Meister Eckhartın

“Benim gözüm ve Allahın (c.c.) gözü bir ve aynidir”, “Allah (c.c.) ve ben, biz biriz”

gibi *Hallac-ı Mansurun* sözlerini hatırlatan ifadeleri kilisece dalalet olarak yorumlanmıştır.

Aslında ilk üç *İncil (Matta, Luka, Markus) İsayı* mistik olarak göstermediği hâlde *St. John İncilinde Jesus* ağzından söylenen

“Ben ve benim pederim bir ve aynidir”, “Beni görmüş olan kimse pederi görmüştür”,

“Ben pederin içindeyim ve peder benim içindedir”

gibi birkaç söz *İsanın (a.s.) Allah (c.c.)* ile ittihadına delâlet eder.

Bazı *Hristiyan* mistiklerinde görülen ittihat fikri, Hint mistisizmindeki *Veda (ilim)*'ların tefsiri ve kutsal *Vahy* anlamındaki *Upanishatlardan Mandukya Upanishattaki*

“Birleştirici şuurda, bölünmez şuurda bütün kesret tamamiyle yok olmuştur”

ifadesi ile *Plotindeki*

“Gören ve görünen birdir”

düşüncesinden oluşur ve *Hristiyan* mistikleri de bu felsefeyi tecrübelerinin bir parçası olarak ileri sürmüşlerdir. Bu, kilise doktrini ile çatıştığı için mistikler görüşlerini tevile çalıştılar. Onlar ittihadı, ayniyet olarak değil

maksatta birlik olarak tefsir ettiler. *Benzerlik ittihadı* diyebileceğimiz bu yorum, insanın iradesinin *Allahın (c.c.)* iradesi ile tam bir mutabakat içinde olması demektir. Bu, ışıkla havanın veya ateşle kızarmış demirin ittihadı gibidir. Sonuçta, hava da, ışık da, demir de, ateş de farklı maddelerdir. Yani insan, kaderine kendi başına yön veremez.

Budizmde bütün varlıklara karşı duyulan aşk ve merhamet, *Hristiyanlıkta İsanın (a.s.)* vaz' ettiği insanların kardeşliği ve birbirini sevmesi esasına dayandırılır ki bunu *Allaha (c.c.)* karşı aşk, *Allahın (c.c.)* insana aşkı ve iyi insanın diğer insanlara karşı aşkı şeklinde karakterize edebiliriz.

H. İsanın (a.s.)

“Ben hizmet edilmek için değil, hizmet etmek için geldim”

sözü yönetimde olanların toplum hizmetine yönelmelerini sağladı.

Ebediyete feragatle ulaşılır.

Hristiyanlık; mistikler, azizler, rahipler gibi zümrelere bir imtiyaz tanıır.

İstanbul patriği *Mikhael Kerularios* 1054'te Ortodoks denen doğu kiliselerini papalıktan ayırdı. 16. yüzyılda Protestanlığın zuhuruyla da Katolikliğin dışında bir mezhep kuruldu.

Hristiyanlık aslen H. İsayı (a.s.) ait birkaç şiirli sözden ibarettir. Sonradan rahipler bunun bir felsefî temel üzerine oturtulması gereğini duyarak *Sokrates, Platon, Aristoteles* ve *Plotinosun* düşüncelerini *Hristiyanlığa* uygulamışlardır. Meselâ *Sokrat, Platondaki iyi idéesi Aristoteles*teki ilk sehop, *Plotinostaki bir fikri* bunlardandır. *Platondaki yaratan-yaratılış-yaratılan teslisi Hristiyanlıkta baba-kutsal ruh-öğul* olarak şekillenir.

H. İsa (a.s.) *Mesih* (kutsanmış, üzerine yağ sürülmüş) olduğunu ifade ettiği için Antakyalı Yunanlılar ona bu kelimenin İbranice karşılığı olan *Khristionos (Hristiyan)* dediler.

İsadan (a.s.) önceki peygamber *Malakinin* kitabında “Büyük ve korkunç gün gelmeden size İlyayı göndereceğim. O da babaların yüreğini oğullarına, oğulların yüreğini babalarına dönüştürecek” sözleri İsada (a.s.) “Babası nasıl kendisiyse kendisi de öylece babası” tarzında şekillenince *Hristiyanlıktaki baba-oğul birliği* oluştu.¹

¹DT, s. 237 vd.; FS, s. 162-163; İS, s. 240-241; ML, c. 5, s. 821-822; TT, s. 143-149.

1.8.1.AREOPAGİTE

Dionysius Areopagite veya *Dionysius Pseudo Areopagite* (M. Birinci yüzyıl), *Plotinin* etkisi altındadır. *Yeni Eflatunculuğu Hristiyanlığı* sokmuştur. *Tasavvufun* karşılığı sayılabilecek *Mysticism* tabirini ilk kullanan odur. Bu kelimenin aslı ağzını gözünü kapamak, dilsiz olmak anlamına gelen Yunanca *Mu-Ô* kelimesidir. *Mistik Teoloji, Tanrısal Adlar, Göksel Hiyerarşi, Kilise Hiyerarşisi, Ahlâka-Tanrı Bilime ve Disipline Ait On Mektup* adlı eserlerin onun olduğu sanılmaktadır.

Masivayı terk edip, duyular âleminden tecerrüt eden ruhun kendini fani kılmasıyla *Allaha* (c.c.) ulaşabileceğini iddia eder. *Allah* (c.c.) ile ittihat şuur ve huzur dolu mutluluk hâlidir. *Allah* (c.c.) hakkında “*Üstün Aslı Zulmet*” diye söz eden *Dionysius* onun için hiç bir kelime kullanılamayacağını ileri sürer. Çünkü o *yokluk* veya varlık kategorisine dahil değildir. Duyularımızın ötesindedir. ancak ona tecrübi bazı sıfatlar izafe ederiz. O her iynin, hayrın, kuvvetin kaynağıdır. Bu yüzden ona iyilik, hayır ve kudret sahibi deriz. Aşkın da orijinal kaynağı odur. Mistik bilgiyi de biz bu yüzden akıl yoluyla değil aşk yoluyla elde edebiliriz ki bunun da sonu *vuslat*tır. Bu, bütün kötülüklerden ve benlikten uzak *fena* hâlidir.¹

1.8.2.St. AUGUSTİNUS

Aziz *Aurelius Augustinus* (Kartaca, Tagaste 354-Hippo, Regius 430). Babası putperest, annesi ve kendisi Hristiyandı. *Tagastede* iken her şeyini satarak yoksullara dağıttı. *Yeni Eflatuncu* ve *Platonist* bir mistiktir. Görüşlerini, günahlarla mahv, fakat Tanrı inayeti ile kurtulan *insan kaderi* ve *Tanrı* üzerinde yoğunlaştırdı. Platonist olarak temaşa yoluyla mistik murakabeye erdi “*Ben dışta iken seni içte gördüm.*”.

Confessions (İtiraf) da *Allahın* (c.c.) her şeyi dolduran, fakat hiç bir şey tarafından ihata edilmeyen *mevcut* ve *huzur* olduğunu ifade eder. Onun ruha girişinin (*hulûl*) insanın en üstün araştırması olduğunu söylerken, en büyük ibadetin onun hakkında bir şey söylemek olduğunu ileri sürer. İçinden gelen bir ses

“*Beni kendine kalb edemezsin, ancak sen bana inkılap edersin*”

der. Bu *Allaha* (c.c.) inkılâp etmektir, aynıyettir.

Augustinus düşüncesi *Luther* dahil, bütün batı ilâhiyatını etkiledi.

¹ML, c. 3, s. 721; TT s. 149-152.

Descartes tarafından

“*Düşünüyorum öyleyse varım*”

sözünün daha önceleri *Augustinus* tarafından

“*Yanıyorsam öyleyse varım*”

şeklinde söylendiği ileri sürülür.

Tanrı ezeli yaratıcıdır. Onda tasavvur, irade, fiil aynı anda vardır. Bunlardan biri öncedir demek mümkün değildir. Öyleyse Tanrı'nın tasavvuru nasıl ezeli ise, yaratması da ezeldir. Bu takdirde kâinat da ezeldir. Fakat aynen insanın *sebepe*, gölgesinin *netice* olması gibi Tanrı *sebepe*, kâinat *neticedir*. Her ne kadar insan-gölge örneğinde gölgenin varlığı insana bağlı ise de mantıkî olarak *sebepe*, *neticeden* öncedir. Bu takdirde Tanrı kâinattan önce olmak durumundadır.¹

1.8.3.St. BERNARD

Bernard, Clairvauxlu aziz St. Bernard (Dijon 1091-Clairvaux 1153)'a göre hayatın gayesi muhabbettir².

1.8.4.St. BONÉVENTOR

Bonéventor (1221-1274)'a göre, organik olmayan tabiat alanı, organik hayat alanı, tabiat üstü varlıklar alanı diye üç âlem vardır. Ruh kendini duyular, deneyler ve aklî faaliyetlerle aşmalıdır. Her şeyi yaratan *Allahtır* (c.c.). Tabiat, yani *tabiî küllî* ile *akıl*, onun aks suretlerinden başka bir şey değildir.³

1.8.5.BOHEME

Jacob Bohme (Görlitz, Altseindenberg 1575-Görlitz 1624). Alman filozofu. Tanrı, kâinatın ruhudur. Tanrı baktığın her yeredir. Eşyanın arasında farklılıklar olmasına rağmen bunların bütünü tanrıdır. Fakat o, bunların hiç biri değildir. O, iyi ve kötü düâlıtesini ihtiva eder. Her şeyin ilkesi, özü ve sonudur. Sonsuz ve ölümlü olan her şey gibi iyilik ve kötülük de Tanrı'dan gelir.

Objeler Bir'in şekil değiştirmesinden oluşmuştur. Bu görüş âlemin duyuy

¹Fİ. s. 177-78, 276-77; ML, c. 1, s. 862-63; TT, s. 152-155.

²ML, c. 2, s. 312; TT, s. 157.

³TT, s. 158-159.

organlarıyla algılanmasından dolayı *dışa dönük* extroverse Bir'in algılanmasından dolayı *içe dönük* (introverse) bir mistisizmdir. Tasaffi eden ilâhlaşır. Tanrıdan olan kuvvetler sende de faildir.

Spinoza ve *Hegeli* etkilemiştir.¹

1.8.6.BRUNO

Giordano Bruno (Nola, Napoli Krallığı 1548-Roma 1600). İtalyan düşünürü. Pantheist düşüncelerinden dolayı ateşte yakılarak öldürüldü. *Yeni Platonculuktan* hareketle *Aristoteles* doktrinini eleştirerek *Copernicus* prensiplerinin uygulanması alanını genişletti.

Doğmatizme düşman, diyalektikçi bir düşünürdü. "*Muzaffer Hayvanın Kovuluşu*" adlı eserine göre en büyük başlangıç tek bir vücuttur. Bu *tabiat-ı âmiledir*. *Tabiat-ı mamule* olan insan ondan sudur etmiştir.

Bütün dinlere saldırması, Katolikler'in de, Protestanlar'ın da hoşuna gitmedi. Devamlı din değiştirip bütün dinlere saldırdığı için yakılarak öldürüldü.

Hegel de onu, eleştirel düşüncenin kurucularından sayar.²

1.8.7.DESCARTES

Réne Descartes (La Haye, Touraine 1596- Stockholm 1650). Fransız düşünürü.

Şüphe etmek düşünmektir. "*Düşüncenin ne olduğunu öğrenmek, bedenini tanımaktan daha kolaydır. Var olmak algılanmak demektir.*" hükmüyle hareket eden *Descartes*ın şüphesi, yanlışlığı ve önyargıları önlemek için öngörülen metodik bir şüphedir.

Kendisinin düşünen varlık olması fikrinden yola çıkarak mükemmel bir varlık, Tanrı fikrine varır. Sonra onun insanları aldatmak isteyeceğinden yola çıkarak tanrısal doğruluk sayesinde dış dünyanın ve kendisinin var olduğu sonucuna varır.

Her şeyde ikilik arar. *Dualist*tir (dualiste). Madde ve ruh birbirinden farklı cevherlerdir. Varlıkları izafidir ve bu cevherlerin vücudu Tanrı ile kaimdir. Her şeyi yalnızca Tanrı bilebilir.

Bedeni ustaca yapılmış bir makine olarak niteleyen *Descartes*, onun

¹BL, s. 40; ML, c. 2, s. 44-46; TT, s. 161.

²Fl, s. 48, 123; ML, c. 2, s. 544-46, 603; TT, s. 160.

canlılığını ruhun varlığına bağlamaz.

Malebranche, *Bergson* onun idealizm ve spiritalizmini; *Marx* ise maddeciliğini benimseyenlerdendir.¹

1.8.8.ECKHART

Eckhart veya *Eckehart*, *Johannes, Meister* (Gotha, Hocheim 1260 - Avignon veya Köln 1327). Alman filozofu. *Erigéneden* etkilenmiştir. Bütün eşyayı yaratan *Allah*tır (c.c.). Onların ideleri (mahiyeti) önceden *Allah*ta (c.c.) mevcuttur. Her şey yine gerçek kaynağına dönecektir.

Ona göre varlık, Tanrı'yla birlikte vardır. Ancak O, *Oğulun* içinde iken ondan farklı değildi. *Oğulu* yaratmasıyla Tanrı olarak bilindi. *Oğulla* *Babanın* aşkı *Kutsal Ruh*u oluşturur. *Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır*. "*Âlemdede her şey konuşur ve Tanrı'yı telâffuz eder. Dudağımla söylediğim şeyleri taş da söyler.*" Yaratıcının maksadı *sükûn* olduğu için yaratıkların arzusu da budur. Ruh da Tanrı'da *sükûnu* arar. Bu arada kelâmını söyler ve oğlunu doğurur. Aşk, yani *Ruhü'l-Kuds* vasıtasıyla oğlunda bizzat kendini sever. Yaratıkların en seçkini insandır. İnsanın kalbinde ilâhî kıvılcımın tecellisi vardır. *Eckhart*ın görüşleri aslında *teslise* de uygun düşmez. Ona göre Tanrı kavranamaz, ancak onun içimizde doğrudan işlevde bulunan iradesi, mistisizmle kavranabilir. İnsan iradesini yok edip kendinde olan bu ilâhî unsur keşf edebilir. Bu *sükûn* ve *tevekkül* hâlinin en yüksek derecesi "*fakirlik*"tir. Böyle bir insan *İsa*, (a.s.) daha doğrusu Tanrı'dır. İnsanlara hizmet için tekrar dünyaya dönebilir. Ona göre

"Allah (c.c.) bana, benim ona olan yakınlığımdan daha yakındır; o, ağaca da, taş da aynı derecede yakındır, fakat onlar bunu bilmezler."

Oysa bu söz *Kur'an-ı kerim*de son derece vecizdir.

"Biz ona şah damarından daha yakınız."²

Tanrı, varlıkların tahayyülü işini insan nefsiyle gerçekleştirdiği için insan nefesine ihtiyaç duyar.

Ruhun güzelliği ahlâklı olmakta ve aşktadır. Şer, âlemin gayesinin gerçekleşmesi için bir araçtır.

*Eckhart*ın mistik görüşlerinde ferdiyete önem vermesi Rönesans'ta etkili olmuştur.³

¹BL, s. 40; Fl, s. 7, 124; ML, c. 3, s. 590-91; ÖAPS, s. 105;

²49/Hucurat, 13.

³BFA, c. 2, s. 9-14; BL, c. 6, s. 3509; TT, s. 157.

1.8.9.ERİGÉNE

Scotus Erigéne, Johannes (İzlanda 815-877), İrlandalı veya İskoçyalı *Yeni Platonculuk* (Nevplatonisme)'un etkisindedir.

Akıl ve *pantheist*dir. Varlığı *İlahî Takdir, Tabiatın Taksimine Dair* adlı eserleri vardır. Ona göre dört merhale vardır.

1 *Yaratılmamış, yaratan tabiat.* Tanrı.

2 *Yaratılmış, yaratmış tabiat.* Platonun idéelerini ihtiva eden tabiat. *Yaratılmış olmasına rağmen yaratma kudretinde olan ezeli ve ebedi modeller alanıdır.* Bu ilk örnek, ilk sebep idéeleridir.

3 *Yaratılmış ve yaratma gücü olmayan cisimler alanı.* Bunlar ilk örneklerden yaratılan şeylerdir.

4 *Yaratılmamış, yaratmamış tabiat.* Bu da Tanrı'dır (yaratmaya son vermiş). Her şeyin yaratan tabiata, yani Allaha (c.c.) kavuşma temayülü duyduğu alan.

Dolayısıyla âlem Tanrı'dan sudur edip yine ona dönmeye çalışan bir *devir* içindedir. Tanrı şuurla değil, cezbe ile kavranabilir. Yine *Erigéne*ye göre ona bazı sıfatlar yakıştırıp, bunların zıtlarını ondan uzak tutamayız.

İlk yönüyle Skolastik düşünceden uzak, ikinci yönüyle ise *Hristiyanlıktan* çok *Yeni Platonist* fikirlere yakındır.

Tanrı kavranamaz ve nitelemelerden üstündür. Her şeyin bir zıddı vardır. Tanrı'nın zıddı olamayacağından ona doğru yükselme gereklidir.

Scotus "Tanrı'nın her şey, her şeyin Tanrı" olması fikrini, İblisçe bir düşünce olarak yorumlar. Çünkü Tanrı tek, cisimler çeşitlidir. Yaratan ve yaratılan aynı cins olmadığından cisimler, cüz'ler nitelenemez.

Tanrı'nın önce *kelâmı* yarattığını ve ilk sebeplerin *kelâm*da olduğunu ileri sürer. Aynen bunun gibi bütün yaratılanlar da insanda tasarlanmıştır. İnsan, âlemin özetidir.

Cehennem ebedî olduğunu reddeder. En büyük ceza, Hz. İsa'yı (a.s.) görmekten mahrum olmak, en büyük mutluluk ise onu görmektir. Ruh ilâhî birliğe yükselme temayülündedir.¹

1.8.10.GERSON

Gerson, Jean Charlier, Jean de (Gerson, Reims 1363-Lyon 1429). Fransız

¹BFA, c. 2, s. 97-102; ML, c. 2, s. 98; TT, s. 155-156.

filozofu. *De Mystica Theologia* adlı eserine göre hakikate ulaşan gerçek ilim *tasavvuf*tur. Buna da *Allah*'ın (c.c.) bahş ettiği kişiler sahip olabilirler. *Tasavvuf*, kalbî huzuru ve ilâhî vuslatı sağladığı için şeriaten üstündür. Bu ilmin incelenmesinde akıl yeterli değildir. Akıl ilâhiyat için bir alettir. Akılımızın derinliğinde bir sonsuzluk fikri, duyarlığımızın derinliğinde bir sonsuzluk aşkı vardır.

Ruh, imanla tevazua erişir. Bu sayede yücelir ve maddî âlemin ağırlığından kurtulur, cezbe hâline girer.

Bu doktrinin kusurlu yanı, iyi veya kötünün Tanrı'nın isteğiyle zuhur etmesidir. Böyle bir durum, cinayeti bile hoş görmemiz sonucunu doğurur.¹

1.8.11.JACOBI

Friedrich Heinrich Jacobi (Düsseldorf 1743-Münih 1819)'ye göre insanda iç ve dış olmak üzere iki tür his vardır. Dış âlem dış hislerle, manevî âlem ise iç hislerle kavranır.

Düşünceleri varoluşçuluğun habercisidir. *Spinoza* ve *Kant*'i eleştirmiştir.²

1.8.12.MALEBRANCHE

Nicolas de Malebranche (Paris 1638-1715 ?)'a göre ilmimiz izafidir. Eşyanın hakikatini anlayamayız. Gerçek fail Tanrı'dır. Böylece *Descartesçiliğin* ruh ve beden birliği meselesine, ruhun düşünceleri ile beden hareketleri arasındaki uyumu Tanrı'nın sağladığını ileri sürerek çözüm getirmeye çalıştı. Ruh ve madde ancak vesiledir. Kâinat Tanrı'dadır, fakat Tanrı kâinat değildir. Tabiat onun tecellilerinden ibarettir. *Descartesçi felsefeye St. Augustinus*un düşüncelerini de kattı.

Malebranche

"En iyi felsefe bile, ruhları şifaya kavuşturamaz."

görüşündedir.³

1.8.13.St. MARTİN

Martin (1743-1803)'in "*Hakikatler ve Hatalar*" adlı kitabına göre ilim, tabii

¹BFA, c. 2, s. 240-243; BL, c. 8, s. 4535; TT, s. 159.

²BL, c. 10, s. 6041; TT, s. 162.

³BL, c. 13, s. 7721; Fİ, s. 33; BL, s. 40.

ilhamdır. Bu ise nefisini bilmekle elde edilir. İnsanın kusur ve noksanları, ilim ve niyetle mükemmele ulaşabilir. İnsan cismen âlemle ilgili olmakla beraber, ruhen gayb âleminin örneğidir. Bütün kâinat, hatta Tanrı insanda müşahade olur.¹

1.8.14. MİRANDOLA

Giovanni Pico della Mirandola (Mirandola 1463-Floransa 1494)'ya göre gerçek doğru ancak gözlem ve ölçü ile belirlenebilir. *Platonist*dir. İnsanda hür, yaratıcı bir kuvvet vardır. Bilgi ve marifet, yıldızlara ve bedenî sebeplere bağlanamaz. Çünkü akıl onlardan daha üstün özelliklere sahiptir. O, inancı inkâr etmeksizin akli bütün bilimlerin kaynağı olarak görürdü. *Piconun* düşünceleri Rönesans döneminde astrolojinin yıkılması ve *Keplerin* doğması ile sonuçlandı.²

1.8.15. VİCTOR

Hugue de St.Victor (ö. 1143)'a göre üç şeyi yapmak gerekir: *Okumak, münacatta bulunmak ve nefis muhasehesi.*

Düşüncenin en yüksek derecesinin de üç cinsi vardır. Bu *Hiz. Eyyuba* göre *tatil*, *Hiz. Yahyaya* göre *sükût*, *Hiz. Süleymana* göre *uykudur.*

Sükût da üç çeşittir. Ağzın, zihnin ve aklın *sükûtudur.*

Ruha ait üç tür uyku vardır. Birincisi ruhun *mutlu bir sükûn* hâliyle kendini unutması, ikincisi ruhun sonsuz bir *safa* içine girmesi, üçüncüsü bu *safa* ile zevklendiğini bile bilmemesi, yani *uykuda* olması ki bu hâli *Havarîler Allah* (c.c.) vasıl olarak tek nefis olma diye yorumlamışlardır.³

¹ML, c. 10, s.119; TT, s. 161-162.

²TT, s. 159-160.

³TT, s. 157-158.

2. Tasavvufun Menşei

Tasavvuf kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı *mysticisme* (mistisizm)'dir. İslâm mistisizmi anlamına gelen *tasavvuf* kelimesinin Arapça olmasına rağmen hangi kökten türediği hususunda belirsizlik vardır. *Tasavvuf* yolunda olana *mutasavvif* ve *sufî* denir. Bu kelimenin kökü olan *sufun* menşei hakkında ileri sürülen görüşleri şöyle sıralayabiliriz:

Sufînin saflıkla olan ilgisine dikkat edilerek kelimenin *saf/safv* veya *safadan* nisbet î'siyle türetildiği iddia edilir. Bu doğru değildir. Çünkü *saf/safv*ın nisbeti *safî/safvî*, *safanın* nisbeti *safavî*dir.

Sufînin Allah (c.c.) katında ilk safta olduğunu düşünerek kelimeyi *saffa* nisbet edenler olmuştur. Bu da dilbilgisi bakımından yanlıştır. *Saffin* nisbeti *saffî*dir.

Sufîyi Hiz. Muhammedin (a.s.m.) sohbetinden ayrılmayan ehl-i suffa'ya nisbet edenler olmuştur. Bu da dilbilgisi bakımından yanlıştır. *Suffanın* nisbeti *suffî*dir.

Sufînin iyi vasıflarla muttasıf olduğundan hareketle kelimeyi *sıfata* dayandıranlar olmuştur. Bu da dilbilgisi bakımından yanlıştır. *Sıfatın* nisbeti *sıfatî*dir.

Sufîlerin az yemelerinden hareketle kelimeyi çöl bitkilerinden olan *sufan/sufane* adlı bitkiye nisbet edenler olmuştur. Bu da dilbilgisi bakımından yanlıştır. *Sufan/sufanenin* nisbeti *sufanî*dir.

Tasavvuf yoluna ilk giren kimse olan *Sufe* lakaplı *Gavs b. Murr* sebebiyle *sufîyi sufeye* nisbet edenler olmuştur. *Sufenin* nisbeti *sufevî* olduğu için bu görüş de uygun değildir.

Sufîyi Cahiliye döneminde hacılara hizmet eden *sufe* adlı Kâbe civarındaki bir kavme isnat etme teorisi de itibar görmemiş olup gramer açısından da uygun değildir.

Yunanca *hikmet, bilgi* anlamına gelen *sofostan* geldiğini iddia edenlere

karşı *sufînin sad* (ص), *sofosun sin* (س)'le yazıldığı, bu yüzden kelimenin *sofostan* türemediği tezi ileri sürülmüştür.

Sufîlerin çoğunun yün anlamına gelen *suf* adlı kaba yünden yapılan elbise giydiklerinden hareketle *suf*tan türediği tezi ise, bu konudaki görüşlerin en çok itibar görenidir. *Sufun* nisbeti *sufî* olduğu için kelime gramer açısından da doğrudur.¹

Önceleri Hz. Muhammed'in (a.s.m.) hayatını örnek alarak dünya işlerine önem vermeyen *sufîler*, nefis ve ruh terbiyesi, kalp temizliği elde etmek için *züht* ve riyazetle, ilâhî hakikatleri keşfetmeye çalıştılar.

Tasavvufun sistemleşmeye başlaması, sahabe ile görüşen *Hasan Basrî* ile başlar. Önceleri Bağdat, Basra ve Kûfe'de görülen *tasavvufî hareketler* Horasan, Anadolu ve Endülüs'te daha değişik boyutlar kazanır.

Tasavvufî tecrübeye dört merhale vardır.

1. *Talip*: *Zühdi* isteyen ve bunun yollarını arayan kimsedir.

2. *Mürîr*: Mantikî, zihnî ve fiilî olarak *züht* içinde olup hakikati arama yolunda mürşide teslim olan kişidir.

3. *Salik*: *Züh*t ve *takvay*ı benimsemiş, ilâhî sırları keşf için *tasavvuf* yoluna sülûk ederek, *seyr ü sülûk* mertebelerinde yol alan kimsedir. Bu mertebeler şunlardır:

a) *Fena fi'l-kusut*: isteklerinden vaz geçip Allah'ın (c.c.) iradesine teslim olma.

b) *Fena fi's-şuhut*: Gördüklerinden vaz geçip her şeyde Allah'ı (c.c.) müşahade etme.

c) *Fena fi'l-vücut (fena fi'llah)*: Varlıktan vaz geçip her şeyde Allah'ı (c.c.) müşahade etme. Bu merhalede nefis, *emmare*den *mutmainne*, *raziye*, *safiye* derecelerine yükselir.

Başka bir deyişle *züht*, *fena*, *heka* mertebelerinde yol alan şahıs *şeriat*, *tarik*at, *marifet* yoluyla hakikate ermeye çalışır.

Marifet ve *hakikati* şöyle misallendirmek mümkündür: Diş çekiminde tabibin o dişin ağrıma derecesini bilmesi, morfinin ne derece uyuşturacağını idraki belki *marifet* diye adlandırılırsa, hastanın ıstırabını *hakikat* diye nitelemek mümkündür. Veya ıstıraplı bir hastanın hâlini

¹ Ferid KAM, *Vahdet-i Vücut*, Matbaa-i Amire, İst., 1331, 182 s., s.75-77; İMİYA [Kitaplara ait kısaltmalar için bk.: *Faydalanılan Kaynaklar*] (İslâm'da Mezhepler ve İnanç Yolları Ansiklopedisi, Hazl.: Neş'et ÇAĞATAY, Sabri HİZMETLİ Nevzat KAYA, Selahattin SADIKOĞLU, Rüştü ŞARDAĞ, Mehmet TAYŞI, Muammer ÜLKER, Tahsin YAZICI, Güneş Gazetesi Yayn., İst. Tarihiz, 125 s.), s. 4-5.

doktorun bilmesi *marifet*, hastanın, acıyı hatırdan çıkarmaması hakikattir. İşte hakikate eren kimse bu şekilde Allah'ı ve şuunatını bir an dahi hatırdan çıkarmaz. Bu, *hakke'l-yakin* mertebesi diye de adlandırılabilir. Başka bir tabirle *hakikati bilgiyi özümseme* diye de yorumlayabiliriz.

4. *Mürşit*: *Züh*t ve *takva* yollarında rehberlik eden kimsedir. *Müridin* mürşide kayıtsız bağlılığı gerekir. Şunu bilelim ki *bir iman hakikati dinleyen kimse* hakikate erebildiği hâlde, bunu anlatan *marifet mertebesinde kalabilir*.

Her şeye rağmen *tasavvuf* bir hâldir. Yaşanır. Sözle ifade edilmez.

Hristiyan mistisizminde fert ön plandadır. *Tasavvufta* ise fert cemiyet ile birlikte düşünülür. Önde gelen mutasavvıfların veya *tarik*at şeyhlerinin cemiyet hayatı üzerinde ne kadar tesirli olduğunu söylemeye gerek olmamakla birlikte *Ahmed Yesevî* (r.a.), *Mevlâna Celâleddin Rumî* (r.a.), *Hacı Bektaş Veli* (r.a.), *Hacı Bayram Veli* (r.a.) gibi isimleri hatırlamakta fayda var. Yine *Hristiyan* mistisizminin, Allah'ın (c.c.) âlem ile münasebetini ruhun bedenle münasebeti gibi görmesine mukabil, ki bu *hulûl* (ilâhî ruhun nüfuzu)'dür, *İslâmiyet* Allah'ın (c.c.) zatını tenzih ederek, cihanı onun esma ve sıfatlarının tezahür ve tecelli yeri olarak görürken dikkatleri Allah'ın (c.c.) zamandan ve mekândan münezzehe olduğuna çeker ve insana arzın hâlifesi olma sorumluluğunu yükler. Onu kör, sağır, cansız tabiatın fevkinde telâkki eder.

Tasavvufun özel bir kolu olan *vahdet-i vücut* anlayışı da diğer dinlerdeki benzer görüşlerden farklıdır. Buna göre Allah (c.c.) ne tabiatın ruhudur, ne de tabiat *Allahtan* (c.c.) bir parçadır. Olsa olsa kâinat Allah'ın (c.c.) varlığı ile vardır ve onunla kaimdir. *O var iken yokluk da yoktur*. Allah (c.c.) hiç'ten var eder. Ancak onun icadı sebepler dairesinde vuku bulur. Burada şunu unutmamak gerekir ki sebepler icat edici değil, aklı zorlamamak için yaratılmıştır. Çünkü dünya imtihan dünyasıdır. Allah (c.c.) yalnızca mucizeler esnasında sebepleri ortadan kaldırır.

Vahdet-i vücutu *Allahta* (c.c.) yok olmak, onunla aynı olmak şeklinde değil, onun rıza ve istekleri doğrultusunda kendi nefisinden sıyrılmak şeklinde yorumlamak daha doğru olur. Nitekim *İmam Rabbanî* (r.a.) *vahdet-i vücuta* karşı çıkarak *vahdet-i şuhudu* (her yerde ve her şeyde kalbini yalnız Allah (c.c.) ile meşgul etme) savunmuştur.

Teşbih ve temsiller ilimden cehlin, havastan avamın eline düşünce gerçek kabul edilebileceğinden bu devirde *vahdet-i vücuta* dair böylesi yüce hakikatleri, sebepler perdesi altında kalmış ehl-i gaflete, halka telkin

etmek zararlı olur.

Vahdet-i vücud, kâinatı Cenab-ı Hak (c.c.) hesabına inkâr eder. Bu hakikat avam ve maddeciler elinde ulûhiyeti inkâr veya kötü şeylere bile ulûhiyet izafe tarzında ulûhiyeti tenzil gibi sonuçlar doğurur.

Vahdet-i vücud Allahtan (c.c.) gayrısının Rububiyetini reddeder. Bunun neticesinde inkâr ve ikilik ortadan kalkar. Bu hakikati mutlak manada kabul edenlerin kendi nefislerini ve her şeyin vücudunu bağımsız görmemeleri gerekirken gurur ve *enaniyetle halıkı, ahireti* unutmak gibi sonuçlar doğurabilir ki *Allah (c.c.)* saklasın.

Vahdet-i vücud telkini celâl sahibi Allah (c.c.) değişmez, başkalaşmaz, parçalanmaz, mekân ve zamandan münezzehtir gibi hakikatlerin yerine, onun kudsiyetine uygun düşmeyen tasavvurlara sebep olabilir.

Vahdet-i vücuttan bahseden mübarek kişiler fikren kâinatı arkasına alıp vecd içinde her şeyi yok sayarak iman gücüyle kâinata o vahid-i ehadin nazarıyla bakabilir. Bu seviyeye erişen *Mevlâna (r.a.)* gibi zatlar, “*Kulak ver, herkesten Kelâmullahı işitirsin*” diyebilirse de; *kâinatın arkasında durup, önündeki sebepler perdesi yüzünden yerden göğe bakan kimseler, tabiat bataklığında boğulma tehlikesine düşerler.*

Yukarıda da belirttiğimiz gibi *hâl bilimi* diyebileceğimiz *tasavvuf* bir zevk, duyum hadisesidir. O *hâl*in arkasında durup da söz söylemek haddi tecavüz olmasına rağmen, meseleyi mümkün mertebe objektif bir tarzda ele almakta her hâlde bir sakınca olmasa gerek.¹

¹FDS (S. Hayri BOLAY, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, 5. Baskı, Akçağ, Ank. s.1990, 308 s.), s. 263-267, 293-294; İS (Orhan HANÇERLİOĞLU, İnanç Sözlüğü, Diner-Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler, Remzi Kitabevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi, İst. 1975, 861 s.), s. 616, 666; L (Bediüzzaman Said Nursi, Lem'alar, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 452 s.), s. 273; OTABL (Abdullah YEĞİN-Abdülkadir BADILI-Hekimoğlu İSMAIL-İlham ÇALIM, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, TÜRDAV, İst., 1985), s. 1034.

3. Türkler Arasında Tasavvufun Gelişimi

Türkler'in *İslâmiyeti* kabul etmeye başlamaları *Samanoğulları* dönemine rastlar. İlk yıllarda Müslümanlığın Suriye, İran ve Türkistan'a doğru genişlemesi bazı engellere rağmen devam eder. *İslâmiyeti* henüz kabul etmiş bölge insanı özellikle Suriye'ye hakim olan *Hristiyanlık* ile Yunan filozoflarından tercüme edilmiş eserler ve Yahudîliğin de kısmî tesiri altında yeni arayışlar içine girer. Bu yüzden *süfflik* ve *tasavvuf* cereyanları belirirken bazı mezheplerin yanı sıra bir takım *tarikât* ve meslekler belirir. *Kûfeli Ebu Haşim (r.a.)* (ö. H.112), *Süfyan-ı Sevrî (r.a.)* (ö. H.168), *Horasanlı Bayezid-i Bistamî (r.a.)* (ö. H.261), *Cüneyd-i Bağdadî (r.a.)* (ö. H.297), *Hallac Hüseyin Mansur (r.a.)* (ö. H.309) düşüncelerini ortaya koyarken onların bu hareketi ehl-i sünnet âlimlerince bazen hoş karşılanmaz. Hatta bu yolda olanların bir kısmı küfür töhmeti ile itham edilirler. Hususen *Ehulkasım Abdülkerim Kuşeyrî (r.a.)* (ö. H.465) ile *İmam Gazalî (r.a.)* eserleriyle *süffiliğin* ehl-i sünnete tamamen uyduğunu savunur.

Gerçek anlamda *süffiliğin* en güçlü merkezi ise, Horasan olur. Burada yetişen şeyhler ve dervişler, fikirlerini göçebe Türkler arasında daha rahat yayma imkânı bulur. Hele hele *Hoca Ahmed Yesevî (r.a.)* (ö. H.562) vaaz, nasihat ve irşadiyle İslâm inancını Türkler arasında sağlamlaştırır ve onların mücadele azmini artırır. Sayram şeyhi *İbrahim'in oğlu Ahmed Yesevî*, Yesi'de gördüğü ilk tahsilden sonra Buhara'da devrin ünlü âlimlerinden *Ebu Yakub Şeyh Yusuf Hemedanîye (r.a.)* intisap eder. Türkler arasında yeni yeni kökleşmeye başlayan *İslâmiyetin* inceliklerini, *tasavvuf* yolunun derinliğini anlatmanın gereksiz olduğunu bilen *Yesevî*, kendi tarafından kurulan *Yeseviye tarikâtı* mensuplarına ve halka *Yusuf Hemedanî*den aldığı bilgi ve feyzi son derece sade ve basit bir dille anlatmaya muvaffak olur. Onun başarısının en önde gelen sebeplerinden biri, fikirlerini halkın millî nazım şekli olan dörtlüklerle ve yine halkın

millî vezni olan hece vezniyle söylemesidir. O, *hikmet* adını verdiği manzumelerinde cennet, cehennem, mucizeler, kıssalar, İslâmî menkıbelerle birlikte temizlik, abdest, namaz gibi şeriatın vaz geçilmez yönlerinden; Hak ve hakikat yolunun zahmetlerinden bahseder.

Li-maAllah (c.c.) makamıya barmagunca

Ente Mevlâ sarayına girmagunca

Fenafillah deryasına cummagunca

Bekabillah gevherini ister bolmas

(LimaAllah (c.c.) (Allahla (c.c.)) makamına ermeden, sen *Rabbimizsin* (efendimizsin) sarayına girmeden, fenafillah ummanına dalmadan bekabillah cevherini istemek olmaz.)¹

Tasavvuf akımı *Yesevî*'nin vefatından sonra Türk dünyasında da bir yayılma gösterir. *İbn Arabî* (r.a.) gibi zatlar Zat-ı İlâhî'yi vücud-ı mutlak olarak takdim ederken bazı fırkalar da batıl inanç sistemleri ortaya atarlar. Aslında gerek Anadolu, gerekse Suriye ve İran bu batıl akidelerin yayılması için yeterince uygun bir konumdaydı.

Selçuklu Devleti ve Anadolu beylikleri döneminde kurulan dergâhlar, hankahlar, tekke ve zaviyelerdeki mürşitlerin etrafında geniş halk kitleleri toplanmaya başlarken şeyhlerin nüfuzu da git gide artmaya başladı. Bunu gören sultanlar ve beyler de şeyhlerin bu nüfuzundan istifade için onlara son derece itibar gösterdiler. Hele hele Suriye, Irak, İran ve Horasan'dan gelen bir takım mutasavvıf mürşitler, getirdikleri yeni şevk ve heyecanla daha da etkili oldular. Bunlar arasında şüphesiz ki en tanınmış *Mevlâna Celâleddin Rumî*'dir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonraki taht kavgaları, Moğol istilâsı, Bizanslılar'la yapılan savaşlarla bezgin hâle gelen ve dünyevî ümitlerini yitiren halk, sükûneti tekkelerin sakin ve hür havası içinde bulmaya çalışıyordu. İşte bu müesseselerden yetişmiş en seçkin şahsiyetlerden biri *Hacı Bektaş Veli* (r.a.) mensuplarından *Taptuk Emrenin* müridi *Yunus Emredir*. Fakat *Yunus*'ün hayatta iken *Yesevî* ve *Mevlâna* (r.a.) gibi halk kitlelerini harekete geçirecek kadar nüfuzu olduğu hususunda hiç bir bilgimiz olmamasına rağmen onun şiirlerinin halk ve tekke edebiyatı üzerindeki etkisinin günümüzde de devam ettiğini görmekteyiz. *Firdevsî*'nin *Şehnamesi* İran edebiyatı üzerinde nasıl birleştirici ve koruyucu bir rol oynadıysa, *Yunus*'ün şiirleri de Türk

¹UM (İ. Hilmi SOYKUT, Açıklamalarıyla XII. Asırdan XX. Asra kadar Türk Şiirinde Tasavvuf, Hikmet ve Felsefeyle Dolu Unutulmaz Mısra'lar, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A.Ş., İst., 1968, 1156 s.), s. 14., s. 69-70.

edebiyatının bir kısmını İran ve Arap edebiyatı etkisinden korudu.

Onüçüncü yüzyıl, İslâmiyet'in Türkler arasında değişmez din olarak kökleştiği bir dönemdir. Artık *Yunus*'ün *Yesevî* gibi sadece şeriatın aslî emirlerinden bahsetmesi gerekmezdi. Bu yüzdendir ki, bu Türkmen kocası insanın ulûhiyete vasıl olmak için kendindeki *adem* (yokluk)'e ait unsurları yok etmesi gerektiğini bildiğinden artık *fenafillahtan* bahsedebildi. Ancak böyle bir *Yunus*, *tasavvufun* en karışık umdelerini arı ve duru sesiyle nesiller sonrasına iletebildi.

Hak cihana toludur kimseler Hakk'ı bilmez

Kendinden istesene ol senden ayrı olmaz

4.İslâmiyet'te Tasavvuf

İslamiyet'in bazı milletler ve kavimlerce kabulünden sonra özellikle içtihat alanında bir takım farklılıklar ortaya çıktı. Bunlar özellikle kökleşmiş bir din geleneği olan İran'da ayetler ve hadislerin çerçevelediği itikadın dışına doğru taşıyordu. Fikir akımlarının zuhuru ve yeni içtihatların zarureti sebebiyle mezhepler ve tarikatlar ortaya çıkmaya başladı. *Sufiye* ve *mutasavvıfa* müçtehitlerine ait düşüncelerin *ehl-i sünnet* görüşüne aykırı olduğu ileri sürüldü.

Hicri altıncı yüzyılda züht yolu müntesipleriyle *tasavvuf* ehli arasında bir uzlaşma zuhur edince mutasavvıflar fikirlerini daha rahat söyleyebilme imkânına kavuştular. Mezhep ve tarikatlara bağlı dergâh, hankah, medrese ve zaviye gibi müesseseler etrafında halk kitleleri toplanmaya başladı.

Aslında *tasavvuf* akımının halk arasında rahatça yayılmasının tabîî sebepleri vardır. Bunun için devrin sosyal ve siyasî durumuna bakmak gerekir.

Yeni fetihlerle Ortaasya'dan ve İran'dan gelen çeşitli insan grupları, farklı kültür bölgelerinde yerleşmeye başladılar. Yöre halkı ile karışıp kaynaşabilmek için *tasavvuf*ün geniş hoşgörüsüne ihtiyaç vardı. Bu yüzden ki *Mevlânadan* (r.a.) sonra *Mevlevîlik* kolayca yayılma imkânı bulabilmiştir. Diğer taraftan Selçuklular'ın Bizanslılar'la yaptığı çarpışmalardan sonra Moğol istilâsına maruz kalan ve daha sonra da beyliklerin mücadelesine sahne olan sahada yaşayan insanlar onları hayatlarından bezdirecek ölçüde bir tedirginlik içindeydi. Bu ümitsizlik havasıyla takatini tüketen halk huzuru maneviyatta, tekke ve zaviyelerin hür havasında arıyordu. Bu duruma devlet adamları, hatta hükümdarlar dahi ses çıkarmıyor, üstelik bu müesseselerle ilgilenmek zorunda kalıyordu.

Ahîlik, Bektaşîlik, Hayderîlik, Hurufîlik, Kalenderîlik, Kızılbaşlık, Mevlevîlik, Nakşibendîlik, Yesevîlik,..... işte bu dönemde müesseseleşen tarikatlardandır.

Yukarıda bahsettiğimiz *sufiye*; mevcudat'ın *kesretten* ibaret olduğu, *salikin* ilâhî feyze mazhariyeti ile kesretten uzaklaştığı, zatını *Allahu taâlânın* (c.c.) zatında, sıfatlarını yine onun sıfatlarında yok ettiği görüşündedir. Bu durumda *tasavvuf* yolcusunda *masivallah* (Allah'tan (c.c.) gayrı) diye bir şey kalmaz. O kazandığı irfanla kesret olarak gördüğü şeyin *vahdet* (teklik) olduğunu keşf eder. Bu hâlde eren sufi *fenafittevhit* veya *fenafillaha* ermiş olur. Ondan bazı kerametler ve hikmetli sözler sudur eder. *Vecd* hâlinde içinde bulunduğu durumu ifade için *vahdet ve vuslatı* ifade eden sözler söyler.

İkinci kısmı oluşturan *mutasavvife* ise vücudun vahdeti üzerinde durur ve *vahdet-i vücudu* açıkça ifade eder. Ona göre kâinatta *kesret* hâlinde gördüğümüz hiç bir şeyin *vücud-ı hakikisi* yoktur. Bunlar vehmimizin eseridir. Esasen her şey birdir. Görülenler ise *birin* yansımasıdır. Yani mevcudat, *birlik* olan gerçek vücudun tecellilerinden başka bir şey değildir.

Mezahir çoksa da zahir olan bir

Muallim Naci

Kısaca söylemek gerekirse hakikî birdir. o da yalnızca *Allahu taâlânın* (c.c.) vücududur. Diğer şeyler mecazî ve itibarî olarak vardır. Eğer mutlak vücudu bir nur olarak nitelersek mezhiri (görünenleri) bu nurun tecellisinin yansımaları olarak düşünebiliriz. Ancak her şey kendi kabiliyeti nisbetinde bu nur'u aksettirebilecektir. Ayna gibi saf olanlardaki yansıma berrak, su cinsinden olanlarda şeffaf bir hâlde tecelli edecektir. Maddenin kesafeti arttığı ölçüde yansıma da azalacaktır. Bu örnekte olduğu gibi cisim kesafetinden kurtulan insanlar su gibi, ayna gibi letafet kazanacak ve güneşin vücudundan daha zahir olan *nur-ı ilâhî*yi daha net ve bariz biçimde aksettirebilecektir. Bunu başaran *tasavvuf* yolcusu *vahdete* ermiştir. O *Allahta* (c.c.) *fena* ve *heka* bulmuştur.

Cenab-ı Hakkın (c.c.) isim ve sıfatları bütün mahlûkat üzerinde tecelli etmiştir. Meselâ bir taş parçasında *halık*, *musavvir* isimleri, bir bitkide *latif*, *hayy* isimleri tecelli etmiştir. *Rahîm* isminin cilveleri kısmen bir hayvanda görülebilir. Çünkü hayvan, yavrularıyla alâkadardır. Onlar, muhtaç olduğu anda belli ölçüler dahilinde şefkat gösterirler. Yanında yavrusunu öldürseler bile biraz sonra önüne konan yiyeceği yemeye devam edecektir.

Şu hâlde insan, *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) isim ve sıfatlarına en fazla muhatap ve lâıyk bir varlıktır. Sıfat-ı ilâhiye onda toplanmıştır.

Bundan dolayıdır ki *Cenab-ı Hak* (c.c.) yarattıkları içinde insanı imtiyazlı kıldı ve ona mükellefiyet yükledi.

"Ne arzum, ne semam (göğüm) beni ihata edemedi. Ancak takva sahibi, tertemiz ve vera sahibi mümin kulunun kalbi beni ihata etti"¹

ve kendisinin de her an, her yerde hazır ve nazır oluşuyla da kullarına kendilerini murakabe altında tutmaları gerektiğini hatırlattı.

"Biz ona (sana) şah damarından daha yakınız"²

"Nerede olursanız olun, o sizinle beraberdir"³

"(Ey Allahu taâlâ (c.c.)) Kullarım senden beni sorarlarsa (söyle). Ben gerçekten (onlara) çok yakıным"⁴

"Biz ona sizden daha yakınız.Fakat göremezsiniz"⁵

"Doğu da Allahındır (c.c.), batı da..... Ne yana yönelirseniz Allah'ın (c.c.) vechi (ilim ve kudreti, hoşnutluk ve sevabı) oradadır. Şüphesiz ki Allah'ın (c.c.) (ilim ve kudreti) çok geniştir ve O her şeyi bilir"⁶

Hadis-i şeriflerde de *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) her yerde hazır ve nazır oluşu vurgulanır.

"Şayet siz, bir ip sarkıtmış olsaydınız, mutlaka Allah'ın (c.c.) üzerine düşerdi"⁷

Hadis-i şerifte

"Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışmak"

tavsiye edilmesine rağmen özellikle Hz. Muhammedden (a.s.m.) 200 yıl sonra dünyevî isteklerin âdetâ hiçe indirilmesi, her an ahiretin düşünülmesi sonucu *batınî hazzların* elde edilmesiyle *tasavvuf* ortaya çıktı.. Zaten bu sıralarda özellikle mezhep çatışmaları arasında kalan kadim felsefe ve eski dinlerinin tesirini üzerinden atamayan bazı aydınlar ayet ve hadislerle yeni yorumlar getirerek sistemli bir *tasavvuf* bilgisini

مَا وَسَعَنِي أَرْضِي بِلَا سَمَاءٍ وَلَا كُنْ وَسَعَنِي قَلْبُ عَبْدُ الْمُؤْمِنِ النَّبِيِّ النَّبِيِّ
KH (Harun ÜNAL, Kırk Hadis, Tasavvufi Yorumlarıyla, Sadreddin Konevî'den, Vahdet
Yayn., İst. 1984, 120 s.) s. 82.

²50/Kaf, 16.

³57/Hadid, 4.

⁴2/Bakara, 186.

⁵56/Vakıa, 85.

⁶2/Bakara, 115.

⁷لَوْ دَلَيْتُمْ بِهَيْلٍ لَهَيْطَ عَلَى اللَّهِ

ortaya koymaya çalıştılar. Böylece kökü *Kur'an-ı Kerim* ve hadis-i şeriflere dayanan *Zahir ilimlerinin* yanı sıra bir de *Batın ilimleri* söz konusu edildi.

Peygamber (a.s.m.) zamanındaki müslümanlara *sahabe* veya *ashap*, onlarla görüşenlere *tabiin* denir. *Tabiinle* sohbet edenler ise *tebe-i tabiindir*. Bunlardan sonra gelip züht ve takva yolunda ilerleyenler de *sufi* veya *mutasavvif* ve onların cemaati de *sufiye* veya *mutasavvife* diye anıldı ki bu, Hicrî ikinci asra tekabül eder.

Sufiler kendilerini Hz. *Peygambere* (a.s.m.) dayandırırılar. Onun peşine Hz. *Ehübekirin* (r.a.) *ilham* ve *feraseti* Hz. *Ömerin* (r.a.) *şehvetleri terk* ve *Hakk'a* (c.c.) *yapışması*, Hz. *Osmanın* (r.a.) *temkin, sebat* ve *istikameti*; Hz. *Alinin* (r.a.) *tevhit, marifet* ile *kemal derecedeki iman* ve *ilmi* sufilerin karakteristik vasıfları oldu. Hz. *Alinin* (k.v.) bir özelliği de onun *ledün ilmine* mazhar olması idi. Aslında Hz. *Hızır* (a.s.) da *ledün ilmine* sahipti. Sufilerin çoğuna göre *tasavvuf* vadisinin piri Hz. *Alidir* (r.a.). İlk sufi olarak *Hasan Basrî* (r.a.) (H. 21-110)'yi kabul etmek mümkünse de *Nefehatü'l-Ünste* bu konuda *Ebu Haşim el Kûfî* (r.a.) (ö. 150)'nin adı anılmaktadır.

Tasavvuf *ibadetle* başlar; *zühht*, *nefsin arıtılması* ve iyi ahlâkla kıvamını bulur; *Allah* (c.c.) sevgisinden başka bir şey hissetmeyecek derecede inkişaf ve tecelliye mazhar olmak ise onun kemal derecesidir.

İnsan devamlı bir cihat içerisinde olmalı, nefis ve şeytanla mücadele etmeli, kalbini kötülüklerden ve vesveseden arındırmalıdır. Bunun yolu ise her an *Allahı* (c.c.) hatırlama ve zikirden geçeri.

Müslümanlık'ta *İslâm*, *iman* ve *ihsan* dereceleri vardır. *İslâm* *namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekât vermek*, *Allahın* (c.c.) birliğine inanıp Hz. *Muhammedin* (a.s.m.) onun kulu ve elçisi olduğunu tasdik etmektir. İman *Allaha* (c.c.), meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, hayır ve şerrin *Allahtan* (c.c.) geldiğine inanmaktır. İhsan ise kulun *Allahı* (c.c.) görürcesine ibadet etmesidir. Bu hâlde olan insanın zahirî ve batınî fiilleri birbirine uygundur. *Allahın* (c.c.) kendisini gördüğü inancı içindeki kul, kendini murakabe ve riyazete çeker. Belki de *tasavvuf* bu noktada başlar.

Tasavvuf, kulun *Allah* (c.c.) karşısında aczini anlaması, ilâhî azaba uğramaması için kendini dünya âlâkalarından kurtarması, mümkün olduğu kadar ahiret hazırlığı yapma temayülünden doğdu.

Aslında *tasavvufun* eski kültürlerden etkilenip etkilenmediği kesin

değildir. Bir görüşe göre Hint ve Yunan felsefesinin tesirinde kalmıştır.

Fıkıh alimleri bazı tarikatlar çevresinde toplanan kitlelerin nafile ibadete çok fazla yer vermelerini, onların kıyafetlerini, kullandıkları mükeyyifatı, sefilce bir tarzda millete yük olmalarını, hele hele hiç bir sorumluluğu olmayan bir lidere körü körüne bağlanmalarını hoş karşılamadıkları için *tasavvuf* ehline karşı olumsuz davranışlara girdiler.

Kahire *Gülşenîlerinde* *Azandelerden* alınmış zar, *Meknes İsaviyelerinde* *Haussaların* *horisinden* taklit edilen kurban merasimleri, Mısır inançlarından olan *İsis mezhebi* ve Yunan-Ege Havzası inançlarından *Orpheusçuluktan* sonra *Pythagoras* ve *Platonculukta* da görülen *tenasühün* bir benzeri olan *hulûl* nazariyesinin yahut başka bir deyişle bu inançlarda görülen tanrılarla insanların ilişkisine benzer tarzdaki iddiaların özellikle *Şîî* tarikatlarda görülmesi *Cybele* mezhebindeki *Ops* tasvirinin *Mevlevî* semainı hatırlatması gibi davranışlar bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kılıç zoruyla Müslümanlığı kabul eden kavimler, eski inançlarını İslâm kisvesi altında yaşatabilmeri için bazı tarikat ve mezheplerde uygun ortam bulmuş ve İslâmiyet'e zarar verebilmek için her türlü olaydan faydalanma yoluna gitmişlerdir. *Haricîlerin* *Zerdüşti* dininin etkisinden kurtulamamış Yahudî asıllı *Abdullah b. Sebenin* Hz. *Aliye* (k.v.) "*Ente ilâhun* (Sen ilâhsın)" demesiyle başlayan aşırı *Ali* (k.v.) taraftarlığı sonucu, çoğu *hululiye* ve *mücessime* inancını benimseyen *Şîî* fırkası'nın oluşması da bu şekilde cereyan etmiştir. *Şîî* mezhebi'nin oluşmasında hükümdarlarını Tanrı soyundan görmeye almış İranlılar'ın Hz. *Ali* (k.v.) ve soyunu da aynı şekilde nitelemelerinin büyük payı vardır.

Tabiatıyla bütün tarikatları aynı kefeye koymak doğru olmaz. Bunların çoğu iman hayatına can ve ruh getirmiş, millet hayatında hayırlı roller üstlenmiş müesseselerdir.

Bizce *tasavvuf*, menşe bakımından tamamen İslâmî kaynaklı olmasına rağmen sonradan anılan öğretilerin tesiriyle bazen İslâmiyetin özünü aşacak boyutlara ulaşmıştır.

*Tasavvuf*la İslâmî zühht kastedilirse bu *ehl-i sünnet* görüşüne aykırı değildir. Bununla *vusul*, *ittihat* ve *hulûl* kastedilirse bu *seriate* aykırıdır. İslâmiyet ferdi, toplum hayatının dışında tutmaz. *Kur'an-ı kerimde* ruhbanıyeti *Hristiyanların* uydurdıkları kaydedilmiştir. Bu konuda pek çok hadis vardır.

"İslâmiyet'te ruhbanıyet yoktur."

“Dünyayı ahiret için veya ahireti dünya için terk edeniniz en hayırlınız değildir, fakat her ikisine de beraberce önem vereniniz en hayırlınızdır.”

“Vücudunun, kalbinin ve şe'ninin senin üzerinde hakkı vardır.”

“Daima oruç tutan oruç tutmuş sayılmaz.”

Prof. Dr. Cavit Sunar, Tasavvuf Tarihinde tasavvuf ilmini dört devrede mütalaa eder.

1 Şeriate bağlı kalınan Cüneyde kadar olan devre

2 Murakabe'nin ön plana geçtiği Cüneyd devri

3 Hakikatlerin ve Allah'ta (c.c.) fani olma'nın arandığı Harkani ve Ebu'l-Hayr devri. Gazalî de bu devrin temsilcilerindendir.

4 Tasavvuf gerçeklerinin araştırıldığı, vahdet kesret münakaşalarının yapıldığı Abdülkadir Geylanî, Şahabettin Sühreverdi, ibn Arabî devri.¹

Nitekim Hallac-ı Mansur (ö. 922) tarafından ortaya atılan sonradan İbnü'l-Arabî (ö. 1240), Abdülkerim el-Cili, Sadreddin Konevî (ö. 1274), Feridüddin Attar (ö. 1193?), Abdurrahman Cami (ö. 1192/93), Mevlâna (ö. 1273) gibi mutasavvıflarca geliştirilen Vahdet-i Vücut nazariyesinde İslâm dışı etkiler kolayca sezilebilir.

Tasavvuf bir iç bilgisi, bir inanç coşkunu olduğu için, tarifi hususunda da ittifak edilememiştir. Marifetullah (Allah (c.c.) bilgisi) olarak yorumlanabilir.

“Tasavvuf, kişinin bütün varlığını harekete geçiren, iç ve dış, kişisel ve toplumsal bütün hayata uygulanan bir davranışlar bütünüdür ve ya o, bir zihin ve düşünce değişikliği, bir ruh hâli, eşyanın zevkle kavranışıdır².”

Maruf el-Kerhî (ö. 815)'ye göre tasavvuf,

“Hakikatleri almak, insanların ellerinde bulunan şeylere gönül bağlamamaktır.”,

Serî es-Sakatî (ö. 865)'ye göre tasavvuf

“Güzel ahlaktır”,

Alî b. Sehl el-İsfahânî (ö. 855)'ye göre tasavvuf

“Hakk'ın (c.c.) gayrisından uzak ve masivadan hâlî olmaktır”,

Sehl et-Tusterî (ö. 896)'ye göre

“Az yemek, Allah'ın (c.c.) huzurunda rahata kavuşmak ve insanlardan

¹TT, s.173 v.d.

²MT (Hayrani ALTINTAŞ, Marifetname'de Tasavvuf, Cimtay Matb. İst.), s. 189.

kalben uzaklaşmaktır”,

Amr el-Mekkî (ö. 903)'ye göre

“Zamanın en uygun vaktinde kulun her an Hakk (c.c.) ile meşgul olmasıdır.”¹

Cüneyd-i Bağdadî (ö. 909)'nin tasavvufu tarifi de şöyledir:

“Tasavvuf, Hakk'ın (c.c.) seni senden öldürmesi ve kendisiyle yaşatmasıdır. Yani insanın nefsinin yok etmesi ve Hak ile hak olarak yalnız Hakk'ın (c.c.) irade ve ihtiyariyle hareket etmesidir.”

Yine Cüneyde göre tasavvuf

“Gayre karşı alâkasız olmaktır”

veya

“Şer'î ve ahlâkî zemimeye (kötü hâl) karşı devamlı surette mücahededir”.

Şiblîye göre ise

“Endişesiz Allah (c.c.) ile olmaktır”²

“Tasavvuf, Tanrı'nın ahlâkı ile ahlâklanmaktır”³

Ferid Kam kelâm ile tasavvufun tarifi hususunda aynılık görürse Mevlânânın önceden aklî ve naklî ilimlerde ulemanın en bilgisi “ulemanın a'lemi”, Şemsle karşılaşmadan sonra ise evliynın en büyüğü “evliyaullah'ın ekmeli” olduğunu kaydederek kelâmın aklî ve naklî, tasavvufun naklî ve batınî olduğuna dikkat çeker:

“Allah'ın (c.c.) zat ve sıfatı ile yaratılış ve ahirete dair hallerden bahs eden ilim.”⁴

Bu tariflerden de anlaşıldığı üzere tasavvufu esas Allah'ın (c.c.) emirlerini uygulayıp, yasaklarından kaçınmak,

“Şüphesiz Allah (c.c.) katında en şerefli sakınmakta en ileri olanınızdır”⁵

ayet-i kerimesi mucibince züht ve takva ile ruhu temizleyip, Kur'an ahlâkıyla ahlâklanmak, masivadan uzak durup, nefsinin Hak sevgisinde eritmektir. Yine ayet-i kerime'de

¹TA (Türk Ansiklopedisi), Tasavvuf md.,XXX, 471.

²OTDTS (Mehmet Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Teyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2. bs. MEB Bsmv., İst. 1971), III, Tasavvuf md., 413.

³TT, s. 164 (İbn Arabî, Fütuhât al-Mekkiye c. 2, s. 351-53).

⁴Ferid KAM, a.g.e., s. 77, Matbaa-i Amire, İst., 1331.

⁵49/Hucurat, 13.

"Biz ona şah damarından daha yakınız¹"

buyurulmaktadır. O hâlde tasavvuf eğitiminin amacı bu yakınlığı insana duyurmak ve insanı öz varlığıyla karşı karşıya getirmektir. Bunun yanı sıra bazılarınca tasavvufun konusu, Allah'ın (c.c.) varlığına bağlı olan hakikatlerdir².

"Tasavvuf ilmi ilk görünüşü sırasında kalbin iç yüzü ve ruh sırrının ilmi idi. Hedef, insanın erişeceği makamlarda en yüksek hakikati bulmaktır³."

Tasavvuf ile ele geçen marifetlere, bilgilere, hallere kavuşmak için, önce imanı düzeltmek, islâmiyetin emir ve yasaklarını öğrenip, bunlara uygun iş ve ibadet yapmak lâzımdır⁴. Tasavvufun gayesi, imanın yerleşmesidir. Bu; akıl, delil ve isbat ile olursa sağlam bir iman temin edilmez. Allahu taâlâ (c.c.) Ra'd suresinin 28. ayetinde şöyle buyuruyor:

"Bunlar dosdoğru iman edip kalpleri Allah'ı (c.c.) anmakla yatışıp huzur duyanlardır. Haberiniz olsun ki, kalpler ancak Allah'ı (c.c.) anmakla yatışıp huzur bulur⁵."

Cenab-ı Hak (c.c.)

"Ey inananlar, Allah'a itaat edin⁶."

"Kim Allah'a (c.c.) ve Peygambere (a.s.m.) itaat ederse işte onlar Allah'ın (c.c.) nimetlendirdiği peygamberler, sıddık (dosdoğru olan)lar ve şehitler ve salihler (iyiler) le beraberdirler. Onlar ne güzel arkadaşlardır!⁷"

"Kim Peygambere (a.s.m.) itaat ederse Allah'a (c.c.) itaat etmiş olur⁸."

"Ey Meryem, Allah'ın (c.c.) huzurunda dur secde et, rüku edenlerle birlikte rüku et!⁹"

"Namazı bitirdiğiniz vakit ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerinde (uzanarak) da Allah'ı (c.c.) zikredin!¹⁰"

"Rabbini adını an; herşeyi bırakıp yalnız O'na yönel!¹¹"

"Rabbini, nefsinde ağılaya sızlaya, fakat içinden haykırıp bağırarak

¹50/Kaf, 16.

²TE (Ahmed KABAKLI, Türk Edebiyatı, c 1, Türkiye Yayınevi, Türkiye Yayınevi, İst., 1968) c II, s.119.

³OTDTS, III, 247.

⁴RA (Rehber Ansiklopedisi) Tasavvuf md., XVI, 148.

⁵13/Ra'd, 28.

⁶3/ Âl-i İmran, 59.

⁷3/Âl-i İmran, 69.

⁸3/Âl-i İmran, 80.

⁹3/Âl-i İmran, 43.

¹⁰4/Nisa, 103.

¹¹173/Müzzemmil, 8.

sabah akşam zikret; gafillerden olma!¹"

"Rabbini katında olanlar, O'na ibadet etmekte kibirlenmezler. Daima O'nu tesbih eder ve yalnız O'na secde ederler²."

"Onların yarıları (gece namazına kalktıkları için) yataklarından uzak kalır. Rablerine korku ve ümit ile dua ederler. Rızık olarak verdiklerimizden (O'nun yolunda harcarlar).³"

"Onlar yüzlerindeki secde izinden tanınırlar⁴."

"Öyle ise siz beni anınız ki ben de sizi anayım, bana şükrediniz ve nankörlük etmeyiniz⁵."

"Onlar geceleri az uyurlardı. Seherlerde bağışlanma dilerlerdi⁶."

buyururken Hz. Muhammed (a.s.m.) de bir hadiste

"Kıyamet günü Arş'ın gölgesinde barındıracağı yedi kişiden birinin, تنها bir yerde Allah'ı (c.c.) zikrederken gözleri yaşla dolan kimse"

olduğunu bildirmiştir. O kendi yaşayışını da bu esaslara göre düzenlemiş, gece gündüz bir anını dahi Allah'ın (c.c.) zikrinden uzak yaşamamıştır. Hatta geceleri ayakları şişinceye kadar namaz kılardı. Kendisine "Allah (c.c.) senin önceki ve sonraki bütün günahlarını bağışlamışken neden böyle yapıyorsun?" diye sorulduğunda

"Şükredici bir kul olmayayım mı?"

diye cevap verirdi.

Yukarıdaki ayet ve hadislerden anlaşıldığı üzere zikir ve şükürün İslâmiyette büyük bir önemi vardır. Zikir bazı ibadetlerde ya da bunların dışında belli bir takım söz ve cümlelerle Allah'ı (c.c.) anmak demektir.

Bir hadis-i şerifte

"Geçmiş ve gelecek olanların en seçkini, en kıymetlisi benim, fakat bununla asla böbürlenmem⁷."

"Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim⁸"

denildiğine göre Müslüman, son derece mütevazı ve güzel ahlâklı olmalıdır.

¹7/A'raf, 205.

²7/A'raf, 206.

³32/Secde, 16.

⁴68/Fetih, 29.

⁵2/Bakara, 152.

⁶51/Zariyat, 17-18.

⁷A 40 H (Yaşar Nuri ÖZTÜRK, Açıklamalarıyla 40 Hadis, Hürriyet Ofset, İst. 1986, 64 s. 18.49.

⁸TT, s. 164 (Malik. Muvatta; Müsnü'l-Hu'k, 8).

Kur'an-ı kerimde

".....O Peygamber (a.s.m.), onlara Allah'ın (c.c.) ayetlerini okur, onları (iç ve dışlarını) arındırıp temizler; onlara kitap ve hikmet öğretir.....¹"

"Kendini (inkâr ve günah kirlerinden) arındıran kimse, korktuğundan kurtulup umduğuna ermiştir.

Ve kendini (inkâr ve günah ile) örtüp (karanlıklara) gömen kimse hüsrana uğramıştır.²"

buyurulduğuna göre İslâm'da önemli olan nefis tezkiyesi ve tasfiyesidir. Görüş olarak tasavvuf bu temele dayanır.

Mutasavvıfların en büyük rehberi şüphesiz Allahı (c.c.) en çok anan Hz. Muhammeddir (a.s.m.). Çünkü

"Velililik velide gizlidir, fakat peygamber'de apaçık görünür³."

Bir hadis-i kudsîde

"Her kim benim velilerimden, yani dostlarımdan herhangi birisine düşmanlık beslerse bana karşı savaş ilân etmiş olur⁴."

buyuruluyor. Buna göre ehl-i sünnet görüşünde olan herkesin İslâm büyüklerini saygı ile anması gerekir.

"Hepiniz toptan Allah'ın (c.c.) ipine (dine ve Kur'an'a) sıkı sıkıya sarılın⁵!"

diye emreden Cenab-ı Hak (c.c.) katında en makbul olanlar takva ehlidir.

"Şüphesiz Allah (c.c.) katında en şerefli olan sakınmakta en ileri olanınızdır⁶."

Yine Resulullahın bildirdiğine göre

"Dünyadan uzak duranın, Allah (c.c.) gerçekten kalbini nurlandırır⁷."

"Kalbe nur girince inşirah bulup genişler."

Bir sahabînin "Bunun belirtisi ve alâmetinin ne olduğu" nu sorması üzerine Hz. Peygamber (a.s.m.)

"Darü'l-gururdan yani kibir ve gururdan uzak kalıp, darü'l-hulda yani ebedî dünyaya ulaşmak, henüz ölüm gelmeden önce ölüme hazırlık

¹62/Cum'a, 2.

²91/Şems, 9-10.

³TE, II, 121.

⁴ KH, 59. مَنْ عَادَ لِي وَلِيًّا فَقَدْ بَارَزَنِي بِالْهَرَبِ

⁵4/Âl-i İmran, 103.

⁶49/Hucurat, 13.

⁷KH, s. V.

yapmaktır¹."

buyuruyor. O hâlde gaye ebedî dünyaya hazırlık yapmaktır. Bu hususa dair bir hadis-i kudsî şöyledir:

"Ben kendini sevinceye kadar, kul bana nafîle ibadetlerle yakınlaşmaya devam eder. Onu sevdiğim zaman, ben onun kulağı, gözü, eli, ayağı ve dili olurum. Artık o, benimle işitir, benimle görür, benimle tutar, benimle yürür ve benimle konuşur²."

Şu hâlde Allahın (c.c.) kulunu sevmesi her ne kadar kulun çabasına bağlı ise de aslında Cenab-ı Hakkın (c.c.) ihsanı ile olmaktadır. Nitekim hadis-i şerifte

"Rahmanî cezbelere bir cezbe ins ve cinnin ibadetlerine müsavidir³."

hadis-i kudsî'de

"Allah (c.c.) onun tutan eli, yürüyen ayağı, düşünen kalbi ve kafası olur⁴."

başka bir hadis-i kudsî'de

"Her kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşıyorum. Her kim bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. Her ki bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim.⁵"

buyuruluyor.

"İman edenlerin Allah (c.c.) için sevgileri en kuvvetli sevgidir⁶."

ifadesindeki sevgiyi mutasavvıflar tasavvufî aşk olarak benimserler.

Allahu taâlâyı (c.c.) tanımak ya ehl-i sünnet âlimlerinin bildirdikleri gibi, ya da tasavvuf büyüklerinininki gibi tanımakla olur. İlkinde nefis azgınlığından kurtulur. İkincisinde ise hakiki imana ulaşılır. Kur'an-ı Kerimdeki

"Ey iman sahipleri iman ediniz."

buyruğu gerçek imana delâlet eder.

İbadetlerin parlaklığı İhlâs'ın gücüne bağlıdır. Bu da tasavvufî olur.

¹a.e., s. IV.

²NÜ (Kâmil CANDOĞAN-Malak SEFER, Nefahatü'l-Üns min Hadarati'l-Kuds Tercümesi, Mevlâna Nureddin Abdurrahman ibn Ahmed Câmî, Bedir Yayn., Tan Matb., İst. 1971) s.71.

³SDT (Ali Nihad TARLAN, Şeyhi Divanını Tedkik, Ed. Fk. Matb., İst. 1964, XII+294.) s.4.

⁴KH., s. 44.

⁵مَنْ تَقَرَّبَ إِلَى شَيْءٍ تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذَرَاعًا وَمَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ ذَرَاعًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ

بَا وَمَنْ أَتَانِي بِمَنْشَى أَتَيْتُهُ هَرًا وَكَلْتُ KH, 91.

⁶TE, c. II, s. 120.

Zaten bazıları *tasavvufu ihlâs* olarak yorumlarlar¹.

H. Peygamber (a.s.m.) H. Cebrailden (a.s.)

"Yüce Tanrı: 'İhlâs, benim sırrımdan bir sırdır, ben onu kullarımdan sevdiğimin kalbine emanet ettim.'²"

diye bir hadis-i kudsi naklediyor. Fakat *Cenab-ı Hak* (c.c.) bu sırrı herkese ihsan etmez. Bir hadis-i kudsi'de *Resulullah* şöyle naklediyor:

"Taayyünat ile örtülü bulunan benim varlığımın sırlarından bir sır da ihlâstır. Sevdiklerimin kalbine onunla tecelli ederim. Onu kendi varlığımda fani kılarım. Öyle ki benden başkası buna muttali olamaz. Çünkü muhlis olan kimse fani olmuştur. Onu ihlâs içerisinde çoğalttım."³

Mutasavvıflar şeriat ilmini *zahir ilmi* ve *batın ilmi* diye ikiye ayırırlar. Kendilerini batın ve hakikat erbabı olarak vasıflandırır ve fakihleri zahir ehli diye kabul ederlerdi. Fıkıhçılar ise *tasavvuf* ehlinin niyeti amelden daha üstün saymalarını sapma olarak nitelendirirken sünnî Müslümanlar *tasavvufa* hoşgörülü bir nazarla bakar, hatta *tasavvufu* bizzat ilgilenirlerdi.

Ayet ve hadisleri daha geniş bir şekilde yorumlayan mutasavvıflar *Kur'an-ı Kerim*i sözüyle değil özüyle anladıklarını söylüyor, şeriat âlimlerini sözde kalmakla *ehl-i kal*, zahirle ilgilenmekle suçluyorlardı. Onlara göre kendileri *hâl ehli* idiler. *Allah* (c.c.) bilgisi akıl ve kıyas yoluyla değil, *ilm-i ledün* (Tanrı bilgisi) ile, gönül yoluyla anlaşılabilirdi⁴.

Oysa bazı mutasavvıflar özellikle *Hurufiler*, *mütetâbih* ayetlere dahi mana vermeye çalışıyorlardı.

".. Diğer bir kısmı ise *mütetâbih* (asla irca edilen fer'i meselelerdir ve muhkem ayetlerin ışığı altında yorumu yapılabilen ayetlerdir. Ya da yoruma müsait, tasarrufa elverişli ayetlerdir ki ilimde derinleşenler bu hususta söz sahibidirler. Bakara suresinin başındaki "elif, lam, mim (ا، ل، م)"

Huruf-ı Mukattaa bunlardan biridir. Bunlar *Allah* (c.c.) ile peygamber arasında şifre gibidir ve manası kapalı, yorum isteyen) ayetlerdir. Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak, (kendi yorumlarına uygun) yorumda bulunmak için *Kitab'ın mütetâbih olanına uyarlar. Halbuki onun*

GÜLER, Bir Bilene Sorulm, Türkiye Gazetesi, 10.1.1990, s.9.

الْإِخْلَاصُ سِرٌّ مِنْ سِرِّ اسْتَوْدَتْهُ فِى قَلْبِ أَحَبَّتَهُ مِنْ عِبِيدِ

Tasavvuf md., III, s. 416.

⁴II, s. 120.

yorumunu ancak *Allah* (c.c.) bilir.....¹"

Önceleri *şeriat*a tam bağlı olarak gelişen *tasavvuf*, sonraları bazı çevrelerde anlamını kaybetmişti. Bazı kimseler ise *tasavvuf* diye dalâlete düşmüşlerdir. Büyük mutasavvıflar ise batını bilmek için zahiri bilmek gerektiği şuuruna ermiş, *Allah'ın* (c.c.) emirlerine ve *Resulullah'ın* yoluna bağlı kalmışlardır². Sufilerin söylediği bazı sözler, *tasavvuf* yolu hakkındaki fikirlerimizi belirginleştirebilir.

Daha önce ifade edildiği gibi ilk sufi *Ebu Haşim el Kâfî*dir. Onunla çağdaş olan *İbrahim Edhem*, *Malik b. Dinar*, *Rabia Adeviyye*, *Şakik Belhî*, *Fudayl b. İyaz* ise kalpler hakkında ilk söz söyleyenlerdendir. *Tasavvuf* ilk kitap *Zünnun Mısrî* (H. 245)'ye aittir. *Ebu Said el-Harraz* (H. 286) *fena* ve *bekadan* söz açan ilk sufidir. *Tevhitten* ilk bahseden ise *Seriyy es-Sakatî* (H. 257)'dir. *Tasavvuf* makamlardan ilk bahseden *Ebu Hamza Muhammed b. İbrahim* (H. 269)'dur. Sufilik hallerinden ilk bahseden *Seyyar el-Mervazî* (H. 324)'dir. Horasan'da sufilik hallerine dair ilk söz söyleyen *Şakik b. İbrahim el-Belhî* (H. 194)'dir. Nişabur'da *Melâmî tasavvufunu* ilk defa yayan *Hamdun Kassar*'dır.

Ebu Yezid Tayfur al-Bistamî (H. 261) *tasavvufun* yayılması ve yerleşmesi için çalışmıştır.

"Şanım ne kadar yücedir, şanımlı yüceltin!"

"Yılan derisinden soyulduğu gibi ben de nefsimden soyuldum; baktım ki ne göreyim: Ben O'yum."

"Cübbemin altında *Allah'tan* (c.c.) başkası yoktur."

sözleri ona aittir.

Tasavvuf ilmini tertip edip açan, ilim ve irfanda kemal derecede olan *Seyyidü't-Taife Cüneyd al-Kavarirî* (H. 298)'dir.

Tasavvuf usulünde ilk söz söyleyen *Ebu Bekr Muhammed el-Vasitî* (H. 320)'dir. Şiraz'da *tasavvuf* hâl ve mertebelerini yayan *Ebu'l-Abbas Ahmed b. Umran* (305)'dir.

"Hakikati herkes bilmelidir"

diye *tasavvufu* aşikâr eden *Ebu Bekr Şihlî* (H. 334)'ye göre

"*Allah'tan* (c.c.) başka bir şey yoktur."

Bu yüzden *tasavvufu*, kalbi *Allahtan* (c.c.) başkasından korumayı telkin

¹3/Âl-i İmran, 7.

²TE, c. II, s. 121.

ettiği için şirk saymıştır.

Meşhur sufilerden sadır olan bazı sözleri şöyle sıralayabiliriz:

Ebu Hüseyin al-Nuri (H. 295)

"Ben Allaha (c.c.) aşıkım, Allah (c.c.) da bana aşıktır."

Ebu Turab el-Nahşî (H. 245):

"Bayezid'i bir kere görsen senin için yetmiş kere Cenab-ı Hakki (c.c.) görmekten faydalı olur."

Ebu Said el-Harraz (H. 286):

"Nereden geldin ve nereye gidiyorsun diye sorulursa cevabım, Allah'tan (c.c.) başkası olmayacaktır."

Hüseyin bin el-Mansur el-Hallac (H.309):

"Ene'l-Hak (Ben Hakk'ım)."

Mansur bu yüzden Bağdat'ta dar'a çekilmiştir.

Ebu Muhammed Sehl b. Abdullah el-Tusterî (H.273? veya 283?):

"Rububiyetin bir sırrı vardır ki eğer meydana çıkarılsa Şeriatler bâtlı olur."

İbn Arabî:

"Bizim varlığımız için Allah'ın (c.c.) varlığı şarttır.

"Herkesin aşkı başka başkadır; ben her şeyi severim."

Ebu Süleyman Daranî (H. 215) de melekleri gördüğünü iddia etmiştir.

Bazı dalâlet ehlini görerek tasavvuf yolunun İslâmiyet'e aykırı olduğunu iddia eden fıkıhçılara karşı mutasavvıflar tasavvufun İslâmî olduğunu bir çok ayet ve hadîse dayanarak isbat etmeye çalışırlar. Bedir gazvesi öncesinde Hz. Muhammed (a.s.m.) galibiyet diledi. *Cebrail* (a.s.) nazil olarak *Resulullah* (a.s.m.)

"Bir avuç toprak alıp düşman tarafına at"

dedi. Hz. Muhammed (a.s.m.) de öyle yapınca kâfirler yenildiler. Bu arada şu ayet-i kerime inzal oldu:

"Siz onları öldürmediniz, Allah (c.c.) öldürdü. Ya Muhammed! (a.s.m.) Onların yüzlerine toprak atıp gözlerini kör eden Allah'tır (c.c.).¹"

Sofiler de bu ayeti tefsir ederek:

"Hakiki fail Allah'tır (c.c.). İnsan ancak Allah'ın (c.c.) tecelli ettiği bir

¹8/ Enfal, 17.

aynadır."

demişlerdir.

Diğer bir ayette de:

"Yerin üstündeki her şey fanidir. Çok yüce azamet ve iyilik sahibi Rabbin zatı bakidir.¹"

geçmektedir.

*Kur'an-ı Kerim*deki

"O evveldir, ahirdir, zahir (sıfatlarının tezahürüyle ilim ve kudretinin tecelli ve eserleriyle varlığı ortada açık olarak bilinmektedir, batın (zâtı ve mahiyeti kavranamaz, niceliği ve nasıllığı bilinemez, idrak edilemez)dir.²"

ayeti *Allahtan* (c.c.) gayrı hiç bir şeyin kendi başına vücudunun olmadığını bildirir. O hâlde mahlûkat evvel, ahir, zahir ve batın'ın dışında beşinci bir hüviyete sahip olmadığına göre gerçekte yokluk üzeredir veya geçici bir varlığa sahiptir. Onlarda görülen bazı sıfatlar *Cenab-ı Hakta* (c.c.) mutlak surette vardır. Hak (c.c.) kendi zatı ile kaimdir. Hiç bir şeye muhtaç değildir. Hiç bir şeye muhtaç değildir. *Hayat, ilim, irade, kudret, semî, basar* ve *kelâm* gibi sıfatları vardır. Küllî olarak *Allahta* (c.c.) olan bu zatî sıfatların cüzî bir tecellisi kullarda da vardır. Bu benzerlik cihetiyle *Hakkın* (c.c.) zatı ile halkın zatı arasında *akrebiyyet* ve *ihata* ilişkisi vardır.

"Kendilerine hıyanet edenleri savunma; çünkü Allah (c.c.) hainliği meslek edinmiş günahkârları sevmez.³"

"O, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'ın üzerine istiva edendir. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah (c.c.) yaptıklarınızı görür.⁴"

ayetleri mahiyet ayniyetine;

"(O anda) biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz.⁵"

"Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız.⁶"

"Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O hâlde (kullarım da

¹55/Er-Rahman, 26,27.

²57/Hadid, 3.

³4/Nisa, 107.

⁴57/Hadid, 4.

⁵56/Vakıa, 85.

⁶50/Kaf, 16.

) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar.¹

akrebiyet ayniyetine;

“İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a (c.c.) veren ve İbrahim'in, Allah'ı (c.c.) bir tanıyan dinine tabi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i dost edinmiştir.²”

“Firavun: Ey ileri gelenler! Sizin için benden başka bir ilâh tanımıyorum. Ey Haman! Haydi benim için çamur üzerine ateş yak (ve tuğla imal et), bana bir kule yap ki Musa'nın tanrısına çıkayım; ama sanıyorum, o mutlaka yalan söyleyenlerdendir.³”

“Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zatı baki kalacak.⁴”

ihata ayniyetine delâlet ederler.

Bunlar tasavvufu Hz. Aliye (k.v.), hatta Hz. Muhammede (a.s.m.) kadar götürmek isterler. Hadis-i şerifte

“Beğ ilim şehriyim ve Ali bu şehrin kapısıdır.⁵”

buyurulur. Onlara göre ilk tasavvufî kelimeler Hz. Aliden (k.v.) sudur etmiştir. Ondan rivayet edilen ifade şöyledir:

“Ali dedi: (»)de yücut zahir oldu, ondan başlar ve ona avdet eder, Allah'ın (c.c.) kitabında olan her şey kitabın fatihasındadır; kitabın fatihasında olan her şey bismillah'tadır; bismillahda olan her şey (»)dedir; (»)de olan her şey (»)nin noktasındadır; (»)nin altındaki nokta benim.⁶”

¹2/Bakara, 186

²4/Nisa, 125.

³28/Kasas, 38.

⁴55/Rahman, 26-27.

⁵DT, s. 233. انا مدينة العلم ب علي بابها

⁶قال رضى الله عنه : بالباء ظهر الوجود و منه بداب اليه يعود كل ما كان فى كتاب الله

فهو فى فاتحه

الكتاب بكل ما كان فى فاتحه الكتاب فهو فى بسم الله و كل ما كان فى الباء فهو فى

نقطة الباء فى بسم الله فهو فى الباء و كل ما كانه و انا النقطة تحت الباء

DE, 41.

4.1.Yaratılış

Hadis-i kudsî'deki

“Benim rahmetim gazabıma üstün gelmiştir.¹”

buyruğu doğrultusunda *Allahu taâlâ* (c.c.) kâinatı rahmeti sebebiyle rahmet tecellisiyle yarattı. Ve yine merhameti sebebiyle Hz. Muhammedi (a.s.m.) âlemlere rahmet olarak gönderdi.

“Biz seni ancak âlemlere bir rahmet olarak gönderdik.²”

Çünkü o, eşref-i mahlûkattır, ekmel-i mevcudattır, hatem-i nübüvvettir. O olmasaydı Rabbimiz'i tam anlamıyla tanıyamayacaktık. Halıkımız'ı nasıl tanımamız gerektiğini de o öğretti. Yine bir hadis-i kudsî'de

“Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım.³”

buyuruluyor.

“Yüce Allah'ın (c.c.) ilk yarattığı şey benim ruhumdur.⁴”

başka bir hadis-i şerifte

“Hz. Âdem suyla çamur arasındayken ben yine peygamberdim.”

Hz. Cabirden (r.a.) nakledilen bir hadiste ise Resullullah efendimiz (a.s.m.) önce kendi katresinin halkedildiğini, bundan enbiya-i izamın ruh katresinin, bunların nefislerinden ise sırasıyla şehitlerin, *Allaha* (c.c.) itaat edenlerin ve müminlerin ruhlarının yaratıldığı beyan buyuruluyor.. Keza *Kunduzî*

“O fasıklar ki Allah'ın (c.c.) ahdini tevsik ettikten sonra bozarlar. Allah'ın (c.c.) (bir araya getirilip) bitştirilmesini emrettiği (dinî, ahlâkî, içtimâî bağları) keserler ve yeryüzünde fesat çıkarırlar. İşte zararda kalanlar ancak onlardır.⁵”

ayetini açıklarken şunları naklediyor. Hz. Âdem (a.s.) cennet'ten çıkarılınca bir çok isim ve kavramı aracı koyarak affını diledi. Son olarak da “Hz. Muhammed hürmetine” deyince *Allahu taâlâ* (c.c.) “Muhammed (a.s.m.) adını nereden biliyorsun?” diye sordu. Hz. Âdem (a.s.) “cennet'te her

¹KH, s.61.

²21/Enbiya, 107.

³لولاك لولاك لما خلقت الافلاك : Lev lâke levlâk le mâhalaktü'l-eflâk. DT, s. 211.

⁴«ÈÖ%+Â«†œ%+†«%œœÖÁ† ÿ%œ«†—ÈÖ† KSHM (. Yaşar Nuri ÖZTÜRK, Kendi Sözleriyle Hz. Muhammed, (Aclunf I, 265'ten), Hürriyet Ofset, İst. 1986, 64 s.) s. 10.

⁵2/Bakara, 27.

tarafıta 'Muhammed (a.s.m.) Allah'ın (c.c.) elçisidir yazılı olduğunu gördüm. Ayrıca beni yarattığın zaman da aynı ismin sahibinin senin katında büyük bir itibarı olduğunu düşündüm¹" diye cevap verdi.

Demek ki *Allahu taâlâ* (c.c.) bütün varlıklardan önce Hz. Muhammed'in (a.s.m.) nurunu yarattı ve şeklen de insanlığın onu anlayacak kemale erişmesiyle bilinen yer ve zamanda varlık âlemine sundu. Onun nuru bütün peygamber ve velilerin bilgi kaynağı idi². Dolayısıyla *Resulullah mahbubullah* (Allah'ın (c.c.) sevgilisi)'tır.

"Hamdolsun beni adım ve sıfatımla bile bütün peygamberlere üstün kılan Allah'a (c.c.)³"

"Allah (c.c.) gönderdiği bütün peygambere güzel ses ve güzel yüz lutfetmiştir. Ey *Allahu taâlâ* (c.c.) ümmet! Sizin peygamberiniz de güzel sesli ve güzel yüzlü olarak gönderilmiştir.⁴"

gibi hadis-i şerifler bunu isbatlar.

Cenab-ı Allah (c.c.)

"Bir vakitler Rabbin meleklerle: 'Herhalde ben pişmedik kuru çamurdan, biçimlendirilmiş balçıktan bir beşer, insan yaratacağım. Bu bakımdan onu düzenleyip ruhumdan ona üflediğimde derhal ona secdeye kapanın' demişti⁵."

buyuruyor. *Allahu taâlâ* (c.c.) ruhları yarattıktan sonra kendisini onlara Rabbleri olarak tanıttı. Ruhlar orada

"*Elestü bi Rabbiküm: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*"

hitabına mazhar olarak

"*Kalu: Belâ* (Dediler: Evet)"

diye cevap verdiler. Bundan sonra insan ilâhî teklif'le mükellefiyeti yüklendi.

"Şüphesiz ki biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk. Onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korkup titrediler; insan onu yükledi; şüphesiz ki o çok zalim ve cahildir.⁶"

Yukarıda *Sa'd* suresi 71-72. ayetlerdeki Hz. Adem (a.s.) ruhun

¹A 40 H, s. 64.

²AB (Ana Britanica), Hallac-ı Mansur md. X, 318.

³KSHM, s. 16 (Ali el-Kari, Şerhü's-Şifa I, 150'den).

⁴a.e., s.23 (İbn Sa'd, I, 376)'dan.

⁵38/Sad, 71-72.

⁶33/Ahzab, 72.

nefhedilmesini *İmam Gazalî* (r.a.) manevî olarak nitelendirir. Şöyle ki: Güneş ışıyla bir duvarı aydınlatsa ve nutka gelip "*Ben duvara ışığımdan verdim*" dese bir hakikati dile getirmiş olur. Fakat burada güneşten herhangi bir parçanın kopmadığı veya güneşte herhangi bir bölünme olmadığı malûmdur. Aynen öyle de *Cenab-ı Hakkın* (c.c.)

"*Ve ona kendi ruhumdan üfledim*"

ayet-i kerimesinde, ışığın duvardaki aydınlığa olan nisbeti kabilinden bir ilişki düşünmek doğru olur. Yoksa bu hadisede *hulûl* veya bölünme akla gelmemelidir.

Varlık, iyilik ve güzellik kavramlarını kavrayabilecek en üstün mahlûk insan'dır. Bu yüzden bedenine ilâhî ruh üflenmişti¹. Yani *Cenab-ı Hak* (c.c.) aynadaki hayalinin göz bebeğinde kendini gören insan gibi sıfatlarıyla insanda tecelli etmişti².

Ruh, hayat ve şuur sahibi, nuranî, mutlak kudret tarafından kendisine haricî ve hissî vücut giydirilmiş; camî, hakikatdar; alem-i emirden, irade sıfatından gelmiş; külliyyet kesb etmeye müstaid latif bir seyyale, bir emrî kanundur³. *Bediüzzaman* ruhu şöyle tarif ediyor.

"*Ruh bir kanun-ı zi-vücut-ı haricîdir. Bir namus-ı zi-şuurdur. Sabit ve daim furî kanunlar gibi, ruh dahi âlem-i emir'den, sıfat-ı iradeden gelmiş, kudret ona vücut-ı hissî giydirmiştir. Bir seyyale-i lâtifeyi o cevhere sadef etmiştir. Mevcut ruh, makul kanunun kardeşidir. İkişi hem daimî, hem âlem-i emirden gelmişlerdir. Şayet, nevilerdeki kanunlara kudret-i ezeliye bir vücut-u haricî giydirseydi, ruh olurdu. Eğer ruh, şuuru başından indirse yine lâyemut bir kanun olurdu.*⁴"

Buradaki *âlem-i emre* emr denilmesinin sebebi müddesiz, müddetsiz, hiç yoktan "*kün*" emriyle yaratılmış olmasıdır.

Marifetnamedeki bir hadis-i şerife göre,

"Allah (c.c.) akıldan daha çok sevdiği bir şey yaratmadı."

Şu hâlde *akl-ı küllî* ruhun başlangıcıdır. Bu *küllî akıl* izafî nefis, *nur-ı Muhammedî*; (a.s.m.) ve *ilâhî aşkı*tır. Bu *izafî ruh*, en büyük bir cevher olup, âlemin bütün cüzlerini sarar⁵.

¹15/Hicr, 29.

²RTET (Nihad Sâmi BANARLI, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, ME Basm., İst., 1971-74.) c. I, s. 120.

³M, (Bediüzzaman Said Nursî, Mektûbat, Envâr Neşriyat, İst. 1991, 526 s.) s. 517.

⁴M, s. 470.

⁵MT, s. 61.

Tecellinin mahiyetini, nasıl vukua geldiğini bilemeyiz. *Allahu taâlâ* (c.c.) isim ve sıfatları ile tecelli etti. Çünkü *Cenab-ı Hak* (c.c.) Hz. *Musaya* (a.s.)

"Rabbi ona 'Sen elbette beni göremezsın; ama dağa dikkatle bak, eğer yerinde durursa beni görebileceksin demektir' buyurdu. Rabbi dağa tecelli edince onu param-parça etti ve Musa da bayılıp düştü.¹"

buyurdu. Şu hâlde bazı mutasavvıfların düşündüğü gibi kâinat *Cenab-ı Haktan* (c.c.) bir cüz veya onun tecellisi değil, olsa olsa sıfatlarının tecellisidir. Çünkü Rabbimiz'in kendisi bizzat "*Beni göremez*" buyuruyor. Öyleyse kâinata bakarak onun *yed-i kudretini*, tasarrufatını ve sıfatlarının görüntülerini müşahade ve mütalaa edebiliriz. Âlem hâdis'tir, sonradan olmadır.

"Her şey aslına dönecektir.²"

ayet-i kerimesi mucibince fani'dir. *Cenab-ı zül-Celâl* ise baki'dir. Zamandan ve mekândan münezzehtir. Onun için her şey "*ân-ı vâhid (tek an)*"da olmuştur. Zaman ve mekânla kayıtlı bizler için ise bu oluş ardi arkası kesilmeksizin hâlâ devam etmektedir. Bu devamlılık bizi aldatır ve varlık âlemini daimî zannederiz.

4.2.Gizli Hazine ve Ayan-ı Sabite

Zaman yaratılmadan önce *vücut-ı mutlak* olan *Cenab-ı Hak* (c.c.) gizlilik âlemi (*âlem-i kitman*)'nde gizli idi. *Mutlak vücut*, *mutlak cemal*, *kemal* ve *hüsün* sahibidir (*cemâl-i mutlak*, *kemal-i mutlak*, *hüsni-i mutlak*). Her güzel, görmek ve görülmek temayülündedir. *Mutlak hüsün* olan *Allahu taâlâ* da (c.c.) kendi güzelliğini temaşa için kesret aynasından tecelli etmek isteyerek *âlem-i kübra* (büyük âlem) olan kâinatı ve *âlem-i sugra* (küçük âlem) olan insanı yarattı. Bu hâdise şairlerin dilinde kendini görmek isteyen insanın aynaya bakmasına benzetilir.

Kendi hüsniün hûblar şeklinde peydâ eyledin
Çeşm-i âşıktan dönüp sonra temâşâ eyledin
Çünkü sen âyine-i kevne tecellâ eyledin

¹7/A'raf. 143.

²2/Bakara.156, إِنَّ اللَّهَ وَآلَاهُ رَاجِعُونَ
sonunda O'na dönücüleriz).

İnnâ li'llâhi ve innâ ileyhi râciûn (Biz Allah'a aidiz ve

Öz cemâlin âşıktan temâşâ eyledin
Yenişehirli Avnî'den

Yâr kendin görmege âyine icâd eylemiş
Sûret-i icâd-ı âlemden bu mânâdır garaz

Hz. Muhammed'in, (a.s.m.) Hz. Davudun (a.s.)

"Allahım (c.c.) halkı ne diye yarattın?"

sorusuna *Allahu taâlânın* (c.c.)

"Ben gizli bir hazine idim. Tanınma ve bilinmemi istedim de mahlûkatı yarattım. Nimetlerimle onlara sevgimi gösterdim. Onlar da beni böylece tanıdılar (Küntü kenzen mahfiyyen feahbebtü en u'refe fehalektü'l-halka ve tahabbebtü ileyhim bi'n-niâmi maarefünî¹)"

buyurduğunu rivayet ettiği söylenir.

Mutasavvıflar *sır âleminde* gizli olan *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) tecelli sebebini böylece izaha çalışırlar Öyleyse kâinatın yaratılış sebebi aşkırtır².

Sığmam dedi Hak arz u semaya
Kenzen bilindi dil madeninden³

"Ama" mertebesi de denen "*Küntü kenzen mahfiyyen*" derecesi "*mertebe-i ahadiyet*⁴" tir. İnsan idraki, bu mertebeyi kavrayamaz.

Hz. Resulullah

"*Allahu taâlâ* (c.c.) âlemi yaratmadan önce nerede idi?"

sorusuna

"*Kâne Rabbenâ fî amâ: Rabbimiz 'amâ' da idi*⁵"

diye buyurur.

Amanın sözlük anlamı "körlük, mânevî körlük, görmemezlik, bilgisizlik, yağmur bulutu" dur.

Bu hadis "*Rabbimiz ile beraber hiç bir şey yok idi*" diye yorumlanabilir.

Başka bir hadis-i şerif'te

كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ أَنْ أَرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ بَ تَحْبِيبِ إِلَيْهِمْ بِأَنْعَمِ مَعْرِفُونِي

¹ETEM (Orhan SOYSAL, Eski Türk Edebiyatı Metinleri, Sevinç Matb., Ank. 1978, XVI + 728) s.98; TE, c. II, s. 120; RTET, c. I, s.121; ŞÇY (M. Abdülfettah ŞAHİN, Şüpheler ve Çıkış Yolları I, Son Havadis Web Ofset, İst. 1990, 198s.), s. 93; DE, s. 17.

²ŞÇY, s. 93.

³DE, s. 17.

⁴DE, s. 17.

⁵كَانَ رَبَّنَا فِي عَمَاءٍ

"Kâne'llahu ve lem yekû maahu şey: Cenab-ı Hak (c.c.) var idi ve onunla berâber bir şey yoktu.¹"

buyurulur.

Hz. Ali (k.v.) bu hadisi işitince

"El'âne alâ-mâ-kâ: Hâlâ de öyledir."

diye ilâve eder².

Yani "Var olan yalnız Allah'tır (c.c.)". Eşyanın varlığı ise bir göle yansıyan güneş gibidir. Akis Güneş'in varlığı sayesinde vardır. Bu akisler güneşin zatına bir eksiklik getirmez. Nitekim ayna'ya bakan insanda da görüntü sebebiyle bir eksilme olmaz. Bu yansıma kâinatın varlığına benzetilebilir. Mutasavvıflara göre yokluk aynadır, âlem o aynadaki akis, insan ise o aksin gözüdür. Kâinat, Cenab-ı Hakkın (c.c.) yokluk aynasına bakmasıyla yaratıldığına göre gördüğümüz her şey gerçekte yok'tur, ya da zahiren, görünüşte vardır.

Eşya, yaratılmadan önce şekil ve kabiliyet itibariyle Cenab-ı Hakkın (c.c.) ilm-i ezeliinde malûm ve sabit idi (a'yan-ı sabite). Olmuş, olan ve olacak bütün hadiseler ve varlıklar Cenab-ı Hakk'ın ezeli ilminde belirlenmişti. Eşya ve olaylar bu suretlere göre zamanı gelince varlık sahnesine gönderilirler. Dolayısıyla Cenab-ı Hakk'ın ilm-i ezeli "ilim malûma tabidir kaidesine" eşyanın bütün zaman ve mekânlarda alacağı tahavvül ve tebeddül nisbetinde, bize göre bir zamana bağlı olarak teşekkül etmektedir.

Başka bir tabirle herşey tecelli anında istidat ve kabiliyeti nisbetinde Cenab-ı Hakkın (c.c.) esma ve sıfatlarını gösterir. Varlığın çokluğu ve çeşitliliği bu yüzdendir. Aslında hakiki varlık tektir. Diğerleri görüntüden ibarettir.

Tehâlûf sûretâ mânî degildir vahdet-i aslâ

Olur bir şâhdan sürh ü gül peydâ

Nâbî

Bunun için şu benzetmeler yapılır.

Denizdeki dalgaların çok ve çeşitli olması denizin tekliğine ve miktarına tesir etmez.

Suyun deniz, ırmak, göl, sel veya bulut, buhar, yağmur, kar, dolu, don ve sıvı hâlde olması onun aslına tesir etmez. Sonuç olarak hepsi su'dur.

¹ETEM, s. 103.

²a.e., s. 17, 18.

Cenab-ı Hakkın (c.c.) sıfatlarının kâinatta görünen nesnelerde o eşyanın kabiliyeti ölçüsünde tezahürü de böyledir.

Cenab-ı Hak (c.c.) güneş, yaratıklar ise gölge gibidir. Gölge güneşin varlığıyla ortadan kalkar. Mademki her şey aslına dönecektir.

"Biz ancak ona döneceğiz¹."

öyleyse her şeyin aslı, Allahu taâlânın (c.c.) varlığıdır. Gölgenin sahibinden başka varlığı olmaz.

4.3.Tecelli ve "Kün" Emri

Özellikle vahdet-i vücud nazariyesini benimseyenlere göre mevcudatın kendi başına bir vücudu yoktur. Muhdesat (sonradan olma) dediğimiz bu sonradan var olan eşya gerçekte O'ndan başkası değildir. Çünkü eşya surettir. Suretlerin asıllarından başka bir vücudu olamaz. Yani ayn ve asl olan birdir, kesret (çokluk) isimlerden ibarettir. Peygamber Efendimiz (a.s.m.) de

"Nas uykudadır, öldükleri vakit uyanırlar"

buyuruyor. Gerçek uyanıklık ölümden sonra olacağına göre biz bu âlemde uykuda veya rüyada gibiyiz. Şu hâlde âlem tamamen hayalden ibarettir. Âlem Hakkın (c.c.) sıfatları ile ancak kendilerin verilen kabiliyetleri nisbetinde zahirdir. Bu nisbet ise ne ayn'dır, ne gayr'dır. Böyle olmakla birlikte nisbetler asılda yok olan şeylerdir. Onlar sürekle tecelli içerisindeyler. Tecelli ise kesintisiz ve birbirine benzemez bir şekilde ilânihaye sürüp gider. Her şeyde ve her anda başka bir suret gösterir.

"Dışta ve içte her nereye dönerseniz Hakk'ın (c.c.) bir yüzü vardır.²"

"Her yeni günde O, başka bir şe'ndedir (tarzdadır).³"

ayet-i kerimleri tecelliye delildir.

Aynalarla dolu odadaki bir görüntünün yansıması sonsuzdur. Görüntü sonsuz ise de var olan tektir. Yokluk aynasını sonsuz renk ve şekilde tecelli-gâh yapan Cenab-ı Hak (c.c.) hayat, ilim, irade, semi, basar, kelâm,

¹2/Bakara, 156.

²2/Bakara, 115.

³55/Rahman, 29

tekin gibi sıfatlarını çektiği anda mevcudat ortadan kalkar.

“Şarabın saflığı ile kadehin latif rengi birbirine karıştı. Görünüşte sanki bu, hep kadehtir, şarap değildir; yahut hep şaraptır, ortada kadeh yoktur dersin.

Sevgili her aynada, her lahza, başka bir yüz gösterir ve her zaman başka bir suretle görünür. Bundan dolayıdır ki, tecellide tekerrür yoktur. Bir aynada bir suret iki kere görünmeyeceği gibi iki aynada bir suret de görülemez.

Allahın (c.c.) cemali (güzelliği) yüz binlerce şehreye malik olunca, her zerreye kendi cemalinden başka bir yüz göstermektedir¹.”

Yâr kendin görmege âyîne icâd eylemiş
Sûret-i icâd-ı âlemden bu mânâdır garaz

Laedri

Ben bilmez idim gizli iyyân hep sen imişsin
Cânlarda ve tenlerde nihân hep sen imişsin
Senden bu cihân içre nişân ister idim ben
En son şunu bildim ki cihân hep sen imişsin

Mollâ Camî'den çeviren Nevî

Hangi şey “kûn: ol” emrine mazhar olursa o şey yaratılır, varlık âlemine itikal eder².

Semavî dinlerde Allah (c.c.) tek bir varlık, kâinat ise onun yoktan var ettiği mümkinat dünyasıdır (vücud-ı mümkün). Bazı mutasavvıflar özellikle vahdet-i vücud nazariyesini benimseyenler bu ikiliği kabul etmezler. Oysa Cenab-ı Hak (c.c.) yaratıklardan birine benzetmek büyük günahıdır. O vacibü'l-vücub (varlığı gerekli olan)'dur. Kâinat ise hâdis (sonradan olma)'tır. Yani tek başına varlığı mümkün değildir. Cenab-ı Hak (c.c.) sayesinde vardır. Onun adem (yokluk) aynasında yansımaları sonucu var olmuştur. O hayat, ilim, semi, basar, irade, kudret, kelâm, tekvin;(sübutî sıfatlar) sıfatlarını çektiği anda aynadaki görüntüde kaybolacaktır.

Tecellî cilâ'dan türemedir. Parlama, görünme, belirme, Hak (c.c.) nurunun tesiriyle makbul kulların kalbinde ilâhî sırların ayan olması'dır. Mutlak varlık (vücud-ı mutlak), mutlak iyilik (hayr-ı mutlak), mutlak güzellik (hüsn-i mutlak) olan Allahu taâlâ (c.c.) bu sıfatlarıyla kâinata tecellî eder. Bu zuhur ve tecelli, kendisini idrak edebilecek varlıkların varlığını iktiza

¹TE.c. II, s. 126 (Fahredden-i Iraki, Pariltılar)

²ETEM, s.102, 103; TE, c. II, s. 127; DE, s. 16, 17, 19.

eder. Görebildiğimiz veya göremediğimiz en müdrik mahlûk insandır. Hadîs-i kudsi'de

“İnn-Allahe Taâlâ halaka âdeme sûreti'r-Rahman: Allah insan'ı kendi Rahman suretinde yarattı.¹”

buyrulur. Yani Allahu taâlâ (c.c.) insanla ilgili olan şeyi kendi zatı için bir ayna sıfatları ve fiilleri için bir tecelligâh olarak yaratmıştır. Yine de bu sözün kendine lâayık bir manası vardır. Ayet-i kerime'de de

“Biz elbette insanı en güzel biçimde yarattık²”

buyurulduğu gibi insan en güzel ve en yüce bir biçimde yaratılmıştır. Öyleyse Cenab-ı Hak'ın (c.c.) teklifine en uygun muhatap insan'dır. İnsanlar içinde de ekmel-i mahlûkat Hz. Muhammeddir (a.s.m.). Hadis-i kudsi'de

“Ahsenü mevlûdin Mustafa: doğanların en güzeli Mustafa'dır”

Ayet-i kerime'de

“Ve sen, elbette büyük-yüksek bir ahlâk üzeresin³”

Hadîs-i şerif'te

“Gerçekten Allah (c.c.) güzeldir ve güzelliği sever⁴”

buyrulur.

Mutlak varlık, iyilik ve güzellik'in anlaşılabilmesi için yokluk (la-mevcud), çirkinlik (la-hüsn ve kötülük, şer (la-hayr)'ın olması gereklidir. Çünkü her şey zıddı ile bilinir. Fakat Rabbimizin zıddı yoktur.

Bulunmaz .i.Rabbimin zıddı ve niddi,misli, âlemde
Ve suretten münezzehtir,mukaddestir taâlâllah⁵

Varlıklar bağımsız olarak mevcut değil, geçici olarak varlığı tasarlanan vehim ve hayallerdir.

Kâinat “Kûn: Ol” emri ile yaratıldı.

“O, bir şeyi (var kılmayı) dileyince, onun emri sadece 'Kûn! Ol' demesidir. O şey hemen 'feyekûn: Oluverir⁶”

¹KH, s. 9; RTET, c. I, s. 121 (Hamamî, Buhârî, Müslim'den naklen: Muhammed Hamidullah, İslâm'da Estetik ve Güzel Sanatlar D.İ.D. 1961, s. 38, Not:2).

²95/Tin, 4.

³68/Kalem, 4.

⁴RTET, c. I, s. 120 (Müslim, Kitâbü'l-İymân, Bâbü Tahrîmü'l-Kibr bölümü).

⁵ŞÇY, s. 93.

⁶36/Yasin, 82.

Kün “kâf (ك)” ve “nûn (ن)” harflerinden mürekkeptir. Öyleyse tecelli'nin aslı bu kelâm'dır, yani sözdür.

“Kün” dedi bu âlemi var eyledi

“Kenzi mahfî” sin izhâr eyledi

Kâinatın sanii olan *Cenab-ı Hak* (c.c.) kâinattaki bütün hüsun, cemal ve kemal'in hepsinden sonsuz derecede yüksek hüsun, cemal ve kemal sahibidir. *İhsan icat, icap ve tahsin servet, vücut, vücup ve hüsne* delil olmakla birlikte bunların ancak cüzü olabilir.

Kitâb-ı âlemin evrâkıdır eb'ad-ı nâ-mahdud

Sutûr-ı kâinat-ı dehrdir âsâr-ı nâ-ma'dud

Basılmış destgâh-ı levh-i mahfûz-ı tabiatıta

Müşessem lâfz-ı nam-dârdır âlemde her mevcud

Hoca Tahsin¹

*Kur'an-ı Kerim*de kâinat'ın yaratılması şöyle anlatılır.

“De ki: Gerçekten siz mi, yeri iki günde (iki devirde) yaratanı inkâr ediyor, O'na denkler, benzerler koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabb'i'dir.

“Yerin üstünde sâbit ulu dağlar yarattı, onda bereketler meydana getirdi ve orada isteyip arayanlar için rızıkları belli bir düzeyde dört günde (devirde, mevsimde) meydana getirdi.”

“Sonra gaz hâlinde (veya duman hâlinde) bulunan göğe yöneldi. Ona ve yeryüzüne ister istemez gelin, buyurdu. İkisi de 'isteyerek, boyun eğerek geldik' dediler.”

“Ve sonra onları iki gün (iki devir)de yedi gök şeklinde yerine getirip oluşturdu. Ve her göğe işini vahyetti (yaratıldığı gayeyi, bağlı bulunduğu kanunu bildirdi). Dünya'yı (veya en yakın sema'yı) kandillerle süsledik ve onu (düzensizlikten) koruduk. Bu, O çok güçlü, çok üstün, her şeyi bilen takdiridir.”²

Cenab-ı Hak (c.c.) için zaman ve mekân kavramı söz konusu değildir. O, ilmi, kudreti, rahmeti, azamet ve saltanatı ile bütün eşyayı kuşatmıştır ve bu cihetle herşeyin yanında hazır ve nazırdır.

Yer ve göklerin yaratılması, altı gün (altı devir)'de olmuştur. Şu anda da bir çok oluşumun var olduğunu ve yok olduğunu biliyoruz. Bu hâl ile “Kün” emrinin devam ettiği açıktır. Öyleyse tecelli bir *an-ı daimî* (sürekli

¹MU (Bediüzzaman Said Nursî, *Muhakemât*, Matbaa-i Ebûzziyâ, Kostantiniyye 1327 (1911), 162+30 s.), s. 120.

²41/Fussilet, 9-12.

an)'dır ve hâlâ devam etmektedir. Fakat bu oluş o kadar hızlı ve sürekli ki biz aradaki fasılları hissetmeyiz. Ayrıca bu oluş ve yok oluşların öncelik ve sonralığı bizim aklımıza hitap etmek içindir. Yoksa *Cenab-ı Hak* (c.c.) için ezel ve ebed, öncelik ve sonralık söz konusu değildir. Çünkü zaman ve mekân izafî kavramlardır. Gerçekte mevcut değildirler. Var oluşların sürekli görünmesi aklımızın ve duyarımızın aldanması sonucudur. Nitekim iki ucu ateşli bir değnek hızla döndürüldüğünde sadece beyaz bir renk görünür. İşte aklın ve duyarların yetersiz olduğunun farkına varan sofiler bu sırrın hakikatine ermeye çalışırlar.

Yukarıda da belirtildiği gibi kâinatın yaratılış sebebi sözdür. Söz'ün *vücut-ı aslîsi* (varlığı) yoktur. O hâlde olaylar dünyasının da gerçek bir varlığı yoktur. Mutasavvıfların yapmak istediği ise bu görüntü dünyasından ötelere varmaktır¹. Bu cümleden olmak üzere Hz. Ömer (r.a.)

“Benim kalbim Allah'ımı (c.c.) gördü.”

der. Bir hadis-i şerif bunu şöyle doğrular:

“Hak lisan-ı Ömer'le konuşur.”

Bunun bir dereceye kadar mümkün olabileceğine *Marifetnamede* kaydedilen

“Ben yerlere ve göklere sığmam, fakat inanan kulumun kalbine sığarım².”

hadis-i kudsi dikkatlere sunulur ve devamla “*âyetinin natık olduğu tecelliye biz mazhar olmuştuk*” denir³.”

Tecelli, çeşitli safhalardan oluşur. *Cenab-ı Hak* (c.c.) bilinmekliği arzu edip, kudretinin tamlığını ve sanatının sırlarını izhar etmek istediğinde yoktan parlak ve yeşil bir cevheri *cevher-i ahdar-ı enveri* yarattı. Mutasavvıflara göre ise *Cenab-ı Hak* (c.c.) kendi nurundan latif (kesif'in zıddı) bir cevher vücuda getirir ve ondan da kâinatı sıra üzere yaratır.

Hallac-ı Mansur da *Tavasinde* yaratılan bu ilk “nur”un Hz. Muhammed (a.s.m.) olduğunu dile getirirken diğer sufilere örnek olur. Buna *Akl-ı kül*, *Cevher-i evvel*, *Levh-i mahfuz*, *Nur-ı Muhammedî* (a.s.m.) ve *Ruh-ı izafî* adını verirler.

“Muhammed Mustafa (a.s.m.) sonsuzluk nurundan bir kandildir. Bir ışımsı ve eski yerine dönmüştür. Bütün kandillere üstün gelmiş ve hepsine sultan olmuştur. Aylar arasından parılayan bir aydır ki burcu sırlar feleğinde...”

¹ DE, 17; TE, c. II, s. 120, 121, 125, 126; ETEM, 98, 99; RTET, c. I, S. 120.

²MT, s. 63.

³53/Necm, 8-9.

Yemame bulutları arasından fışkırdı nuru, Tihâme yönünden parladı güneşi... Kandili aydınlık aldı yücelik ve soyluluğun kaynağından... Peygamberlik nuru yalnız onun nurundan çıkmıştır. Işıkların aydınlığı bile onun nurundandır. Nurlar içinde kıdem nurundan daha eskisi, daha belirgini olamaz, fakat o yüceler yücesi Peygamber'in (a.s.m.) nuru müstesna... onun kudret ve gayreti bütün gayretlerin önündedir. Onun vücudu yokluktan, adı her şeyi yazan ilâhî kaleminden öncedir. Bütün varlıklardan öncedir. O ölmez, hep yaşar; olduğu gibi durur hep..... Bütün olaylardan, bütün maddelerden önceydi O... cevherlerden önce dillerdeydi, renklerden önce anılıyordu. Önceden önceydi O, sonradan sonra da varolacaktır...¹

Allahu taalâ (c.c.) bu cevher'e veya nur'a ya da öz'e sevgiyle bakınca, cevher, nur veya öz utancından eriyip su gibi akar, hülâsası su yüzüne çıkar. Bundan da Nefs-i küll ve sırasıyla meleklerin, peygamberlerin, velilerin, müminlerin, kâfirlerin, cinlerin, şeytanların, hayvanların, nebatların tabiatlerin ruhları yaratılır.

Bu on dört çeşit ruh ile Âlem-i ervah (ruhlar âlemi) tamamlanır. Bu âlemin en yükseği, safı, latifi Âlem-i ceberut, Âlem-i gayb, Âlem-i lahut; ortası Âlem-i emr, Âlem-i ervah, Âlem-i maanî; en aşağısı, kesifi ve cisimlere en yakını Âlem-i berzah, Âlem-i misaldir.

İki bin sene sonra Cenab-ı Hak (c.c.) Âlem-i ecsamı (cisimler âlemi) yaratmak ister ve o ilk cevhere sevgiyle bakar. Cevher dalgalanır ve bundan sonra sırasıyla Arş-ı azam, Kürsî, Cennet, Cehennem, Yedi Kat gökler, Anasır-ı erbaa (ateş, hava, su, toprak) olmak üzere Âlem-i mülk dediğimiz on beş çeşit varlık yaratılır.

Âlem-i mülkün en yükseği Âlem-i âhiret, Âlem-i beka, Âlem-i ecsam, Âlem-i ulvî; ortası Âlem-i ecram-ı esiriyye, Âlem-i eflâk, Âlem-i mutavassıt, Âlem-i semavî; aşağısı Âlem-i anasır, Âlem-i dünya, Âlem-i kevn ü fesad, Âlem-i süflîdir.

Bu on beş âlem-i ecsam önceden anılan on dört âlem-i ervah ile birlikte yirmi dokuz eder ki huruf-ı heca sayısına eşittir.

Anasır-ı erbaadan maden, nebat, hayvan dediğimiz üç adet cism-i mürekkep; huruf-ı hecadan da isim, fiil, harf meydana gelir. Kelimelerin, sözlerin temeli usul-i kelimat insandır².

¹ Yaşar Nuri ÖZTÜRK, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, Sidre Yayıncılık, İst., 1988, 250 s.) s. 45 vd.

² Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname.

Tasavvufta sembolik olarak on sekiz bin veya otuz altı bin âlem vardır. On sekiz bin âlem ifadesi şöyle izah edilir. Allahu taalânın (c.c.) tecelli'si ile meydana gelen akl-ı küll ile nefs-i küllden dokuz felek; feleklerin dönmesinden anasır-ı erbaa (dört unsur), bunların gökle birleşmesinden mevâlid-i selâse (üç çocuk: maden, bitki, hayvan) oluşur. Bunların toplamı on sekizdir. Bu, Araplar'ın en büyük sayısı bin'le ifade edilince on sekiz bin sayısı elde edilir.

Her ne kadar on sekiz bin âlem var ise de âlemler aslen âlem-i emr ve âlem-i halk diye iki kısma ayrılır.

"... Dikkât edin yaratma da O'na hastır, emir de... Âlemlerin Rabbi olan Allah (c.c.) ne yüce, ne uludur."¹

Âlem-i halk beş duyu ile Âlem-i emr ise akıl, kalp, sır, ruh ve hafa ile anlaşılır.

Vasitasız yaratılan âlem-i emr hâdis (sonradan olma) olmasına rağmen bakidir, emrdendir. Âlem-i halk ise vasita ile ve fani olarak yaratılmıştır².

4.4.Varlığın Beş Mertebesi

Âlem-i emre "emr" denilmesinin sebebi Cenab-ı Hakkın (c.c.) bu aleme ait mevcudatı maddesiz, müddetsiz, hiç yoktan "kün" emriyle yaratmış olmasıdır. Bazı mutasavvıflar ise, âlemin yaratılışının beş merhalede olduğunu ileri sürerler (Hazerat-ı Hams: Beş Âlem).

Bunlar birer varlık alanıdır ve beş ayrı yerde değerlendirilmelidir. Her birine hazret denir.

1. Hazret-i Gayb-ı Mutlak: Buna Âlem-i itlak, Âlem-i lahut, Âlem-i lâteayyün, Amâ, Amâ-yı mutlak, Ehadiyet, Hakikatü'l-hakayık, Zat-ı baht, Zat-ı Hakayık da denir. Evren'in (ya da duyularımızın) ötesinde her şeyi kuşatan hakkında yorum yapacağımız âlem'dir.

2. Âlem-i ceberut: Buna Akl-ı evvel, Âlem-i vahdet, Berzah-ı Kübra, Ervah-ı ceberut, Gayb-ı muzaf, Hakikat-ı Muhammediye (a.s.m.) Kabiliyet-i evvel, Kitab-ı mübîn, Makam-ı ev-ednâ, Ruh-ı a'zam, Ruh-ı

¹ 7/A'raf, 54.

² ŞDT, s.223-25, Ed. Fk. Matb., İst. 1964, XII, 294.

izâfî, Ruh-ı küllî, Taayyün-i evvel, Tecelli-i evvel, Zill-ı evveldir. İlim, âlim ve malum birdir. İlâhî olan isim ve sıfat âlemidir. Buna A'yan-ı sabite denir. Bunlar cismanî dünyada tecelli eder. Ondandır, akıllar ve nefisler âlemi ortaya çıkar. A'yan-ı sabite âlemi'nin içinde Âlem-i esma-yı hüsnâ ve bunun içinde de Âlem-i vahdet görünür.

3.Âlem-i melekût: Buna Âlem-i emr, Âlem-i hayal, Âlem-i misal, Âlem-i tafdil, Berzah-ı sugra, Sidretü'l-münteha, Taayyün-i sani de denir. Ruhlar âlemi'dir. Cisimler âlemi'nden öncedir. Gayb ve Şehâdet arasında bir mertebedir. Cisimler Âlem-i misalde meydana gelir. Ruhlar ve fikirler maddî vücuda geçmeden bu Âlem-i berzahtan geçer.

4.Âlem-i şehâdet: Buna Âlem-i anasır, Âlem-i eflak ü encüm, Âlem-i halk, Âlem-i his, Âlem-i kevn ü fesad, Âlem-i mevalid, Âlem-i mülk, Âlem-i nasut, Âlem-i suret de derler. Ateş, hava, su ve toprak'tan oluşan âlemidir.

5.Âlem-i insan-ı kâmil: Bütün âlemlerin sırrını ve özünü kendinde toplamıştır. İlim dünyasından ayrıldığından beri her bir mertebeden geçmiş ve hepsinden birer emanet almıştır. Bu yüzden görünüşte her ne kadar Âlem-i sugra ise de aslen Âlem-i ekber, Âlem-i kübradır. Âlem-i kesif olan bu mertebede önceden bahsettiğimiz on sekiz bin âlem de yer alır. Bu âlemdeki varlıklar bir mekânla kayıtlı olup üç boyutludur.

Bütün bunlar İki Âlem (Dü Âlem) ya da Âlem-i şehadet ve Âlem-i gayb diye de anılırlar¹.

4.5.Hakk'a Ulaşma

Cenab-ı Hak (c.c.) Vücut-ı mutlak, hayr-ı mutlak, hüsn-i mutlaktır. O, bunların iyice anlaşılması için "Bir şey zıddı ile bilinir" kaidesi gereği yokluk, kötülük ve çirkinlik yaratır. insanda bunların her ikisi de yani varlık (vücut-ı mutlak) ile yokluk (adem, lâ-vücut); güzellik (hüsn-i mutlak) ile çirkinlik (kubh, lâ-hüsn); iyilik (hayr-ı mutlak) ile kötülük (şer, lâ-hayr) bir arada bulunur. İnsandaki bu olumsuzluklar nefis (benlik) diye de adlandırılabilir. Bunlar özel bir maksat için geçici olarak canlandırılmıştır. Aslen birer hayâlden başka bir şey değildir.

¹ a. y.; DE, s.20; ETEM, s. 103-104; Süleyman ATEŞ, İslâm Tasavvufu, s. 102 vd., Pars Matb. Ank., 1972.

Allahu taâlâ (c.c.) Nur Suresinde

"Allah (c.c.) göklerin ve yerlerin nurudur. Onun nuru, içinde ışık yanan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir. Cam ise inci gibi parlayan bir yıldız andırır! Ne yalnız doğunun, ne de yalnız batının ürünü olan mübarek zeytin ağacından yakılır. Onun yağı ateş dokunmasa bile neredeyse ışık verir; nûr üstüne nûrdur. ¹"

buyurur. O, insana kendi nur'undan üflemiştir. Bu ruh'tur, ilâhî unsur'dur. Muhyiddin Arabîye göre de varlık âlemi nurdur. Bu Allahın (c.c.) nurudur. Onun zıddı olan gölge (zulmet) ise nurun derece derece kesifleşmesinden, kalınlaşmasından başka bir şey değildir. Böyle olunca nur ile gölgesinin birbirinden farklı vücutları olmadığı sonucuna varabiliriz.²

İnsan'da biri hayvanî can, diğeri de ilâhî cevher olmak üzere iki türlü can vardır. İlâhî unsur, Allahu taâlânın (c.c.) Âlem-i lahuttan Âlem-i şehadete gönderdiği bir nur zerresi kavs-i nüzul (iniş kavsî)'dür.

İnsandaki sonsuz sevgi hissi bu cevherden kaynaklanır. Kişi'nin çeşitli sevgilere yönelişi aradığı cevheri bulamayışındandır. Fakat bu sevgiyi muhatabına yöneltenler, insan-ı kâmil de vardır.

"(Bu konuşmadan sonra) Allah (c.c.) şöyle buyuracaktır: 'Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda verdiği gündür. Onlara içinde ebedi kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah (c.c.) onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur.'³

Cenab-ı Hak (c.c.) bu ayette yaratılanların en mükemmeli olan insan taifesinden "seven-sevilen-sevgi" üçlüsünün idraki içinde olanları müjdeliyor. Onlar:

"Yeryüzünde bulunan her şey fanidir.

Ancak, yüce ve cömert olan Rabbinin varlığı hakidir. ⁴"

ayeti gereği her şeyin geçici olduğunun bilincindedirler. Dünyadan istedikleri bir şey yoktur. Hz. Muhammed (a.s.m.) gibi fakirliğinden gurur duyarlar. Onun yolundan giden Hz. Ebubekir (r.a.) sadece iki iğne ile tuttuğu bir elbise giyiyor, Hz. Ömer (r.a.) ise Önüne Keykâvus ve

¹ 24/Nur, 35.

² TT, s.205.

³ 5/Maide, s. 119.

⁴ 55/Rahman, 26, 27.

Sezarın hazineleri açıldığı hâlde üzerinde on-on iki yerinden yamalı elbise taşıyor, sadece ekmek ve zeytinyağı ile besleniyordu. Hz. Peygamber (a.s.m.) “*Ruhumu bu dünyadan uzaklaştırdım*” diyen Harisa (r.a.) için

“*Kalbini Allah'ın (c.c.) aydınlattığı bir mümin: Bunu anlamışsın, sıkı tut.*”

ifadelerini kullanıyordu.¹

Hadis-i şerifte buyurulan

“*Eğer Allah'a (c.c.) gerektiği gibi güveniniz varsa, o sizi besler, tıpkı sabahları aç çıkan ve akşamları doymuş dönen kuşları beslediği gibi*”

ifadeler doğrultusunda kendilerini Hakka (c.c.) teslim etmiş ve Hakk'ın (c.c.) istediği şekilde yaşamaya çalışıyorlardı. Rabbü'l- âlemin de güzellikleri, veli kullarının gözlerinden de temaşa ediyol olabildi.

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledün

Çeşm-i âşıkdan dönüp sonra temâşâ eyledün

Bu beyt, Hakk'ın (c.c.) mahlûkat gözünden âlemi seyrettiğini, dolayısıyla Hakk'ı (c.c.) bilenlerin; Hakkı (c.c.), Hak'tan, Hak gözüyle gördüklerini ifade eder. Onu nefis gözüyle ahirette görmeyi umanlar, cehalet içinde olanlardır.

İnsanın; elindeki sonsuz sevgi sermayesini, geçici mahbuplara (sevgililere) yöneltmesi çok büyük bir sermaye ile küçük bir satış yeri açmak gibidir. İşte içindeki bu gizli defineyi keşfedenler kendinde geçici olarak var olan (bunlar zahiren vardır) yokluk-çirkinlik-şer'i veya nefis'i (ben/benlik) eritirse, yalnızca ilâhî unsur ile başbaşa kalacaktır.

Bazen bu, mecazî aşktan ilâhî aşka geçiş şeklinde olur. Geçici aşk'tan gerçek aşk'a geçme yolu çok uzun ve tehlikelidir; fakat o makama erişen, artık hiçlikten, kötülükten ve çirkinlikten kurtulur, her şeyde hüsn-i mutlakı ve cemelullahı görür. Her şeyde Allah'ın (c.c.) varlığını hisseder.

Dehre gelmeden ne dâvâdur ne gavgadur garaz

Hüsn-i rûy-ı yâri her yüzden temâşâdur garaz

Gaybî

Kendisindeki unsur-ı âdemî asıl kaynağına yani Allaha (c.c.) ulaşmış, Allaktan (c.c.) başka bir şeyin var olmadığını anlamış ve hissetmiştir. İşte “*Hak ile Hak olmak*” dedikleri, vücud-ı mutlakta yok olmak demek olan

¹Héni Serouya, a.g.e., s. 121-25

fenafillah budur.

Mansur Ene'l-Hakk söyledi

*Hakdur sözi Hakk söyledi*¹

Nesîmî

Çünkü sen âyine-i kevne tecellâ eyledün

Öz cemâlün çeşm-i âşıkdan temâşâ eyledün

Yenişehirli Avnî

İşk O'nundur âşık Ol'dur mâşuk Ol

Âhur An'dan An'a varur cümle yol

Âşık Paşa

Beni bende demen bende degülüm

Bir ben vardur bende ben'den içerü

Süleyman kuş dilin bilür dediler

Süleyman var Süleyman'dan içerü

Yûnus Emre

İlâhî unsur ile başbaşa kalmak maddî benlik'in erimesidir. Bu ancak mevt'le (ölüm) olabilir. Fakat “*Mûtû kable en'te-mûtû: Ölmeden önce ölünüz*” sırrı mucibince şu dünyada da mümkündür. İşte fenafillah (Varlığını Allah'ın (c.c.) varlığında eritmek) budur.

Hayat-ı cavidanî sırrını sual eyledüm

Ogul ölmezden evvel öl deyince intikal eyledüm

Fenafillah derecesine varmada kulun gayreti önemli ise de Allahu taâlâ (c.c.) bunu dilediğine ihsan eder.

“*O rahmetini dilediğine has kılar (hakka, hak dini dilediğine sunar) Allah (c.c.) çok büyük iyilik, nimet ve yardım sahibidir.*”²

4.6.Nefsini Tanı

Kur'an-ı kerimin çeşitli yerlerinde iyiliğin Cenab-ı Haktan (c.c.),

¹ETEM, s.102.

²3/Âl-i İmran, 74

kötülüğün kişinin nefsinden geldiğine delâlet eden pek çok ayet vardır. Bunlar insanlara nefislerini eritmeleri yolunda birer ihtardır.

Öyleyse *marifetullahı* (Allahı (c.c.) bilme) elde edebilmek için insanın kendini, yani nefsini tanıması gerekir. Bu noktayı göz önünde tutan mutasavvıflar

“Men arefe nefsehu fêkad arefe Rabbehu: Nefsini bilen Allahını (c.c.) da bilir.”

düsturu ile amel edip nefsini aradan çıkarmaya çalışırlar. Bu kaideye göre insan kendi mukayyet, kuvvet ve kudretini kâinat ve nefsinde cereyan eden harikulâde hadiselerle kıyasladığında eksikliğini anlayacak ve bu harikulâde hadiselerin sonsuz bir ilim, kuvvet ve kudretle vücuda gelebileceğini görecektir. Nefsinin eksikliğini görmesi, onu kendi noksanlığını idrake sürükleyecek, gurur ve kibirden kurtaracak, sonunda ilminde, iradesinde, kudretinde, elinde olan herşeyi sonsuz bir kuvvet, kudret ve ilim sahibine teslim edecek, kendisini âdeta bir hiç mesabesinde görecektir. Nefsini Rabbinin esma ve sıfatlarında yok edecektir.

Çünkü *suretullah* da (Allahın (c.c.) sureti), *marifetullah* da (Allahın (c.c.) marifeti, bilgisi) âdeta göz yerinde olan insanda yansımıştır. İşte bu şekilde *Allahu taâlâ hazretleri*, (c.c.) hem kendine ve hem insanoğullarına görüldüğü gibi, insan da bu suretle kendinde Allahın (c.c.) suretini taşımış oluyor.

*Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsün sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsün sen¹*

Şeyh Galib

Buna benzer olarak olarak Yunan felsefesinde de “*Kendini bil*” sözü üzerinde ısrarla durulur.

*Âdemî mânâyı mir’ât eyleyenler zâhirâ
Seyr eder Allah’ı halkta halkı da Allah’da*

Burda المؤمن مرآت المؤمن Mümin müminin aynasıdır” hadisine telmih ediliyor Mümin, vahibü’l-iman manasına Allahın (c.c.) da bir ismidir².

*Yûnus eydür benlügi aradan tarh edeliüm
Senün ile bakayın seni göreyin Mevlâ*

Yûnus Emre

¹ETEM,, s.100.

²DE, s. 21.

Bil kendini Allahını bilmekse muradun

Kim nefsini ârifse odur ârif-i billâh

İnsan ruhu bedenden daha önce yaratılmış ve Rabbini tanımıştı.

“Hani Allah (c.c.) âdem oğullarından soylarını alıp, onları kendilerine karşı şahit tutmuştu da: ‘Elestü bi-Rabbiküm;; Rabbiniz değil miyim?’ (buyurmuştu). Onlar da ‘Kalu belâ: Evet şahidiz’ diye cevap vermişlerdi. Bu da kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu’ dememeniz (içindir) 1”

Öyleyse Allah (c.c.) duygusu insanın yaratılışında vardır. “Evet şahidiz” diyerek Allahın (c.c.) Rabbleri olduğunu tasdik ettikleri andan beri bu duygu ruhların mayasına yerleşmiştir. Yine bu ayetten ve devamından anladığımıza göre kendisine tebliğ ulaşan veya ulaşmayan herkes Allahı (c.c.) tanımakla mükelleftir.

4.7.Tenasüh ve Ruh Çağırma

Devir nazariyesi kısmındaki şiiirde ruhun başka zamanlarda, başka bedenlerde yaşamış olması gibi bir durumu da hissetmemek mümkün değil. Bu, şatahat kabilinden kabul edilebileceği gibi, eski inançların değişik bir tezahürü diye yorumlanabilir veya iddia edilebilir. Yeri gelmişken ve konunun hassasiyetine binaen gündemde tutulmaya çalışılan bu tenasüh (ruh göçü) kavramının din ve tasavvuftaki yerine de dikkat etmek gerekir.

Ruhun bir insan bedeninden başka bir insan bedenine intikaline *nash*, kendi ruh kabiliyetine uygun bir hayvanın göçüne *mash*, nebatatlara geçişine *rash*, maden ve bitkilere intikaline *fash* denir.

Nasıl ki saray sultan için, kafes kanarya içinse; insan bedeni de, insan ruhu içindir. Onun bir hayvana intikali hiç mi hiç akla uygun gelmiyor. İnsan ruhunun başka bir bedene veya hayvanlara intikali hâlinde, o bedenin önceki insanın karakterini göstermesi gerekirdi.

Kendisine “köpek” denmesine kızan kişinin ruhunu *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) köpek cesedine sokup oğlunun kapisında bekletmesi veya eşek bedenine

¹7/A’raf, 172.

sokup da oğlunu onun sırtına bindirmesi ne derece akla uygundur. Hangi insan böyle bir safsatayı ve iğrençliği kabullenebilir.

Ruhların bir bedene intikali kendisinde bir serbestiyet olduğunu düşündürüyor. Dişi ile erkeğin birleşmesi anında ruhun döl yatağına girerek bedenleşecek sperme sahip olması, hatta bu arada aynı bedene geçmek isteyen ruhlarla da mücadelesini gerektirir. Görüldüğü gibi, gayet garip neticeler ortaya çıkıyor.

İnsanı arzın hâlifesi olarak yaratan *Rezzak-ı kerimin* onu insaniyetten alıp hayvaniyete intikal ettirmesi *Cenab-ı Hak*ın (c.c.) şanına uygun düşmez. *Cevvad-ı mutlak* olan *Rabb-i rahimimiz* elindeki ruhlar zayı olmasın diye bunları başka bedende mi istihdam edecek?

Zaten böyle bir düşünce onun *gına* (zenginlik)'sına ters düşer. Bu arada ruh çağırma seanslarında görülen haller akli karıştırabilirse de burada seanslara iştirak edebileceklerin cinler olduğu bilinmelidir. Çünkü cinlerin bir kısmı ile şeytanlar fasıktır. *Şuara* suresinde

“Haber vereyim mi size, şeytanlar kimin üzerine inerler? Vebal yüklenici her bir sahtekâr üzerine inerler. Onlar (şeytanlara) kulak verirler ve ekseri yalan söylerler”

buyuruluyor.

Ruhun davete icabeti dinen pek mümkün değildir. Çünkü

“*Kabir* (herkesin ameline göre) ya *Cennet* bahçelerinden bir bahçe veya *Cehennem* çukurlarından bir çukurdur.”

hadis-i şerifinden anlaşıyor ki ruh kıyamete kadar meşguldür. Ameli ve hesabı ile beraberdir. Onun *Allah*ın (c.c.) azabından kurtulup veya uhrevî mutluluğu bırakıp sıradan insanların çağrısına koşmasını akıllı olan insan kabullenemez. Olsa olsa seyr ü sülûkta mertebe katetmiş kimselerin ruhları manevî ve nuranî alemle irtibat kurabilir. Aşağıdaki malûmat ruh hakkında söylenenlerin en derli toplularından biridir.

“*Ceset* ruh ile kaimdir. Öyle ise ruh, onun ile kaim değildir. Belki ruh binefsihi kaim ve hâkim olduğundan; ceset istediği gibi dağılıp toplansın; ruhun istiklâliyetine hâlel vermez. Belki ceset, ruhun hanesi ve yuvasıdır, libası değil. Belki ruhun libası, bir derece sabit ve letafetçe ruha münasip bir gılâf-ı latîf ve bir beden-i misâlsî vardır. Öyle ise, mevt hengâmında bütün bütün çıplak olmaz, yuvasından çıkar, beden-i misâlsîni giyer.¹”

“*Ruh*; zihayat, zişuur, nûranî, vücud-ı haricî giydirilmiş câmi, hakikatdar,

¹M, s. 517.

külliyet kesbetmeğe müstaid bir kanun-ı emrîdir..... Madem *Fatir-ı zülcelâl*, insanı, câmi bir ayine ve külli bir ubudiyetle ve ulvî mahiyetle yaratmıştır. Her fertteki hakikat-ı ruhiye, yüzbinler suret değiştirirse, izn-i *Rabbânî* ile ölmeyecek, yaşayarak geldiği gibi gidecek. Öyle ise, o şahs-ı insanînin hakikat-i zişuuru ve unsur-ı zihayatı olan ruhu dahi *Allah*'ın (c.c.) emriyle, izni ile ibkasıyla daima bakidir.¹”

*Allah*ı (c.c.) tanıma, onun esma ve sıfatlarının manalarına vakıf olma, onun kudretini idrakle mümkündür. Bazı kimseler kendileri Müslüman oldukları hâlde bundan gafletle eski din ve inançlarda görülen, günümüzde buna ilâveten medyanın da telkiniyle *tenasüh* (ruhun bir bedenden diğerine intikali, *reincarnation*)'ü gündeme getiriyorlar. Bilmek gerekir ki İslâmiyet *tenasühü* reddeder. Çünkü *Cenab-ı Hak* (c.c.) da ezelde yeryüzüne ne kadar insan getirecekse sayısını önceden tesbit edip düzenlemiş ve bunları bir geliş sırasına koymuştur. Bu konuda önceki bahse bakmak yerinde olur.²

4.8.Hikmetin Başı

Nefs'i yenmek için gereken şey aşktır, sevgidir. Mutasavvıflar

“*Re'sû'l-i-hikmeti muhabbetullah: Hikmetin başı Allah (c.c.) sevgisidir*”

diye düşünürler. İnsandaki *adem* (yokluk) unsurunu ortadan kaldırıp *hüsn-i mutlak* (mutlak güzellik)'a ulaştıracak araç *aşk*ı *hakiki* (gerçek aşk)'tır. İnsandaki sevgi bazen hedefini bulamaz ve geçici mahbuplara (sevgililer) takılır. Bu *aşk-ı mecazî*'dir. Mutasavvıflar “*Mecaz gerçeğin köprüsüdür*” derler. Fakat köprüye giden yol uzun, meşakkatli ve tehlikelidir. Öyleyse insan bu basamakta kalmadan *aşk-ı hakikiye* yönelmelidir. Zaten *mecazî aşk*, gerçek aşka dönüşebilirse yerindedir.

Dehr'e gelmeden ne dâvâdır ne gavgadır garaz

*Hüsn-i rûy-ı yâri her yüzden temâşâdır garaz*³

Bu sırta eren insan her yerde, her şeyde *Allah*ın (c.c.) varlığını hisseder. Onun isim ve sıfatlarının tecellisi ile *mahv* ve *fena* durumuna gelir.

¹M, s. 512

²ETEM, s. 91, 101; RTET, c. I, s. 122-23; MT, s. 77; DE, s. 21; Mehmed KIRKINCI, *Ruh Nedir?*, 145, TÜRDAV, İst. 1992, 200s.

³ETEM, s. 102.

Cüneydin dediği gibi aşk kalbin eğilimi, Allah'ın (c.c.) lütf dışında öğretimle veya eğitimle elde edilemez. Aşk velilerin gönlünde yanan ve Allahtan (c.c.) başka her şeyi yakıp kavuran bir ateştir. *Hakikat* derecesine ulaşmış insanların dudaklarının işareti, sayısız hikmetleriyle insanı şaşkına çeviren âriflerin niyet ve gayeleridir; çünkü nefsin ve vücudun olgunluğuna müsaade eden aşk, yaratıcı derecenin başlangıcıdır¹.

"İnsanlardan öylesi var ki, Allah'ın (c.c.) hoşnutluğunu dileyerek canını feda eder. Allah (c.c.) ise kullarına çok şefkatli ve merhametlidir.²"

ayet-i kerimesi *Allahu taâlâyı* (c.c.) hoşnut etmek için onların canlarını dahi fedadan çekinmeyeceklerini ifade ediyor.

Nasıl ki bir kimya kitabı okuyan, kimyacı; bir tıp kitabı okuyan da doktor olmazsa yüreğinde aşk olduğunu sanan kimse de *aşk-ı ilâhiye* (c.c.) erişemez. Bunun için önce *Allahu taâlânın* (c.c.) lutf u keremi, sonra da bir *mürşid-i kâmil* rehberliğinde sonsuz bir gayretle *marifetullah* için çalışmak gereklidir. Ancak bu sayede hâl'e erişilebilir, *fena* ve *beka* makamlarına ulaşılabilir. *Marifetullah* aşkın meydana çıkmasını sağlar. Aşk da sevilen nesnenin bilinip tanınmasıyla mümkündür. *Marifetullah* ile aşk arasında tam bir ayırım söz konusu değildir. Fakat bu yolu seçen mutasavvıflar ile medrese âlimleri aynı görüşte birleşemezler.

Kitap ve sünnete bağlı olan *tasavvuf*, tekke ve zaviyelerde, şeriat ilmi ise medreselerde öğretilirdi.

Tasavvuf ehli, özellikle Abbasî İmparatorluğu'nun ilk zamanlarında tercüme yoluyla Doğu kültüründen etkilenmiş ise de İslâmî fikir cereyanları sonucu *Kur'an* ve sünnete dayalı bir İslâmî *tasavvuf* oluşturmuştur.

*Kur'*andaki "*abidin, ebrar, evliya, haşîin, kanûtin, muhlisin, muhsinin, mukarribin, mukinin, müctenibin, mütasaddikin, mütevekkilin, rasihin, sabikin, sabirin, sadikin, şahidin*" diye anılan isimlerin kendilerine delâlet ettiği inancındaydılar³.

Sofilerin işin başı olarak sevgi'yi görmeleri karşısında, medreseden yetişen âlimler ve zahitler ise

"*Re'sûl'l-hikmeti muhafetullah: Hikmetin başı Allah (c.c.) korkusudur*"

görüştünü savunurlar. Bu yüzden edebiyatımızda *tekke-medrese* ya da

¹MT, s. 69.

²2/Bakara, 207.

³TT., s.173.

rind-zahid çatışması sürüp gider. Tekke ehli olan rintler, sofiler, ârifler sevgi'nin, medrese ehli olan zahitler, hocalar, âlimler ise korku'nun yanında yer alırlar. Edebiyatçılar, özellikle şairler de mutasavvıflar'ın tarafını tutarlar, zahitleri hamlık'la, tutuculuk'la suçlarlar.

"*Emr-i bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker: Şeriatin emirlerine uyma, yasaklarından kaçma*" yı düstur edinmiş zahitlere göre hikmet ve ilmin başı, Allah (c.c.) korkusudur. Hz. Resulullah;

"*Ben Allahu taâlâdan (c.c.) sizden fazla korkar ve onu sizden fazla bilirim*"¹

buyuruyor. Korkunun şartı *ilmi ile âmil olma* dır. Ancak bu sayede ahirette yüce derecelere erişilebilir. İlmî ile âmel etmek ise, kulluğunu doğrulukla icra etmekten başka bir şey değildir. Zaten insanların yaratılış gayesi de budur. Yüce Allah (c.c.)

"*Ben cinleri de insanları da (başka bir hikmete değil) ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*"

diyor². Medrese ehli ise Hz. Muhammedin (a.s.m.)

"*İbadetlerinize güvenmeyin, ben bile ibadetlerime güvenemem*"³

"*Ben çok şükreden bir kul (şekûr) olmayayım mı*"⁴

gibi hadis-i şeriflerine de dayanarak ibadetin ön planda olması gerektiğini savunurlar.

Elbetteki velâyet makamında bulunduğu inanılan kişinin şer'i emirleri harfiyen uygulaması gerekir. Çünkü *Peygamber efendimiz* (a.s.m.) buyuruyor ki

"*Bir kimsenin havada uçtuğunu ve deniz üzerinde yürüdüğünü görseniz, fakat İslâmiyet'e uymayan bir iş yapsa, keramet sahibiyim derse de, onu büyüücü, yalancı, sapık ve insanları doğru yoldan saptırıcı biliniz!*"⁵

Şeyh Ebû Saîd Ebu'l-Hayrın (kuddise sirrehu) huzuruna birisi gelir. Ebu Said bakar ki, o şahıs mescide sol ayağı ile giriyor. Şeyh o şahsa: "*Geri git. Zira dostun kapısına girmenin adabını bilmeyen kimse ile biz sohbet etmeyiz*" der. Bu zat,

"*Şeriat, tarikat, hakikat tamamen adab-ı şerifeden ibarettir*"

¹NÜ, s.57.

²a.e., s. 75.

³KSHM, s. 146.

⁴a.e., s. 19.

⁵RA, Tarikat md., XVI, s. 146.

diye buyuran bir zattır¹.

Ebu Yezid-i Bestâmî (Bâyezîd-i Bistâmî) (r.a.) velilik vasfedilen bir kimseyi ziyaret etmek ister. Onun bulunduğu yere gelir ve mescidinin dış tarafında bir yerde oturup beklemeye başlar. O adam namazdan sonra mescitten dışarı çıkar. Sonra kible tarafına tükürür. Bunu gören Bayezid-i Bistâmî arkasını döner ve selâm bile vermez. Sonra da "Bu kişi şeriatın adabından bir edebe bile, hakkı ile dikkatli değil iken nasıl olur da bu kimse Allah'ın (c.c.) esrarına emin olur?" diye ilâve eder².

"Cüneyd-i Bağdadi (r.a.) de Allaha (c.c.) vuslatı, onun ahkâmını terketmek şeklinde anlayan ve kabul eden bir zümre hakkında "Evet onlar ulaştılar, ama cehenneme" der.

Kuşeyrî de Risalesinde tasavvufu samimiyetle yaşamıyanları yerer.

"Bu sufiler tayfasının kılı kırk yaranları (muhakkikler)'ndan çoğu yok olup gitti. Onlardan hâlen içinde bulunduğumuz zamanda, eserlerinden başka hiç bir şey kalmadı. Bu yolda bir duraklama baş gösterdi. Hayır hayır, belki de gerçekten yol kayboldu. Kendileri ile hidayete ulaşılan ulular geçip gittiler. Onların hareket ve adetlerini takip eden gençler de azaldı, veya kaybolup yaygısı düdüldü; tamah da şiddetlendi, hırsın bağı sağlamlaştı. Kalplerden şeriat saygısı gitti. Dine karşı kayıtsızlığı en kuvvetli vesile saydılar. Haramla helâl arasında fark gözetmez oldular. Saygısızlığı ve utanmazlığı din hâline getirdiler. İbadetleri yerine getirmeyi küçümsediler, oruç ve namazı hakir gördüler. Gafletlerin meydanında at koşturup durdular ve şehvete uyanları, menedilen şeylere el uzatmayı önemsiz addedip pazardan, kadınlardan, sultanın yakınlarından aldıkları şeye güvenmeye rağbet gösterdiler. Bu kötü işlerle uğraşmakla da kalmayıp en yüksek hakikatlerden dem vurdular, engellerden kurtulup hürriyete kavuştuklarını ve visâlin hakikatlerine erdiklerini, Tanrı ile kaim olduklarını, Tanrı'nın hükmünün üzerlerine cari olduğunu, mahv hâlinde bulunduklarını, seçtikleri ve terk ettikleri şey için Tanrı'nın onları hiç bir sitemle kötölemeye bulunmaması lâzım geldiğini, birlik sırlarına vakıf olup, varlıklarının tamamiyle kendilerinden alındığını, beşer üzerine vacip olan hükümlerin üzerlerinden silinip kaybolduğunu, fenaya erdikten sonra samediyet nurları ile beka bulduklarını, konuştukları vakit kendileri değil, kendilerinin yerine başkasının konuştuğunu, yaptıkları, daha doğrusu kendilerine yaptırılan

şeylerde kendileri değil, kendilerinin yerine başkasının naip olduğunu iddia ettiler."

Bu meselde son sözü yine Kur'an-ı Kerime havale edelim.

"De ki: Herkes karakter ve inancına göre amel eder. O hâlde kimin daha doğru yolda bulunduğunu Rabbiniz daha iyi bilir¹."

Ayetin yorumu da şöyledir: Herkes iman ve irfanı oranında ibadet eder, sorumluluk hisseder.

Bir gün cemaattekilere biri muhterem bir imama "Hocam sabah namazına kalkamıyorum. Ne yapayım?" diye sordu. Hocanın cevabı vecizdi: "Senin imanın o kadarmış."

Gerçekten güçlü bir iman sabahleyin namaz vakti insanın uyumasına nasıl müsaade eder?

Ayet-i kerime'de

بِكُمْ اللَّهُ قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُهْبُونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِب

buyuruluyor. "Mantıkça kıyas-ı istisnâî misali olarak deniliyor: "Eğer güneş çıksa, gündüz olacak" Müspet netice için denilir: "Güneş çıktı, öyle ise netice veriyor ki: Şimdi gündüzdür." Menfî netice için deniliyor: "Gündüz yok, öyle ise netice veriyor ki: Güneş çıkmamış" denir. Mantıkça, bu müspet ve menfî iki netice katidirler. Aynen böyle de: Şu ayet-i kerime der ki: "Eğer Allaha (c.c.) muhabbetiniz varsa, Habibullah'a ittiba edilecek. İttiba edilmezse, netice veriyor ki: Allaha (c.c.) muhabbetiniz yoktur." Muhabbetullah varsa, netice verir ki: Habibullah'ın sünnet-i seniyesine ittiba intaş eder. Evet Cenab-ı Hakka (c.c.) iman eden, elbette Ona itaat edecek. Ve itaat yolları içinde en makhulü ve en müstakimi ve en kısası, bilâ şüphe habibullahın gösterdiği ve takip ettiği yoldur.³"

Şu da muhakkak ki ilim sahibi biri, nefsine esir olmakla birlikte başkalarının kurtuluşuna sebep olabilir. Fakat bir mutasavvıf, nefsini tezkiye etmiş ve kurtarmış bulunmasına rağmen (kurtarmayı başarabilmişse) sadece kendini kurtarır⁴.

Hemen ilâve edelim ki âlimlerin veya velilerin en büyük arzusu ve duası

¹ 17/İsra. 84.

² 3/Al-i İmran, 31: "Allah'ı seviyorsanız bana uyun. Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...."

³ L (Bediüzzaman Said Nursî, Lem'alar, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 452 s.), s. 52-53.

⁴ KH, XXIII.

¹ NÜ, s. 26.

² NÜ, s. 26.

cennet ve cemal'den ziyade, son nefeste imanlı gitmektir.

Şol zamân kim müddet-i ömr ü hayât
Âhir ola ire henigâm-ı memât
Ya İlâhî saklagıl îmânumuz
Verelüm îmân ile tâ canumuz

Süleyman Çelebi, Mevlid, Dua Bölümü

Hallac-ı Mansur da "Ey mümin sen cümle mahlûkatın hudusu ile hükmeyle; zira kıdem Cenab-ı Hakka (c.c.) mahsus ve sabittir" sözüyle tevhit yolunun tehlikelerine işaret eder.

Tasavvufçular maksatlarının altından ırmaklar akan cennet köşklerinde kevser suyu'ndan içmek, kökü yukarıda, dalları aşağıda olan Tuba ağacı meyvelerinden yemek, ya da hurîlerle eğlenmek olmadığını; didar ile, cemal ile (Cenab-ı Hakkın (c.c.) güzelliği) şereflenmek istediklerini söylerler.

Terk-i mey ü mahbûb ederiz cennet için
Şerh eyle ki cennette ne var ey vâiz
Fuzulî¹

Cennet cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri
İsteyene ver anlar bana seni gerek seni

Yûnus'durur benüm adum gün geçdükçe artar odum
İki cihânda maksûdum bana seni gerek seni²
Yunus Emre

Marifetnamede bu mesele şöyle anlatılır:

"Kulu yaşatan ekmek ve sudur, halbuki ârifî yaşatan ise irfan nurudur. Ancak bu unla o Hakk'ı (c.c.) bilir ve onun nuruyla âleme ve sırlarına vakıf olur. Ona huzur veren marifet, sevinç veren muhabbetir, zevki ise tevhit nurunun hakikatidir."

"Marifetname yazarı bu noktadan hareketle ârifle âlim, âbidle zâhid arasındaki farkları şöyle açıklar: arif daima Allah'ıyla (c.c.) meşguldür, hiç bir şey onu O'nunla meşgul olmaktan alıkoyamaz; o konuşmaz, kendi sırlarından konuşan O'dur. Yerlerin ve göklerin Rabbi, Arif bütün ihtiyat ve tedbirleri bırakır, Allah'ın (c.c.) tedbir ve korumasına kendini terk eder. Halk'tan uzaklaşır, Hakk'a (c.c.) sığınır. O'na yönelir. O daima müşahade hâlinde. Daima O'ndan ve O'nunla konuşmak için insanî sıfatlarından

sıyrılır, onları yok eder.¹

"Arif marifetle sevinci, vahdetle ünsü bulur, ilim nehirdir, hikmet ise denizdir. Âlimler nehirleri tavaf eder, hikmet sahipleri denizlere dalarlar, arifler ise kurtuluş gemilerinde gezerler. Arif Allah'ın (c.c.) sırlarını ehli olmayana, anlamayana açıklamaz. Âbid, cismini, arif canını eritir. Âlime edeb, abide istek, arife zevk ve şevk gerektir. Zahidin âlâmeti dünyayı, arifinki ise duayı terk etmek ve Allah'ı (c.c.) övmektir. Arif cismini Mevlâsının rızasına terkedip rahata ermiştir. Arifin Hakk (c.c.) ile muamelesi Hakk'a uymak içindir. Onun için bu yükselişten sonra bir düşüş olmaz; çünkü Allah (c.c.) huzurunda olanın gözünden perde kalkar. Marifetname'ye göre arifin özelliklerinden biri de teninin misk gibi kokmasıdır. Bu nedenlerle arif, abidden, akilden ve zahidden üstündür."

"Arif marifeti söylenebilecek olanlardan başkasına söylemez, Hakk'a (c.c.) yaklaştıkça halktan uzaklaşır. Zahidin ibadeti âlâka ile, arifin zevk'le. Birincisi ahireti, ikincisi Mevlâ'yı ister. Zahid nefsiyle bulunduğu hâlde arif daima Allah'ıyla (c.c.) başbağadır. Zahid'in zikri kalb, arifin zikri canı ile. Zahit nefsiyle bakıp halka düşman kesilir ve üzümler, arif Mevlâsıyla yaratıklara şefkat dolu gözlerle bakıp rahat eder.²

"Arifin hikmeti din ilminin içidir, cahilin akli ise dünyanın kabuğudur, hiç iç kabuğa feda edilir mi?³

Edebiyatımızda böylesine rint-zahit, tekke-medrese, arif-âlim çatışmasından söz edilmesine rağmen pek çok medrese ehli aradıkları zevkleri bulmak için tekkeye müracaat etmiştir. Hatta bu yolda medresenin en büyük bir âlimi tekkenin küçük bir şeyhinin elini öpüp ona tabi olabilmıştır. Gerçekte ise medresede bu hakikati imanî ilimlerde daha saf bir şekilde bulmak mümkündür. Hatta ilimle, iman hakikatlerinde ve ehl-i sünnetin kelâm ilminde tekke ve medresede vaz' edilen amel, ubudiyet ve tarikattan daha yüksek ve daha kuvvetli bir velâyet yolu vardır.⁴

Sözün özü

"Havf ve muhabbeti; havfin lezzetli bir tezelsül, muhabbetin zillatsız bir saadet olacağı birisine yönelmek gerekir."

¹MT, 78.

²a.e., s. 79.

³a.e., s. 88

⁴KL (Bediüzzaman Said Nursî, Kastamonu Lâhikası, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 268 s.), s. 228

¹UM, s. 185.

²ETEM, s. 102; RTET., c. I 119, 120; Faruk K., TİMURTAŞ, Yunus Emre Divanı, s.210.

4.9.Ruh'u Terbiye

Ehu'l-Kasım Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 1072) ile *Gazzalî* (ö. 1111) tasavvufun şeriat ve ehl-i sünnet kurallarına aykırı düşmediği yolunda yapmış oldukları çalışmaları sistemleştirmişlerdir¹.

Akıl, doğruya varmakta yetersizdir. Doğru şahıstan şahsa değişebilir. Oysa *Kur'an-ı kerim Allah* (c.c.) kelâmıdır.

“O kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur. O müttakiler (sakınanlar ve arınmak isteyenler) için bir yol göstericidir.”²

Akıl madde âlemini görür, maneviyatta ise kördür. Ancak şeriat nazarıyla bakarsa Hakk'ı ve batıl'ı birbirinden ayırabilir. Bunun için kalbi kötü ahlâktan temizlemek gerekir.

“Şüphe yok ki arınan kimse korktuğundan emin, umduğuna erişti.”³

ayeti ve

“Temizlik imanın yarısıdır”

hadis-i şerifi bize maddî ve manevî temizliği, kötülüklerden kaçıp iyi ahlâklı olmayı emrediyor.

Bu konuda Erzurum'un sabık müftülerinden *Yunus Kayan*ın ruha ve kötü ahlâka dair yaptığı sıralamayı nakletmenin uygun olacağını düşündük.

Yunus Kaya ebedî saadete ermek için insana üç şeyin gerekli olduğunu tesbit eder. *İman, ibadet ve haramları terk*. Ruh'u kötü ahlâktan uzak tutmanın yolları dokuzdur.

4.9.1.MİDE ŞEHVETİNİ TERBİYE:

“Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin.”⁴

“Yiyin, için fakat israf etmeyin.”⁵

Böylece *Allahu taâlâ* (c.c.) rızkın temiz olanından yemeye içmeye müsaade ediyor fakat israfa izin vermiyor.

¹ ETEM. s., 95-96.

² Bakara, 2.

³ 87/A'la, 14.

⁴ 2/Bakara, 172.

⁵ 7/A'raf, 31.

Mutasavvıflar yeme'yi üç kısma ayırırlar. Bunun alt derecesi günde bir defa yemektir. Bu işlemde midenin 1/3'ünü aşmayacak derecede 560 gr. yenir. Orta derecesi iki günde bir yemektir. Bunda da midenin 1/3'ünü aşmayacak derecede 250 gr. kadar yenir. Üst derecesinde ise üç günde, altı günde veya kırk günde bir yemektir. Bunda ise ancak elenmiş arpa ekmeği, tuz ve sirke yenir. İnsan bu sayede nefesine hakim olur, az uyur, rahat ibadet eder, sıhhat bulur, iktisat eder.

Peygamberimiz (a.s.m.) de midenin 1/3'ünün boş bırakılmasını tavsiye ediyor.

4.9.2.CİNSİ DUYGUYU TERBİYE:

Bunun için evlenme, oruç tutma, namaz kılma, zinaya yol açacak davranışlardan kaçınma tavsiye edilir. 4/Nisa, 3; 17/İsra, 32; 24/Nur 30, 32; 29/Ankebut, 45 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

“Eğer, velisi olduğunuz mal sahibi yetim kızlarla evlenmekle onlara haksızlık yapmaktan korkarsanız onlarla değil, hoşunuza giden başka kadınlarla iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz; şayet, aralarında adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir tane almalısınız veya sahip olduğunuz ile yetinmelisiniz. Doğru yoldan sapmamamız için en uygunu budur.”¹

“Sakin zinaya yaklaşmayın; doğrusu bu çirkindir, kötü bir yoldur.”²

“Mümin erkeklere söyle: Gözlerini bakılması yasak olandan çevirsinler, mahrem yerlerini, korusunlar. Bu, onların arınmasını daha iyi sağlar. Allah (c.c.) yaptıklarından şüphesiz haberdardır.”³

“İçinizdeki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden iyi olanları evlendirin. Eğer yoksul iseler, Allah (c.c.) onları lütfu ile zenginleştirir. Allah (c.c.) lütfu bol olandır, bilendir.”⁴

“Kitap'tan sana vahyolunanı oku; namaz kıl; muhakkak ki namaz hayasızlıktan ve fenalıktan alıkor; Allah'ı (c.c.) anmak en büyük şeydir! Allah (c.c.) yaptıklarınızı bilir.”⁵

4.9.3.DİLİ TERBİYE:

¹ 4/Nisa, 3.

² 17/İsra, 32.

³ 24/Nur, 30.

⁴ 24/Nur, 32.

⁵ 29/ Ankebut, 45.

Yalan, gıybet (arkadan konuşma), söz taşıma (nemime), küfretme ve kötü söz söyleme, istihza (alay), gereksiz gülmek, gereksiz konuşmak'tan kaçınmakla olur.

"Yalan sözlerden sakının¹"

"Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekistirmesin. Biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O hâlde Allahtan (c.c.) korkun. Şüphesiz Allah (c.c.), tevbe çok kabul edendir, çok esirgeyicidir.²"

9/Tevbe, 82; 20/Taha, 43; 31/Lokman, 19; 3/Ahzab, 58; 49/Hucurat, 11; 68/Kalem, 11 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

"Yaptıklarının cezası olarak, bundan böyle az gülsünler, çok ağlasınlar³."

"Firavun'a gidin, doğrusu o azmıştır. Ona yumuşak söz söyleyiniz, belki öğüt dinler veya korkar.⁴"

"Yürüyüşünde tabii ol; sesini kıs. Seslerin en çirkini şüphesiz merkeblerin sesidir.⁵"

"İnanan erkek ve kadınları, yapmadıkları bir şeyden ötürü in'itenler, şüphesiz iftira etmiş ve apaçık bir günah yüklenmiş olurlar.⁶"

"Ey inananlar! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın, belki de onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da başka kadınları alaya almasınlar, belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kendi kendinizi ayıplamayın; birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın; inandıktan sonra yoldan çıkmış olmak ne kötü bir addır. Tevbe etmeyenler, işte onlar zalimlerdir.⁷"

"Diliyle iğneleyen, kovuculuk eden, iyiliği daima önleyen, aşırı giden, suç işleyen, çok yemin eden alçak zorbaya, bütün bunlar dışında bir de soysuzlukla damgalanmış kimseye, mal ve oğulları vardır diye aldırış etmeyesin.⁸"

4.9.4.GADABI TERBİYE:

Gadap aşırıya kaçarsa tehevvür (taşkınlık), zayıflarsa cübün (korkaklık),

¹22/Hac, 20.

²49/Hucurat, 12.

³9/Tevbe, 82.

⁴20/Taha, 43, 44.

⁵31/Lokman, 19.

⁶33/Ahzab, 58.

⁷49/Hucurat, 11.

⁸68/Kalem, 10-14.

isteklerini gerçekleştiremezse kin ve haset şeklini alır. Gadab'ın hareket noktası din olursa şecaate dönüşür. Gadap kendini beğenmek, çok şaka yapmak, istihza etmek ve ayıplamak, hırslı olmak ve sözünde durmamaktan kaynaklanır.

3/Al-i İmran, 58; 5/Maide, 2; 7/A'raf, 199 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

"Onlar bollukta ve darlıkta infak ederler, öfkelerini yener, insanların kusurlarını affederler. Allah (c.c.) iyilik yapanları sever.¹"

"Ey inananlar! Allah'ın (c.c.) nişanelerine, hürmet edilen aya, (Kâbe'ye) hediye olan kurbanlığa, gerdanlıklar takılan hayvanlara, Rablerinden bol nimet ve rıza talep ederek Beyti Haram'a gelenlere sakın hürmetsizlik etmeyin. İhramdan çıktığınız zaman aylanabilirsiniz. Sizi Mescid-i Haram'dan menettiği için bir topluluğa olan kininiz, aşırı gitmenize sebep olmasın; iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın, günah işlemek ve aşırı gitmekte yardımlaşmayın. Allah'tan (c.c.) sakının, Allah'ın (c.c.) cezası şiddetlidir.²"

"Sen af yolunu tut, bağışla, uygun olanı emret, bilgisizlere aldırış etme.³"

4.9.5.HASEDİ TERBİYE:

Haset; düşmanlık, kin, kendini büyük görme, elindekilerle övünme, başkalarında olan şeylere sahip olamama gibi sebeplerle oluşur. 3/Al-i İmran, 26, 119, 120; 4/Nisa, 54; 17/İsra, 94; 23/Müminun, 47; 36/Yasin, 15; 113/Felâk, 5 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

"Mülkün sahibi olan Allah'ım! (c.c.) Mülkü dilediğine verirsin; dilediğinden çekip alırsın; dilediğini aziz kılar, dilediğini alçaltırsın; iyilik elindedir. Doğrusu Sen, her şeye kadir'sin."

"İşte siz, onlar sizi sevmekten onları seven ve Kitapların bütününe inanan kimselersiniz. Size rastladıkları zaman: 'İnandık' derler, yalnız kaldıklarında da, size öfkelerinden parmaklarını ısıırırlar. De ki: 'Öfkenizden çatlayın'. Allah (c.c.) kalblerde olanı bilir."

"Size bir iyilik gelse, onların fenasına gider; başınıza bir kötülük gelse buna sevinirler. Sabreder ve sakınırsanız, onların hilesi size hiçbir zarar vermez. Allah (c.c.) işlediklerinin hepsini ilmiyle kuşatmıştır.⁴"

"Yoksa Allah'ın (c.c.) bol nimetinden verdiği kimseleri mi çekemiyorlar?"

¹3/Al-i İmran, 134.

²5/Maide, 2.

³7/A'raf, 199.

⁴3/Al-i İmran, 26, 119, 120.

Oysa İbrahim ailesine kitap ve hikmet verdik, onlara büyük hükümrânlık bahsettik.¹”

“İnsanlara doğruluk rehberi geldiği zaman, inanmalarına engel olan, sadece: ‘Allah (c.c.) peygamber olarak bir insan mı gönderdi?’ demiş olmalarıdır.²”

“Bu yüzden: ‘Milletleri bize kul iken, bizim gibi iki insana mı inanacağız?’ deyip onları yalancı saydılar. Bu yüzden yok edildiler.³”

“Kasabalılar: ‘Siz de ancak bizim gibi birer insansınız. Rahman da bir şey indirmemiştir. Sadece yalan söylüyorsunuz’ demişlerdi.⁴”

“De ki: ‘Yaratıkların şerrinden, bastırıldığı zaman karanlığın şerrinden, düğümlere nefes eden büyücülerin şerrinden, hased ettiği zaman hasedcilerin şerrinden, tan yerini ağartan Rabbe sığınırım.’⁵”

4.9.6.DÜNYA SEVGİSİNİ TERBİYE:

Peygamber efendimiz bir hadis-i şerifinde mealen “Dünya sevgisi bütün kötülüklerin başıdır” buyurmaktadır. Bu itibarla dünyanın ahirete, esma-i İlâhiyeye ve dünyaya bakan cihetler olmak üzere üç vechesi vardır. İlk iki vech ebediyete müteveccih ve bekanın cilvesine mazhar olduğundan berrak ve temizdir. Kirli olan sadece dünyanın fani, elemli yüzüdür. Eğer dünya ebediyete ve ebedî saadete hizmet edebilecek şekilde değerlendirilebilirse, bu vech e de güzel ve parlak bir şekle bürünebilir.

Ancak dünya bir lu’betgâh, yani bir oyun yeri olarak telâkki edilir. Böyle olunca nefis ön plâna çıkar. O, oyun, eğlence, süslenme, övünmenin yanı sıra pek çok şeye sahip olmayı ister. Oysa dinimiz cimrilik ve israfı men ederken bize cömertliği tavsiye eder. Cömertlik üç çeşittir.

Bunlar malı yeterince ve yerinde kullanmak “seha”, karşılığını beklemeden ve minnetsiz olarak vermek “cud”, başkasını kendi nefesine tercih etmek “isar”dır.

Furkan ve İsra surelerinde malı harcama hususu net bir şekilde belirtilmiştir.

“(O kullar,) Harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler, ikisi arasında orta bir yol tutarlar.”⁶”

¹4/Nisa, 54.

²17/İsra, 94.

³23/Müminun, 47-8.

⁴36/Yasin, 15.

⁵113/Felak, 1-5.

⁶25/Furkan, 67.

“Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun!”

2/Bakara, 29, 180, 269; 3/Âli İmran, 11, 180; 6/Enam, 21; 7/A'raf, 21; 8/Enfal, 28; 10/Yunus, 7-8; 11/Hud, 6; 17/İsra, 30,31; 45/Casiye, 23; 51/Zariyat, 56; 57/Hadid, 20; 59/Haşr, 9; 63/Münafikun, 9; 64/Tegabun, 16; 65/Talak, 3; 70/Mearic, 24-25; 71/Nuh, 12; 76/İnsan, 8, 9; 79/Naziat, 40,41; 89/Fecr, 17-20; 96/Alak, 6-7 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

“Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur. Sonra, göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir. O her şeyi bilir.”

Birinize ölüm geldiği zaman, eğer mal bırakıyorsa, ana babaya, yakınlara, uygun bir tarzda vasiyet etmesi Allah'a (c.c.) karşı gelmekten sakınanlara bir borç olarak size farz kılındı.”

Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokca hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır.²”

“Nefsani arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağlam hayvanlara ve ekinlere karşı düşünlülük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın (c.c.) katındadır.

Allah'ın (c.c.) kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göğlerin ve yerin mirası Allah'ındır (c.c.). Allah (c.c.) bütün yaptıklarınızdan haberdardır.³”

“Allah'a (c.c.) karşı yalan uyduran veya ayetlerini yalanlayanlardan daha zalim kimdir? Zalimler bunun için saadete ulaşamazlar.⁴”

“Ey Âdem oğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah (c.c.) israf edenleri sevmez.⁵”

“Mallarınızın ve çocuklarınızın, aslında bir sınama olduğunu ve büyük ecrin Allah (c.c.) katında bulunduğunu bilin

Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah (c.c.) israf edenleri sevmez.⁶”

“Bizimle karşılaşmayı ummayan ve dünya hayatından hoşnut olup ona bağlananların ve ayetlerimizden habersiz bulunanların, işte bunların

¹17/İsra, 29.

²2/Bakara, 29, 180, 269.

³3/Âl-i İmran, 14, 180.

⁴6/Enam, 21.

⁵7/A'raf, 31.

⁶8/Enfal, 28.

kazandıklarına karşılık varacakları yer cehennemdir.¹

“Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızıkı ancak Allah’a (c.c.) aittir. O, canlıları babaların sulbünde kararlaştırmış ve anaların rahminde kararlaştırmakta iken de bilir. Her şey apaçık bir Kütaptadır.”²

“Yakınına, düşküne, yolcuya hakkının ver. Elindekini saçıp savurma. Saçıp savuranlar, şüphe yok ki şeytanlarla kardeşlerdir. Şeytan ise Rabbe karşı pek nankördür.

Doğrusu senin Rabbin dilediği kimsenin rızıkını genişletir ve bir ölçüye göre verir. O kullarını gören ve haberdar olandır.

Çocuklarınızı yoksulluk korkusuyla öldürmeyin. Biz onlara da size de rızık veririz. Onları öldürmek, şüphesiz büyük bir günahdır.”³

“Heva ve hevesini tanı edinen, bilgisi olduğu hâlde Allah’ın (c.c.) şaşırttığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünü perdelediği kimseyi gördün mü? Onu Allah’tan (c.c.) başka kim doğru yola eristirebilir? Ey insanlar! Anlamaz mısınız?”⁴

“Cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır.”⁵

“Bilin ki, dünya hayatı oyun, oyalanma, süslenme, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sahibi olmaktan ibarettir. Bu, yağmurun bitirdiği, ekicilerin de hoşuna giden bir bitkiye benzer; sonra kurur, sapsarı olduğu görülür, sonra çerçöp olur. Ahirette çetin azap da vardır. Allah’ın (c.c.) hoşnudluğu ve bağışlaması da vardır; dünya hayatı ise sadece aldatıcı bir geçinmedir.”⁶

“Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar. Nefsinin tamahkârlığından korunabilmiş kimseler, işte onlar saadete erenlerdir.”⁷

“Ey inananlar! Sizi, mallarınız ve çocuklarınız Allah’ı (c.c.) anmaktan alıkoymasın; böyle olanlar hüsrana uğrayanlardır.”⁸

“Allah’a (c.c.) karşı gelmekten gücünüzün yettiği kadar sakının, buyruklarını dinleyin, itaat edin; kendinizin iyiliğine olarak mallarınızdan sarfedin; nefsinin tamahkarlığından korunmuş kimseler, işte onlar saadete

¹10/Yunus, 7-8.

²11/Hud, 6.

³17/İsra, 26-27, 30, 31.

⁴45/Casiye, 23.

⁵51/Zariyat, 56.

⁶57/Hadid, 20.

⁷59/Haşr, 9.

⁸63/Münafikun, 9.

erenlerdir.”¹

“Kadınların iddet süreleri biteceğinde, onları ya uygun bir şekilde alıkoyun, ya da onlardan ayrılın; içinizden de iki adil şahit getirin; şahidliği Allah (c.c.) için yapın; işte bu, Allah’a (c.c.) ve ahiret gününe inanan kimseye verilen öğüttür. Allah (c.c.), kendisine karşı gelmekten sakınan kimseye kurtuluş yolu sağlar, ona beklemediği yerden rızık verir. Allah’a (c.c.) güvenen kimseye O yeter. Allah (c.c.), buyruğunu yerine getirendir. Allah (c.c.) her şey için bir ölçü var etmiştir.”²

“Mallarında, isteyene ve (isteyemediği için) mahrum kalmışa belli bir hak tanıyanlar”³

“Sizi, mallar ve oğullarla desteklesin; sizin için bahçeler var etsin, ırmaklar akıtsın.”⁴

“Onlar içleri çektiği hâlde, yiyeceği yoksulla, öksüze ve esire yedirirler. ‘Biz sizi ancak Allah (c.c.) rızası için doyuruyoruz, bir karşılık ve teşekkür beklemiyoruz. Doğrusu biz çok asık suratların bulunacağı bir günde Rabbimizden korkarız’ derler.”⁵

“Ama kim Rabbinin azametinden korkup da kendini kötülükten alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir.”⁶

“Hayır; yetime karşı cömert davranmıyorsunuz.

Yoksulu yedirmek konusunda birbirinize özenmiyorsunuz.

Size kalan mirası hak gözetmeden yiyorsunuz.

Malı pek çok seviyorsunuz.”⁷

“Ama, insanoğlu kendini müstağni sayarak azgınlık eder.”⁸

4.9.7.ŞÖHRET ARZUSUNU TERBİYE.

Şöhret zehirli bir baldır. “İnsanın malı olmayana dahi insana mal eder.”⁹

4.9.8.RİYADAN ARINMA:

İnsan giyim kuşamıyla, sözleriyle, fiilleriyle riyaya düşebilir. Bundan

¹64/Tegabun, 16.

²65/Talak, 2-3.

³70/Mearic, 24-25.

⁴71/Nuh, 12.

⁵76/İnsan, 8, 9-10.

⁶79/Naziat, 40-1.

⁷89/Fecr, 17-20.

⁸96/Alak, 6-7.

⁹M, s. 473.

kurtulmak için nafile ibadetleri gizli yapmalı, daha fazla ibadet ve zikre yönelmelidir. Ayet-i kerime'de

"Allah (c.c.) katında hiç bir kimsenin nimeti mükâfatlanmaz, ancak yüce Mevlâsının rızası için yapılanlar mükâfatlanır¹,"

hadis-i kudsi'de de

"Aziz ve celil olan Allah (c.c.) buyuruyor ki: Kim ki benim için bir amel yapar da o amele benden başkasını ortak kılsa, o amelin tümü ortak kıldığı kimsenindir. Ben ondan heriyim. Ortağa ihtiyacı olmamakta tekim."

buyuruluyor. 2/Bakara, 264; 17/İsra, 29; 18/Kehf, 110; 42/Şura; 20 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

"Ey İnananlar! Allah'a (c.c.) ve ahiret gününe inanmayıp, insanlara gösteriş için malını sarfeden kimse gibi, sadakalarınızı başa kakma ve eza etmekle boşa çıkarmayın. Onun durumu, üzerinde toprak bulunan kayanın durumu gibidir, üzerine bol yağmur yağdığında onu cascavlak bırakır. Kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah (c.c.) inkâr eden kimseleri doğru yola erdirmez.²"

"Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma, yoksa pişman olur, açıkta kalırsın.³"

"De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım; ancak bana tanrınızın tek bir Tanrı olduğu vahyolunuyor. Rabbine kavuşmayı uman kimse yararlı iş işlesin ve Rabbine kullukta hiç ortak koşmasın."⁴"

"Ahiret kazancını isteyen kazancını artırırız; dünya kazancını isteyen de ondan veririz; ama ahirette bir payı bulunmaz.⁵"

4.9.9.KİBİRDEN UZAK DURMA:

İnsan ilmi, ibadeti, ameli, nesebi, güzellik ve yakışıklılığı, gücü ve kuvveti, malı, akraba ve akranı ile kibirlenebilir. Kişi ilmin sonradan kazanıldığını; bütün insanların soyunun Hz. Adem (a.s.) ile Hz. Havvaya (r.a.) dayandığını; güzellik, yakışıklılık, güç, kuvvet, akraba ve akranlarının fani olduğunu, kendisiyle devamlı kalmayacağını bilirse kibirden uzak durur.

¹92/Leyl, 19-21.

²2/Bakara, 264.

³17/İsra, 29.

⁴18/Kehf, 110.

⁵42/Şura, 20.

"O kavmin ileri gelenleri dediler ki: 'Bu sizin gibi bir insandan başka bir şey değildir, yediğinizden yer, içtiğinizden içer, kendiniz gibi bir insana itaat ederseniz, hüsrana uğrayacağınızdan şüphe etmeyin!'"¹

16/Nahl, 23; 17/İsra, 37, 38; 39/Zümer, 67, 71 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

"Onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da Allah'ın (c.c.) bildiğinde şüphe yoktur. O, büyüklük taslayanları sevmez.²"

"Yeryüzünde böbürlenerek yürüme, çünkü sen ne yeri delebilir ve ne de boyca dağlara ulaşabilirsin.

Rabbinin katında bunların hepsi beğenilmeyen kötü şeylerdir.³"

"Ey Muhammed (a.s.m.) de ki: Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım, Allah'ın (c.c.) rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah (c.c.) günahların hepsini bağışlar. Çünkü o bağışlayandır, merhametlidir.' Böbürleneler için cehennemde bir durak olmaz olur mu?"

İnkâr edenler, bölük bölük cehenneme sürülür. Oraya vardıklarında kapıları açılır; bekçileri onlara: 'Size içinizden Rabbinizin ayetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi' derler. 'Evet geldi' derler. Lâkin azap sözü inkarcıların aleyhine gerçekleşir.⁴"

4.9.10.GURURDAN UZAK DURMA:

Gurur, nefsin arzularının uygun olduğuna güvenmenin yanı sıra nefis ve şeytanın aldatmasıdır. Gurur içerisinde olabilecek dört zümre vardır:

4.9.10.1.Âlimler: İlimlerine güvenirler. Oysa insanın bilmediği bildiğinden çoktur. Bilen kişinin yükümlülüğü daha çoktur. Kişi bildiğiyle amel etmeli.

4.9.10.2.Abitler: İbadetin şeriata uygun yapılması gerekir. Bazı nafile ibadetler farzların yerini alabilir. Meselâ bir kısım kimseler farz olan Kur'an okumanın yerine ilâhî, kaside, mevlit gibi nafile ibadetlere ağırlık verirler.

¹23/Müminun, 33-34.

²16/Nahl, 23.

³17/İsra, 37, 38.

⁴39/Zümer, 53, 60, 71.

4.9.10.3.Sufiler: Bu kimseler dünya sevgisini kalbinden söküp çıkarmış, nefsini arıtmış, iyi ahlâkla donanmıştır. Ancak bunların içinde erdiğini, şeyhlik mertebesine ulaştığını sananlar, etrafındaki müritlerin çokluğuyla övünenler, ibadetlerine güvenenler, hatta belli bir mertebeye varduktan sonra ibadetin kendisinden sakıt olduğunu sananlar bile vardır. Bazıları ise tarikat adı altında bazı batınî (ayet ve hadislerle özel anlamlar verenler) ve batıl mezheplere girerler. Bunlar, bu halleriyle doğru yolda olduklarını sanırlarsa da aslında yoldan çıkmışlardır.

4.9.10.4.Zenginler: Bunlar malın nereden geldiğine dikkat etmek zorundadır. Malî ibadetlerde ise gösterişten kaçınmalıdırlar. Malın ebedî olmadığını bilmelidirler.

26/Şuara, 89; 29/Ankebut, 69; 31/Lokman, 33; 35/Fatır, 5; 39/Zümer, 53; 79/Naziat, 40; 87/A'lâ, 14, 15 ayetleri bu konuyla ilgilidir.

*"Sonrakilerin beni güzel şekilde anmalarını sağla. Beni nimet cennetine varis olanlardan kıl. Bahamı da bağışla, o şüphesiz sapıklardandır. İnsanların diriltileceği gün, Allah'a (c.c.) temiz bir kalble gelenden başka kimseye malın ve oğulların fayda vermeyeceği gün, 'beni rezil etme' demişti."*¹

*"Ama Bizim uğrumuzda cihat edenleri elbette yollarımıza eristireceğiz. Allah (c.c.) şüphesiz, iyi davrananlarla beraberdir. *2"*

*"Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bahanın oğlu oğulun da babası için bir şey ödeyemeyeceği günden korkun. Allah'ın (c.c.) verdiği söz şüphesiz gerçektir. Dünya hayatı sakın sizi aldatmasın. Allah'ın (c.c.) affına güvendirerek şeytan sizi ayartmasın."*³

*"Ey insanlar! Allah'ın (c.c.) verdiği söz şüphesiz gerçektir; dünya hayatı sizi aldatmasın. Allah'ın (c.c.) affına güvendirerek şeytan sizi ayartmasın."*⁴

*"De ki: 'Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! Allah'ın (c.c.) rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah (c.c.) günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir.'"*⁵

"Ama kim Rabbinin azametinden korkup da kendini kötülükten

¹26/Şuara, 84-9.

²29/Ankebut, 69.

³31/Lokman, 33.

⁴35/Fatır, 5.

⁵39/Zümer, 53.

*alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir."*¹

*"Arınmış olan, Rabbinin adını anıp namaz kılan, saadete erişecektir."*²

Yukarıda görüldüğü gibi akaid (inanılan şeyler, kurallar) ilmi, tasavvufun sınırlarını gösterir. Tasavvuf da akaid ilmini tamamlar³.

Ayet ve hadislerle yorum getirmek sağlam bir mantık ve akl-ı selim gerektirir. Meselâ suffiyeden olan *Cüneyd-i Bağdadî* (kuddise sirruhu)

"Allah (c.c.) vardır, başka bir şey yoktur."

hadîsini işittiği zaman buyurur ki: Burada *"Allah (c.c.) vardır"* lafzının içinde: *"Allah (c.c.) (herkesin içini dışını) hakkıyla bilendir ve yegâne hüküm ve hikmet sahibidir."*⁴ ve *"Allah (c.c.) çok bağışlayan ve çok merhamet edendir."*⁵ manaları gizlidir⁶.

4.10.Şeriat-Tarikat-Hakikat

17. asır mutasavvıflarından *Tevekkül Bey*

"Sen, ben idin, lakin kalbim zulmette idi; ben hende sır olan Müteal'i bilmedim"

derken *Plotinin* sözlerini de ister istemez hatıra getirir.

*"Allah (c.c.), her hangi bir şeyin dışında değildir; O her şeyde her şeyle mevcuttur; onlar, O'nun böyle olduğunu bilmeseler de"*⁷

*"Şeriat, kulluğu gerekli kılan bir iştir. Hakikat ise , Tanrı'nın besleyiciliğini ve her şeye malik (Rububiyet) olduğunu görmektir. Buna göre, bir şeriat hakikatle kuvvetlendirilmiş değilse makhul değildir. Şeriatle bağlı olmayan bir hakikat de elde edilmiş sayılmaz."*⁸

Yine *Kur'an-ı Kerimde*

"Rahman Arş üzerinde istiva etmiş (hükümranlığını ve yüce kudretini

¹79/Naziat, 40-1.

²87/A'lâ, 14-5.

³KH, s.XI.

⁴4/Nisa, 17.

⁵4/Nisa, 96.

⁶NÜ, s. 71.

⁷TT, s. 199.

⁸RK (Tahsin YAZICI, Tasavvufun İlkeleri (Risale-i Kuşeyri), Kuşeyri'den, Tercüman 1001 Temel Eser, İst. 1978, 2c. 384 s.) s. 162.

bütün haşmetiyle kurmuş)tur.¹

buyurulması O'nun her şeyden haberdar olması manasını da içerir.

Yunus Emre de önemli olanın *Cenab-ı Hakka* (c.c.) giden yolu bulmak olduğunu düşünür ve bunun için vasıtanın önemli olmadığını söyler. Bu bilgiye ister *medrese* ehlinin sıkı sıkıya sarıldığı *şeriatle*, isterse *tekke* ehlinin sülûk ettiği *tarikatla* varılsın... Maksat *marifetullah*a, *hakikate* erişmektir.

Şeriat tarikat yoldur varana

Hakikat mârifet andan içerü

Mumsuz baldur şeriat, tortsuz yağdur tarikat

Dost için balı yağı ne için katmayalar²

Niyazî-i Mısrî de şeriatı dinin esası, yolun başı ve sonu, peygamberlerin sünneti, *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) Hz. *Muhammede* (a.s.m) *Cebrail* (a.s.) vasıtasıyla yirmi üç yılda gönderdiği ihsanı, hakikat sultanlığının bayrağı, velilerin esası olarak nitelendirir ve *şeriat*siz *hakikat*in sapıklık olduğunu vurgular.

Sarây-ı dîn esâsıdır şeriat

Tarik-i Hakk hüdasıdır şeriat

Budur evvel kapu der-gâh-ı Hakk'a

Ki yolun ibtidâsıdır şeriat

Dahi bununla hatm olunur bu yollar

Bu râhun intihâsıdır şeriat

Sırât-ı müstakîme da'vet eden

Münâdîler nidâsıdır şeriat

Şeriat enbiyânın sünnetidir

Kamunun ihtidâsıdır şeriat

Hudâ'nın leyle-i mi'râc-ı içinde

Habibine atâsıdır şeriat

Yigirmi üç yıla dek Cebrâil'in

Ana vahy-i Hudâsıdır şeriat

Cihânda çoktur envâ-ı ulumîn

Kamusunun hümasıdır şeriat

Tarikat ker-bânının önice

¹20/Tâhâ, 5.

²Yunus Emre Divanı, s. 223.

Kulûbunun safâsıdır şeriat

Hakikat gerçi sultânlıktır ana

Önünde anın livâsıdır şeriat

Şeriatan velî yâd olmaz aslâ

Velînin âşinâsıdır şeriat

*Şeriat*siz *hakikat* oldu ilhâd

Hakikat nûr, ziyâsıdır şeriat

Ziyâ olmaz ise nurında yok bil

Hakikatle kıyâsıdır şeriat

Cihâna bir velî hiç gelmez illâ

Elinde amn asâsıdır şeriat

Hakikat arş-ı a'lâdır muhakkak

O arşın istivâsıdır şeriat

Cemî-i enbiyâ vü evliyânın

Niyazî reh-nümâsıdır şeriat¹

Burada önemli olan sağlam bir rehber, sağlam bir yol göstericidir. Konuyla ilgili olarak *Ebu Yezid Bestamî* (ö. 874)

“Üstadı olmayanın imamı şeytandır”

derken *Kuşeyrî* de *Risalesinde şeyhsiz yetişenleri dağda yetişen meyvesi acı ağaca, diğerlerini ise yemişi lezzetli bağ ağacına benzetir.*

Bu sözlerle anlatılmak istenen şey salikin (*derviş, fakir, mürit* diye de anılır) şeyhe (*baba, halife, mukaddem, mürşit, nakip, pir, rehber* diye de anılır) mutlak biat'ı ve inkıyadıdır. Şuna da dikkat etmek gerekir ki müridin istidat ve kabiliyeti yeterli, şeyhin nazar ve teveccühü kuvvetli ise mürit çabucak velâyet decesine ulaşabilir, aksî hâlde salikin uzun süre zikir ve mücahedeye devamı söz konusudur.²

4.11.Şeriat-Tarikat İkilisi ve Tasavvuf

İnsan zerreden kürrelere kadar pek çok şeyi görebilir veya gözleyebilir.

¹Niyazî-i Mısrî Divanı (yazma nüsha).

²İMİYA (İstâm'da Mezhepler ve İnanç Yolları Ansiklopedisi, Hazl.: Neş'et ÇAĞATAY, Sabri HİZMETLİ Nevzat KAYA, Selahattin SADIKOĞLU, Rüştü ŞARDAĞ, Mehmet TAYŞI, Muammer ÜLKER, Tahsin YAZICI, Güneş Gazetesi Yayn., İst. Tarihiz, 125 s.), s. 1, 2, 6, 54.

Büyük bir teleskopla milyarlarca ışık yılı ötesini, mikroskop veya X ışınlarıyla mikro dünyayı kısmen görebilir, bazı şeyler hakkında da hüküm yürütebilir.

Bunlardan hiç biri manevî âlemi görmemiz için yeterli değildir. Kâinata oranla milyonda beş görme yeteneği olan insan, bu vasıflarla nuranî âlemin çok gerisindedir. Hadis-i şerifte

“Allah'ın (c.c.) Kürsî'sine nisbeten bütün kevn ü mekânlar, Arş'ına nisbeten de Kürsî çöle atılmış bir halka gibidir.”

buyuruluyor. Bu, kozmik âlemin küçüklüğünü gösterirken bu âlemlerin iç içe fakat biri diğerinden daha nuranî ve şeffaf olduğu için diğerini hissettirmeyecek biçimde yerleştirilmiş olabileceğini de düşündürüyor.

Bulduğumuz herhangi bir mekândaki bazı nesneleri görebilir, belli frekanstaki sesleri duyabiliriz. Oysa oradaki mikropları, zerrelere ya da diğer seslerin varlığını ancak bir alet yardımıyla bilebiliriz. Elimizi biraz sallarsak havayı hissedebiliriz, ışığı ise emarelerinden veya aydınlıktan anlarız. Elektrik ve ses dalgalarını, mıknatıslanmayı, itme-çekme güçlerini ise delilleri vasıtasıyla bilebiliriz. Görüldüğü gibi aynı mekânda hemen aklımıza gelen hâdiseleri ya müşahade ediyoruz ya da özelliğine göre az çok bilebiliyoruz. Bilme derecemiz de maddenin letafeti nisbetinde azalmaktadır. Kur'an-ı Kerimde bildirilen cinler ve melekleri ise bilmemiz hiç mümkün değil *Allahu taâlâ* (c.c.) bunların hepsinin ötesinde ve her şeyden münezzehtir ve müberradır. Ayet-i Kerime'de

“O'na gözler erişemez, O (nun ilmi) ise bütün gözleri ihata eder.”

buyuruluyor. *Miraç dönüşü Hz. Muhammed* (a.s.m.) “*Rabbini gördün mü*” sorusuna *Ebu Zerr*den naklen

“O bir nur, onu nasıl görürüm”

başka bir yerde ise

“*Raeytü nuren: Ben bir nur gördüm. Halbuki nur mahiüttur, Allah* (c.c.), *münevvirü'n-nur'dur* (nuru nurlandıran). *Nura şekil veren, tasvirini yapan Allah'tır* (c.c.).”

buyuruyor.

Elbetteki *Hz. Muhammed* (a.s.m.) ve *Hz. Musa* (a.s.) kendi durumları ölçüsünde tecelliye mazhar olmuşlardır. Hadis-i şerifte

“*Hicabühü nurun: Allah'ın* (c.c.) *hicabı nur'dur.*”

dendiğine göre *Cenab-ı Hakla* (c.c.) aramızda bir nur perdesi vardır. *İnsan-ı*

kâmil ancak bu nuru sezebilecek dereceye ulaşabilir. Ya da nurun gölgesini hissedebilir veya görebilir.

Tahkik ehl-i'ne göre eşya ve hâdiseler esma-i İlâhî'ye dayandırılmazsa izah edilemez.

Taftâzânî de *Şerhü'l-Makasid* da *vahdet-i vücud* nazariyesini benimseyenleri ikiye ayırır. *Sufiye* ve *Mutasavvife*. *Sufiye* ehl-i sünnet akaidine çok yakındır. Kendi varlığını da idrak eden salık, zatını *Allah'ın* (c.c.) zatında, sıfatını *Allah'ın* (c.c.) sıfatlarında yok ederek *fena fi't-tevhite* erişir. Bazen elde edilen hâller iyi kavranamadığından *hulul* ve *ittihat* ifade eden sözler sarf edilir. *Makam-ı ceme* (bütün eşyayı *Cenab-ı Hak* (c.c.) ile görerek kendi havl ve kuvvetinden teberri etme makamı) erişip irfan sahibi olan insanın eşyaya hakiki varlık isnat etmesi kendi müşahade ve duyusuna zıttır. Bu hâlet içinde olan salık'ın esbabı kabul etmesi şirk sayılır. Fakat ikinci zümre ise âlemde görülen çokluğu hayal ve serap kabul ederek varlığı vücud-ı *Zat-ı Bariden* ibaret görür. Onlara göre vücud birdir.

Ehl-i sünnet âlimleri eşyanın mevcut ve sabit oluşunda birleşirler.

Celâlüddin-i Devvânî, *Risaleti'z-Zevrada* âlemin, *Allahtan* (c.c.) başka bir takım müstakil varlıklar olarak düşünülmesini vücud ve zuhur itibarıyla imkânsız görür.

Muhyiddin İbn-i Arabî, tezahür ve akisten ibaret olan bu âlemin, *Allah'ın* (c.c.) devamlı tecellisiyle yenilendiğini iddia eder. Ona göre bu tecelliler ard arda ve kesilmeksizin devam eder. Aradaki kopukluklar bu yüzden hissedilmez.

Mevlâna Celâleddin-i Rumî (r.a.) ise mevcudatı sancak üzerine nakşedilmiş rüzgârla hareket ettiği zannedilen aslanlara benzetir. Aslanların hareketleri hissedilir de onları hareket ettiren rüzgâr görünmez. Yani kâinattaki bütün dalgalanma ve çalkalanmaları *Hakk'ın* (c.c.) tecellisi olarak kabul eder. Varlıkların çokluğu ve değişikliği eşyaların istidadına bağlı olduğundan Vücud'un birliğine zarar vermez. Çünkü *Cüneyd-i Bağdadî'nin* (kuddise sırruhu) de dediği gibi “*Suyun rengi taşın rengidir*”¹.

4.11.1.ŞERİAT ve TARIKAT İLİŞKİSİ

Mektubat adlı eserde yirmi dokuzuncu mektubun zeylinden anlaşıldığına göre *Bediüzzaman*, tarikatlara, *Cenab-ı Hakk'ın* (c.c.) isimlerine ulaştıran

¹ŞÇY, s. 99-103

bir yol olarak görür. Fakat bunlardan bazıları daha kısa, daha selâmetli, daha umumiyetli bir yol ortaya koyar. İnsanın *acz*, *fakr*, *şefkat* ve *tefekür* *tariki* ile *ubudiyet* ve *mahubiyete*, *Rahman*, *Rahim* ve *Hakim* isimlerine ulaşmasını hedef alan tarik bunların en kısasıdır. Burda kastedilen aciz, fakr ve kusurunu *Cenab-ı Hakka* (c.c.) karşı görmek demektir. Maksadı ârikattan ziyade hakikat ve şeriattır. *Bu kısa yolun evradı sünnete ittiba etmek, farzları işlemek, özellikle büyük günahları terketmek, namazı tadil-i erkân ile kılmak ve namazdan sonraki tesbihatı yapmaktır.*

İnsan, kabiliyeti gereği, ayıp ve kusurları nefesine mal etmez. Kendini ayıplardan, noksanlıklardan uzak tutmaya gayret eder. Bu ilk adımda nefisini temize çıkarmaya çalışmamak, ayıp ve kusurların nefisinden geldiğini bilmek gerekir.

فَلَا تُزَكُوا أَنْفُسَكُمْ

ayeti buna işaret ediyor.

Nefis *fena* ve *zevali* kendinden uzak görür, *külfet* (sorumluluk) ve hizmeti yüklenmek istemez. Bu merhalede nefsin kendisini hazlardan ve ihtiraslardan uzak tutması, ölümü kendine yakın bilmesi, hizmete talip olması gerekir.

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ

ayeti buna işaret ediyor.

İyiliği kendinden bilip, öğünme ve gurura girmesi nefsin en belirgin özelliğidir. Oysa insanîyetin başlıca şartı, kendini övme yerine şükretmektir. Bu mertebede kemalini kemalsizlikte, kudretini acizde, ginasını (zenginliğini) fakrda bilmek gerekir.

مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ

ayeti buna işaret ediyor.¹

*Vahdet-i vücud*cuların nazarında varlık tektir. Bu noktada kendi varlıklarını yok kabul ederler. Yani mevcudatın vücud-ı hakikîsinden başka bir vücudu olmadığını düşünürler. *Bediüzzaman* nefsin mana-yı ismi ile (nefsin kendine bakan yönüyle) fani ve yok olduğunu, mana-yı harfî (*Cenab-ı Hakka* (c.c.) bakan ciheti) ile *Allahu taâlânın* (c.c.)

¹M, s. 458-465; MN (Bediüzzaman Said Nursî, *Mesnevî-i Nuriye*, (Türkçe Tercümesi), Envâr Neşriyat, İst. 1990, 272 s.), s. 207-209; S (Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, Envâr Neşriyat, İst. 1991, 792 s.), s. 476-79.

isimlerine ayinedarlık cihetiyle var olduğunu ifade eder. Yani kişisel varlığındaki hasenata güvenip kendini yaratandan gafil olsa, gerçekte yokluk karanlığı içerisinde boğulur. Fakat benliği bıraksa *Cenab-ı Hak*ın (c.c.) tecelli aynası olduğunu anlasa küllî bir varlık hükmüne girer.

كُلِّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

ayeti buna işaret ediyor.¹

Bunu düstur edinen tarikat, şeriâtın hükümlerini zevk ve keşif yoluyla ortaya koyar.²

Ehl-i velâyet hakikate (perde arasında) *amel*, *ibadet*, *sülûk* ve *riyazet* sayesinde varabilir.³

Bu zevki hiç tatmamış olan bir kısım kimseler günümüzde, *İslâm* ülkelerinin, Avrupa medeniyeti karşısında düşük mevkide kalmalarından hareketle *İslâmiyette* bir hakikatsizlik olabileceği fikrini akıllarına getirebilirler.⁴ Böylelerine tavsiyemiz yalnızca yirminci asra bakıp da karar vermemeleridir. Hem hepimiz karşıımızdaki meşru yaşama tarzına saygı göstermeliyiz. Birbirimizi aşağılayarak tenkit etmemeliyiz.

Bir kısım insanlar medeniyetin neticesi olarak belki gafletle ve sarhoşça bir hayat geçirerek kendilerine teselli ararken kırsal kesimde yaşayanların büyük bir kısmı yaşadıkları münferit ortam sebebiye tarikâtı kendilerine büyük bir sığınak olarak görüyor ve içinde bulundukları yalnızlığı belki bu şekilde izale etmeye çalışıyorlar. Böylece “*imanlı bir hayattan ünsiyetli bir zevk alır(lar)*”⁵

Kur’ana ve imana ait herşey zahiren ne kadar küçük olursa olsun ebedî saadete yardım ettiği için en büyüktür.⁶

Düşünmeliyiz ki sünnet-i seniye dairesinde tarikat ehlinin hasenatının seyyiatından üstün olduğuna delil, tarikat sahiplerinin dalâlet ehlinin hücumuna karşı imanlarını muhafaza etmeleridir.⁷

Mutasavvıflar için ilmin üç derecesi vardır. İlki, *riyazet* ve *mücahede* yoluyla iyi ahlâk edinme ilmi, yani *hikmet* ilmidir. İkincisi, *sırların murakabesidir* ki bu da *marifet* ilmidir. üçüncüsü ise, kalbe ait *müşahade*

¹M, (s. 458-465; MM, s. 207-209; S, s. 476-79.

²M, s. 445.

³EL (Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lâhikası*, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 288+248 s.), s. 1.91,

⁴EL, s. 1. 91.

⁵M, s. 444

⁶M, s. 282,

⁷M, s. 445

ve sırları keşf ilmidir ki, bu da *işaret* ilmidir.

Son mertebedeki sufi, kendi varlığından fani olarak *Allahın* (c.c.) varlığında baki olur. Böylece *Allaha* (c.c.) karşı yaklaşma (kurbîyet) elde eder. Yani kendi varlığından soyutlanır.¹

Allah(c.c.) bilgisinin gerçeği *Bayezid-i Bistamînin* sözünü doğrular nitelikte, eşyanın hakikatine ve onları zatında olduğu gibi görmeye bağlıdır. *Marifetullah* dediğimiz bu bilgi insanların inançla kazandıkları *mahiyet* bilgisi ve insanların bilemeyecekleri *hakikat* bilgisi olmak üzere iki çeşittir². *Tercüme-i Avarif'in üçüncü babının birinci faslında* denilmiştir ki *Marifet*, bilinen mücmeli parlak (apaçık) tafsillatlar şeklinde bilmekten ibarettir³. *Cüneyd-i Bağdadîye* (kuddise sırruhu) göre

“*Marifet Allahu taalanın* (c.c.) ilmi yanında kendi *cehaletini* bilmektir⁴.”

“*Marifet bir emr-i vicdanıdır ki, söylemekle ve yazmakla anlaşılır. Marifetin başlangıcı ilimdir. İlimsiz marifet mümkün olmadığı gibi, marifetsiz de ilim mümkün değildir*⁵.”

H. Eubekir'e göre, *idrak*, *Cenab-ı Hakk'ı* (c.c.) *idrak edemeyeceğini* anlamaktır⁶.

“*Allah* (c.c.) *dilediğini* yardımıyla destekler, şüphesiz ki, *bunda* *görebilenler için ibret vardır*⁷.”

ayet-i kerimesi mucibince ilham yoluyla ve içe dönük tecrübe sonucu kazanılan bu bilgi ancak ve ancak *Allahu taalanın* (c.c.) ihsan ve keremiyle elde edilir. Böyle olunca kitabî bilgilerden üstündür. Çünkü imanın kâmilî, görmeden olanıdır. *H. Eubekire* (r.a.) “*Muhammed* (a.s.m.) *yine* *hezeyanda..... Şimdi de Mirac'a çıktığını, Allah'la* (c.c.) *konuştuğunu iddia ediyor*” dediklerinde o, “*Kimden duyduunuz. Eğer konuştuğunu kendisi söylediye doğrudur*” diye beşer üstü bir hâdiseyi hemen kabul etmişti. Zira onun, *Allah Resulüne* (a.s.m.) inancı ve imanı tamdı.

Marifetullah gerçek bilgilerin bütünü, peygamberî bilgilerin meyvesidir. Onu tanıma ve bilme mümin tarafından geliştirilmiş kendiliğinden ve doğrudan elde edilen bir bilginin konusudur. Bu bilme işi zevke ait bir

¹TT, s. 181.

²MT s.79

³NÜ, s. 27.

⁴a.e.s.27.

⁵a. y.

⁶ŞÇY, s. 233.

⁷3/Âl-i İmran, 13

kavrayıştır¹.

Sufiye insanları üç kısma ayırır.

Birinci sınıfta olanlar *kâmil* ve *vasıllardır*. Bunlar da iki kısımdır. İlk kısma bütün *enbiya*, ikincisine de *Allahın* (c.c.) Resûlü'ne kemal derecedeki bağlılıkları yüzünden *fenafillaha* erişip, insanları irşat için beşeriyete avdet eden *evliya* dahildir. Bunlar kâmil ve mükemmel dediğimiz kimselerdir. Vasılların bazıları irşatla vazifeli değildir. Bu guruptakiler *bahr-ı cem* ve *hayret* ve *batn-ı hut-ı fenada* müstehlik olan meczuplardır.

İkinci sınıf insanlar *saliklerdir*. Bunlar da iki kısımdır. İlk kısım dünya ve ahirette zahit olan yalnız *vechillah* talipleri, ikinci kısım dünyada zahit, ahirette ragıp olan Cennet isteklileri *vechillahi* isteyenler *sofiye* ve *melâmiye*, cennet'i isteyenler de *zahidler*, *fakirler* *hâdimler*, *âbidler* diye gruplara ayrılırlar.

Üçüncü sınıf insanlar ise *esrar* ve *ashab-ı şimalden* oluşan *mukimîn* tabakasıdır. Şimal tabiri *Kur'andan* alınmadır. Bundan dolayı birinci sınıftakiler *mukarribun*, ikinci sınıftakiler *ashabı şimâle* mukabil olmak üzere *ashab-ı yemin* ve *ehrar* diye anılırlar².

Bedeni idare etmek için ilâhî âlemden, mülk âlemine gelen ruh, vücut içinde hapistir. Uyku sırasında ruh eski âlemine gider. Bu sırada hem bedeni idare etmekten kurtulur, hem diğer ruhlarla görüşür, hem de bazı sırları öğrenir. Bu seyir sırasında küllî ruhla karşılaşılabilirse vasıtasız ilhamlar alır, yakaza hâlinde imiş gibi *mürakabe* ve *mükâşefe* denizine dalar. Bundan anladığınıza göre velilerin manevî hayatı uykusu anında da devam etmektedir³.

“*Muhadara, kalbin Hakk* (c.c.) *ile hazır bulunmasıdır. Kalbin hazır olması* (Huzurü'l-kalb) *hazen burhanın ve delilin ardı ardına gelmesi ile olur; salik setr ve hicabın ötesindedir. Her ne kadar zikirin kuvvet kudretinin kaplaması ile hazır olursa da perde ve hicaptan kurtulmaz*”. Bundan sonra *mükâşefe* gelir. Bu hâl açıklık sıfatı ile kalbin huzurudur. Kul bu hâlde *iken delil düşünmez, yol aramaz, zan ve şüphenin salıklarına sığınmaz ve gayb sıfatı* (yani ilâhî sıfatlar) *örtülü değildir. Bundan sonra da müşâhade* gelmektedir. *Müşâhade, herhangi bir şüphe olmaksızın Hakk'ın* (c.c.)

¹MT, s. 79.

²OTDTS, c. III, s. 251 (Avarif-i Maarif'ten nakleden Tasavvuf Tarihi, 183).

³MT 85.

vücutudur¹”.

Delillere bağlı olan muhâdara sahibine aklı yol gösterir. Tanrı'nın sıfatları ile genişleyen mükâşefe sahibinin ilmi kendisini ona yaklaştırır. Müşâhede Hakk'ı (c.c.) bulup kendini yitirmektir. Müşahade sahibi, Tanrı'dan başka her şeyden fani olduğundan zatı ile atılmış (mülka)tır. Onu marifet mahv eder².

Meleklerden alt derecede olan insan onlardan farklı olarak terakki edip çok daha üst seviyelere erişebilirler. Marifetnameye göre melekler derecesine erişebilmek için kişinin Allahı (c.c.) sessizce ve yalnız başına zikir etmesi, günde 300 gr.'dan fazla besin almaması, dört saatten fazla uyumaması, peygamberin sünnetine uygun hareket etmesi ve nefsinin kendi üzerinde olan haklarını ona vererek davranması gerekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu mesele şöyle anlatılır.

“1.Ey elbisesine bürünen!

2.Gece kalk da az bir bölümü dışında (ibadet et)!

3-4.Gecenin yarısı veya ondan biraz eksilt ya da üzerine biraz artır. Kur'an'ı güzel, ahenkli, tane tane oku!

5.Şüphesiz ki, Biz, sana (kaldırılması) ağır bir söz vahyedeceğiz.

6.Hakikat (ibadet için) gece kalkmak hem daha dokunaklı ve tesirli, hem de okuma cihetiyle daha sağlam (bilgi ve huzur) verici'dir.

7.Çünkü gerçekten senin için gündüz uğraşacağın uzun işler vardır.

8.Rabbin ismini an; her şeyden ilgini kesip, yalnız O'na yönel!

9.O, Doğu'nun Rabbi'dir. Başka Tanrı yoktur, ancak o vardır. Artık Sen, O'nu vekil edin!³.

Sufiler insanı başka bir tasnife göre şu şekilde üç kısma ayırırlar. Birincisi son mertebe olan insan-ı kâmiller, ikincisi salikler, üçüncüsü de bunların dışında ve dalâlette kalmış olan kimselerdir.

İnsan eşref-i mahlûkat olması cihetiyle asıl menbaı olan nur-ı İtâhîye varmaya çalışmalıdır⁴.

Muhyiddin Arabîye göre insanların çoğu şeriatın en iç manasını kavramıştır. Buna göre veliler, cennet ve cehennemi unutmış, marifetle sarhoş olmuş, duyu organlarıyla algılamamanın dışında Allahı (c.c.) müşahade ederler⁵.

¹RK, s.152.

²a.e., s.153.

³73/Müzzemmil, 1-9.

⁴DE, s. 22.

⁵MT, s. 166.

Bu hâldeki insan-ı kâmil Allahtan (c.c.) gayrısını unuttur. Beka hâlinde ise marifetullah iyice belirir.

Sufinin dikkati muhabbetullah üzerinde toplanır, kısmen veya tamamen şuuru kaybeder.

“Göklerin ve yerin gayb (gizli, gözle görülmeyen)ını (bilmek) Allaha (c.c.) mahsustur¹.”

“(Allah (c.c.) meleklerle) “Size demedim mi, ben göklerin ve yerin gaybını (görünmeyen şeylerini de) herhâlde bilirim ve sizin açıkladığınızı da, gizli tuttuğunuzu da bilirim².”

“(İsa) Eğer söylemişsem, herhâlde sen onu bilirsin. Nefsimde olup biten şeyi bilirsin, ben ise senin (ilminde sübut bulan) şeyleri bilmem. Şüphesiz ki sen, sensin gaybları çok iyi bilen³”

“Gaybı da, hazır olanı da bilendir: onların ortak koştukları şeylerden çok yücedir.⁴”

“Allah (c.c.) sizi, (peygamberi vahiy yoluyla gaybden haberli kıldığı gibi) gaybden haberli kılacak da değildir.; ama Allah (c.c.) peygamberlerinden dilediğini seçer (de ona gaybı bildirir).⁵”

Gaybın gizlilikleri peygamber ve büyük veliler için bazen açılabilir. Uyanık hâlde iken peygamberlere vahiy, velilere ilham gelir. Meleklerle benzeyen güzel hayâller görürler. Başkalarının uykusu sırasında aldıklarını, onlar uyanırken gayb âleminde alırlar⁶.

Bu hâlette olan kul, kılıçla yüzüne vurulsa farkına varmayacak dereceye ulaşır. Fakat veliliğin delili ne keramettir, ne de olağanüstü lütuflardır. Kâmil keramet sahasını aşmış olandır.

İnsanın kalbinde “nokta-i süveyda” denen kara bir benek vardır. Bu iki yüzlü aynaya benzer. Bu yüzlerin biri âlem-i gayba, diğeri âlem-i şehadete bakar. Bu ayna herkeste vardır. Cilâsı hakikati bilmek, şeriata tabi olmakla, ibret gözü ile bakmakla, hilm ü iffetle, zühd ü taatle, zikir ü tefekkürle olur. Ayna ne kadar cilâlî olursa gayb nurlarını ve mana sırlarını da o nisbette gösterir.

“..... Nerede olursanız olun mutlaka O, sizinledir. Allah (c.c.) yaptıklarınızı

¹16/Nahl, 77.

²2/Bakara, 33.

³5/Maide, 116.

⁴23/Müminun, 92.

⁵3/Âl-i İmran, 179.

⁶MT, s. 198-199.

görüp bilendir (Onun için zaman ve mekân kavramı söz konusu değildir. Onun ilmi, kudreti, rahmeti, azamet ve saltanatı varlık âlemindeki bütün eşyayı alıp kuşatmıştır)¹.”

Muhyiddin Arabî (kuddise sırruhu) bu ve benzeri âyet ve ibarelere dayanarak Allahın (c.c.) her görenle gördüğünü ve her görünende göründüğünü beyan eder².

“And olsun ki insanı yarattık ve nefsinin ona ne gibi vesveseler verdiğini biliriz. Ve Biz, ona şah damarından daha yakınız (İnsanda biri yüce âlemden gelme bir ruh, biri de aşağı âlemden gelme bir nefis mevcuttur. Ruh akılla, imanla birleşip insanı yüce âleme doğru yükseltmek ister. Nefs de şeytan ve şehvetle birleşip insanı aşağı âleme düşürmek ister. Hayat, bu iki zıt kuvvetin sürtüşmesiyle başlar ve noktalanır)³.”

ayetleri insanî ruhun *Allaha* (c.c.) mensup bir emir olduğunu ve sahib-i emr ile beraber bulunacağı için Allahın (c.c.) bize bu mahiyetle yakın olduğunu bildirir. Ayrıca

“Müminin kalbi Allah'ın (c.c.) evidir⁴.”

“Müminin kalbi arz, sema, arz ve kürsî'den daha geniştir⁵.”

gibi hadîsler de bu hususu ifade eder⁶.

İnsan, bu büyük mazhariyeti ancak “Gönül” sayesinde elde etmektedir. Tanrı'nın bütün sıfatları gönle yansımıştır. Bu nedenledir ki gönle çok değer verilir:

Gönül yapmak Halîlüm Kâbe bünyâd etmeden yegdür
Dil-i mahzûnî şâd etmek kul âzâd etmeden yegdür

Nesimî

Çünkü bildün mü'minün kalbinde bir Allah var
Niçün izzet itmedün ol beyte kim Allah var
Her ne var âdemde var âdemden iste Hakk'ı sen
Olma İblîs-i şaki âdemde sırrullah var⁷

Bunun için kişi *Nefy ü isbat* ile varlığının özüne ulaşmaya çalışır.

¹57/Hadid, 4.

²TT, s.203.

³50/Kaf, 16.

⁴لَمَقْلَبِ الْمُؤْمِنِ بَيْتُ اللَّهِ

⁵قلب المؤمن أوسع من الأرض والسماء والعرش والكرم

⁶ŞDT, s. 18 (Şeyh Mahmud Şebüsteri, Gülşen-i Raz'dan).

⁷DE, s. 22.

Mahv, kulun varlığını *Allahu taâlânın* (c.c.) varlığında yok etmesi, ruhanî âleme dalması, *Allahtan* (c.c.) başka varlığı inanmaması, beşerî noksanlıklardan kurtulması, beşerî sıfat ve huyları terk etmesi, *fenafillaha* ermesi, yani beşerî sıfat ve huyların *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) zatında fani olmasıdır. Zıddı *isbat*tır.

İsbat, *Cenab-ı Hakka* (c.c.) ait sıfatların onda ebedî olmasıdır.

Nefy ü isbat, tevhid “*Lâ ilâhe illâllah*” sözüdür. “*İlâh yok*” anlamındaki “*Lâ ilâhe*” sözü *nefy*dir. “*Tapılmaya lâyık bir şey yoktur*” veya *bazılarının taptığı putların Hak olmadığı*” manasına gelir. “*İllâllah*” ise *isbat*tır. “*Allah'tan* (c.c.) başka” manasıdır. Böylece “*nefy ü isbat*”, “*Allah'tan* (c.c.) başka ilâh yoktur” demektir.

Mâşûk ile âşık oldı bir zât

*Mahv oldı vücûd-ı nefy ü isbat*¹

Zikreden “*lâ-ilâhe*” dediği zaman tam bir *nefy*'e ve her şeyi kapsayan bir faniliğe erişir. Terakki (uruc, yükselme) eğrisinin “*kabe kavseyn*” makamına ulaşır

“Sonra yaklaştı ve sarkıkça sarktı

“O kadar ki (Cebail ile aralarında) iki yay boyu veya daha az bir mesafe kaldı.²”

tenezzül (iniş, nüzul) kavsine erişir. Bu sırada ilâhî sırları görür ve birinci mertebeye varınca *ayan* mertebelerinde *zatî tevhid*'i aynen müşahade ettikten sonra temizlenir, kalbine işaretle “*illâllah*” der ve kemal dairesini tamamlar.

İsmail Hakkı hazretlerine göre suret-i tevhit olan *lâ ilâhe illâllah*, *lâ mâbûde illâllah* demektir. Hakikat-ı tevhid *lâ-mevcûde illâllahtır*³.

Kişiyi Hakk'a (c.c.) götüren *tarik* (yol) üçe ayrılır.

“1.Fikir ve nazar tariki. Bu yoldan giden şeriat erbabı için vasıta akıldır.”

“Bunlar ameli sahada namaz kılmak, oruç tutmak, Kur'an okumak, Hacc'a ve gazaya gitmek gibi zahiri amellerle meşguldürler. Hatta bazıları bayram günlerinde dahi iftar etmez ve bütün gece namaz ve niyazla meşgul olurlar. Devamlı hayır ve hasenatta bulunurlar. Fakat bu yol aşk yolu olmadığı için, bununla Hakk'a (c.c.) ulaşmak zordur.”

“2.Tasfiye veya zevk ve şuhut tariki. Bu da mücadele ve riyazet ile olur.

¹Kemâl Edip KÜRKÇÜOĞLU, Seyyid Nesimî Divânı'ndan Seçmeler, s.3. Kültür ve Turizm Bak. Yayn. 1000 Temel Eser, 2. Bş. Ank. 1985, XXXII + 412 s.

²53/Necm, 8, 9.

³ŞDT, s. 209 (İsmail Hakkı, Hadis-i Erbain tr. 11).

Bu yoldan gidenler (nefs-i emmare)yi kibir, riya, haset, gazap, mal ve makam hırsı gibi kötü şeylerden temizlemeğe çalışırlar."

"Kalbi, tevhidin nuruyla ve dünya alâkalarını kesmekle tasfiye ederler."

"3.(Zat-ı ehadiyet)e seyir ve seyahat yolu. Vasıtası açıktır. Bu yoldan gidenler diğerlerine nazaran gayelerine daha çabuk erişirler. Bunlar ehl-i cezbe olup mevt-i iradî ile ölürler. Yani kendilerini ölmüş addederek dünyadan alâkalarını keserler."

"Bazen kalbi tasfiyeden sonra ruhun (âlem-i kuds)a incizabı ile bir ilim daha hasıl olur ki, bu da (mükâşefe)dir. İlmin son mertebesi, yani ilm-i hakikat budur¹."

Seyr ü sülûka giren mürit için onu kemal mertebeye ulaştıracak usul-i aşer (on usul, on asıl) kabul edilir: 1 Tövbe, 2 Züht, 3 Tevekkül, 4 Kanaat, 5 Uzlet, 6 Zikir, 7 Hakk'a yönelme, 8 Sabır, 9 Murakabe, 10 Rıza².

Erzurum eski müftülerinden Yunus Kaya bu sıralamayı değişik bir tarzda "ruhun iyi ahlâkı" başlığı altında ele alırken ilmî bir dikkatle ayet ve hadislerle baş vurur.

"Ahlâklarınızı güzelleştiriniz."

"Rabbim beni terbiye etti ve terbiyemi çok güzel yaptı."

"Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzere sin.³"

Yunus Kaya İslâm âlimlerine dayanarak güzel ahlâkı 9 derecede ele alır:

4.11.1.1.Tevbe:

Günahına pişman olan, o günahı terk eden ve bir daha işlememeye niyetlenen kişinin pişmanlığını gönlünden geçirmesi veya kavlen söylemesiyle olur. İlahî azap sebebiyle tevbe eden tevbe sahibidir. Sevap umarak tevbe eden inabe sahibidir. İlahî emirlere uymak maksadıyla tevbe eden tevbe sahibidir. Hakk'ın (c.c.) kereminden utandığı için tevbe eden de isticabe sahibidir. Tevbe farzdır.

"Ey iman edenler, hepiniz Allah'a (c.c.) tevbe ediniz ki kurtulabilesiniz.⁴"

Resulullah'ın da devamlı tevbe etmesi bu ibadetin vacip olduğuna delâlet eder.

"Allah'a (c.c.) and olsun ki ben bir günde yetmişden fazla Allah'tan (c.c.)affımı diliyor ve tevbe ediyorum."

¹DE, s. 25.

²TT, s., 26-27, 185; TA, XXX, s. 473;

³68/Kalem, 4.

⁴24/Nur, 31.

Müslimdeki bir hadiste, büyük günahlardan sakınılması hâlinde beş vakit namaz ve iki cuma arasındaki günahların affedileceği kayıtlıdır.

Ebu Talib-i Mekkî büyük günahları on yedi olarak tesbit etmiş, bazı alimler ise ayet ve hadislerle dayanarak bu sayıyı 125 olarak göstermiştir. Sayının kesin olmaması neyin büyük günah olduğunun kesin olarak bilinmemesinden ileri gelir ki bu da bizi temkine sevk eder. Burada 3/Âli İmran, 38; 4/Nisa, 17, 31, 47, 116; 8/Enfal, 38; 11/Hud, 114; 25/Furkan, 69; 39/Zümer, 53; 66/Tahrim, 8; 83/Mutafifin, 14 gibi ayetlerden hareketle büyük günahlardan bazılarını beyan edelim.

"Orada Zekeriya Rabbine dua etti: "Ya Rabbi! Bana kendi katından temiz bir soy bahşet, doğrusu Sen duayı iştirsin"¹."

"Allah (c.c.) kötülüğü bilmeyerek yapıp da, hemen tevbe edenlerin tevbesini kabul etmeyi üzerine almıştır. Allah (c.c.) işte onların tevbesini kabul eder. Allah (c.c.) Bilen'dir, Hakim olandır."

"Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız, kusurlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere yerleştiririz."

"Ey Kitab verilenler! Yüzleri silip arkaya çevirerek enseler gibi dümdüz yapmadan, yahut cumartesi güncüleri lanetlediğimiz gibi lanetlemeden önce, elinizdeki Kitab'ı tasdik ederek indirdiğimiz Kuran'a inanın; Allah'ın (c.c.) emri daima yapılagelmıştır."

"Allah, (c.c.) kendisine ortak koşulmasını elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar. Allah'a (c.c.) ortak koşan kimse derin bir sapıklığa sapmış olur."²

"İnkâr edenlere, eğer savaştan vazgeçerlerse, geçmişlerinin bağışlanacağını ve tekrar başarlarsa evvelkilerin hükmünün uygulanacağını söyle.³"

"Gündüzün iki ucunda ve gecenin gündüze yakın zamanlarında namaz kıl. Doğrusu iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt kabul edenlere bir öğüttür.⁴"

"Kıyamet günü azabı kat kat olur, orada, alçalışarak temelli kalır.⁵"

"De ki: "Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! Allah'ın (c.c.) rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah (c.c.) günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir."⁶"

¹3/Âli İmran, 38.

²4/Nisa, 17, 31, 47, 116.

³8/Enfal, 38.

⁴11/Hud, 114.

⁵25/Furkan, 69.

⁶39/Zümer, 53.

“Ey inananlar! Yürekten tevbe ederek Allah'a (c.c.) dönün ki, Rabbiniz kötülüklerinizi örtsün, sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koysun. Allah'ın (c.c.) peygamberini ve onunla beraber olan müminleri utandırmayacağı o gün, ışıkları önlerinde ve defterleri sağlarından verilmiş olarak yürürler ve: "Rabbimiz! Işığımızı tamamla, bizi bağışla, doğrusu Sen herşeye kadir'sin" derler.¹”

“Hayır, hayır; onların kazandıkları kalblerini paslandırıp körletmiştir.”

Allah'a (c.c.) şirk koşmak, adam öldürmek; ana babaya asi olmak; aynı küçük günahta ısrarlı olmak; faiz almak veya vermek; harpten kaçmak; hırsızlık yapmak; içki içmek, sihir yapmak; yalan söylemek, yetim malı yemek; zina etmek. Ayrıca Allahu taâlâ (c.c.) kul hakkına tecavüz etme hâlinde af hususunu hakkın sahibine bırakmıştır.

4.11.1.2.Züht:

Gönlünü nefsanî, dünyevî hatta ahiret nimetlerinden uzak tutup yalnızca Rabbine bağlamadır. Zahit farz olan haramlardan kaçınır, vacip olan şüpheli şeylerden uzak durur hatta mübahlara dahi meyletmez. Bu ise fazilettir.

“Yüce Rabbinin rızasını istemekten başka onun nezdinde hiç bir kimseye ait şükranla karşılanacak bir nimet yoktur. Ve o (buna kavuşarak) hoşnut olacaktır.”²

87/A'lâ, 15-16; 3/Âli İmran, 172; 7/Araf, 32; 2/Bakara, 29; 31/Lokman, 33; 79/Naziat, 27-29, 40-41; 4/Nisa, 77; 42/Şura, 20; 9/Tevbe, 111 ayetleri de zühtle ilgilidir.

“Arınmış olan, Rabbinin adını anıp namaz kılan, saadete erişecektir.

Ama sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”³

“Kendileri savaşta yara aldıktan sonra Allah (c.c.) ve peygamberin çağrısına koşanlara, hele onlardan iyilik edip sakınanlara büyük ecir vardır.”⁴

“Allah'ın (c.c.) kulları için yarattığı ziynet ve temiz rızıkları haram kılan kimdir? "Bunlar, dünya hayatında inananlarıdır, kıyamet gününde de yalnız onlar içindir" de. Bilen kimseler için ayetlerimizi böylece uzun

¹66/Tahrim, 8.

²83/Mutafifin, 14.

³92/Leyl, 19-21.

⁴87/A'lâ, 14-16.

⁵3/Âli İmran, 172.

uzun açıklıyoruz.¹”

“Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur. Sonra, göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir. O her şeyi bilir.”²

“Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Babanın oğlu oğulun da babası için bir şey ödemeyeceği günden korkun. Allah'ın (c.c.) verdiği söz şüphesiz gerçektir. Dünya hayatı sakın sizi aldatmasın. Allah'ın (c.c.) affına güvendirerek şeytan sizi ayartmasın.”³

“Sizi yaratmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı? Ki onu Allah (c.c.) bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir.

Gecesini karanlık yapmış, gündüzünü aydınlatmıştır.”

“Ama kim Rabbinin azametinden korkup da kendini kötülükten alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir.”⁴

“Kendilerine: "Elinizi savaştan çekin, namaz kılın, zekat verin" denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kılındığında, içlerinden bir takımı hemen, insanlardan, Allah'tan (c.c.) korkar gibi, hatta daha çok korkarlar ve "Rabbimiz! Bize savaşı niçin farz kıldın, bizi yakın bir zamana kadar tehir edemez miydin? derler. De ki: "Dünya geçimliği azdır, ahiret, Allah'a (c.c.) karşı gelmekten sakınan için hayırlıdır, size zerre kadar zulmedilmez.”⁵

“Ahiret kazancını isteyen kazancını artırırız; dünya kazancını isteyen de ondan veririz; ama ahirette bir payı bulunmaz.”⁶

“Allah (c.c.) şüphesiz, Allah (c.c.) yolunda savaşmış, öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını Tevrat, İncil ve Kuran'da söz verilmiş bir hak olarak cennete karşılık satın almıştır. Verdiği sözü Allah'tan (c.c.) daha çok tutan kim vardır? Öyleyse, yaptığınız alışverişe sevinin; bu büyük başarıdır.”⁷

4.11.1.3.Tevekkül:

Gerekli şartları yerine getirdikten sonra Allah'ın (c.c.) kaza ve takdirine güvenmek, katlanmak ve bundan yüz çevirmemektir. Kalbin yalnızca Allaha (c.c.) yönelmesiyle hâle erişilir. Bu hâl giderek makama dönüşür.

¹7/Araf, 32.

²2/Bakara, 29.

³31/Lokman, 33.

⁴79/Naziat, 27-29, 40-41.

⁵4/Nisa, 77.

⁶42/Şura, 20.

⁷9/Tevbe, 111.

Tevekkül de hâl nevindendir. Üç kısımda düşünülebilir:

Bir insanı vekil etme şeklindeki güven: Bu çeşit *tevekkül*de kişi bazı hallerde *Allaha* (c.c.), bazı durumlarda ise mahlûkata güvenir.

İkinci çeşit *tevekkül* çocuğun annesine itimadı gibidir. Çocuk annesinin kendisini her türlü zarardan koruyacağından emindir.

Üçüncü çeşit *tevekkül* ise ölünün yıkayıcısına teslimiyeti gibidir. Kul kendi gücünü ve duygularını terk eder, yalnızca *Allahın* (c.c.) irade ve takdirine teslim olur. Ariflerin *tevekkülü* bu türdendir.

"*Allah* (c.c.) *kuluna kâfi değil midir?*"¹

*Tac*daki bir hadis-i şerifte ise üfürükçülere inananlar, kuşların uçmasından hüküm çıkarmaya çalışanlar yerilerek *Allaha* (c.c.) *tevekkül* edenlerin hesap vermeksizin cennet'e gideceği kayıtlıdır. Bu durumda gazete ve mecmua kehanetlerinden yıldız fallarının gizemli (!) dünyasından medet umanlar, kendilerini doğdukları burca göre anlatanlar veya o burcun özelliklerin yansıtmaya çalışanların, İslâm dininin ne kadar batıl ve hurafe şeylerden uzak ve de realist bir inanç sistemi olduğuna daha dikkat etmeleri gerekmektedir. 2/*Bakara*, 29; 6/*Enam*, 102; 11/*Hud*, 123; 13/*Rad*, 16; 16/*Nahl*, 96; 25/*Furkan*, 58; 35/*Fatır*, 3, 15; 47/*Muhammed*, 19; 51/*Zariyat*, 56; 57/*Hadid*, 5; 63/*Münafikun*, 7; 65/*Talak*, 3; 112/*İhlâs*, 2 ayetleri *tevekkülle* ilgilidir.

"Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur. Sonra, göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir. O her şeyi bilir."²

"İşte Rabbiniz, *Allah* (c.c.) budur. O'ndan başka tanrı yoktur, her şeyin yaratandır. Öyleyse O'na kulluk edin; O her şeye de vekildir."³

"Göklerin ve yerin gaybı *Allah'a* (c.c.) aittir. Bütün işler O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk et, O'na güven. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir."⁴

"De ki: "Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?", "*Allah'tır* (c.c.)" de. "Onu bırakıp, kendilerine bir fayda ve zararı olmayan dostlar mı edindiniz?" de. "Kör ile gören bir olur mu? Veya karanlıkla aydınlık bir midir?" de. Yoksa *Allah'a* (c.c.), *Allah* (c.c.) gibi yaratması olan ortaklar buldular da, yaratmaları birbirine mi bezettiler? De ki: "Her şeyi yaratan *Allah'tır* (c.c.)."

¹39/Zümer, 36.

²2/Bakara, 29.

³6/Enam, 102.

⁴11/Hud, 123.

O, her şeye üstün gelen tek Tanrı'dır."¹

"Sizde olanlar tükenir ama, *Allah* (c.c.) katında olanlar sonsuzdur, tükenmez. Sabredenlere ecirlerini, yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz."²

"Ölümsüz, diri olan *Allah'a* (c.c.) güven, O'nu överek tesbih et. Kullarının günahlarından haberdar olarak kendisi yeter."³

"Ey insanlar! *Allah'ın* (c.c.) size olan nimetini anın; sizi gökten ve yerden rızıklandıran *Allah'tan* (c.c.) başka bir yaratan var mıdır? O'ndan başka tanrı yoktur. Nasıl aldatılıp da döndürülürsünüz?"

"Ey insanlar! Siz *Allah'a* (c.c.) muhtaçsınız, *Allah* (c.c.) ise müstağnidir, övülmeğe layık olandır."⁴

"Bil ki, *Allah'tan* (c.c.) başka tanrı yoktur; kendinin, inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile. *Allah* (c.c.), gezip dolaştığınız ve duracağınız yerleri bilir."⁵

"Cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır."⁶

"Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur. Bütün işler *Allah'a* (c.c.) döndürülür."⁷

"Bunlar: "Allah'ın (c.c.) peygamberinin yanında bulunanlara bir şey vermeyin de dağılıp gitsinler" diyen kimselerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri *Allah'ındır*, (c.c.) ama ikiyüzlüler bu gerçeği anlamazlar."⁸

"Kadınların iddet süreleri biteceğinde, onları ya uygun bir şekilde alıkoyun, ya da onlardan ayrılın; içinizden de iki adil şahit getirin; şahidliği *Allah* (c.c.) için yapın; işte bu, *Allah'a* (c.c.) ve ahiret gününe inanan kimseye verilen öğüttür. *Allah* (c.c.), kendisine karşı gelmekten sakınan kimseye kurtuluş yolu sağlar, ona beklemediği yerden rızık verir. *Allah'a* (c.c.) güvenen kimseye O yeter. *Allah* (c.c.), buyruğunu yerine getirendir. *Allah* (c.c.) her şey için bir ölçü var etmiştir."⁹

"*Allah* (c.c.) her şeyden müstağni ve her şey O'na muhtaçtır."¹⁰

¹13/Rad, 16.

²16/Nahl, 96.

³25/Furkan, 58.

⁴35/Fatır, 3, 15.

⁵47/Muhammed, 19.

⁶51/Zariyat 56.

⁷57/Hadid, 5.

⁸63/Münafikun, 77.

⁹65/Talak 2-3.

¹⁰112/Ihlâs, 2.

4.11.1.4.Şükür:

Ayet-î kerime'de

"Eğer şükreder iman ederseniz, Allah (c.c.) size azap eder mi? Halbuki Allah (c.c.) şükri'n karşılığını verir ve bilir.¹"

hadis-i şerifte de

"Yiyip de şükredenler, sabredip oruç tutanlar derecesindedir."

buyuruluyor. 2/Bakara, 152; 3/Âli İmran, 145; 4/Nisa, 145; 14/İbrahim, 7, 28, 34 ayetleri şükürle ilgilidir.

"Artık Beni anın, Ben de sizi anayım; Bana şükredin, nankörlük etmeyin.²"

"Hiçbir kimse Allah'ın (c.c.) izni olmadan ölmez; o, belli bir vakte bağlanmıştır. Kim dünya nimetini isterse ona ondan veririz; ve kim ahiret nimetini isterse ona ondan veririz. Şükredenlerin mükafatını vereceğiz.³"

"Doğrusu münafıklar Cehennemin en altı tabakasındadırlar. Onlara yardımcı bulamayacaksınız.⁴"

"Rabbimiz: "Şükrederseniz and olsun ki, size karşılığını artıracakım; nankörlük ederseniz bilin ki azabım pek çetindir" diye bildirmişti."

"Allah'ın (c.c.) verdiği nimeti nankörlükle karşılayanları ve milletlerini helâk olacakları yere, yaslanacakları cehenneme götürenleri görmüyor musun?"

"Kendisinden isteyebileceğiniz her şeyi size vermiştir. Allah'ın (c.c.) nimetini sayacak olsanız bitiremezsiniz. Doğrusu insan pek zalim ve çok nankördür.⁵"

İnsan kanaat etmeli "Kanaat daima şükri ve metaneti ve sebatı netice verir."

Kişi ancak İslâmî hizmetlerde hırs ve kanaatsizlik gösterebilir.⁶

4.11.1.5.Reca:

Kulun sebeplere baş vurduktan sonra manevî bir hazla beklenti içinde olmasıdır. Meselâ bizim günahlardan sakınıp, ibadetlere devamımız sonucunda affımızı ummamız recadır.

Cenab-ı Hak (c.c.) Yusuf;suresinde

¹4/Nisa, 145.

²2/Bakara, 152.

³3/Âli İmran, 145.

⁴4/Nisa, 145.

⁵14/İbrahim, 7, 28-29, 34.

⁶EL, s. 190.

"Allah'ın (c.c.) rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın (c.c.) rahmetinden ümidini kesmez.¹"

Bir hadis-i kudsî'de de Rabbü'l-âlemin

"Rahmetim gazabımı geçti"

buyurur. 2/Bakara, 143; 6/Enam, 160; 7/Araf, 8, 156; 12/Yusuf, 87; 21/Enbiya, 107; 39/Zümer, 55; 66/Tahrim, 8; 93/Duha, 5 ayetleri recayla ilgilidir.

"Böylece sizi insanlara şahid ve örnek olmanız için tam ortada bulunan bir ümmet kıldık. Peygamber (a.s.m.) de size şahid ve örnektir. Senin yöneldiğin yönü, Peygambere (a.s.m.) uyanları, cayacaklardan ayırd etmek için kible yaptık. Doğrusu Allah'ın (c.c.) yola koyduğu kimselerden başkasına bu ağır bir şeydir. Allah (c.c.) ibadetlerinizi boşa çıkaracak değildir. Doğrusu Allah (c.c.) insanlara şefkat gösterir, merhamet eder.²"

"Kim ortaya bir iyilik koyarsa ona on katı verilir; ortaya bir kötülük koyan ise ancak misliyle cezalandırılır; onlara haksızlık yapılmaz.³"

"Gerçek tartı kıyamet günündedir. Tartıları ağır gelenler, işte onlar kurtulanlardır.⁴"

"Ey Oğullarım! Gidin, Yusuf'u ve kardeşini arayın. Allah'ın (c.c.) rahmetinden ümidinizi kesmeyin; doğrusu kâfirlerden başkası Allah'ın (c.c.) rahmetinden ümidini kesmez.⁵"

"Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.⁶"

"Size ansızın, farkına varmadan azap gelmeden önce Rabbimizden size indirilen en güzel söze, Kur'an'a uyun.⁷"

"Ey inananlar! Yürekten tevbe ederek Allah'a (c.c.) dönün ki, Rabbimiz kötülüklerinizi örtsün, sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koysun. Allah'ın (c.c.) peygamberini ve onunla beraber olan müminleri utandırmayacağı o gün, ışıkları önlerinde ve defterleri sağlarından verilmiş olarak yürürler ve: "Rabbimiz! Işığımızı tamamla, bizi bağışla, doğrusu Sen herşeye Kadir'sin" derler.⁸"

"Rabbim şüphesiz sana verecek ve sen de hoşnut olacaksın.⁹"

¹12/Yusuf, 87.

²2/Bakara, 143.

³6/Enam, 160.

⁴7/Araf, 8.

⁵12/Yusuf, 87.

⁶21/Enbiya, 107.

⁷39/Zümer, 55.

⁸66/Tahrim, 8.

⁹93/Duha, 5.

4.11.1.6.Havf:

Korku, ayet-i kerime ile anılmıştır.

“Şu hâlde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın¹.”

Allahu taâlânın (c.c.) azamet ve kudretini bilerek ona karşı kusurda bulunulacağından korkmak “*haşyet*”tir. Sahip olunan nimetlerin şükrünü eda için yeterince ibadet edememekten korkmak “*havf*”tır. İsyan sebebiyle Allahın (c.c.) azabından korkmak ise “*rahbe*”dir.

Müminler ahirete imansız gitmekten, Allaha (c.c.) isyandan, Allahın (c.c.) rızasını kazanamayacağından, cennetten mahrum kalacağından, hürmette kusurlu olabileceğinden, kötü ahlâktan küfür ve şirkten, nifaktan, cehennemden ve yeterince ibadet edemediğinden korkarlar.

Helâl olduğu kesin olarak bilinmeyen şeylerden kaçıp ibadete yönelen kişi *vera sahibidir*. Allahın (c.c.) yasak ettiği şeylerden uzak duran *takva ehli muttaktır*. Harama götürmesi muhtemel olan şeylerden uzak duran *sadıktır*. Allaha (c.c.) duyduğu korku sebebiyle hayatını ibadete hasreden ise *siddiktir*. 3/Âli;İmran, 152, 175; 4/Nisa, 78; 5/Maide, 44; 7/Araf, 154; 9/Tevbe, 18; 16/Nahl, 51; 33/Ahzab, 39; 35/Fatır, 28; 55/Rahman, 46; 79/Naziat, 40; 98/Beyyine, 8 ayetleri havf ile ilgilidir.

“And olsun ki, Allah (c.c.), size verdiği sözde durdu. Onun izniyle kafirleri kırıp biçiyordunuz, ama Allah (c.c.) size arzuladığınız zaferi gösterdikten sonra gevşeyip bu hususta çekıştiniz ve isyan ettiniz; sizden kimi dünyayı, kimi ahireti istiyordu; derken denemek için Allah (c.c.) sizi geri çevirip bozguna uğrattı. And olsun ki O, sizi bağışladı. Allah'ın (c.c.) inananlara nimeti boldur.”

“İşte o şeytan ancak kendi dostlarını korkutur, inanmışsanız onlardan korkmayın, Benden korkun.”²

“Nerede olursanız olun, sağlam kaleler içinde bulunsanız bile, ölüm size yetişecektir. Onlara bir iyilik gelirse: “Bu Allah'tandır (c.c.)” derler, bir kötülüğe uğrarlarsa “Bu, senin tarafındandır” derler. De ki: “Hepsi Allah'tandır (c.c.)”. Bunlara ne oluyor ki, hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar?”³

“Doğrusu Biz yol gösterici olarak Tevrat'ı indirdik. Kendisini Allah'a (c.c.) teslim etmiş peygamberler, yahudi olanlara onunla ve Rabbe kul olanlar,

¹3, Ali İmran, 175.

²3/Ali İmran, 152, 175.

³4/Nisa, 78.

bilginler de Allah'ın (c.c.) Kitab'ından elde mahfuz kalanla hükmederlerdi. Tevrat'a şahiddiler. O hâlde insanlardan korkmayın, benden korkun, ayetlerimi hiçbir değerle değiştirmeyin; Allah'ın (c.c.) indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kâfirlerdir.”¹

“Musa, öfkesi yatışınca, bir nüshasında Rablerinden korkanlar için doğru yol ve rahmet yazılı olan levhaları aldı.”²

“Allah'ın (c.c.) mescidlerini sadece, Allah'a (c.c.) ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekât veren ve ancak Allah'tan (c.c.) korkan kimseler onarır. İşte onlar doğru yolda bulunanlardan olabilirler.”³

“Allah, (c.c.) “İki tanrı edinmeyin, O ancak bir tek Tanrı'dır. Yalnız Ben'den korkun” dedi.”⁴

“Allah'ın (c.c.) göndermiş olduklarını tebliğ edenler, Allah'tan (c.c.) korkarlar ve O'ndan başka kimseden korkmazlar. Allah (c.c.) hesap gören olarak yeter.”⁵

“İnsanlar, yerde yürüyenler ve davarlar da böyle türlü türlü renktedirler. Allah'ın (c.c.) kulları arasında O'ndan korkan, ancak bilginlerdir. Doğrusu Allah (c.c.) güçlüdür, bağışlayandır.”⁶

“Rabbine karşı durmaktan korkan kimseye iki cennet vardır.”⁷

“Ama kim Rabbinin azametinden korkup da kendini kötülükten alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir.”⁸

“Onların Rableri katındaki mükâfatı, içinde temelli ve sonsuz kalacakları, içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleridir. Allah (c.c.) onlardan razıdır. Onlar da Allah'tan (c.c.) razıdır. Bu, Rabbinden korkan kimseyedir.”⁹

4.11.1.7.Sabır

Allahu taâlâ (c.c.) Kur'an-ı kerimin 70 yerinde sabrı zikreder. Sabır belâ ve musibetlerden yakınmama, nefsin yasak ve haramlara olan arzusuna direnme ve ibadette sebat şeklinde olur. Kur'an-ı kerimde sabırla ilgili ayetlerden bazıları: 2/Bakara, 122, 264; 8/Enfal, 46; 11/Hud, 11; 13/Rad, 22-24; 16/Nahl, 126; 22/Hac, 78; 24/Nur, 37; 25/Furkan, 43-44;

¹5/Maide, 44.

²7/Araf, 154.

³9/Tevbe, 18.

⁴16/Nahl, 51.

⁵33/Ahzab, 39.

⁶35/Fatır, 28.

⁷55/Rahman, 46.

⁸79/Naziat, 40-41.

⁹98/Beyyine, 8.

28/Kasas 54; 29/Ankebut, 58-59; 33/Ahzab, 48; 39/Zümer, 10; 47/Muhammed, 32; 63/Münafikun, 9; 76/İnsan, 12; 96/Alâk, 6

"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti ve sizi bir zamanlar alemlere üstün tuttuğumu hatırlayın."

"Ey İnananlar! Allah'a (c.c.) ve ahiret gününe inanmayıp, insanlara gösteriş için malını sarfeden kimse gibi, sadakalarınızı başa kakma ve eza etmekle boşa çıkarmayın. Onun durumu, üzerinde toprak bulunan kayanın durumu gibidir, üzerine bol yağmur yağdığında onu cascavlak bırakır. Kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. Allah(c.c.) inkâr eden kimseleri doğru yola erdirmez."¹

"Allah'a(c.c.) ve peygamberine itaat edin; çekişmeyin, yoksa korkar başarısızlığa düşersiniz ve kuvvetiniz gider. Sabredin, doğrusu Allah(c.c.) sabredenlerle beraberdir."²

"Bunların dışında, sabredip iyi işler işleyen kimseler, işte onlara mağfiret ve büyük ecir vardır."³

"Onlar, Rablerinin rızasını dileyerek sabrederler, namazı kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızıktan, gizlice ve açıkça sarfederler; iyilik yaparak kötülüğü ortadan kaldırır; işte onlara bu dünyanın iyi sonucu, girecekleri Adn cennetleri vardır; babalarının, eşlerinin, çocuklarının iyi olanları da oraya girerler. Melekler her kapıdan yanlarına girip: "Sabretmenize karşılık size selâm olsun; burası dünyanın ne güzel bir sonucudur!" derler."⁴

"Eğer ceza vermek isterseniz size yapılanın aynıyle mukabele edin. Sabrederseniz and olsun ki bu, sabredenler için daha iyidir."⁵

"Allah(c.c.) uğrunda gereği gibi cihat edin. O, sizi seçmiş, babanız İbrahim'in yolu olan dinde sizin için bir zorluk kılmamıştır. Daha önce ve Kur'an'da, peygamberin size şahit olması, sizin de insanlara şahit olmanız için size müslüman adını veren O'dur. Artık, namaz kılın, zekât verin, Allah'a (c.c.) sarılın. O sizin sahibinizdir. Ne güzel sahip ve ne güzel yardımcıdır!"⁶

"Bunları ne ticaret ve ne de alışveriş Allah'ı (c.c.) anmaktan, namaz kılmaktan, zekat vermekten alıkoyar. Bunlar, gönüllerin ve gözlerin

döneceği günden korkarlar."¹

"Hevesini kendine tanrı edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?"

"Yoksa çoklarının söz dinlediklerini veya aklettiklerini mi sanırsın? Onlar şüphesiz davarlar gibidir, belki daha da sapık yolludurlar."²

"İşte onlara, sabırlarından dolayı, ecirleri iki defa verilir; onlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da sarfederler."³

"İnanıp yararlı iş işleyenleri, içlerinden ırmaklar akan, içinde temelli kalacakları cennetteki köşklere yerleştiririz. Sabredip, Rablerine güvenerek iş görenlerin eciri ne güzeldir!"⁴

"İnkârcılara, ikiyüzlülere itaat etme; eziyetlerine aldırma; Allah'a (c.c.) güven, güvenilecek olarak Allah (c.c.) yeter."⁵

"Şöyle de: "Ey inanan kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının; bu dünyada iyilik yapanlara iyilik vardır. Allah'ın (c.c.) yarattığı yeryüzü geniştir. Yalnız sabredenlere, ecirleri sonsuz olarak ödenecektir."⁶

"Şüphesiz, inkar edenler, Allah (c.c.) yolundan alıkoyanlar ve kendilerine doğru yol belli olduktan sonra Peygambere (a.s.m.) karşı gelenler Allah'a (c.c.) hiçbir zarar veremezler. O, onların işlerini boşa çıkaracaktır."⁷

"Ey inananlar! Sizi, mallarınız ve çocuklarınız Allah'ı (c.c.) anmaktan alıkoymasın; böyle olanlar hüsrana uğrayanlardır."⁸

"Sabırlarının karşılığı, cennet ve oradaki ipeklerdir."⁹

"Ama, insanoğlu kendini müstağni sayarak azgınlık eder."¹⁰

4.11.1.8.Rıza:

Hakkın (c.c.) takdirine tamamen teslim olmak ve kabullenmektir. Hatta ariflerden öyle kimseler vardır ki Allahtan (c.c.) gelen belâ ve musibetlere günahlarını erittiği düşüncesiyle kendisine erişen nimetlerden daha çok rıza gösterir ve sevinir. Üstelik neyin hakkımızda hayırlı olduğun biz bilemeyiz. Bir çocuğun oyuncak olarak babasından jilet istemesi hâlinde, çocuk ne kadar ağlayıp ısrar etse de babanın ona jilet vermemesi elbetteki

¹2/Bakara, 122, 264.

²8/Enfal, 46.

³11/Hud, 11.

⁴13/Rad, 22-24.

⁵16/Nahl, 126.

⁶22/Hac, 78.

¹24/Nur, 37.

²25/Furkan, 43-44.

³28/Kasas 54.

⁴33/Ahzab, 48.

⁵33/Ahzab, 48.

⁶39/Zümer, 10.

⁷47/Muhammed, 32.

⁸63/Münafikun, 9.

⁹76/İnsan, 12.

¹⁰96/Alâk, 6-7.

hayırlıdır.

Avamın rızası *Cenab-ı Hak*tan (c.c.) erişen fiillere ve onun istediklerine rıza göstermesidir. Velilerin rızası her hâli hoş karşılaması, kötülöklere karşı kin duymaması, hatta istek ve ısrarı dahi terk etmesidir. *Havassın* havassının rızası ise Hz. İbrahim'in (a.s.) ateşe atılması, Hz. İsmail'in (a.s.) kurban edilmesine rızası gibi *Rabb*inin rızasına razı olmaktır.

"Allah (c.c.) onlardan hoşnut olmuş, onlar da Allah'tan (c.c.) hoşnut olmuşlardır. Bu söylenenler hep Rabbinden korkan (O'na saygı gösterenler) içindir¹."

"Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön! (Seçkin) kullarımın arasına katıl ve Cennetime gir²."

4.11.1.9. Muhabbet

Seven kişi muhalefet etmez. Allahı (c.c.) sevmek, onun emrettiklerini yapmak, yasaklarından kaçmak, takdirine razı olmaktır. Sevginin ikinci derecesi insanın nefsinin günahlardan arıtması sonucu aradaki perdenin kalkmasıdır. Bu durumdaki kişi gizli hallere vakıf olur. *Rabb-i zülcelâlini* azamet, celâl ve cemalinden dolayı sever. Muhabbetin üçüncü derecesi ise *Allahu taâlâyı* (c.c.) hiç bir vasıta olmaksızın sevmektir. Bu hâl tarif edilmez. Sevenle sevilen arasındaki bir sırdır. Bunu tatmayan bilemez, tadan diyemez. Muhabbetin bu derecesinde seven, sevilenin sıfatlarının himayesi altına girer.

"(Resulüm) De ki: Eğer Allah'ı (c.c.) seviyorsanız bana uyunuz ki Allah (c.c.) da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah (c.c.) son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir³."

Üçüncü derece muhabbete erişen kimse, her şeyde Allahı fikreder ve sonra da her şeyin onun eseri olduğunu düşünür. Dolayısıyla sevdiği şeyin Allah'tan olduğunu bilincine erer. Bu hâle eren kimse "*Nefsini bilen Rabbini tanır*" hadisinin sırrına ulaşmıştır.

¹8/Beyyine, 8.

²89/Fecr, 27-30.

³3/Alî İmran, 31.

4.12. Tarikat Adabı ve Tevhit

Tarikate girme durumunda olana *talip*, bu yola girene *mürit*, seyr ü sülûkta bulunana da *salik* denir. *Mürit*, *vakt sahibi'dir*; *salik*, *hal sahibidir*; *vasıl* ise *nefs ve temkin sahibidir*. *Cehille* yola çıkan tasavvuf ehli sırasıyla *ilm*, *fehm*, *hikmet* ve *velâyet* mertebelerini geçer.

Tasavvuf yolcusu İbrahim'deki (a.s.) kerem ve sahavet, İshak'taki (a.s.) kaza ve kadere rıza, Eyyub'daki (a.s.) sabr, Zekeriyadaki (a.s.) münacat, Yahyadaki (a.s.) seyahat ve tecerrüt, Muhammed'deki (a.s.m.) fakr gibi hasletlerle hasletlenerek *ilme'l-yakin*, *ayne'l-yakin* ve *hakke'l-yakin* mertebelerinde ilerleyebilir.¹

Salik bu seyr sırasında çeşitli makamlara ulaşır. *İlme'l-yakin* (kesin bilgi) derecesinden *ayne'l-yakin* (bizzat görüp bilme) derecesine, ondan da *hakke'l-yakin* (yaşayarak, içinde olarak bilme) derecesine erişir. Bu bilgi mertebelerini şöyle de anlatabiliriz. Sıcaklığın farkına varma *ilme'l-yakin*, ateşi gözüyle görme *ayne'l-yakin*, ateşte yanma *ilme'l-yakin* derecesinde bilmedir². Veya deniz görmeyen birinin bu husustaki bilgisi *ilme'l-yakin*, denizi gören veya deniz üzerinde gemiyle giden birinin bilgisi *ayne'l-yakin*, denizin içine bütün vücuduyla girmesi (balıklar gibi) *hakke'l-yakin* derecesidir.

Bunu marifet-i İlâhiye'nin derecelerine şöyle uygulayabiliriz:

Birincisi: Ârif her eserde onu yaratanın *Allahu taâlâ* (c.c.) olduğunu bilir. *İkincisi*: Âlemdeki her eserin *fâil-i mutlak*ın sıfatlarından hangi sığata ait olduğunu yakinen bilir.

Üçüncüsü: Her sıfatın tecellisinde *Hakkın* (c.c.) muradını anlar.

Dördüncüsü: Kendisinin bilgisine göre ilm-i İlâhî'nin onu istilâ ettiğini apaçık görür.

Bunlardan birincisini *ilme'l-yakin*, ikinci ve üçüncüsünü *ayne'l-yakin*, dördüncüsünü ise *hakke'l-yakin*, mertebesi olarak yorumlayabiliriz.

4.12.1. TEVHİT

Tevhidin üç mertebesi vardır.

¹TT, s. 165-167.

²TE, II, s. 137.

4.12.1.1.Ef'alî tevhit:

Kâinata meydana gelen her fiili icra edici olarak *Allahı* görmek. İşleyen birdir. *Haktan* (c.c.) başkasında ancak *Allahın* fiilini kabule *kaabiliyet* vardır. İnsanın fiillerinden sorumlu tutulmaları ise cüz'î iradeyi kullanması veya herhangi bir fiili irtikâbıyla alâkalıdır. Eylemi yaratan *Cenab-ı Hak'tır* (c.c.).

"(Hz. İbrahim) 'Sizi de yaptığınız şeyleri de Allah yaratmıştır' dedi"

"..De ki: Hepsi de Allah'tandır"

4.12.1.2.Sıfatî tevhit:

Hakkın (c.c.) sıfatını onun gayrından ayırır. Kâinatın sıfatı menfidir. Her sıfat *Allahta* sabittir. *Kudret, irade, ilim*; ona aittir. İtme-çekme gücü ve her türlü kuva ondan bir mana ve şe'in(iş)dir. Ef'alî tevhitte ileri bir mertebedir.

4.12.1.3.Zatî tevhit:

Mevcudatı yok bilip vücudu onun zatî nurunun tezahürü olarak kabul etmektir. Görünen şeyler onun nurunun zuhur ve tecellisinden başka bir şey değildir. Zat, salike tecelli edince salik kâinatı kendinin idare etmesi gibi bir vecd ü hâlet'e bürünür. O artık *insan-ı kâmil*dir. Beşer bundan ötesine varamaz.

Bundan sonrası *hakiki tevhit*ir. Bürhan ile de vicdan ile elde edilemez.

Bu ilmi sanma her âgâh bilir

*Nedür Allah hes Allah bilir*³

Hadis-i Kudsî'de

"Her kim bana bir karış yaklaşırsa, ben ona bir arşın yaklaşıyorum. Her kim bana bir arşın yaklaşırsa, ben ona bir kulaç yaklaşıyorum. Her kim bana yürüyerek gelirse ben ona koşarak giderim."

buyurulur⁴.

¹37/Saffat, 96.

²4/Nisa, 78.

³RK, s. 143-44; ŞÇY, s. 98-99; ŞDT, s. 38-39.

⁴KH, s. 91-92.

4.13.Tasavvufî Hâller ve Mertebeler

Allahın ilk emri, çok latif bir kavramdır. Bu sonradan yoğunlaşarak bazı derece ve makamlardan geçer ve kalbe kadar, başka bir deyişle *nefs-i natika, latife-i insaniye* veya *hakikat-i insaniyeye* kadar iner.

"Nefs-i Natika mücerret bir cevher olup aynı zamanda kalb, gönül olarak da adlandırılır. Bütün hareket ve davranışlar oradan idare edilirler; o, şeriatin emirlerini yapmakla yükümlenmiş müdrik bir ruhtur; ruhun içi de sırdır; sırrın içi de vardır ki bu da sır'ın-sırdır; bunun içi de hafı; hafının içi de ahfadır. Bunlardan her biri letaif olarak adlandırılır ve gene her birisi nefsin yedi makamından bir mertebeye tekabül eder; bu letaifin çalıştırılıp geliştirilmesi sonucunda ise yepyeni bir insan ortaya çıkar. Bu hâller, tasavvuf dilinde çeşitli şekillerde adlandırılır ve sufinin dinî hayatındaki ilerleyişinde ortaya çıkar. Önce belirli bir anda sufinin üzerine onu boğacak derecede, bir havf (korku) gelir. Bu merhalede salik cehennem korku azap ve dehşetini hatırlayarak günah işlemekten kaçınır ve korkar. Havf'ın sebeplerinden biri bu olabilir¹."

Elbette, sadece ve sadece *Allah*, sufiyi bu sıkıcı ve ürkütücü korkudan kurtarabilir; bu husus, saliki *Allahtan* yardım istemeye teşvik eder. Böylece o, ümit etme *reca* hâline düşer. Bu iki hâl, daha sonra *kahz* ve *hast* dediğimiz başka bir şekle dönüşür. Kabz hâlinde bulunan kişi çok zor bir durumdadır ve normal bir şuur hâline sahip değildir. Salik, kendine gelen bu hâlden şaşkın ve dona kalmıştır. Bast hâlinde ise sufi gerilimi doğuran sebepleri ortadan kaldırarak gevşer, yumuşar ve her yönden genişler. Hiç bir şey ona etki etmez. Her iki hâlde de şuurumsuzluk hâli görülür. Sonradan gelen hâller bunlara göre daha çok kuvvetlidirler. o derece ki, sufinin yüzü kılıç darbesiyle yarılrsa, onun bundan hiç bir şey hissetmediği kaydedilir.

"Bir hâlden diğerine geçerek yükselinen mânevî dünyalar mutasavvıflarca mülk, melekût ve ceberut olarak adlandırılır. Böylece, daha birinci makamdan itibaren, kendi huzuruna girmesini arzu ettiklerine bu müsaadeyi veren *Allah'a* doğru bir seyahat başlar. Bu duruma göre, insanın gayb âlemine doğru seyahati bir yerden bir başka yere maddeten geçiş olmayıp, aksine onun iç dünyasında bulunan gerçeklerin içindeki mânevî bir harekettir. Bu gerçekler, zihin üstü hissedilebilir ve akledilir

¹MT, s. 198.

dünyanın kavramlarına ait ürünlerdir. Böylece bilgi fenomeni ile, kâinat tamamen (mülk, ceberut ve melekût) insan ölçülerine göre küçülür, kendi sırasında insan ise, kalbi ve ruhuyla akla sığır. Böyle bir hâlde, insan aklıyla mülk ve melekût âlemlerinin bu ulvîlik içinde değişikliklerini görür. İşte böyle bir anda kendi öz büyüklüğü sebebiyle insanî varlığını unutan mutasavvıf 'ene'l-Hak' diye haykırabilir. Böyle bir durumda psikolojik bir fenomen, şuurun vasıtasız verilerinin konusu olduğu bir bilinç eylemi vardır; sarfedilen sözler bu eylemin yorumlanmasıdır.¹

"Tevacüd kulun istiabını, vecd kulun (aradığında) istiğrakını, vücud ise kulun (Tanrı'nın zatında) yok olmasını (istihlâkını) gerekli kılar. Kul tıpkı önce denizi gören, sonra gemiye binen ve arkasından da boğulan insan gibidir. Bu hâlin sırası şöyledir: Önce niyet (kasd), sonra gelme (vürud), sonra görme (şühud), sonra bulma (vücud) sonra da sönme, dinme (humud)dir. Dinme, bulma miktarınca olur. Bulanın (vücud sahibi) ayılma (sahv) ve yok olma (mahv)ı vardır. Onun ayılması, Hakk (c.c.) ile bekası, mahvı ise Hakk ile yok olmasıdır. Bu ikisi birbiri ardından daima gelir. Hakk ile ayılma galebe çaldığı vakit, kul Hakk ile hamle yapar ve O'nunla konuşur. Nitekim Peygamber (a.s.m.) (Tanrı'nın salât ve selâmı üzerine olsun) (bir) hadis-i kudsîsinde:

"Benimle duyar, benimle görür"

buyurmuştur².

"Peygamber (a.s.m.) de (Allahın salât ve selâmı üzerine olsun):

'Kalbimi bir perde bürür, hatta ben günde yetmiş defa Tanrı'dan mağfiret (örtmesini) dilerim'

dedi ki, burada Tanrı'dan mağfiret dileme, setri aramasıdır. Çünkü *gafr* da *setr*, *örtme* anlamındadır."

"Peygamber (a.s.m.) bu hadisi ile sanki hakikatin dayanılmaz saldırmaları (yani Tanrı'nın tecellileri) karşısında kalbinin örtünmesini istedi, zira yaratık Tanrı ile kalamaz (yok olur)."

Yine bir hadiste:

"Tanrı yüzünü açarsa, ululuğunun nurları her şeyi yakar"

buyurulmuştur³."

¹ a.e., s. 117.

² RK, s. 135-36.

³ RK, s. 152.

4.13.1.TASAVVUFÎ HÂLLER

4.13.1.1.Setr

Setr (gözleme, örtme)'in örtüsündeki halk, haslar ile daimî olarak *tecelli* içindedirler. Hadiste

"Tanrı bir şeye *tecelli* edince onu alçak gönüllü eder"

denilmiştir. Binaenaleyh *setr* sahibi, kendi şuhudunun sıfatı ile, *tecelli* sahibi ise, ebedî olarak kendi alçak gönüllülüğü ile sabittir¹.

4.13.1.2.Gaybet,

Gaybet kalbin içine gelen (*varid*) şey sebebiyle halkın hallerinden cereyan edeni bilmesinden kaybolmasıdır. Sonra sevabı düşünmekten veya cezayı hatırlamaktan bir *varid* sebebiyle kendi nefsinin ve başkasını duymaktan kaybolmasıdır. *Gaybet* derecesini aşıp bayılma hâline gelme *gayyettir*.

4.13.1.3.Huzur,

Huzur Hakk (c.c.) ile hazır olmadır. Şöyle ki, kul halktan kaybolunca Hak ile hazır olur. Hak ile hazır olması, Hakk'ı anmanın kalbini kaplaması ve dolayısıyla Hak ile hazır gibi olması manasınadır ve kulun kendini yüce *Rabb*inin huzurunda hissetmesidir.

Huzur sahibi kul, huzurundaki derecesi nisbetinde Cenab-ı Hakk'ın kendisine mahsus kıldığı manaların keşfine mazhar olur.

4.13.1.4.Sahv

Sahv (ayılma), *gaybet*ten sonra duymaya ve idrake kavuşmadır. *Sekr* ise, kuvvetli bir *varid* ile kaybolmadır (kendinden geçme). *Sekr* bir bakıma *gaybet*ten fazladır. Zira *sekr* sahibi, bazen sarhoşluğunda kendinden tamamen alınmadığı vakit, *bast* hâlinde bulunur ve bazen de *sekr* hâlinde kalbinden eşyanın hazır bulunması düşüncesi düşer.

4.13.1.5.Mahv

Mahv (yok olma), alışılan (mutad) sıfatların kaldırılması, *ishat* ise kulluk hükümlerinin yerleştirilmesidir. Kim yerilen hasletleri hallerinden uzaklaştırdı, onun yerine beğenilen fiil ve hâlleri getirdi ise, onda *mahv*

¹ a.e., s. 151.

ve isbat vardır.

Fakat aslında ikisi de Tanrı'nın kudretinden meydana gelmişlerdir. *Mahv*, Tanrı'nın kulundan gizlediği, *isbat* ise kulunda yaratıp gösterdiği şeyden ibarettir.

Bir adam *Şihliye* (Tanrı rahmet etsin):

"Sende ne var ki seni üzüntülü görüyorum. Sen Tanrı ile, Tanrı da seninle değil midir?" diye sordu. O da "Eğer ben onunla olsa idim, ben ben olurdum; halbuki ben O'nda mahv hâlindeyim"

dedi. Tamamiyle yok olmak (*mahk*) mahvın üstündedir¹.

"Bu, kimsenin nefsinin ve halkı isbat etmesi (bunların varlığını tanınması) ve fakat bütün bunların Hak (c.c.) ile kaim olduklarını görmesi cemdir."

"Halkı görmekten alıkonulması, kendi nefsinden koparılıp uzaklaştırılması ve hakikat sultanından (Tanrı'dan) gözükiip kendisini kaplayandan başka her şeyi duymaktan tamamiyle mahrum edilmesi ise cemül'-cem'dir. Böyle olunca, tefrika başkalarını Tanrı ile görmek; cemül'-cem ise tamamiyle yok olmakla hakikatlerin üstün geldiği sırada aziz ve celil olan Tanrı'dan başka şeyi duymak ve idrak etmekten fani olmaktır. Bu cemül'-cem mertebesinden sonra değerli bir hâl daha vardır ki, bu hâle *sufiler* ikinci fark derler. Bu hâl de kulun farzları vaktinde eda etmesi içindir²."

Sufi mistik sarhoşluktan sonra *manevî kanaati* bulur ve bu hâl benliğinin yok oluşuna kadar gider. Bu yok oluş *Allahta fani olma* ve *Allahta var olmaya* karşılıktır. Fena akıl, anlayış ve duygunun kaybedilmesi sonuçlarını doğurabilirse de, beka uluhiyet sıfatlarının sınırına yaklaştı³.

4.13.2.SEYR-İ SÜLÜKUN YEDİ MERTEBESİ

Tarikate intisaptan sonra *Hakka* (c.c.) kavuşmak için ruhu tasfiyeden ibaret olan *seyr ü sülûk*un bu yedi mertebesi *etvar-ı seh'a* veya *letaif-i seh'a* denir. Bu yedi sıfatın mukabilidir. Her latifede veya her mertebede *sultanî ruhun hayvanî ruha* galip gelmesi nisbetinde o lâtifenin (mertebe) karşılığına sahip olan salikte aşkın ve zikrin harareti ve de ilâhî feyzin nuruyla hâl zuhur eder. Son mertebede salike *nefy ü isbat* telkin olunur.

¹a.e., 144-150.

²a.e. s. 140.

³MT, s. 199.

4.13.2.1.Makam-ı Nefs

Makam-ı nefis (sadr): Kulun taati ile olur. Nefis çeşitli günahları işler. *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) yaklaşması ise acıma, re'fet ve merhamettir. Seyri, *seyr ilâllah* (Allah'a doğru seyr)'tir. *Seyr ilâllah*, nefisten ruhun son mertebesi olan gerçek vücut (*ufk-ı mübin*)'a doğru yönelmedir. Salik, mümkinat ilminden hareketle *vacibü'l-vücut* ilmini elde etmeye çalışır. Sonunda kesretten vahdete ulaşır ki buna *fenafillah* denir. *La mabude illâllah* (Allahtan başka ibadet edilecek yoktur)'un anlamı düşünülerek yapılan zikir esnasındaki makam sahibinin nefisine *emmare* derler. Ayet-i kerime'deki

"(Bununla beraber) nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis aşırı şekilde kötülüğü emrederi"

ifadesinden anlaşıldığına göre nefis, bu mertebede henüz yoğun bir zulmet hicabıyla örtülüdür. Zikri, *la ilâhe illâllah*; hâli, *havf* ve *rica*; âlemi *şehadet âlemidir*. Mürit bu zikir sırasında masiva ile olan ilgilerini kopararak ahlâkî olgunluğa ermeye çalışır.

4.13.2.2.Makam-ı Sadr

Makam-ı sadr (kalb): Nefsi isteklerden uzaklaştırmakla olur. *Hakkın* (c.c.) kuluna yaklaşması, hikmet ve ilhamlarla olur. Kul, arzuları uğruna riyazat ve mücahedatını hiçe indirir. Seyri, *seyr lillah* (Allah (c.c.) için seyr)'tir. Nefsi *nefs-i levvamedir*. Nefis

"Kendini kınayan (pişmanlık duyan) nefse yemin ederim (dirilip hesaba çekileceksiniz)²"

ayeti gereğince zulmet örtüsünden henüz kurtulamamış ve bulunduğu hâlden kurtulma çabası içindedir. Bu iki mertebedeki müptedi salik'te *havf* ve *reca* hâkimdir. İsm-i *Celâle* devam eden salikin zikri *la maksude illâllah* (Allahtan başka maksut yoktur); hâli, *kabz* ve *bast* (sıkılma ve ferahlama); âlemi *âlem-i berzah*tır. Salik bu makamda *ilme'l-yakin* derecesine sahiptir.

4.13.2.3.Makam-ı Ruh

Makam-ı ruh (aşk): Yari ağıyardan fark etmeyip dünya ve mafihayı bir sinek derecesinde bile görmez. Seyri, *seyr alâllah* (Allah üzerine seyr)'tir. Bu makam sahibine *nefs-i mülhime* derler.

¹12/Yusuf, 53.

²75/Kıyame,2.

"..... ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötükleri ilham edene yemin ederim ki.....1"

ayetinden anlaşılacağı üzere nefis, nur ile zulmet arasında hicaplarla örtülüdür ve bu ikisi arasında gidip gelmektedir. Bu mertebedeki salık-i mutavassıt (ortanca)'ta, *kabz* ve *bast* hâkimdir. Zikri, *huu* veya *La mahbube illâ Hu* (Allah'tan başka sevgili yok); hâli, *heybet* ve *her şeyi terk*; âlemi *âlem-i melekût*dur. Salık bu makamda *ayne'l-yakin* derecesine sahiptir. Artık keşf başlamıştır. Sülukun bu makamı *feth-i evveldir*. Salık yalnızlığa çekilip (uzlet) ibadetini artırmalıdır.

4.13.2.4.Makam-ı Sır

Makam-ı sır (daire-i Mansuriye): *Tecelli* ve *Hakkın* (c.c.) takarrübü sonucu keşiflerin tahakkuku ile olur. *Mansur Hazretlerinin berdar* oldukları makamdır. Bu makamda salık, insanlığını ehadiyet sıfatında yok edip, ilâhî sıfatlarla donanır. Bazısında beşeriyet tamamen yok olup, kudretullah zuhurundan *dava-yı ene'l-Hak* eder. Artık kâinat bir yere gelip men etse engelleyemez. Seyri, seyir *maallahtır*. *Maallah* seyrinde salık ikilik şüphesinden kurdulur, ehadiyet makamına ulaşır. Bu makam, *Kabe Kavseyi ev ednadır*. Nefsi *nefs-i mutmainnedir*. Bu makam nuraniyete yükselen *hicaplar makamıdır*. Ruh artık huzura kavuşmuş itminana ermiştir

"Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut,..2".

Zikri, *Hak* (c.c.) yani *la mevcude illallah* (Allah'tan başka varlık yok); hâli, bazen *sekr* (mestlik), bazen *sahv* (sarhoşluk); âlemi, *âlem-i ceberuttur*. Salık bu makamda *feth-i mübin* denen ikinci keşfe kavuşur. Varlıkları hâl ile anlamaya çalışır. *Terk-i dünya*, *terk-i ukba*, *terk-i hestî*, *terk-i terk* sayesinde *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) aşyadaki tecellileri müşahade edilmeye başlanır.

4.13.2.5.Makam-ı Sırru's-sır

Makam-ı sırru's-sır (makam-ı hafi veya makam-ı cemi): Zatının Hz. *Rabbü'l-erhapta* yok olduğunu görür ve vücudunu *Hakkın* (c.c.) vücudunda mahv eder. Yani *muhip* (seven), *mahbup* (sevilen) ve *mahabbet* (sevgi) ancak bir *Zat-ı Vahid* olur, başka bir şey kalmaz. Bazı salikte *tecelli-i Zat* vuku bulur, derler. Aslında bu tecelli, zat-ı insaniyenin tecellisidir. Seyri, *seyr fi'llah* (Allahta seyr), âlem *âlem-i lâhutur*. Bu seyr *Hakkın* (c.c.)

¹91/Şems, 8.

²89/Fecr, 27.

sıfatıyla sıfatlanma ve onun ahlâkıyla ahlâklanarak beşerî sıfatlardan sıyrılıp ruh makamının son mertebesi olan *ufk-ı alâ'ya* erişmedir. Salık bu mertebede cezbe içindedir *ilm-i ledünü* keşfeder. Bu seyr, *beka billah* makamıdır. Nefsine *nefs-i raziye* denir. Nefis bu makamda hicapların incelendiğini ve kendisinin *Allaha* daha da yaklaştığını hisseder. ¹ Zikri, *Allah'tan başka mevcut, maksut, mahbup yok*; hâli, beşerî sıfatlardan uzaklaşıp *bekaya* yönelmedir.

Bu *Kur'an-ı Kerimin* hitabıdır.

"Ey emin ve tatmin olmuş (mutmain) nefis! Sen O'ndan, O da senden razı olduğu (raziyeten marziyye) hâlde dön Rabbinez"

Nefs-i natika bu mertebede kemâl derecesini kazanır.

Fena hâlindeki *salık-i mutavassıtın* duyu organları veriler hakkında yanılırlar, yani his ve idrak kaybolur. Oysa mahallî *sırru's-sır* olan bu makamda insanî nitelikler kaybolur. Bu *beka* hâlinin başlangıcıdır. İnsanî nitelikler yerini ilâhî niteliklere bırakır. İnsanın *Allah* düşüncesi tarafından psikolojik olarak emilmesi, kendini unutmasıdır. Gaye *Allahta* var olarak gerçek yaratılıştan yararlanmak ve bunun zevkini tatmak için insanî özelliklerden sıyrılmaktır³.

4.13.2.6.Makam-ı Ahfa

Makam-ı ahfa (kürsî): Salık bu makamda müşahade âlemine vasil olur ve hilâfet ita olunur. Bu makam hâl ve zevk ile algılanır, akıl ile bilinemez. Havassı *ahlâkullah* ile mütehallik olup, beşeriyeti terk ve *Hudanın* mahlûku ile sulhtur. Seyri *seyr ani'llah* (Allah'tan seyr)'tir. Salık bu seyrde mürşid derecesine yükselir. *uruc* (yükselme) seyri bu makamda *nüzul* (iniş)'a döner. Yani halkı irşad için *Haktan* (c.c.) halka dönüştür. *Vecd* ve *fakd*, *vuslat* ve *hicran*, *kurb* ve *bud* bu makamda anlaşılır. Dört, beş ve altıncı derecedeki insan-ı kâmil'de *heybet* ve *üns* hâkimdir. Nefsi *mardiyedir*⁴. Bu makamda hissedilir ve hissedilmeyen hiç bir perde kalmaz. Zikri, *ya Kayyum*; hâli, *temkin* ve *hayret*; âlemi, *âlem-i şehadettir*. Salık eşyanın gerçeğini bilir. Bu; *hakikat-i Muhammediye*, (a.s.m.) *latife-i Rabbaniye*, *sırr-ı a'zam*, *hudur*.

4.13.2.7.Makam-ı Hakayık-ı Mutlak

Makam-ı hakayık-ı mutlak (kâmile): Ehadiyet, *cem'ü'l-cem*, *ama'*, *yakin*,

¹89/Fecr, 28.

²89/Fecir, 28.

³MT, s. 159; TT, 186-187.

⁴89/Fecir, a. ayet.

hakke'l-yakin derecesidir. Diğerlerini şamildir. Küllî bir fena olmadır. Seyri, *seyr billah* (Allah ile seyr)'tır ve nefsi, *nefs-i safidir*. Nefsi kâmileddir.

"Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyecekler de."

Zikri, ya *Kahhar*; hâli, *beka*; âlemi *kesrette vahdet*, *vahdette kesret* tir. Bu makama geçebilmek için bizzat *Hakkın* (c.c.) cezbisi, kendine çekmesi gereklidir. Bu makamda salık, zat-ı cüz'î'nin *Vacibü'l-vücut* hazretlerinin zatında istihlâk ve fenasını müşahade kılıp, *sıfat-ı İlâhiye* ile bu makamda *beka* bulur. Ve salık bu makama değin gördüğünü görmez olur. Dili zikirden, gönlü fikirden uzak kalır. İlâhî aşk cuş ve *Rahbanî şevk*; huruş edip hakikî fena zahir ve beka tecellisi kadimî ıyan ve beşeriyet rüsumu, külliyyet ile mahv olurken nam ü nişan ondan kalkar. Menzillerin hepsini geçip (mesafe kavramı kalkar), nur-ı Hak ile *Hakkın* (c.c.) zatını görür ve *Hakkın* (c.c.) işitmesi ile *Hakkın* (c.c.) kelâmını işitip *insan-ı kâmil* olur. Bu makama erenler, *hakke'l-yakine* erip, her hâlinde *Allah* ile olur; ve *Allahtan* başkasını görmez. Bu makamda salık, *hilafet-i Hakkaniye* ile emrolunur. İbad-ı müminîni *Hak* (c.c.) yoluna irşat için beşeriyet ile âlem-i arza tenezzül emr olunur (İman edenlerin *Hakk* yoluna irşadı için insanlıkla yeryüzüne tenezzülü emr olunur). Bu hadise *seyr fi'l-eşyadır*. Yani mürşit makamındaki salikin gönlünden ilk makamda sildiği eşya ilmi bu mertebede yine gönlünde tezahür eder. Buna *telvin hade't-temkin* denir.²

4.13.13.SEYR Ü SÜLÜK

*Seyr*de iki yol vardır. Biri nefsin terbiye yoluyla *emmareden kâmileye* yükselmesi, diğeri ruhun tasfiyesidir. İkinci yol'da *kalb*, *ruh*, *sır*, *hafî*, *ahfa*; *fena* bulur. Bu sayede tecelliler belirir. Kalbin fenası *ilâhî fiillerin*, ruhun fenası *subutî sıfatların*, sırrın fenası *zâtî şununatın*, hafînin fenası *selbî sıfatların*, *ahfanın fenası* ilâhî olan *şan-ı camîin* tecellisine sebep olur.

Açıktan zikir yolunu seçen tarikatlar nefis terbiyesi yolunu telkin ederler.

Mürîr takvaya ve *riyazete* yönelir. Onun bu hâli *Hız. Peygamberi* (a.s.m.) rüyasında görünceye kadar istiğfar ve salât u selâmla devam eder. *Şeyh mürîdine* seyr'lerde yol gösterir ve ona *vird* ve *temrin* verir.

Maallah seyrinde salık *ehadiyete* (ayn-ı cem) yükselir. İkilik ortadan

¹10/Yunus, 62.

²DE, s. 27-31; KH, s. 92; TT, s. 187-189; T ve T (Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marifet Yayn. İst., 1964., 306+XXX s.), s. 192, 240; Mehmed KIRKINCI, *Ruh Nedir?*, s. 173-76.

kalkmıştır. Bu *kabe kavseyn ev edna* makamıdır. Zıtlıklar yok olur. Eğer bu hâl tam vuku bulmamışsa salık, *makam-ı kabe kavseyn*de kalmıştır. Şayet ikilik tamamen ortadan kalkmışsa salık artık *makam-ı ev ednaya* ulaşmıştır. Her iki makam birlikte *mecmaü'l-bahreyn* makamı olarak da anılır.

Dür-i eşkümler çehrem zeyn olupdur
Yüzüm san mecmaü'l-bahreyn olupdur

Mesihî

Erdim kaşın mir'âtına kim kâbe kavseyn ol durur
Vuslat şebinde gör beni ser tâ-kadem nûr olmuşam

Nesimî¹

Kâbe kavseyni tezekkürde ıyân
Garaz ol kaşı kemân idi hemân

Hakamî²

Anillah seyrinde *vahdet* ve *kesret* birleşmiştir. İnsan-ı kâmilin vazifesi, insanları uyarıp onları irşat etmektir.

Bütün bu seyirler veya manevi yolculuk, aslında *fark kable'l-cem* (birleşme öncesi ayrılık), *cem hade'l-fark* (ayrılık sonrası birleşme, *fark hade'l-cem* (birleşme sonrası ayrılık) diye özetlenebilir. Daha açıkçası bu; *Allaha* doğru seyir, *Allahta* seyir ve *Allahtan* seyir diyebileceğimiz üç seferden ibarettir.

Olgun nefsin yeri *ihfadır*; bu gizlilik ruhun bedene göre gizliliğine benzer. Bu nefis *beka* hâlinindedir; eğer *fena*, kınanmış sıfatların kaybedilmesi ise *beka*, değerli niteliklerin kazanılmasıdır. Bu *varoluş*, bir çeşit derunî birleştirme ve ahlâkî olduğu kadar da aklî, uzun ve ihlâslı bir çalışmayla etkilenen şuurun bütün elemanlarının güçlü bir tarzda birleşmesidir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretlerine (kuddise sırruhu) göre, "olgun insanın öğrendikleri bütün insanların öğrendiklerinin tümüdür. Apolejetik nitelendirme, en güzel sıfatların kazanmış olduğunun belirtilmesiyle devam eder. *Kahhar* ismiyle zikreden olgun insan, kâmilin iç saltanatı kemâle ermiş *mücade* tamamlanmıştır. Bu makamda *riyazat* yapmaya ihtiyaç kalmamıştır. Bütün davranışlarda ölçülülük hâkimdir."

Bu derecede *celâl* ve *cemal* hâkimdir. Bu makam zaten hâlifenindir. *Heybet* ve *Üns* rahat, huzur ve sevinç hâlleridir; *Celâl* ve *cemal* ise, pek

¹DŞS (İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ank. 1989, 554 s.), s. 270.

²a.y.

acaip ve garip, şaşılacak, fayda ve keramet verici hâllerdir. Bu son hâllerde kişi Allah için ve onun isteğiyle hareket eder¹.

"Yedinci makama yükselmiş bulunan nefs-i natika, bütün kemâli taşıdığı ve ruhî olgunluğa eriştiği için olgun nefis (nefs-i kâmile) olarak adlandırılır. Bu nefsin seyri Allah iledir (Billah); âlemi "kesrette vahdet ve vahdette kesret" âlemdir. Bu âlem konusunda İbrahim Hakkı, İbn Arabî ile aynı düşünceye sahiptir; İbn Arabî için bu âlem bilgi ve bilgisizliğin birbirine karıştığı bir âlemdir, bu karışıklığı aşabilmek için "insanın önce Bir'in çeşitli yönlerini giymiş olan eşyanın sembolizmini kavraması, onların geçici görünüşlerini gene onların ezeli 'ilk örnekleri' nde (Archetypes) manen hakkıyla yerine koyması gerekir."

İbrahim Hakkı, hazretleri böylece kâmil insanın kutup olabileceğini ve en güzel bir tarzda davranacağını söyler. Bu makamdaki olgun kişinin davranışları celâl ve cemal hâli içinde meydana gelir; celâl yarattığı sersemleştirir, yıldırım çarpmışa benzetirken cemal hiç bir eksiği kalmamak şartıyla onu tatmin eder. Şimdi o, Allahın yeryüzündeki hâlifesidir ve artık riyazete ihtiyacı yoktur².

"Fenada birçok mertebeler vardır. Bunlar fena-i ef'al, fena-i ahval, fena-i sıfat ve fena-i zatır. Her fena da kendine münasip olan bir bekayı takip eder. Fakat bu da dört seferden olan Allah'ın seyirinin nihayetine, hakikatin bekasına ve Allahu taâlâ'da seyretmenin başlangıcına ıtlak olunur. Çünkü Allahu taâlâyı seyretmek, tarikat yoluna girenin doğruluğu ile tamamen varlık sahasında alâkayı kesmekle nihayete erer. Allahu taâlâ'da seyretmek ise mutlak fenadan sonra kulun sözüün uzamasından ve pisliğinden ari olarak, ilâhî bir varlık ve Hakka lâyük bir zat olduğu zaman tahakkuk eder. Böylece o kendine gaybdan ihsan edilen bir armağan ile muttasıf, ilâhî vasıflarla ahlâklı, yüce kalplere mülâki ve ulvî makamlara yükselmiş olur."

"Ebu Ali Cürcanî'den (kuddise sirruh) nakledildi ki: Veli, Hakkı müşahade etmede kendi hâlinde fani olan kimsedir. Ona kendi hâlinde haber vermek ve Hak'tan başkasında karar kılmak yoktur³."

"Sufiler, fena sözü ile yerinen sıfatların düşmesini, beka ile de kendisi ile övülen sıfatların kalmasını kast ederler.

Kim şeriat dili ile yerinen fiillerini terk ederse, onun için şehvetlerinden fani oldu denilir. Şehvetlerinden fani olunca, niyeti ve ibadetteki

samimiyeti ile baki olur. Kim kalbi ile dünyaya sırtını çevirdi ise, onun için dünyayı istemekten fani oldu denir; dünyayı istemekten fani olunca da doğruluğu ile baki kalır. Kim kötü huylarından kurtulursa, kalbinden kıskanmayı, bir kimseye karşı kin beslemeyi, cimriliği ve hırsı, kibir ve hiddeti ve kalbin ruunetinden bu gibilerini kovsa, o kimse için kötü huylardan fani oldu denir; kötü huyundan fani olunca da fütüvet ve doğruluk ile kalır. Kim, hükümlerin tasarruflarında kudretin akışını görürse, onun için halktan gelen hadiseleri hesaba katmaktan fani oldu denir. Başkalarından gelen tesirleri düşünüp kurmaktan fani olunca da, Hakk'ın sıfatları ile baki olur. Başkalarından ne bir ayn, ne bir iz, ne bir çizgi ve ne de bir artık göremeyecek kadar hakikat sultanının kendisini kapladığı (kendisine tecelli ettiği) kimse için halktan fani, Hak ile baki oldu denilir. Kulun yerinen fiillerinden yok olması (onlardan kurtulması) ile olur. Kendi nefsinden ve halktan fani olması, halkı ve nefsinin duymasının kaybolması ile mümkündür, fakat ne halktan ve ne de nefsinden haberi vardır ve onları hiç duymaz. Halbuki nefsi de halkta mevcuttur, fakat kendi nefsinden ve halktan habersizdir, kendi nefsinin ve halkı da duymaz.

Cehaletinden fani olan ilmi ile baki olur, şehvetinden fani olan inabetiyle, dünya isteğinden fani olan zühdü, arzusundan fani olan Hakk'ın iradeti ile baki olur. Bu kimse bütün sıfatlarında böylece olur. Kul yukarıda zikredilen şeylerle kendi nefsinden fani olunca fenâsından fani olduğunu görmeyi de aşar¹."

Hadis-i şerifte

"Yeryüzünde yürüyen ölü görmek isteyen, Ebu Kuhafenin oğluna (Ebu Bekire) baksın!"

buyuruluyor. Bu fenadır. Çünkü yine başka bir hadis-i şerifte de şöyle buyrulur:

"Ebu Bekr'in imanı ümmetimin imanı ile tartılsa hepsinden ağır gelir²."

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre tecelli-i nur-ı ilâhî ile insan, varlığının dünya ile ilgili olan kısımlarından uzaklaşır, yani masîva ve alaik kaydından kurtulur, eneyi mahv eder, varlığının nuranî yönü olan Allah (c.c.) nurunun üflendiği ruh'u fark eder. Allahın varlığını bütün benliğinde hisseder. Hak taâlânın (c.c.) uluhiyyeti baki kalmak şartıyla onun sşip bulunduğu kudret ve yüceliklerin sınırına kadar yükselir. Bu yücelme ne

¹MT, s. 145.

²a.e., s. 164.

³NÜ, s. 25.

¹KK, s. 141-43.

²GÜLER, Ali, a.g. yazısı.

kadar güçlü olursa tevhit ve birlik de o kadar kuvvetli olur. Böylece kul terk-i taalluk ederek kendi ef'al, sıfat ve zatını *Hak taallânın* (c.c.) ef'al, sıfat ve zatında yok ederek *fenafillaha* erer. Bundan bir mertebe daha ileride ruhuyla ilâhî varlığı varlık, ilâhî ahlâkı ahlâk edinme ve mutlak bir fanilikle ilâhî varlıkta ebedî olmadır. Bu da *bekabillahir*tır.

Ettik o kadar ref'-i taayyün ki Neşâtî

Âyîne-i pür-tâh-ı mücellâda nihânuz

Neşâtî

Merhûm Edirne şeyhi Neşâtî diyor ki: Biz

Sâf aynalarda sırroluruz öyle gaibiz

Yahya Kemal

Hak cihâna doludur kimseler Hakk'ı bilmez

Kendinden istesene Ol senden ayrı olmaz¹

Hadis-i şerifte

“Benim Allah ile öyle vaktim olur ki, ne bir mukarreb melek, ne de gönderilmiş bir nebi öyle bir yakınlığı elde edebilir.”

buyurulur.

Fena ve *beka* hâli dünya hayatı ile ilgili idrakin ortadan kalkmasıdır. Sufi *cemalîn* (güzellik) etkisiyle vecd içinde kendinden geçer, âdeta ilâhî bir varlık hâline gelir. Dünya bağlarından kurtulur. Mısırlı kadınlar da benzer bir durumda *Hiz. Yusufun* (a.s.) güzelliği karşısında ne yaptıklarını unutmuşlardı.

“..(Züleyha) sonra da (gelen) kadınlardan her birinin (eline) bir bıçak verdi ve (Yûsuf'a seslenerek) 'çık karşılarna!' dedi. Onlar da Yûsuf'u görünce onu gözlerinde iyice büyüttüler de (şaşkınlıktan) ellerini kestiler ve, 'haşa Allah'ı tenzih ederiz, bu bir insan değil, ancak güzel-çekici bir melektir' dediler².”

İşte *fena* ve *beka* hâli ne yaptığını bilmeyecek derecede kendinden geçme hâlidir³.

Bu hâlde bulunanlardan bazıları diğerlerinden daha seçkin kabul edilir."Bunlar Hak dergâhının bekçileridir. Üç yüz kişidirler ki, bunlara *Ahyar* denir. Bunlardan kırk tanesine *Abdal*, dört tanesine *Evtad* (asıl,

¹RTT, s. 124-25; DE, s. 23; BT (Yaşar Nuri ÖZTÜRK, Büyük Tarikatler, Hürriyet Ofset, İst. 1986, 64 s.) s. 38.

²12/Yusuf, 31.

³MT, s. 197.

reis), üç tanesine *Nükaba* (nakipler, nezaretçiler) derler. Ayrıca bir kişi daha vardır ki buna da *Kuth* ve *Gavs* (önder ve reis) derler. Bunların hepsi birbirlerini tanırlar ve işlerinde birbirinin izinlerine muhtaçtırlar. Bu hususta da *Peygamber* (a.s.m.) haberleri ve ehl-i hakikatin doğru sözleri vardır¹.”

İbn Haldun, *kutup* ve onunla gelen diğer mertebelerin *İsmailiye* mezhebinden *tasavvufa* girmiş olduğunu ileri sürer.²

Abdal kutbunun vilâyeti altı tabakadır. *İbn-i Mes'udun* rivayet ettiği bir hadis-i Nebvî'de bize şöyle haber vermiştir:

“Şüphesiz Allah için üç yüz nefis (can) vardır. Onların kalbi *Hiz. Adem* üzerinedir. Onun için kırk nefis vardır ki, *Hiz. Musanın* kalbi üzeredir. *Hiz. Musaya* ait yedi nefis vardır ki, onların kalpleri *Hiz. İbrahim'in* kalbi üzeredir. *Hiz. İbrahime* ait beş nefis vardır ki, onların kalbi *Cebrail'in* kalbi üzeredir. *Cebrail'e* ait üç nefis vardır ki onların kalbi *Mikâil'in* kalbi üzeredir. Ona ait de bir nefis vardır ki, *İsrafil'in* kalbi üzeredir. O bir nefis öldüğünde Allahu taâlâ (c.c.) onun yerine o üçten birini bedel kılar ³”

“*Abdal* yedi kişidir Bu hususta ihtilâf vardır. Bu yedi şahıs *Kutup*, *İmaman*, *Evtad* mıdır? Yoksa bunlardan başka kimseler midir? Bunlara *Abdal* denilmesinin sebebi; bunlardan biri vefat ettiği zaman, kırklardan biri bunlara bedel olur (yerine geçer)..... *Nücebâ*: Sekiz kişidirler. Bunlar insanların ağırlıklarını taşımakla meşguldürler. *Nükaba*: On iki şahıstır. Bunlar nefsin sırlarına muttâlî'dirler. *Budelâ*: On iki şahıstır⁴.”

4.14.Sufiye

Şüphesiz ki sufiye amelde ehl-i sünnet ve cemaat mezhebindedir ve tamamen şeriat üzeredir. Ancak farklı olarak sufilerin tattığı haller ve zevkler vardır. Bu da üç grupta toplanabilir.

1.*Züht* ve *takva*: *Ahyar* yolu da denir.

2.*Tasfiye* ve *Mücadele Yolu*: *Ebrar* yolu da denir. *Riyazet* ve *mücadele*, yani *keşif* ve vicdan tasfiye yoludur.

¹NÜ, s.38; İTM, s. 233.

²İTM, s. 101.

³a.e., s. 40.

⁴a.e. s. 54.

3. Aşk ve Muhabbet Yolu: Şattar veya sâir yoludur. Aşk ve cüzbe yoludur. Sufi bu makamda

“Mâtu kable entemâtu (Ölmeden önce ölünüz)”

hadisi ile hallenen salık Allaha giden yolda mertebeler kat ederek seyr ve seyahatte bulunur. Fakat bu, hiç bir zaman tanrılaşmak anlamında değildir. Çünkü mahlûk mahlûktur, halık halıktır. Muhyiddin-i Arabî bu hususu son derece güzel bir şekilde açıklar.

“Kul için kulluğun hiç bir sonu yoktur ki biz onu elde edebilelim ve en sonra Rab olalım. Nasıl ki Rab için hiç bir sınır yoktur ki o en sonda kul ve mahlûk hâline gelsin. Zira Rab, Rab'dır ve sonsuz en sonudur. Kul ise en son değildir.”¹

Sufilerin seyr ü sülûka, ahlâk ve nefse dair yazdığı eserlere “muamele” kitapları, tevhit ve hakikate dair yazdıklarına ise “mukâşefe” kitapları denir.

Muameleye dair eser yazan bazı sufiler şunlardır: Haris el-Muhasibi, Ebu Muhammed Abdullah el Antakî, Ebu Abdullah Ahmed b. Asım el-Antakî, Haris b. Esed el-Muhasibî el-Basrî, Yahya b. Muaz el-Razi, Ebu Bekr b. Muhammed Osman b. el Fadl el-Tirmizî, Ebu Abdullah Muhammed

Tasavvuf vadisinde yazılan diğer önemli eserlerden bazılarını da sıralayalım:

Kelâbadî (385) Taarrufta tevhit, marifet, usul ve makamlardan bahseder.

Haris Muhasibî (243) Vesaya ve Riyaede nefis muhasebesi ve takvadan bahseder. Bu eserler Gazalîye kaynaklık etmiştir.

Rüveyym, Galat el-Vacidinde semadan bahseder.

Amr b. Osman Mekkî (297)'nin de çeşitli eserleri vardır. Sufiyyenin imamı sayılır.

Cüneyd, sufiyyenin seyyidi sayılır.

İbn Ata (309)'nın eseri Süllemîye kaynaklık etmiştir.

Ebu Talib el-Mekkî (386) Kut el-Kulubda sufiyyenin inceliklerini anlatır.

Eser Gazalînin İhya el-Ulumuna kaynaklık etmiştir.

Kuşeyrî (465) Risalede sufiyyenin hallerinden, mertebelerinden, makamlarından ve sufiye yolunun edepplerinden bahseder. Kuşeyri eserinde sufilerin ehl-i sünnet yolunda sapmadıkları da ısrarlıdır ve Şihabüddin Ebu Hafs el-Suhreverdî Risale-i Kuşeyrî Gazalîden ziyadesiyle istifade

¹TT, s. 179 v.d. (İbn Arabî, Fütuhât, c. 2; bab 135).

etmiştir.

(Şeyhülislam) İsmail el-Herevî (481) Menzilü's-Sairinde seyr ü sülûkun menzillerinden söz eder.

Bu vadide Sülemînin Tefsiri ünlüdür.

Ebu Nuaym, Hilyetü'l-Evliyada zahitlerden bahseder.

Hucvirî, Keşf el-Mahcubda kendi tasavvufî doktrininden bahseder.

Gazalî (505) İhya el Ulumda sufiye yolunun edebinden, zevk ve vecdinden bahseder. Gazalî eserinde Kuşeyrînin Risale ve Haris Muhasibînin Riayeyini birleştirmiştir.

İbn Arrabî, Füsusta vahdet-i vücüt nazariyesini anlatır.

Feridüddin İrakînin Lemeatı ve Caminin Levayihî Füsusun şerhi gibidir.¹

4.15. Tarikatın Faydaları

Tarikatlar, menfî cereyanları susturma yerine müritlerinin kalbî tatminlerini esas aldıkları için sınırlı bir çerçevede rol oynarlar. İman hakikatleri ise hedef olarak bütün kitleyi ilmin ışığında delillerle ikna etme yolunu seçer.²

İman hakikatlerinin kalbe yerleştirilmesi ilim ve delille olur.

Asrımızda felsefî dalâletler karşısında tarikat cereyanlarının galip gelmesi pek mümkün değilken iman hakikatleri yoluyla felsefeden gelen sapkınlıklar tamamen giderilir.³

Bediüzzaman tarikatın faydalarını şöyle sıralar:

Birincisi: Hedefinden şaşmamış bir tarikat, iman hakikatlerinin gelişmesine ve açıklık kazanmasına sebep olur.

İkincisi: Tarikat kalbe ait olan insanî lâtifeleri canlandırarak kişinin hakikî insan olmasını sağlar.

Üçüncüsü: Dünyadan, berzahta ve ahiret yolculuğunda yalnızlıktan kurtulmak, evham ve şüphelere karşı bir dayanak elde etmek için bir tarikat silsilesine giren mürit, bu yolda üstadını şaşmaz bir rehber görür ve kalbine gelen sapıklık ve şüpheleri bu sayede def eder.

¹TT, s. 175 vd.

²EL, s. I. 91-92.

³EL, s. I. 91.

Dördüncüsü: Safî tarikat vasıtasıyla imandaki marifettullahı ve marifetteki muhabbetullahın zevkini elde edip, kişinin dünyadaki mutlak yalnızlıktan kurtulmasını temin eder.

Beşincisi: İlâhî zikir yoluyla şeriatın yüklediği ince hakikatleri anlayarak ibadete zor değil, iştiaqla koşarak kulluğu zevke dönüştürür..

Altıncısı: Gerçek zevki, kedersiz lezzeti yakalamaya sebep olan tevekkül, teslim ve rızayı kazandırır.

Yedincisi: İhlâs vasıtasıyla gizli şirkten, riyadan ve özentiden kurtularak nefsi arındırır ve onu emmare ve enaniyetten kurtarır.

Sekizincisi: Zikir ve tefekkür ile güçlü niyetler, teveccüh ve huzura dönüşerek âdeti ibadete dünyevî işleri ahiret hayatında sünbül verecek bir çekirdeğe dönüştürür.

Dokuzuncusu: Seyr ü sülûk ve mücahade ile kişiyi manevî açıdan geliştirir, insanı, insan-ı kâmil sıfatına erdştirir, bu suretle şeriatın imanî ve amelî cihetleriyle müridi yüce makamlara uçurur ve ona ebedî saadeti kazandırır..¹

4.16.Vahdet-i Vücut

Bazı mutasavvıflara göre tek ve gerçek varlık Allah'tır. Kâinattaki her şey onun isim ve sıfatlarını tecellisi mahiyetindedir. Yani âlemde var olan yalnızca *vücut-ı mutlak*tir. Ezeli ve ebedî kudret onundur. Hiç bir şey gerçek ve bağımsız olarak varlık sahibi olamazlar. Buna göre sofiler

Lâ mevcûde illâ'llah: Allah'tan başka varlık yoktur düşüncesindedirler. Görünenler hayal ve gölgedir. Her şey onun *mazhar'ı, tecellîgahı*dır. O, her şeyde kendini kendine göstermiştir. Yokluk, onun varlığı için sadece bir aynadır.

İlk Sufilerde *vahdet-i vücut* fikri görülmez. Ebu Yezîd Bâyezîd-i Bistâmînin (ö. 874)

"Sübhani mâ a'zam şâñî: Kendimi tesbih ederim. 2"

"Beni kutlayın, şanımla ne yücedir! Cüppemin içinde Allah'tan başkası yoktur. 3"

¹M. s. 456-457.

²TA, XXX, 473.

³TDEA (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yayn.), c I, s 357.

gibi sözleri veya Hz. Muhammed'in (a.s.m.) gibi bir miraç iddiasında bulunması; Hz. Resulullahın (a.s.m.) *Miraç*tan sonra söylediği

"Benim bir zamanım olur ki Cenab-ı Hak'la beraber kalırım."

hadis-i şerifinin çok ilerisinde *Hallac-ı Mansur* (ö. 922)'un *Ene'l-Hak: Ben Hakk'ım* gibi sözler söylemesi İslâmiyetin yanlış anlaşılmasından korkan fakihler tarafından hoş karşılanmamıştır. Hatta *Mansur* yukarıda andığımız sözü sebebiyle parçalanarak idam edilmiştir. Aslında o, istisnasız her gün 500 veya 1000 rekat namaz kılacak kadar şeriata bağlı idi.

Nitekim *Muhyiddin-i Arabiye* göre de *Allah* bilgisi her türlü ilm'in üstünde, bilinecek tek hakikat'ti. Fakat onu bilmek ilimle değil *irfanla* mümkündü Hz *Allahu taâlâda* (c.c.) hadis-i şeriflerinde *Rabb* bilgisini *irfanla* ifade ediyordu. Yine *Muhyiddin-i Arabi* "*İlâhî haberleri getiren şeriat olmasaydı, kimse Allah'ı bilmezdi.*" diyerek her türlü dinî bilginin temelinde şeriat olması gerektiğini vurguluyordu. Çünkü hadis-i şerifte

"Bana uyun ki Allah da sizi sevsin"

buyrulur.

Hz. Muhammedden (a.s.m.) iki yüz elli, üç yüz sene sonra söylenen *"Ene'l-Hak: Ben Hakk'ım"* gibi sözler vuslat veya fütihat (*lutf-ı ilâhiye ulaşmak*) alâmetlerinden kabul edilmeye başlanmıştır.

Kur'an-ı Kerimde

"Şanıma and olsun ki, Allah, Meryem oğlu Mesih'in kendisidir diyenler *kâfir olmuşlardır. Halbuki Mesih* (onlara şöyle) *demisti. 'Ey İsrail oğulları! Benim ve sizin Rabbiniz Allah'a tapın! Doğrusu kim Allah'a ortak koşarsa, herhâlde Allah ona Cennet'i haram kılar, varıp eyleyeceği yer ise ateş* (Cehennem)*dir. Zâlimlerin hiç bir yardımcısı da yoktur.*"

"And olsun ki, Allah üç'ün (Üç İlâh'tan biridir. *Allah, İsa, Ruhü'l-kuds) üçüncüsüdür, diyenler de kâfir olmuşlardır. Halbuki bir ilâh'tan başka ilâh yoktur. Eğer dediklerinden vaz geçmezlerse, her hâlde onlardan küfre girenlere elem verici bir azap vardır. 1"*

"(İnkârcı putperestler yazmış sapıklar ise) Allah'a O'nun kullarından bir cüz' (çocuk) yakıştırdılar. Şüphesiz insan (genellikle), açıktan inkârcı ve çok nankördür. 2" (Putperestlerin melekleri dişiler sınıfına sokup, onları Allahın kızları sanmaları reddediliyor).

"Rahman'ın kulları olan melekleri, dişiler sınıfına soktular, onların

¹5/Maide, 72-73.

²43/Zuhruf, 15.

yaratılışında hazır mı bulundular? Onların şahitlikleri yazılacak ve sorguya çekileceklerdir. (Ayetle, cinsî özellikleri olmayan meleklerin dışı şeklinde tasvir ve tasavvuf edilmesinin hiç bir makul yanı olmadığına dikkat çekiliyor).¹

buyuruluyor. Hz. İsanın (a.s.) veya meleklerin Allaha nisbet edilmesini veya kullardan birini O'ndan bir parça sayılmasını müsamahayla karşılamayan Cenab-ı Hak, her şeye ulûhiyet izafe edenlere karşı elbette büyük bir azap hazırlayacaktır. Acaba "Kâinat Allah'ın yoğunlaşmış bir parçasıdır" diyenler (Allah'ı tanıyorlar mı? Hristiyanlar yalnızca Hz. İsayı (a.s.) Allah'ın bir cüzü sayarlar. Vahdet görüşünde olanların bazıları ise her şeyi O'ndan bir cüz kabul ederler. Gerçek tasavvuf elbette bundan daha başka bir şeydir.

"Gerçek tasavvuf, gerçek akidenin zevkine ermektir. Bunu aşarsa zındıklık olur. Tasavvuf olmaktan çıkar."

"Diyoruz ki, tam anlamadan ve sözün sahibine nisbetini tahkik etmeden küfür hükmünü vermede acele etmemek lâzımdır. 'Bu söz küfürdür. Sahibini Allah bilir' cümlesi yerinde kullanılırsa çok isabetli ve hikmetli bir şey olur."²

Vahdet-i Vücut nazariyatçıları, kelâmcılar ve diğer mutasavvıflardan farklı bir düşünce içerisinde oldukları.

Kelâmcılara göre "Aklına her ne gelirse, Allah ondan başkadır" ve âlem sonradan yaratılmıştır.

Tasavvufçulara göre ise "Aklına her ne gelirse, O, onun verasının (ötesinin) verasının verasıdır"³

4.16.1.VAHDET-I VÜCUT ve PANTÉISME

Bilgi iki şekilde elde edilebilir. Bunlardan biri, nazar ve istidlal yani akıl ve mantık yolu, diğeri riyazet ve mücahede yani keşf ve vicdan ya da tasfiye yoludur. Felsefeciler birinci yolu, tasavvufçular ise ikinci yolu seçmiştir. Fıkıh, tefsir ve hadisçiler ile kelâmcılar ise bu iki yola da bağlıdırlar. Ancak birincilerde nass, ikinciler de ise akıl ön plandadır. Tasavvuf ehli ve kelâmcılar şeriata bağlıdırlar. Kelâm ilmiyle uğraşanlar şeriata bağlı kalmazlarsa felsefe yoluna, mutasavvıflar şeriata bağlı

kalmazlarsa işrak yoluna sapmış olurlar.¹

Filozoflar Aristo ve özellikle Lavoisier (Lavoisier, Antoine Laurent 1743-1794) mantığı ile maddenin yaratılıp yok edilemediği, yalnızca değişime ve dönüşüme uğrayabileceği görüşünde idiler.

Bu takdirde Allah'ın kıdem ve ezeliliği âlem'e de izafe edilmiş olur.

Vahdet-i vücut nazariyatçıları kâinattaki her şeyde Hakkın (c.c.) vücudunu müşahade etme temayülündedirler. Fakat onları panteistlerden (panthéiste) ayıran husus, âlemin vücudunun sürekli olmayışındır. Âlem her an bir değişim, taayyünat içindedir. Her an başka başka tecellilere mazhar olur. Varlığı mümkündür ve Allah'ın varlığı ile kaimdir. Ona muhtaçtır. Allah ise vacibü'l-vücut'tur (varlığı gerekli) ve hiç bir şeye ihtiyacı olmayandır. Oysa panteistler, kâinatı Allah'ın (c.c.) tecellisi ve suduru olarak görürken kendilerini Plotine bağlarlar. Onlara göre âlem, mutlak olan Allah'ın kendini kâinata inkılâp ettirmesiyle yaratılmıştır.

Bu bizi Allah ve kâinatın değişik şekillerde olmasına rağmen her ikisinin tek bir cevher olduğu fikrine götürür. Yani âlem, mutlak fail gücün feyzanı ve tecellisi ile vücut bulduğundan aslen bir vücuda sahip değildir. Vahdet-i vücutçular, âlemin vücudunun sürekliliğini kabul etmezler. Çünkü âlem hâdistir (sonradan olma), cevher ve arazlarıyla sürekli değişim içindedir.²

Vahdet-i vücut meselesi özellikle Divan şairlerimiz tarafından sıkça işlenen bir konudur.

Âyine-i hilkatte hayâlât göründü
Ol nûr-ı Huda kullara hep zât göründü
Yoktur ki onun zâtını temsile yeter sât
Ondan dolayı âbde hayâlât göründü

Enis Behiç Koryürek, Varidat-ı Süleyman'dan

Ben bilmez idim gizli ıyân hep sen imişsin
Tenlerde ve cânlarda nihân sen imişsin
Senden bu cihân içre nişân ister idim ben
Âhır bunu bildim ki cihân hep sen imişsin
Nev'î

¹43/Zuhruf, 19.

²KH, XIII, XIV, XV.

³ŞÇY, s. 93.

¹TT, s. 179.

²TT, s. 207.

³ETEM, s. 100.

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledin
 Çeşm-i âşıkdan dönüp sonra temâşâ eyledin
 Hüsnünün aksin ruh-ı dil-berde peydâ eyledin
 Çeşm-i âşıkdan dönüp anı temâşâ eyledin

Aydınlı Rûşenî¹

Işk u mâşuk u âşık oldu yâr
 Leyse fî'd-dârî gayrahu deyyâr
 (Dünyada ondan başka kimse olmadı)

Sabûhî²

Tehâlûf sûretâ mânî degildür vahdet-i asla
 Olur bir şâhtan surh u sefid ü hâr ü gül peydâ
 Nâbî

Vücûd-ı mutlakın bahri ne mevci kim eder peydâ
 "Ene'l-Hak" sırrını söyler eger mahfî eger peydâ
 Bu bâgun kim hakikatte suyu bir bâghânı bir
 Velî olmuş hikmetinden nice yüz bin seçer peydâ
 Nazar kıl işbu âdemler, kimi zehr ü kimi şeker
 Acâibdür bir ağaçtan olur dürlü semer peydâ³

Usûlî

Bir zümre "O'dur Hâlık-ı Mutlak" dediler
 "Bir benzeri yoktur bu muhakkak" dediler
 Bir kerre görenlerse o Rabb-i Ezel'i
 Dil-mestî-i rûyetle "Ene'l-Hak" dediler

Yahya Kemal⁴

Cânlar cânını buldum bu cânım yagma olsun
 Assı ziyândan geçtim dükkânım yagma olsun
 İkilikden usandım birlik hânına kandım
 Dürd ü şarâbın içdim dermânım yagma olsun
 Yûnus ne hoş demişsin bal u şeker yemişsin
 Ballar balını buldum kovanım yagma olsun⁵

Yûnus Emre

¹a.e., s.98.

²a.e., s.98.

³TE, II, 128.

⁴a.e., II, 128.

⁵Yûnus Emre Divanı, s. 141

Aziz bin Muhammed en-Nesefîden nakil yapan Ferit Kamın ifadeleri bu konudaki en uzlaştıracı ve makul olanıdır.

"Ehl-i vahdet diyorlar ki: Vücut birdir, ziyade değildir. O da vücud-ı Huda'dır. Vücut-ı Huda'dan başka vücut yoktur; olması da mümkün değildir. Ehl-i vahdetten bazıları da şöyle söylüyorlar: Her ne kadar vücut birden ziyade değilse de; o vücudun zahiri ve batını vardır. Batını bir nurdur ki ruh-ı âlemdir. Âlem bu nur ile mal-a-maldır. Bu nurun haddi, gayeti yoktur. O bir bahr-ı bi-payandır. Hayat, ilim, irade, kudret bu nur ile kaimdir. Eşyanın görmesi, işitmesi, söylemesi, tasarrufu, hareketi bu nurun sayesinde. Belki her şey bu nurdan ibarettir. Eşyanın tabiatı, havassı, ef'ali bu nurdadır. Her ne kadar eşyanın esması ve sıfat ve ef'ali bu nurdan ise de bu nur birdir, ziyade değildir. Efrad ve mevcudatın kâffesi anın mezahiridir. Bu mezhahirin her biri bir deriçe (pencere) gibidir. Bu nurun sıfatı o deriçelerden zuhur etmiştir. Anın evveli, ahiri yoktur. Ana adem ve fena tari (ansızın görünen) olmaz. Yeni yeni deriçeler peyda olur. Eskiyip tekrar toprağa gider. Tekrar topraktan zuhur eder. Kendileri doğar, kendileri yaşar; kendileri ölür. Kemal-i zatîlerine vüsul (kavuşma) için şart-ı lâbüd (gerekli) hükmünde olan havas ve kuva (güçler) anlarda kendiliğinden mevcuttur.

Bu nur kendi kemalini, esma ve sıfatını kendi mezahirinde müşahade ettiği için anlara âşıktır. Bundan dolayı ruh-ı âdemî de kendi cisminde âşıktır. Zira cism-i âdemî ruh-ı âdemînin sıfatına mazhurdur. Ruh kendi cismini, kendi cisminde esmasını, sıfatını görür. Anın için: kendini bil, ta ki Cenab-ı Hakkı da bilesin denilmiştir. Şimdi malumun oldu ki kendini bilen ve ruh-ı âlem olan ancak bu nurdur. Efrad -ı mevcudat anın mezhahiridir.¹

Vahdet-i vücudcuların nazarında varlık tektir. Bu noktada kendi varlıklarını yok kabul ederler. Yani mevcudatın hakikî vücudundan başka bir vücudu olmadığını düşünürler. Bediüzzaman nefsin mana-yı ismi ile (nefsin kendine bakan yönüyle) fani ve yok olduğunu, mana-yı harfî (Cenab-ı Hakka bakan ciheti) ile Allahu taâlânın (c.c.) isimlerine ayinedarlık cihetiyle var olduğunu ifade eder. Yani kişisel varlığındaki hasenata güvenip kendini yaratandan gafil olsa, gerçekte yokluk karanlığı içerisinde boğulur. Fakat benliği bıraksa Cenab-ı Hakkın (c.c.) tecelli aynası olduğunu anlasa küllî bir varlık hükmüne girer.

كُلِّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

¹Ferit Kam. a.g.e., s.81-82.

ayeti buna işaret ediyor.

Bu merhalelerin sonucunda *vahdet-i vücud* ve *vahdet-i şuhut* görüşünde olanların

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ *lâ mevcude illâ hu*

لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ *lâ meşhude illâ hu*

düsturlarıyla varlık âlemini yok kabul etmeleri yerine, kişinin daimî huzuru elde etmek için kâinatın kendisine hizmet ettiğini değil, belki mevcudatın kişinin şahsında olan *esma-i ilâhiyenin* tecellilerine yöneldiğini ve buna hizmet ettiğini bilmesi gerekir. Kısaca öncekilere mukabil burda ortaya konulan husus şudur: Kâinat vardır. Onun hizmeti, teveccühü, gayesi bizzat insanın kendisine değil, insandaki ilâhî tecellileridir. Zaten meleklerin, *Ademe* (a.s.) secde etme emrine muhatap olmaları da bu yüzdendir.¹

İlk defa *Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabî* (kuddise sırruhu) (1165-1240) tarafından sistemleştirilen *Vahdet-i Vücut* (tek varlık) nazariyesine göre mahlûkatın varlığı, yaratanın varlığından başka bir şey değildir. Varlıkların fani görünüşleri denizdeki dalgalar veya kabarcıklar gibidir. Bunlar denizin aslından farklı değildirler. Yahut aynalarla dolu odadaki bir şahsın hareketlerinin sonsuz görüntü vermesi gibidir. Asıl vücut ve hareket tek olduğu hâlde bunun tezahürü ve tecellisi binlercedir. Görüntülerin hiç birinin tek başına varlığı söz konusu değildir. İşte bu şekilde varlıkların her an var olup yok olması, görüntüleri altında dalgalar bir açıdan da yaratılanların *Allahın* varlığının şiddeti yanında görünmez hâle geldiğini ileri sürer.

Mutasavvıfların bir kısmı görüşlerini ayetlerle doğrulamaya çalışırlar.

"Yerin üstündeki her şey fanidir (Yeryüzünde bulunan canlı cansız her şey ölmeye, yok olmaya mahkûmdur. Her şeyin bir başlangıcı, bir de sonu vardır. Bu, ilâhî sünnetlerden biridir. Her doğan ölür, her yeni eskir; her yükselişin bir düşüşü, her çıkışın bir inişi vardır.) Çok yüce azamet ve iyilik sahibi Rabbin zatı bakidir.²"

"Göklerdeki ve yerdeki kimseler hep O'ndan ister; O, her gün (her dem) bir işte, bir tecellidedir (Allah, öncesiz ve sınırsızdır. Kudreti bütün kâinatı kapsayıp kuşatmıştır. Tecellileri devamlıdır ve sonsuzdur. Bu

manayla, O, her an bir işte, bir başka tecellidedir. Cennet'teki dekorların sık sık değiştirilmesi de bu tecellilerin bir tezahürü kabul edilmiştir.)¹"

Vahdet-i vücud iki sebeple girilebilir. Birincisi: *Vahdet-i vücud* meşrebine iltihak edenler *Allahın* (c.c.) yaratıcılığının yüksek derecesini anlamadıkları, herşeye nüfuz eden kudret ve iradeyi tam olarak akıllarına yerleştiremedikleri için kendilerini, *herşey odur* veya *hayaldir* ya da *tezahüriyettir* veyahut *cilveler*dir demeye mecbur bilmişler. Bu sebep, aklın elinin gayet geniş ve yüksek olan *iman hakikatlerine* yetişmemesinden kaynaklanır.

İkinci sebep: Ayrılığı hiç istemeyen, ondan şiddetle kaçan, zevalden son derece nefret eden, kavuşmayı ruhu ve canı gibi seven, herşeyde *Allahın* yakınlığını arzulayan insanlar bu meşrebi kendilerine esas yapmışlardır. Bu sebep ise kalbin aşk noktasında son derece inkişaf ve genişlemesinden kaynaklanır.

Yok olmaktan kaçan insan ruhu, ebediyeti bütün varlığıyla arzu eder. Dolayısıyla herşeyde *Allahı* gören ve herşeyin o olduğunu tahayyül eden insan, dünyanın zeval perdesini yırtarak ona ebedî bir mana kazandırır. *Vahdet-i vücud* meşrebi, bir bakıma *Allahın* ezeli ve ebedî varlığında sonsuzluğu yakalama yoludur. Bu sebeple bu meşrepte gidenler tevhidin en yüksek derecesinde oldukları fikrini taşırlar. Oysa *iman hakikatlerini* içlerine tamamen sindirenler, *sahabe, müctehit imamları, asfiya Allahın* terbiye ediciliğini, yaratıcılığını, mekândan münezzeh olduğunu hem akıl, hem de kalpleriyle idrak ettiklerinden tevhidin en yüksek mertebesine ulaşmışlardır. Nasılki güneş, ışıyla hem en küçük bir cam kırığını hem de okyanusları aynı anda ışıklandırma gücüne sahipse, *Allah* da yarattığı en küçük şeyden en büyük sistemlere kadar her şeyde ilmi, iradesi ve kudretiyle tasarruf etme kudretine sahiptir.

Tarikat ehli ile *asfiya* makamındaki veliler arasındaki farkı gösterecek bir örnek verelim. Doğuya ve batıya bir anda uçabilecek, kuzeyden güneye ulaşabilecek kanatları olan yüz binler çeşit nakışlarla tezyin edilmiş, bir kanadında dahiyane sanatlar gösterilmiş olan gayet büyük ve ziynetli bir tavus kuşu farz edelim. Bu kuşu iki adam seyrediyor. Kuşun vaziyetine, heykeline ve her bir tüyündeki kudret nakışlarına bakan kişi dikkatli ve ince tefekkürü kısmen bırakarak onu gayet aşk ve şevk ile sever. Kuşun sonsuz güzelliğiyle kendinden geçerek aşka yapışır. Fakat her gün o sevimli nakışların değiştiğini, başkalaştığını, kaybolduğunu ve yok

¹M, s. 458-465; MM, s. 207-209; S, s. 476-79.

²Yunus Emre Divanı, s. 223.

¹55/Rahman, 29.

olduğunu görünce hakikî tekliği, onu yapanın terbiye ediciliğini aklına sığdırmadığı için tavustaki ruhun, çok yüksek ve çok mükemmel olduğunu var sayarak onu yapanın onun içinde veya o'nun O olduğunu düşünür. Tavustaki ustanın her dakika başka bir nakış ve ayrı bir güzellikle bir cilve gösterdiğini söyler. Diğer adam ise tavustaki yüksek meziyetin, harikulâde süslemelerin kesinlikle bir irade, ihtiyar ve kasıt gerektirdiğini söyler. Kuşun mahiyeti güzeldir, fakat onun mahiyeti bu işleri yapamaz. Sanatkâr ile sanat hiçbir zaman bir olamaz. Tavusun ruhu güzel ve yüksek olmasına rağmen hiçbir zaman mucit ve tasarruf eden değil, belki bu ustanın cilvelerine bir ayna olduğunu düşünür. Bu yaldızlı kitabı yazan kâtibin, kitabın içinde olması imkânsızdır, der.

İşte mektubu kâtip zanneden veya kâtibi mektup içinde tahayyül eden ya da mektubu hayal diye kabullenene elbette aklını, aşkın perdesinde saklamış ve hakikati görememiştir. Bilmek gerekir ki kâinat defteri olsa olsa lâyıkıyla kâtibinin kalemi ucuyla alâkadardır veya o kalemin ucunun kâinat mektubu ile sadece teması vardır. O mektup ancak ve ancak halıkının yaldızlı bir sanatıdır.

Mecazîden hakikî aşka geçen aşık mahbubunun yok olmasına tahammül edemeyeceğinden ona bir ebediyet kazandırmak isteyerek onu gerçek mahbubun bir cemal aynası kabul eder ve bir hakikate yapışır. Aynı şekilde dünya aşkını gerçek aşka dönüştüren aşık firak ve zevallerle, değişkenlik arz eden dünyaya ebediyet kazandırmak için vahdet-i vücud meşrebine sığınır. Bu mertebe Muhyiddin-i Arabî (kuddise sirruhu) gibi zatlara zevkli ve nuranî bir kapı açarken bu hâli kendine sığdıramayanları maddiyata girme, esbapta boğulma, vartalara düşme tehlikesi içine atar. “Vahdet-i şuhut ise zararsızdır. Ehl-i sahvin de, yüksek bir mertebesidir.”¹

“Vahdet-i vücud’tan bahseden; fikren seradan (yeryüzü) Süreyya’ya çıkarak, kâinatı arkasında bırakıp nazarını Arş-ı Alâya diken, istiğrakî bir surette kâinatı madum (ölü) sayıp herşeyi doğrudan doğruya kuvvet-i iman ile Vahid-i Ehad’dan görebilir. Yoksa, kâinatın arkasında durup kâinata bakan ve önündeki esbabı gören ve ferşten nazar eden, elbette esbap içinde boğulup, tabiat bataklığına düşmek ihtimali var. Fikren Arş’a çıkan Celâleddin-i Rumî gibi diyebilir: “Kulağını aç! Herkesten işittiğin sözleri, fıtrî fonograflar gibi Cenab-ı Haktan (c.c.) işitebilirsin.” Yoksa, Celâleddin gibi, bu derece yükseğe çıkamayan ve ferşten (yeryüzü) Arş’a kadar mevcudatı ayine şeklinde görmeyen adama,

“kulak ver, herkesten kelâmullahı işitirsin.” desen, manen Arş’tan ferşe sukut eder gibi, hilâf-ı hakikat tasavvurat-ı batılaya giriftar olursun!..¹”

Vahdet-i vücud Allahın birliğini bütün zerreleriyle hissedecek bir cezbe hâline girmektir. Bizim anlayamayacağımız derin bir zevk hâlidir. Bu istiğrak hâlinin aşamalarını şöyle sıralayabiliriz: Kâinattaki müessir kuvvetin tekliği (vahdet-i kudret), idarenin tekliği (vahdet-i idare) müşahade edilenin tekliği (vahdet-i şuhut), varlığın tekliği (vahdet-i vücud).

Sebepler perdesinden kurtulanlar nazarlarını vacibü'l-vücud’a çevirerek mümkinat dairesinden çıkıp yalnız bir tek varlığı, belki varlığın tekliğini (vücud-mevcut) görmüşlerdir. Vahdet-i vücud ehlinin kastettikleri ile maddeci hükema (hikmet sahipleri, felsefeciler) ve zayıf itikatlıların anladıkları, birbirinden farklıdır.

Birinciler Allah hesabına kâinatı inkâr ederken ikinciler bakışlarını yalnızca maddeye yöneltmeleri sebebiyle ulûhiyeti idrakten aciz kalıp, herşeyi maddede görmek veya uluhiyeti madde ile sınırlamak, hatta kâinat hesabına ulûhiyeti inkâr etmek derecesine varmışlardır.

Birinciler vahdet-i vücudu ve vahdet-i şuhudu idrak ederken, ikinciler vahdet-i mevcut (herşeyin birşey olması) anlayışı içinde boğulurlar. Birincilerin mesleği zevkî, ikincilerin nazarîdir. Birinciler öncelikle Hakka ve buna tabi mahlûkata, ikinciler ise öncelikle ve bizzat halka bakarlar. “Birinciler Huda-peresttir (Allah’ı sever), ikinciler hod-peresttirler (kendisini sever).”

Güneşe tutulan aynadaki güneşçiğe bakarak; birinciler “Güneş aynamdadır”, İkinciler “Aynam güneştir” iddiasında bulunurlar. Yani birinciler kendini ve kâinatı tecelli yeri, ikinciler ise kendilerini ve kâinatı bütünü bir cüzü olarak görürler.²

Vahdet-i şuhudun meşrebi fark (halkı görmek) ve sahv (salikin cezbe hâlinde çıkıp kendine gelmesi), vahdet-i vücudun meşrebi mahv (kulun Allah’ın fiillerinde kendini tanıması) ve sekir (kulun cemal tecellisi ile kendinden geçmesi)’dir.³

¹L, s. 273

²MN, s. 256-257

³MN, s. 257.

¹B (Bediüzzaman Said Nursî, Barla Lâhikası, Envâr Neşriyat, İst. 1991, 384 s.), s. 264-67.

4.16.2.DEVİR NAZARİYESİ

İnsan-ı kâmil mertebesi ile muhabbetullahı elde eden ve fani vücuda karşı sevgisini kaybeden ermiş insan, cisimler âleminden sıyrılıp ilâhî âleme yönelir. Buna kavs-i uruc denir.

Yukarıda bahsettiğimiz *kavs-i nüzul* (iniş kavsi) ile bu *kavs-i uruc* (yükselme eğrisi) *tasavvufta devir* anlayışını doğurmuştur. Bu meseleyi biraz açalım.

Tecelli ve südür (görünme ve ortaya çıkma) ile ilâhî nur, sonsuz feyz ve vahdet mertebesinde vücuda bürünme emrini alır. Bu, *Allah* (c.c.) nuru üflenmiş ruh, *A'yan-ı sâbite* de dediğimiz ilâhî isim ve sıfat mertebesine, *Âlem-i ceberuta* oradan cisimlerin şekil ve güzellikleriyle ruhların şeffaf güzelliklerini kendinde toplayan *Âlem-i melekûta* veya *Âlem-i misale* buradan dokuz göklere, *cemadat* (cansız varlıklar) a yani *Âlem-i anasır* (*Anasır-ı erbaa: Ateş, hava, su, toprak*) a ve nihayet *Âlem-i mevalid* (*Mevalid-i selâse: Nebat, hayvan, insan*) de sırasıyla önce *bitki, hayvan* ve *insanda* seyir ederek *insan-ı kâmile* gelir. İşte bu iniş *Mebde* (başlangıç), *Kavs-i nüzul* (iniş eğrisi), *Seyr-i nüzul* (iniş eğrisi)'dür. Bu mertebede asıl hakikatinden haberdar olan insan "*Minhu bede' el-umru ve ileyhi ye'ûd: İş ondan başladı, sonu ona dönecek*" sırrı gereği aslına kavuşma ihtiyacı duyar. Bundan sonra *Allaha* yükseliş kavsi başlar. Bu *Meâd* (dönülecek yer, son, ahiret), *Kavs-i Uruc* (yükselme eğrisi) *Seyr-i uruc* (yükselme yolu), *Kavs-i rücu* (dönüş kavsi), *Kavs-i suud* (yükselme böylece bir daireyi tamamlayarak ilk çıktığı noktaya gelir¹.

Edebiyatımızda bu meseleyi anlatan *Devriyeler* yazılmıştır. Bunlardan biri de *Yunusundur*.

Ol kadir-i kün feyekûn lutf idici Rahman benem
Kesmedin rızkını viren cümlelere sultân benem
Nutfeden âdem yaratan yumurtadan kuş düreden
Kudret dilünü söyleyen zikr eyleyen sübhân benem
Kimini zâhid eyleyen kimini fâsık eyleyen
Ayıblarımı örtücü ol delîl ü bürhân benem
Bir kulına atlar virüp avrat u mal çiftler virüp
Hem yok birinün bir pulu ol Rahîm ü Rahmân benem
Benem ehed benem beka ol kadir-i Hay-mutlak'a
Hızır olan yarın sakka anı kılan gurân benem

¹DE, s. 34; RTET., s. 123, 124; MT, 50; ETEM, 102-106.

Dört dürlü nesneden hâsıl bilün benemüşde delîl
Odıla su toprak u yil;bünyâd kılan Yezdân benem
Ete deri sünlük çatan ten perdelerini dutan
Kudret işüm çokdur benüm hem zâhir ü ayân benem
Hem bâtinam hem zâhirem hem evvelem hem âhıram
Hem ben ol'am hem ol ben'em hem ol kerîm ü han benem
Yokdur arada tercemân andagı iş bana ayân
Oldur bana viren lizân ol denize ummân benem
Bu yiri gök'i yaradan bu arş;u kürsi;durduran
Bin bir adı vardur Yûnus ol sâhib-i Kur'an;benem¹

4.16.3.HULÛLİYE

Yukarıdaki görüşlerden hareketle bazı kimseler, mevcudatı bu tecellinin tezahürü olarak görür ve mutlak varlık olan *Allahtan* (c.c.) başka bir şeyin varlığını kabul etmezler. Hatta daha ileri bir safhada mahlûkata ilâhlık izafe ederler. Ayrıca bir de *hulûl* nazariyesi vardır ki bunda ilâhî varlığın bir nesneye girdiği ve böylece o şahıs ve nesneye ilâhlık isnat edildiği görülür.

Buna göre böylesi bir sırta veya hakikate mazhar olanlardan ibadet sakıt olur. Onlar

*"Rabbini hamd ile an, secde edenlerden ol ve sana yakın (ölüm) gelinceye kadar Rabbine kulluk et."*²

ayetine dayanarak yakinin hasıl olduğu ve ibadete gerçek kalmadığı inancına saparlar. Bu ise zamandan ve mekândan münezze ve müberra olan *zat-ı akdes*e zaman ve mekân izafe etmek olur ki tamamen küfür ve şirkten başka bir şey değildir. Gerçek ise *Cenab-ı Hakkın* isim ve sıfatlarıyla mevcudatta tecelli ettiği. Hiç hatırlamazlar ki her hâlde yakine en ziyade mazhar olan *H. Muhammed* (a.s.m.) ayakları şişinceye kadar namaz kılardı da kendinden ibadetlerin sakıt olabileceğini hatırlıyorduk.

Ayrıca *Allahın* zatından başka bir varlığın kabulü *vahdet-i vücud* nazariyesine ters düşer. Aynadaki hayalin asıl varlıkla birleşmesi nasıl imkânsızsa *hulûlün* vuku bulması yani *yoklukla varlığın* aynı olması da

¹ETEM, s. 105 (Yunus Emre, Risâlat al Nushiyya ve Divan, Abdülbaki GÖLPINARLI, Önsöz-Lugat-Açıklama, İst., Sulhî Garan Matb. Koll. Şti., 1965, LIII-310 s.-210v., 8°, s. 179-180).

²İst. Hier. 98, 99

mümkün değildir. *Hulûl* nazariyesinde putperestliğin ve Hristiyanlığın tesiri görülür¹.

Kökü *Hallac-ı Mansura* dayandırılan *Hallaciye* dediğimiz nazariye *hulûl* esasını öngörür. Bunda ayrıca *Hakikat-ı Muhammedînin* (a.s.m.) (*Nur-ı Muhammedî*) ezeli oluşu ve dinlerin birliği de öne sürülür. Halbuki “*Cenab-ı Hakın ilk yarattığı, benim nurumdur*” hadis-i şerifi açık seçik bir şekilde Hz. Peygamberin de hadis, yani sonradan yaratıldığını göstermektedir.

Buna göre insan ilâhî bir varlıktır. *Cenab-ı Hak* (c.c.) insanı yarattıktan sonra melekleri ona secde ettirir. Bu yüzden *Allaha* (c.c.) kullukla kendini tanıyan ve nefsini yenen insan ilâhî dostluğa erer. Daha sonra merhale kat ederek benlik'ten kurtulur. O zaman aynen Hz. *İsa* (a.s.) da olduğu gibi ilâhî nur onun ruhuna üflenir, yani *hulûl* eder. İnsan böylece ilâhî bir makama erişir. Bu dereceye ulaşan için ilâhî sırlar açılır. Her şey onun emrine girer.

Hallac-ı Mansura göre bütün dinler, bir ağacın dalları gibi temelde birleşir ve aynı gerçeği dile getirir. İnsanların değişik dinlerde olması kendi istekleriyle değil, *Allahın* (c.c.) takdiriyle olmuştur. Öyleyse hiç bir dinin yanlış olduğu öne sürülemez².

Hulûl hâdisesi fani vücuttaki insanlık unsurunun ilâhî zatı gasbı gibi bir çelişki doğurur ki bu hem imkânsız, hem de küfürdür³. İnsan dinini kendi iradesiyle seçmediği için bütün dinlerin eşit tutulması meselesi ise hem *Allahu taâlânın* (c.c.) ihsanı olan *cüz'î iradeyi* hiçe saymak, hem de

“Biz seni ancak âlemlere, bir rahmet olarak gönderdik⁴”

ayet-i kerimesinin anlamına ters düşmek olur. *Kur'an-ı Kerim*de

“Allah her kişiyi ancak gücünün yeteceğiyle mükellef tutar; herkesin kazandığı (iyilik ve hayr) kendi yararınadır; yüklendiği (kötülük ve vebâl) ise kendi zararınadır. Ey Rabbimiz! Unutacak ya da yanılacak olursak bizi sorumlu tutma!.... (Sahih hadisler unutma ve yanılma sebebiyle kulların hesaba çekilmeyeceğini ifade eder.)⁵”

“İşte bu peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık, onlardan Allah'ın kendileriyle konuştuğu kimseler vardır ve bir kısmının da dereceleri

¹TE, II, 135.

²AB, VIII, 188.

³İA (İslâm Ansiklopedisi), I, 28.

⁴21/Enbiya, 107.

⁵2/Bakara, 286.

yükseltmiştir..... (Biz inananlar olarak peygamberler arasında bir fark gözetmez 'Falan peygamber filan peygamberden daha üstündür, ya da daha hayırlıdır' demeyiz. Her biri irşad ve tebliğ ölçüsüne göre derece alır.)¹”

4.16.4. VAHDET-I VÜCUDU BENİMSEYENLERİN DÜŞEBİLECEKLERİ TEHLİKELER

Bediüzzaman vahdet-i vücuda giriş sebeplerinden birini şöyle ifade eder: “*Firaki hiç istemeyen ve firaktan şiddetle kaçan ve ayrılıktan titreyen ve bu'diyetten cehenem gibi korkan ve zevalden gayet derecede nefret eden ve visali ruhu ve canı gibi seven ve kurbiyeti cennet gibi, hadsiz bir iştiaak ile arzulayan (aşk sıfatı) her şeydeki akrebiyet-i İlâhiyenin bir cilvesine yapışmakla firak ve bu'diyeti hiçe sayıp, lika ve visali daimî zannederek,*

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ *Lâ mevcude illâ hu*

diye, aşkın sekriyle ve o şevk-i beka ve lika ve visalin muktezasıyla, gayet zevkli bir meşreb-i hâli, (vahdetü'l-vücudda) bulunduğunu tasavvur ederek, müthiş firaklardan kurtulmak için, o (vahdetü'l-vücut) meselesini melce ittihaz etmişler.²”

Yine *Bediüzzaman* teşbih ve temsiller havastan avamın, ilimden cehlin eline düşünce hakikat kabul edilebileceğinden şu zamanda *Muhyiddin Arabî* hazretlerinin sistemleştirdiği vahdet-i vücut nazariyesini halka telkin etmenin zararı olduğu görüşündedir.

Bu zararlardan ilki *Cenab-ı Hak* (c.c.) hesabına kâinatı inkâr etme fikrinin halkın ve madde-perestlerin elinde kâinat hesabına *Allahı* inkâr etme şekline dönüşebilmesidir.

İkincisi: Tabiat fikrinin aşırı derecede rağbet bulduğu, benliğin ve bencilliğin yüksek tutulduğu şu zamanda masivayı reddedip ikiliği ortadan kaldırma fikrini ileri sürmek, her şeyde kendine hisse biçen, hatta kendini bazı noktalarda mabut telâkki eden bazı *emmare nefisleri* iyice şımartması ve onların benlik duygusunu iyice artırmasıdır.

Üçüncüsü: *Cenab-ı Hak* (c.c.) tagayyur, tebeddül, tecezzi, tehayyüz (yer tutma)'den mukaddes, münezzeh, müberra ve muallâ olduğu için halka vahdet-i vücudu telkin etmek *Zat-ı zül'-celâlin* şanına uygun düşmeyen

¹2/Bakara, 253.

²BL, s. 264.

tasavvurlara sebep olabilmektedir. Bu durum en kötü şeylere bile ilâhlık vasfı verilmesine sebep olur.¹

Tarikat ehli, nefs-i emmareyi terbiye etmek için kendini şeyhinde fena eder. Fenafişşeyh denilen bu makamdan sonra fenafirresul ve fenafillah makamlarına varılabilir.

Hadis-i kudsîde

إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ

(Biz insanı Rahman suretinde yarattık)

buyurulmaktadır. *Hakikat ehli* olmayan bazı kimseler hadis-i şerif'in sırrında olan manayı kavrayamayarak gerçek dışı tasavvurlara girmişler. Hatta insanın manevî simasına *Rahman*'ın sureti nazarıyla bakmışlar. Oysa kastedilen mana insanın *Cenab-ı Hak* (c.c.) *Rahman* ismini, en cami şekilde aksettirmesidir. Güneş'in bir aynada aksetmesi hâlinde "O ayna güneştir", denilebileceği gibi "İnsanda suret-i Rahman vardır" da denilebilir. İşte bu sırta binaen *vahdet-i vücud*, un ılımlı bir kısmı

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ *Lâ mevcude illâ hu*

demeyi tercih etmişlerdir.²

Tarikat ehli bazı kimseler içinde bulundukları *cezbe* ve *sekir* hâli sebebiyle bazen haddi tecavüz edebilirler. Böyleleri hem kendilerine hem de başkalarına zarar verebilirler. Kalbi henüz uyanmaya başlamış olan birisi kendinde velâyetin sırrından bir cüz hissettiğinde kendini *kutb-ı azam* telâkki edebilir. Bu yolda *makam-ı Hızır*, *makam-ı Üveys*, *makam-ı Mehdiyet* gibi mertebeler vardır. Bu mertebelerde seyreden kimse her bir makamda anılan şahs-ı manevîlerden emareler hissedebilir, kendilerini bunlarla eşdeğerde telâkki edebilirler. Bu sırta binaen *mehdi* olduğunu iddia eden zatlar dahi ortaya çıkabilir. Şayet bir kasıt yoksa bunlar aldatmıyor, aldanyorlar.

Kendini *Hızır*, *Mehdi* veya *kutb-ı azam* tahayyül eden kimselerde makam ve mevki hırsı yoksa onların haddinden aşkın iddiaları *şatahat* nevindendir. Böyleleri tavır ve ifadelerinden sorumlu olmayabilirler. Bu tip zatlarda benlik hakim olursa şükrü bırakıp fahre ve fahirden gurura girer, haktan saparlar. Hatta büyük zatları ve peygamberleri dahi kendine

kıyas edip onlar hakkındaki hürmetlerini kırılabilirler.¹

"**Muhabbet mahbubunda bahaneler aramaz ve kusurlarını görmek istemez.**"² kaidesi gereği bazen büyük zatların delilsiz sözleri müritlerin iknası için yeterli olabilir.³

Kalplerine ilhamî bir tarzda gelen cüzî manaları *Allah* kelâmı ve ayet gibi telâkki ederek vahye karşı hürmetsizlikte bulunurlar. Aslında bal arasının ve diğer hayvanların ilhamından *kerrubiyun meleklerinin* ilhamına kadar ilhamların hepsi *Rabbanî* birer kelimedir. Bu kelimeler, zuhur yerlerinin kabiliyetleri ölçüsünde tecelli ederler. *Kur'an* ayetlerinin bu tarzda telâkkisi yanlıştır. Onlar birer vahiy eseridir. Elimizdeki küçücük aynalarda yansıyan ve itme, çekme gücü olmayan güneşçiklere yer küre gibi gerçek ve büyük kütleler takılamaz.⁴

Dört hâlîfe, *Ehl-i Beyt*, *Ehl-i Beyt* halkasından yetişen imamlar ve mezhep imamları, müçtehitler ve *tabiîn*de açık bir tarzda *vahdet-i vücud* meşrebi görülmemiştir. Sonra gelenler öncekilerden daha ileri olmadıklarına göre bu mesleği en büyük telâkki etmek yanlış olur. *Vahdet-i vücud* mertebesi zevkli ve neşeli bir hâldir. Bu mertebeyi yakalayan bir çokları oradan çıkmak istememişlerdir. Ancak esbap (sebepler) perdesini yırtabilenler, maddiyattan, vasıtalarından sıyrılabilenler *Allah* hesabına kâinatı inkâr edebilirler. Aksi durumda belki kâinat hesabına *Allahı* inkâr etme durumuna düşebilirler. "Evet *cadde-i kübra sahabe, tabiîn ve asfiya'nın caddesidir*."

لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ

mazmunu gereği *Cenab-ı Hak* (c.c.) hiçbir şeye benzemez." Mevcudiyetle alâkası halikiyettir. *Vahdet-i vücud* ehlinin dediği gibi mevcudat kuruntu ve hayalden ibaret değildir. Görünen her şey onun eseridir. Yani düsturumuz **herşey o değil, herşey ondandır**, olmalıdır.

Vahdet-i vücudçular lâ mevcude illâ hu

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ

derken *Allahın* sadece *vacibü'l-vücud*, *mevcut*, *vahit*, *ehat* gibi isimlerini esas alırken onun *Rahman*, *Rezzak*, *Kahhar*, *Hallak* gibi isimlerini itibarî

¹L, s. 272-73.

²L, s., 100-101.

¹M, s. 447.

²M, s. 450.

³EL, s. 191

⁴M s. 447-448.

nükmüne geçirirler. Oysa bunlar da *Allahu taâlânın* (c.c.) isimleridir. Onun *mevcut* ismi gibi hakikattir. Gölge değildir. Aslıdır, tebeî değildir. Eşyanın hakikatının sabit olduğunu *Cenab-ı Hak* (c.c.) bunların isimleri vasıtasıyla bir suret giydirdiğini düşününce bu icatlarda arızî bir vücudun varlığını kabul etmek gerekir. Her ne kadar bu vücut *Cenab-ı vacibü'l-vücud*a nispeten bir gölge hükmünde ise de *Hallâk* isminin tecelli yeri olması dolayısıyla bu vücudun *mevcuttan* başka bir vücudu olduğu da inkâr edilemez.

Esmâ-i İlâhiyenin her biri ayrı ayrı tecelli eder. Meselâ *Rahman* ve *Rezzak* isimleri rızka ve merhamete muhtaç varlıkları gerektirdiği gibi *Rahîm* ismi de hakikî bir cenneti ister. Yalnızca *mevcut*, *vacibü'l-vücud*, *vahit*, *ehat* isimleri ön plâna alınırsa diğer isimlere karşı haksızlık edilmiş olur. Bütün isimlere en büyük değeri veren *sahabe*, *asfiya*, *tabiîn*, *Ehl-i Beyt* imamları, *müctehit* imamlar, *Kur'an'ın* birinci tabaka şakirtleri oldukları için onlar en büyük yol ve en büyük *velâyet*e sahiptirler. Hiç bir *tarikât* onların önüne geçemez.¹

Bediüzzaman hazretleri *tarikât* ehlinin düşebileceği tehlikeleri “**sekiz varta**” hâlinde beyan eder.

Birinci varta: *Sünnet-i seniye*ye tamamen uymayan bir kısım *ehl-i sülûk'un* *velâyeti* nübüvvetten üstün görmeleri..

İkinci varta: *İfrata* kaçan bir kısım *tarikât* ehlinin kendi evliyasını *sahabeden* üstün görmeleri, hatta *enbiya* derecesine çıkarmaları..

Üçüncü varta: *Tarikatinin* *virdini* *sünnet-i seniye*ye tercih etmesi, hatta bu uğurda *sünneti* terkedebilmesi.. Oysa *nafile* kabilinden olan bu düsturların yüzlercesi bir tek *sünnet-i seniye*ye eşit tutulamaz. Nitekim binler *sünnet-i seniye* de bir tek *farza* mukabil gelemez.

Dördüncü varta: Bir kısım *tasavvuf* ehlinin kendilerine gelen *ilhamı vahiy* gibi zannetmesi..

Beşinci varta: Bir kısım *tasavvuf* ehli müritleri *şevke* ve *heyecana* getirmek için ortaya konulan veya nakledilen zevkleri ve *kerametleri* *ibadetten* ve *şeriatın* diğer uygulamalarından üstün tutmaları veya bunları *hafife* almaları. Böylece onlar *hizmet* yeri olan dünyayı *ücret* yeri gibi görür, *ahiretin* daimî meyvelerini dünyanın geçici semerelerine tercih etmeleri..

Altıncı varta: Bir kısım *ehl-i sülûk'un* *sahip* oldukları *cüzî velâyet*

makamlarını, *evliya* hatta *enbiya* makamlarından üstün görmeleri. *Yedinci varta:* Bir kısım *zevk* ve *şevk* ehlinin *fahrî şükre*, *nazî niyaza*, *şatahatı tazarruata*, *halkın teveccühünü* *halktan istiğnaya* tercih etmeleri..

Sekizinci varta: *Aceleci* bir kısım *ehl-i sülûk*un *baki* bir lambayı bir dakika yaşayacak ve sönecek bir lamba ile değiştirmeleri gibi *ahirette alınacak velâyet* meyvelerini *kısacık dünya hayatında* yemek istemeleri.¹

Vahdet-i şuhuda erişen kimselerde *varlık âlemi*, o kadar değersizleşir ki hayal ve *yokluk* derecesine düşer. *Vacibü'l-vücud* hesabına bütün *kâinatı* inkâr eder. *Kalbî*, *hâlî* ve *zevkî* olan bu meşre sahipleri *cezbe* hâlinde ayılma durumuna geçtiklerinde önceki durumunu bir tarafa bırakmak zorunda ve önceki hâllerıyla amel etmemek durumundadırlar. Bu hâl *aklî*, *kavlî* ve *ilmî* bir surete dönüştürüldüğünde kitap ve sünnete ters düşmektedir. Dikkat edilirse *raşit* halifelerden ve *müctehit* imamlardan, *selef-i salihin*in büyüklerinden hiçbirinde bu hâl görülüyor. Demek en yüksek değil, belki yüksek fakat noksan ve tehlikeli bir meşreptir.

Havassın en üstünlerinden bir kısmının benimsediği bu salih meşrebi ve onda duyulan hâlî dünyaya âşık olanlara, *maddiyatçılara* *ilmî* bir surette telkin etmek sonuçsuz bir çabadır. Üstelik bu, onları *İslâmiyetin* hakikatinden uzaklaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Bu has iman sahipleri, *maddiyatı* son derece önemsiz görerek *vahdet-i vücud* meşrebini ortaya attıklarında, *madde-perestler*, “*Biz de böyle diyoruz*” diye buna sahip çıkabilirler. Oysa, birinciler *kâinatı* ve *mevcudatı* *Allah* hesabına inkâr ediyorlar, ikinciler ise *mevcudata* o kadar önem veriyorlar ki *kâinat* hesabına *Allah'ı* inkâr ediyorlar. Mukayese edilirse her ikisinde de *vahdet* (teklik) söz konusudur ama, o nerede, o nerede.....²

Tarikât ehli ve *hakikat* sahipleri, *tarikât* ve *hakikat* vadisinde ilerlediklerinde *şeriatın* hakikatine karşı bağlılıkları artacak, hatta *sünnet-i seniye*nin en küçük bir cüzünü, en büyük bir maksat telâkki edeceklerdir. Büyük *veliler* daima bu yolu savunmuşlardır.

Tarikât bu konuda vesileden öteye geçirilmemelidir. Namazdan çok evradı, zikri önemsemek, büyük günahlardan kaçmaktan çok, *tarikât* adabına ehemmiyet vermek yanlıştır. “*Tekyesi, camideki namazın zevkine ve tadil-i erkânına vesile olmalı; yoksa camideki*

¹M. s. 83-85.

¹M. s. 454-456.

²M. s. 449.

namazı çabuk resmî kılıp, hakikî zevkini ve kemalini tekyede bulmayı düşünen hakikatten uzaklaşıyor.”¹

4.17.Tarikattan Sahabe Mesleğine

Tarikatta masıvayı terk gereklidir. Bu konuda önde gelen tarikatlardan olan Nakşibendinin düsturu dünyayı, ahireti, varlığı terk etmek ve bütün terkleri düşünmemektir.

دَرْ طَرِيقِ نَقْشِ بِنْدِي لَا زِمَ أَمَدٌ جَارِ تَرْكِ
تَرْكِ دُنْيَا تَرْكِ عَقْبِي تَرْكِ هَسْتِي تَرْكِ تَرْكِ

Bediüzzamanın bu husustaki görüşü şöyledir: Eğer insan, yalnız kalpten ibaret olsaydı bunları terketmek doğru olurdu. Fakat insanda akıl, ruh, sır, nefis gibi pek çok lâtifeler vardır. Bunların yanında kalbi bir kumandan, anılan hassaları da birer hasta gibi görüp her birinin hakkını unutmamak gerekir. Aksi takdirde kumandanın askerini bırakıp tek başına gitmesi gibi bir durum hasıl olur. Bunun sonu ise muhtemelen zarar olabilir.²

Halk arasında keramet sahipleri her ne kadar fazla anılırlarsa da gerçek hâl sahipleri hâllerini ifşa etmedikleri için fazla şöhret kazanamazlar. Onlar için asıl olan tam bir ihlâsla benliklerine hitap edebilecek her türlü hâletten uzak kalıp, baki olan ahiret meyvelerini elde etmektir.³

Velâyet sahipleri velâyetin tabîî bir sonucu olan bazı zevk ve kerametleri isterlerse mükâfatlarını şu kısacık dünya hayatında almış olmalarına bedel ihlâslarını kaybedip velâyetin kaçmasına sebep olacaklardır.⁴

Cezbe hâli insana hakim olduğu zaman iman kaidelerine ve şeriata karşı bir inkâr yuku bulmamak kaydıyla o zat şeriata muhalefette velâyet derecesinden sükut etmez, mazur sayılır. Böyleleri muhalefetlerinden dolayı mesul tutulmazlar. Çünkü onların bu muhalefeti isteyerek olmamıştır. Diğer bir kısmı ise tarikat düsturlarını şariat adabına göre

daha önemli kabul eder ve hakikatten uzaklaşırlar.¹

“Şeriat, doğrudan doğruya, gölgesiz, perdesiz, sırr-ı Ehadiyet ile Rububiyet-i mutlaka noktasında hitab-ı İlâhî'nin neticesidir. Tarikatın ve hakikatin en yüksek mertebeleri, şeriatın cüzleri hükmüne geçer..... Hakaik-i şeriata yetişmek için, tarikat ve hakikat meslekleri, vesile ve hadim ve basamaklar hükmündedir. Git gide en yüksek mertebede, nefsi şeriatta bulunan mana-yı hakikat ve tsırr-ı arikata inkılâp eder..... Şeriatın umum tabakata bakacak meratibi var..... Vahiy ne kadar ilhamdan yüksek ise, semere-i vahiy olan adab-ı şer' iye, o derece semere-i ilham olan adab-ı tarikattan yüksek ve ehemmiyetlidir. Onun için, tarikatın en mühim esası, Sünnet-i seniyeye ittiba etmektir.”²

Küçük sahabeler büyük velilerden daha büyük oldukları hâlde onlardan çok fazla keramet zühur etmemiştir. Sahabelerin velâyetinin “harikaları az, fakat meziyeti çoktur. Keşif ve keramet onda az görünür.” Onlar, Resul-i ekremın sohbetinde bizzat bulundukları için doğrudan doğruya bir anda zahirden hakikata geçebilmişlerdir. Bu ise velâyet-i kübradır. Nübüvvet, verasetin yansımasıdır. Tarikat berzahına (geçit) uğramadığı için gayet kısa ve yüksektir. Evliyanın kerametleri genellikle ihtiyarî değildir. Tarikat yolunda güneş'e uzaklığımıza rağmen onun özelliklerini anlayabilmek için aklî ve fikrî vasıtalarla, onu kavramak ve ancak bu ölçüde bir yakınlık elde etmek söz konusudur. Bu yol, uzaklığı nisbetinde meşakkatlidir. Sahabe mesleğinde ise herkes, elindeki ayna vasıtası ve aynasının kabiliyeti nispetinde güneş'i yakınlarında bulabilirler. Bu yol, daha kısa ve emindir.³

Tarikatın uzun ve çileli mertebelerini geçmek için uzun bir süreye ihtiyaç vardır. Günümüz insanının ise buna tahammülü yoktur. İman hakikatleriyle bu yol kısa ve emin bir şekilde katedilebilir.⁴

Tarikatta çile söz konusudur. Farsça olan bu kelime kırk anlamına gelir. Tarikatta da zaman zaman kırk günlük, çile denen itikâfa girilir. Bazen Mevlevîlerde olduğu gibi bu süre üç yıla kadar çıkabildiği gibi Yunus Emre ve başkalarında olduğu gibi kırk yıllık bir meşakkate de dönüşebilir. Lâkin şu ilim ve fen asrında bütün zamanını bu işe teksif etmek birçokları için hem mümkün değil hem de onların tenkide maruz kalmalarına sebep olur. Bu sebeple daha emin ve kestirme bir yol olan

¹M, s. 451-52.

²S, s. 495.

³M, s. 451.

⁴M, s. 451.

¹M, s. 452-453.

²M, s. 451-452.

³M, s. 50-51.

⁴MM, s. 212-213.

ilmin, fennin ve naklin ışığında *iman hakikatlerinin* öğrenilmesine ihtiyaç vardır.

Cenab-ı Hakkın (c.c.) her bir ismi *vahdaniyete* delildir. Onun isimlerinden biri tecelli ettiği vakit diğer bir kaç isim de birlikte tecelli ederler.

Meselâ *Muhyi* ismiyle birlikte *Hakîm, Kerim, Rahîm, Rezzak*..... isimleri de aynı anda tecelli eder. Sadece *vahdaniyete* (*vahidiyete*) sarılıp *vahdet-i vücud* iddiasında bulunmak ve yalnızca *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) *vahidiyet* ve *ehadiyetine* dikkat çekmek tek başına olursa noksan kalır.

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ *lâ mevcude illâ hu*

لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ *lâ meşhude illâ hu*

gibi sözlerin avamın ağzında küfür derecesinde ifade edilmesi mümkündür. Oysa yukarıdaki bilgiler doğrultusunda

لَا مَقْصُودَ إِلَّا هُوَ *lâ maksude illâ hu*

لَا مَعْبُودَ إِلَّا هُوَ *lâ mahude illâ huyu*

düstur edinmek en doğru yol olsa gerektir. Asrımızda seyr ü sülûk mesleğiyle uğraşmak zordur. Oysa zaman imanı kurtarmak zamandır. *Tarikatların* faydasını da içinde bulunduran *iman hakikatlerine* sarılmak gerekir.¹

On kutup derecesindeki birisinin bin adamı velâyet derecesine yükseltmesi, *iman hakikatlerini* anlatmanın binler iman ehline temin ettiği iman kuvveti ölçüsünde olamaz. Çünkü büyük kutup vasıtasıyla müritlerin elde ettiği *kalbî tatminleri* hususî ve şahsîdir. *İman hakikatleri* ise sarsılmaz hüccetlerle şakirtlerinin tam kanaatini elde eder. Üstelik onların bu itikadı başkalarına da sirayet eder.²

İman hakikatleri ile bir adamın imanı kurtarması, on kutup derecesinde bir velinin bin adamı velâyet mertebesine çıkarmasından daha önemlidir. Çünkü büyük kutup vasıtasıyla müritlerin elde ettikle *kalbî tatmin* hususî ve şahsîdir. *İman hakikatleri* ise sarsılmaz delillerle şakirtlerinin tam kanaatlerini elde eder. Üstelik onların bu sarsılmaz itikatları hem başkalarına sirayet eder, hem de imanı zayıf insanların istinat noktası

¹EL. s. 1242

²EL. s. 191.

olur.¹

İman hakikatleri bir insanı cehennem'den kurtarıp cenneti kazandırırken *tarikât*, iman ehlinin cennetini genişletir. Bu cihetle birisi umuma, diğeri hususa bakar.²

4.18.İman Hakikatleri Yolu

Günümüz ilimlerinden ortaya çıkan dalâlet cereyanları karşısında *iman hakikatleri* halkın imanını taklidîlikten tahkikî dereceye yükseltir. Onların imanları, felsefenin savletleri karşısında sarsılmaz ve emin bir kale hükmüne geçer.³

İman hakikatleri herbir şeyde *marifet-i İlâhiyeyi* hissetmek, keşfetmek ve elde etmek demektir.⁴

İman hakikatleri, akıl, ruh ve benzeri lâtifelerin birleşmesi ve birbirine yardımıyla elde edilir.⁵

İman hakikatleri, ilhamını doğrudan doğruya *Kur'andan* alır.⁶

Her bir zerre *Cenab-ı Hakkı* (c.c.) zatıyla, sıfatıyla tarif ve ispat eder ve yine herbir zerre kâinat denizindeki tevhit cilvesini göstermeye yeter. Başka yerde aramak gereksizdir.⁷

Bir aynacığın dahi güneşi göstermesi gibi kâinattaki her bir zerre tevhit cilvelerini sıfat ve kemâliyle gösterirler. Daimî huzuru kazanmak ve *marifetullahı* daima hatırlamak için her bir müdakkik insanın

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ *lâ mevcude illâ hu*

veya

لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ *lâ meşhude illâ hu*

demesi gerekiyor. Bu sırrın hakikati şudur: Herkesin bir aynası olsa ve

¹EL. s. 91.

²KL. s. 83-84.

³EL. s. 191.

⁴MN. s. 8.

⁵KL. s. 12.

⁶Ş (Bediüzzaman Said Nursî, *Şuâlar*, Envâr Neşriyat, İst. 1988, 764 s.), s. 630.

⁷EL. s. II.67-70.

bunları büyük bir saraya karşı tutsalar, herkes kendi aynası içinde bir çeşit saraya sahip olur. İşte herkesin hususî dünyası bu çeşit bir ayna hükmündedir. Bir kısım hakikat ehli misaldeki saraya muadil olan *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) sıfat ve isimleri hesabına

لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ *lâ mevcude illâ hu*

diyerek kendi hususî dünyasını inkâr eder. Bir kısmı da

لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ *lâ meşhude illâ hu*

diyerek kendi hususî dünyasını, unutmaya hapsine sokar ve üzerine fanilik perdesini çeker, böylece bütün ömrünü bir çeşit ibadet hükmüne çevirir.¹

Tarikatın en önde gelen isimlerinden *Muhyiddin-i Arabî*, (kuddise sırruhu) *ilm-i kelâmın* önde gelen isimlerinden *Fahreddin Raziye* “Allah’ı bilmek varlığını bilmenin gayridir” diyerek kelâm ilmi üstatlarının vacibü’l-vücudun vücudu ve *ilâhî tevhide* dair beyanatlarının noksan bulunduğunu ifade eder. Bu sebepten *Şeyh-i Ekber* daimî huzuru kazanmak yolunda

لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ *lâ ilâhe illâ hu*

diye kâinatın varlığını inkâr edecek duruma gelirken başkaları yine bu yolda

لَا مَشْهُودَ إِلَّا هُوَ *lâ meşhude illâ hu*

diyerek kâinatı tamamen görmezlikten gelirler. Oysa *Kur’an-ı hakîm*den alınan marifet daimî huzuru elde etme yolunda ne kâinatın varlığını inkâr eder, ne de onu görmezlikten gelir. Her şeyi marifetin aynası olarak görür ve *iman-ı hakikî*yi elde eder. Belki bu üçüncü yol, *tarikât tarikinden* de daha emin ve daha kısadır.²

Bir kısım *velâyet ehli*, gördükleri hâlleri açığa vururlar. Avam için bunları kabullenmek her ne kadar zor olsa da hadiselerdeki olağanüstülükler, bu hâllerdeki zevkli durumlar ve *tarikât* muhabbeti sebebiyle *tarikât erhabı* tarafından hemen benimsenirler. Oysa bu hâl, keşif, zevk ve müşahedelerin kitap, sünnet; ölçüsüne göre değerlendirilmesi gerekir. Onların söyledikleri; aynalarla çevreli odası bulunan bir adamın “*Odam bir meydan kadar geniş*” diye vehmî ve yanlış bir surette hükmetmesine

¹EL, s. II.68-70.

²M, s. 330-31.

mukabil, “*Odamı geniş bir meydan kadar görüyorum*” demesi arasındaki fark gibidir. Burada anlatılmak istenen şudur ki “Yalnız şuhuduna dayanan velâyet sahibinin ihatasız keşifleri, nübüvvetin varisleri hükmünde olan *sahabe*;, *asfiya*, *muhakkikîn*in *Kur’ana* ve vahye dayanan, gaybî fakat safî ve ihatalı *iman hakikatlerine* dair hükümlerine yetişmez.”¹

Konu hakkında ihtilâfları kaldırmak için bazı meselelerin tekraren açıklanması gerekmektedir. *Bediüzzamanın* bu konudaki görüşleri, herhâlde en derli toplu olanlardandır. Ona göre *vahdet-i vücud* ehli, tevhitte istiğrak noktasındadır. Onların bu hâli bizim düşünemeyeceğimiz kadar zevkli bir durumdur. Kendinden geçmenin şiddeti, kudretin tekliğini, yani

لَا مُؤَثَّرَ فِي الْكَوْنِ إِلَّا اللَّهُ

sonra idarenin tekliğini, sonra şuhudun tekliğini, sonra vücudun tekliğini, sonra yalnız bir vücudu ve sonra da yalnız bir mevcudu düşünüyor. Bu hâle varmış sofilerin hâlleri delil teşkil etmez.

“*Daire-i eshabı yırtıp çıkmayan ve tesirinden kurtulmayan bir ruh, vahdetü’l-vücudtan dem vursa, haddinden tecavüz eder. Dem vuranlar vacibü’l-vücuda o kadar hasr-ı nazar etmişlerdir ki; mümkünattan tecerrüt ederek, yalnız bir vücudu, belki bir mevcudu görmüşler. evet, delil içinde neticeyi görmek, âlemde Sanii müşahade etmek, tarik-i istiğrakârane cihetiyle cedavil-i ekvanda cereyan-ı tecelliyat-ı İlâhiyeyi ve melekûtiyet-i eşyada sereyan-ı füyuzatı ve meraya-yı mevcudatta tecelli-i esma ve sıfatı, yalnız zevken anlaşılır birer hakikat iken, dîk-i elfaz sebebiyle ulûhiyet-i sariye ve hayat-ı sariye tabir ettiler. Ehl-i fikir, o hakaik-i zevkiyeyi, nazarın mekayisine sığdırdığından çok evham-ı batıluya menşe oldu. Madde-perver hükema ve zaifü’l-itikat ehl-i nazarın vahdetü’l-vücudu ile evliyanın vahdetü’l-vücudu tamamen birbirmine zıddıdır. Beş cihetten fark vardır:*

Birincisi: *Muhakkikin-i Sofiye*, vacibü’l-vücud’a o kadar hasr-ı nazar etmiş ve müstağrak olmuş ve ehemmiyet vermişler ki, onun hesabına kâinatın vücudunun inkâr etmişler. Hükema ve zaifü’l-itikat olanlar, maddeye o kadar hasr-ı nazar etmişler ve müstağrak olmuşlar ki, fehmi Ulûhiyetten uzaklaştılar. Ve o derece maddeye kıymet verdiler ki, her şeyi maddede görmek, hatta Ulûhiyeti onda mezcetmek, hatta kâinat hesabına Ulûhiyetten istiğna etmek derecede mäslek-i müteassifeye girmişlerdir.

¹M, s. 81-83.

İkincisi: Muhakkikin-i sofienin vahdet-i vücudu, vahdetü's-şuhudu tazammun eder. İkincilerin, vahdetü'l-mevcudu tazammun eder.
Üçüncüsü: Birincilerin mesleği zevkidir. İkincilerin nazarıdır.
Dördüncüsü: Birinciler, evvelen ve bizzat Hakk'a nazar, tebei olarak halka bakarlar. İkinciler, evvelen ve bizzat halka bakarlar.
Beşincisi: Birinciler, Huda-peresttirler. İkinciler, hod-peresttirler.¹

Bu cümleden olmak üzere bir kısım kimselerin vahdet-i vücud nazariyesine atfen ileri sürdükleri bazı görüşleri ehl-i sünnet düşüncesinde olanların kabul etmesi mümkün değildir.

1. "Kâinat Allah'tır" veya "Onun yoğunlaşmış bir cüzüdür" gibi sözler, kötü şeyleri bile ilâh olarak kabul etmemiz sonucunu doğurur.
2. Kur'an-ı Kerim'de kâinattan, Allahın varlığı ve birliğinden bahsedilmesi eşyanın hakikatının sabit olduğunu gösterir.
3. Ahiret hayatının ebediyetinden bahsedilmesi onun sabit ve var olduğunun delilidir. Yani bahsedilen âlem gölge mahiyetindedir.
4. Peygamberler (a.s.m.) her şeyin sonradan yaratıldığını, yaratan ile yaratılanın farklı olduğunu bildirmelerine rağmen varlığın tekliğinden bahsetmek onları yalanlamak olur.
5. Vahdet-i Vücut nazariyatçılarının ileri sürdüğü ayetlerin hemen hepsinde ikilik gözlenir.

"And olsun ki, insanı yarattık ve nefsinin ona ne gibi vesveseler verdiğini biliriz. Ve Biz, ona şah damarından daha yakınız (İnsanda doğuştan hiri yüce âlemden gelme bir ruh, hiri de aşağı âlemden gelme bir nefis mevcuttur. Ruh akılla, imanla birleşip insanı yüce âleme doğru yükseltmek ister. Nefis de şeytan ve şehvetle birleşip insanı aşağı âleme düşürmek ister. Hayat, bu iki zıt kuvvetin sürtüşmesiyle başlar ve noktalanır).²"

"Ey insanoğlu! Hasta oldum beni dolaşmadın? Kul: 'Ya Rabbi, Sen Rabbü'l-âleminsin, seni nasıl dolaşırım.' Cenab-ı Hak (c.c.): 'Bilmiyor musun, falan kulum hasta oldu onu ziyaret etmedin, eğer onu ziyaret etseydin, beni onun yanında bulurdun.....'³"

"Kulum nafileler ile bana yaklaşır, böylece ben de onu severim ve sevdiğim vakitte de, onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen

ayağı olurum¹"

gibi ayetlerdeki "yarattık", "biliriz", "biz-o", "ben-sen", "kul" ifadeleri ikiliği vurgular. Hadislerde ise bu ifadeler çok belirgindir. 6. Yine Kur'an-ı Kerim'de mükâfat ve ceza'dan bahsedildiğine göre muhataplar söz konusudur. Bu da varlığın tekliği düşüncesine aykırıdır. 7. Mevcudatı ilâhî varlığın tezahürü olarak görmek onları ilâh makamında görmek olur ki bu da Kur'an'a aykırıdır. 8. Eşyanın varlığını ilâhî nurun çeşitli şekillerde ve fasılasız tecelli etmesini düşünmek de bizi maddenin kadim olduğu hükmüne götürür ki bu da icmaen küfürdür².

Prof. Dr. Erol Güngör de Serracdan naklen bu yolda olanların hatalarını şöyle sıralar:

1. Tanrı ile münasebetlerinde kul (abd) gibi değil, hür insan gibi davranmak.
2. Sadece Hakk'a yönelerek halkı hiçe saymak.
3. Veli'nin nebi'ye üstünlüğünü iddia etmek.
4. Esasta her şeyin mübah olduğunu, ancak israfın ve aşırılığın haram olduğunu zannetmek.
5. Hulule (incarnation) inanmak.
6. Vücudu ifna etmekle ilâhî evsafın kazanılacağını sanmak.
7. Cenab-ı Hakk'ı bu dünyada aynen ahiret'te göreceğimiz hâliyle görme iddiasında bulunmak.
8. İnsanın her türlü masivadan sıyrılabilirliğini zannetmek, yani mutlak günahsızlık hâli iddia etmek.
9. İlahî bir nurla kalplerinin aydınlandığını iddia etmek (İlahî nuru dünyevî duygularımızla idrak etmek imkânsızdır).
10. Aynü'l-cem meselesinde hataya düşmek, yani tevhit hâlinde olduklarında, her ne işlerlerse kendilerine değil, Allah'a ait olduğunu söylemek.
11. Allah'a kurbîyet dolayısıyla her türlü tahditten artık masun ve muaf olduklarını zannetmek.
12. Beşerî evsafı terkederek Allah'ın vasıflarına hüsrünme iddiasında bulunmak.
13. Vecd hâlinde hislerini kaybettiklerini iddia etmek -çünkü his

¹MN, s.256-257; MU, s. 117, 118.

²50/Kaf, 16.

³ŞÇY, s. 104 (Müslim'den).

¹a. y.

²a.e., s. 107-109.

kayıbı yine ancak hisle anlaşılır-.

14. *Ruh hakkında insanlara (Kur'an'da) bilgi verilmediği hâlde bu konuda çeşitli spekülasyonlarda bulunmak.*¹

Tasavvufun panteizmden farkına gelince, panteistler kâinatta olan her şeyi Tanrı'dan bir cüz olarak gördüklerinden yaratıcıyı mahlûk olan kâinata sıkıştırma gayreti içindedirler. Kâinattaki oluşu zarurî sayyrla, Allahın (c.c.) irade sıfatını reddederler. Dine ve bunun icabatından olan ibadete, ahiret inancına önem vermezler. Mutasavvıflar ise mevcudatı bir görüntü olarak değerlendirdiklerinden *Vacihü'l-vücutta* yok olmayı arzularlar. Böylece her şeyi Allah ile değerlendirmeye çalışırlar. Öncekilerde benlik ön planda iken *tasavvuf* ehli, benliklerinden sıyrılmaya, kendilerine olan hasletleri Allaha teslim etmeye çalışırlar. "Allahtan başka varlık yoktur" sözüyle "Her varlık Allah'tır" demek arasında çok fark vardır. Bunlardan ilki tevhide dile getirdiği hâlde ikincisi tamamen küfürdür.²

Bu meselede kendimizi yok farzetmenin bir anlamı yoktur. Biz varız. Ancak varlığımızın, hadisi-i şerifte ifade edildiği ölçülere göre -ki bu ölçüler meseleye açıklık kazandırmak için kullanılmıştır-

"Allah'ın Kürsî'sine nisbeten bütün kevn ü mekânlar, Arş'ına nisbeten de Kürsî çöle atılmış bir halka gibidir."

hemen hemen bir hiç mesabesinde olduğunu bilmemiz gerekir. Bundan hareketle yokluğumuzu mecazen ifade etmek, ya da bütün hâl ve hareketimizle kendimizi Allahu taâlânın (c.c.) emir ve yasaklarında yok etmek *vahdet-i vücuttur* diyebiliriz.

Cüneydin (kuddise sırruhu) ifadelerinin yorumunu bulduğumuz *Mistisizm* adlı kitaptaki sözler, bu konuda en salim olanlardandır:

"Tanrı'nın insanı kendisinde yaşatmak için onda öldürdüğü şeylerden ibarettir. Bu, kendi içinde ölmek, fena adını alır. Kendi kendisine ölmekle mutasavvıf birey olarak varlığına son vermez, fakat bu, varlık kelimesinin gerçek anlamını kapsar; çünkü Tanrı'nın başkasına devredilmeyen bir verisi olan bireyliği Tanrı tarafından ve Tanrı'da mükemmelleştirilmiş, değişikliğe uğramış ve ebedileşmiştir."³

¹İTM., s. 201-202.

²a. e., s. 109-110. Hüsamettin ERDEM, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, s. 90 vd., Kültür Bakn., Ank. 1990, 126 s.

³Henri SÉROUYA, *Mistisizm Gizemcilik Tasavvuf*, çev.: Nihal Önel, s. 128, Varlık Yayn., İst. 1967, 158 s.; Cavit SUNAR, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, muht. yer., Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yayn., 442. s.

5. Hallac-ı Mansur ve Ene'l-Hak Üzerine

"Ene'l-Hak" Hallac-ı Mansur (857-922) tarafından söylenmiş ve pek çok tartışmalara sebep olmuş bir sözdür. Konumuza girmeden önce Mansur hakkında bilgi vermek ve onun öğretisi üzerinde de durmak istiyoruz.

Hüseyin b. Mansur Beyzavî; Ebu Abdullah Zahid, Ebu'l-Mugis, Hallacu'l-Esrar, Mugis, Mustalem, Muhayyir adlarıyla anılır. Sofiyye-i aliyye denen büyük velilerdendir. İran'ın Beyza şehri civarında Tur denen yerde doğdu. Ana tarafından Ebu Eyyubül-Ensarî'ye (ö.672) dayanır.

Bu dönem siyasî açıdan çalkantılı bir dönemdi. *Batınlılığın* bir kolu olan *Karmatîlik* büyük karışıklıklar doğurma temayülündeydi. Bir ara *Karmatîler* Mekke'yi ele geçirdiler ve *Hacer-i Esvedî* de alıp Ahza'ya götürdüler. Taş ancak 950'de eski yerine konabildi. İşte bu devrede Hallac-ı Mansur da fikirleri ve özellikle vecd hâlinde söylediği "Ene'l-Hak : Ben Hakk'ım" sözü sebebiyle *Karmatîlikle* suçlanarak dalâlete ve ilhada düştü diye Bağdat'ta asılmak suretiyle idam edildi¹ Yakılan cesedinin külleri , *Dicle*'ye savruldu.

Darağacında iken "Bu işin başına neden geldiğini ve kimin muradı olduğunu bilirim. Bundan yüz çevirmem" demişti.

Onun katline sebep olan hâdise şöyle cereyan eder.

Hüseyin b. Mansurun hatırlardan

"Peygamber Efendimiz; (a.s.m.), Mirâç gecesi, sadece müminleri diledi de, neden bütün insanları dilemedi ve Ya Rabbi, cümlesini bana bağışla demedi" diye geçti. Böyle düşünürken, Resulullah; içeri girdi ve "Biz kimi dilersek, Hakk'ın fermanı ile dileriz. Bizim gönlümüz Hakk'ın fermanı evidir. O'nun iradesinin ve fermanının gayrisinden pâk ve masumdur. Eğer o, hepsini dilerse, ben de hepsini dilerim" buyurdu. Bundan sonra Hüseyin b. Mansur, başından şarığını çıkararak Resulullah'ın huzurunda keramet gösterdi. Resulullah; buyurdu: "Bu sarık

¹101 SM (Yaşar Nuri ÖZTÜRK, 101 Soruda Mezhepler, Hürriyet Ofset, İst., 1988, 64 s.)

kerameti ile baş dahi vermek gerektir ki, ben razı olayım¹.”

Denir ki savrulan küller havada “Ene'l-Hak” şeklini alır cesedinin atıldığı Dicle taşar. Vasiyeti üzerine hırkasını nehre atarak taşkından kurtulurlar².

Hallac-ı Mansur'un görüşleri kendinden sonra biraz daha sistematize edilerek “Hallaciye” dediğimiz tasavvuf nazariyesini oluşturulur.

Onun Kitabü'l-Tavasın'deki nokta vé harflere dair ileri sürdüğü fikirler Hurufîlik'e dayanak teşkil eder. Özellikle İhlîshakkındaki kanaatleri Aynü'l-Kuzat-ı Hemedanî (ö. 1140) tarafından benimsenir. Bunların Yezîdî mezhebinin ortaya çıkmasında etkisi büyüktür.

“Mansur'un '..... davalara girişmek Şeytan'la Ahmed'den (Hz. Muhammed (a.s.m.)) başkasına düşmez, çünkü İblis'e "Secde et" dendi, etmedi. "Ahmed'e bak dendi, ne sağına baktı, ne soluna (Ayet-i kerime şöyledir: Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı. Andolsun o, Rabbinin en büyük ayetlerinden bir kısmını gördü.³)” gibi İblis'i yücelten, hatta İblis'le Fir'avn'ı yiğit sayan sözleri ' sonradan İbn Arabî' ye mesned olur⁴.”

Hallac-ı Mansur'a göre bütün dinler temelde aynı gerçeği dile getirir. İnsanların bir inanca bağlanması ilâhî takdirle olur. İnsan ilâhî bir yaratıktır. Allah (c.c.) onu mahlûkattan üstün kılmış, hatta melekleri bile ona secde ettirmiştir. Bu yüzden Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçan ve nefsanî arzulara meyletmeyen insan benliğinden kurutulur ve Tanrı katına ulaşır. O zaman Hz. İsa'da (a.s.) olduğu gibi ilâhî nur ona üflenir, yani hulul eder. Bundan sonra kişinin emri her şeye hâkim olur. Yine Mansura göre Nur-ı Muhammedî (a.s.m.) (Hakikat-i Muhammedî;) ezeldir.

İlâhî varlığın bir nesneye girmesi ve böylece o şahsa ilâhlık isnat edilmesi yani Allah'ın zatından başka bir varlığın kabulü vahdet-i vücud felsefesine aykırıdır. Çünkü şahsın kendi hayaliyle veya gölgesiyle birleşmesi nasıl imkânsızsa vücud-ı mutlakın yokluk'la aynı olması ya da yokluk'a hulul etmesi imkânsızdır. Çünkü asıl varlık birdir. Ruh'un hulûlü için varlığın birden çok olması gerekir. Ayrıca böylesi bir inanç, fani vücuttaki insanlık unsurunun ilâhî varlığa gasbı gibi bir zıtlık doğurur ki bu, hem

imkânsız hem de küfürdür¹.

İnsanın kendi dinini iradesiyle seçmesi ve bütün dinlerin eşit sayılması cüzî iradeyi reddetmek olur. Oysa Cenab-ı Hak (c.c.) bildirmedigi, teklif etmediğiyle bizi sorumlu tutmaz.

“Allah her kişiyi ancak gücünün yeteceğiyle mükellef tutar, herkesin kazandığı (iyilik ve hayır) kendi yararınadır; yüklendiği (kötülük ve vebal) ise kendi zararınadır. Ey Rabbimiz! Unutacak ya da yanılacak olursak bizi sorumlu tutma ! (Sahih hadisler unutma ve yanılma sebebiyle kulların hesaba çekilmeyeceğini ifade eder)².”

Yine Kur'an-ı Kerimde bütün peygamberlerin irşad ve tebliğ açısından bir tutulmadığı da açık bir şekilde belirtilir.

“Biz seni ancak âlemlere bir rahmet olarak gönderdik³”

“İşte bu peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık, onlardan Allah'ın kendileriyle konuştuğu kimseler vardır ve bir kısmının da derecelerini yükseltmiştir..... Biz inananlar olarak peygamberler arasında bir fark gözetmeyiz. Falan peygamber filan peygamberden daha üstündür, ya da daha hayırlıdır demeyiz. Her biri irşad ve tebliğ ölçüsüne göre derece alır⁴.”

Mahlûkat'tan her kime olursa olsun, ilâhlık isnat etmek ilâhî kelâm'la kesin bir biçimde reddedilir.

“Şanıma and olsun ki, Allah, Meryem oğlu Mesih'in kendisidir, diyenler kâfir olmuşlardır. Halbuki Mesih (onlara şöyle) demişti : “Ey İsrail oğulları ! Benim ve sizin Rabbiniz Allah'a tapın. Doğrusu kim Allah'a ortak koşarsa, herhâlde Allah ona cennet'i haram kılar varıp eyleyeceği yer ise ateş (cehennem)dir. Zalimlerin hiç bir yardımcısı da yoktur. İsa, Ruhü'l-kuds)'ün üçüncüsüdür, diyenler de kâfir olmuşlardır. Halbuki bir ilâhtan başka ilâh yoktur. Eğer dediklerinden vaz geçmezlerse, her hâlde onlardan küfre girenlere elem verici bir azap vardır⁵.”

“(İnkârcı putperestler ve yozmuş sapıklar ise) Allah'a O'nun kullarından bir cüz' (çocuk) yakıştırdılar. Şüphesiz insan (genellikle inkârcı ve çok) nankördür⁶.”

¹ İAA (İslâm Âlimleri Ansiklopedisi, İhlâs Matbaacılık ve Dağıtım A.Ş. İst. 18 c.), Hallac-ı Mansur md., 135-36; NÜ, s.215

² İAA, a.y., s.136-137

³ LIII/Neem, 17.

⁴ TA, XVIII, 415-16 : 100 STMT (Abdülbaki GÖLPINARLI, 100 soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, İst.1969) s.137-142.

¹ a.y., TE, c. II, s. 135; TA, Hallac-ı Mansur md., c. XVIII, s. 414 ; İA, Hallac-ı Mansur md. +V-1, 167; 1-28.

² Bakara, 286.

³ 21/Enbiya, 107.

⁴ 2/Bakara, 253.

⁵ 5/Maide 72,73

⁶ 43/Zuhuf, 15.

Görüldüğü gibi bu nazariyede putperestlik ve Hristiyanlığın izleri sezilir. Hristiyanlar sadece Hz.İsa'yı (a.s.) Allah'ın (c.c.) bir cüzü sayarlar.Bazı vahdet-i vücüt görüşünde olanlarsa kâinatı olan her şeyi O'ndan bir cüz kabul ederler.

*Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledün
Çeşm-i âşıktan dönüp sonra temâşâ eyledün*

Ayet-i kerime'de

"O'na gözler erişemez, o (nun ilmi) ise bütün gözleri ihata eder."

buyrulur. Hz. Muhammed (a.s.m.) Miraç dönüşünde "Rabbini gördün mü ?" sorusuna Ebu Zerr'den (r.a.) naklen bir defasında

"O bir nur, onu nasıl görürüm ?"

başka bir yerde ise

"Raeytü nuren: Ben bir nur gördüm. Halbuki nur mahlûktur. Allah, münevvirü'n-nur'dur (nuru nurlandıran). Nura şekil veren, biçim veren, tasvirini yapan Allah'tır !"

buyururlar.

Hz. Resulullah; (a.s.m.) ancak Halık'ın nur'uyla müşerref olabildiğine göre diğer insanlar ancak bunu sezebilecek veya gölgesini görebilecek dereceye varabilirler.

Hallac-ı Mansur'a dayandırılan Hallaciye veya Hulûl nazariyesi büyük veli ve âlimlerin onun hakkında temkinli davranmaları, hatta ondan saygılı bir lisanla bahsetmeleri sebebiyle ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü Mansurun hâl ve harekâtı onun böylesi inançlara itibar etmeyeceğini göstermektedir. Olsa olsa onun bazı sözlerinin tevil'i veya yanlış anlaşılması kendinden sonra böyle bir nazariyenin doğmasına sebep olmuştur.

Oysa Mansur günde 400 rekat namaz kılardı. Hapiste iken 13 batman ağırlıkla günde 1000 rekât kılardı.Öldürüldüğü gün ise 500 rekât namaz kılmıştı. "Niçin bu kadar sıkıntı çekiyorsun?" diyenlere

"Allahu taâlâ'ya (c.c.) dost olanların işlerine, ne rahat, ne de meşakkat tesir eder. Onlar, Allahu taâlâ'nın (c.c.) sıfatlarında fani olup, kendilerini unuttuklarından, rahat veya zahmet onlara tesir etmez."

şeklinde cevap verirdi. 50 yaşında iken

"Bugüne kadar 1000 senelik namaz kıldım"

¹ ŞÇY.1-15 Son Havadis Web Ofset,İst.

²İAA. c. IV. s. 133

buyurmuştu. İslâm'ın emir ve yasaklarına uyar,mübahları zaruret ölçüsünde kullanırdı.

Kendinden pek çok keramet südür etmişti. Ahvaz'da iken ilâhî esrardan çok bahsettiğinden kendisine Hallac-ı Esrar da denirdi¹.

Onun gerçek ve samimî bir Müslüman olduğunu gösteren sözleri pek çoktur.

"Gönüller onu ihata etmez, gözler kavramaz, mekânlara sığmaz, yönler kuşatmaz, vahimlerle tasarlanamaz fikirlerle hayal edilemez, vasfa girmez,açıklama ve vasıfla anlatılamaz. Sen hareket ettiğin, durduğun ve nefes aldığın her an seninle beraberdir. Öyle ise nasıl yaşadığına bir bak !"

Arapça şiirlerinden meydana gelen divanında,

"Ey dileyen kişinin dileği, senin yüzünden şaşırdığım gibi, kendime de şaşmadayım, beni kendine öylesine yaklaştırdın ki seni, ben sandım, vecde düşüp kendimi öyle yitirdim ki kendinde yok ettin beni"

"Ben Hakk'ım, çünkü ebedî olarak Haklayım, ondan hiç ayrılmadım."

"Tenzih ederim maddî âlemi izhar edeni, Tanrılığını böylece göstereni, sonra da halkı meydana çıkarıp kendini yiyen içen göstereni."

"Allahu taâlâ (c.c.) bir kulunu kendisine çekti mi, bütün sırlar onun mülkü hâline gelir.Bunların hepsini görür ve ne olduklarını haber verir."

"Kul marifet-i ilâhiyeye ulaştığı zaman, Allahu taâlâ(c.c.) onun kalbine ve zihnine (bir çok gizli sırlar) ilham eder."

"Hakiki muhabbet, insanın kendi vasıflarının, sıfatlarının, hepsini unutarak, sevgiliyle beraber bulunmaktır."

"Muhammed (a.s.m.) o peygamberdir ki yeryüzü sakinleri kadar göklerdeki varlıklara da önder olarak gönderilmiştir..... Konuşması Arapça ise de kendisi ne Doğulu, ne de Batılı değildir."

Devrinde lâıkiyle anlaşılmayan Hallac-ı Mansur şüphesiz büyük velilerdendi. Ömrü belâ ve meşakkatle geçti. Aslında o, hiç bir zaman ilâhlık iddiasında bulunmadı, ilâhî aşk'ın cezbisi ile sarhoş yaşadı.

Velilik mertebeleri sonsuzdur. Bunların ilki kalb makamıdır. Muhyiddin-i Arabî, (kuddise sırruhu) Hallac-ı Mansur, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî gibi zatlar ancak bu makamda idiler. Allahu taâlâ (c.c.) onlara tayy-i

¹a.e.,134

²TA. c. XVIII. s. 415.

³İAA. c. IV. s. 134.

⁴İBR (Yaşar Nuri ÖZTÜRK, İslâmî Bilgiler Rehberi, Hürriyet Ofset, İst. 1986. 62 s.), s. 18

zaman, tayy-ı mekân ihsan eder. Kime baksalar onun ne günah işlediğini, aklından ne geçtiğini bilirler¹.

Şihlî onun idam sehpaşının altına giderek

“Dediler biz seni elâleme karışmaktan men etmedik mi? ²” ayetini okur ve “Ben de onun dediğini söylerim. Fakat beni delîlik kurtardı, onu akıl bu belâyâ uğrattı” der³.

Şeyhülislâm Emânî de “Hallâc, imamdır. Fakat her kişiye söyledi. Zayıflara ağır yük yükletti. Avam (halkın) bilgisi ile ve akıl yoluyla anlaşılmayacakları konuştu. Bu hususta İslâmiyet'e riayet etmedi. O'na ne vaki olduysa bu sebepten oldu.” buyurur⁴.

“Şeyhülislâm buyurdu: O katl işi Hallac'a bir noksanlık idi. Keramet değildi. Eğer o tamam olsaydı, bu iş ona olmazdı. Sözü ehline söylemek gerekir. Ta ki onun sırrı aşikâr olmasın. Ehil olamayana söz söylediğin zaman ona yük yükletmiş olursun. Şüphesiz sana ondan zarar ve ceza erişir ⁵.”

“Yine şeyhülislam buyurdu: 'Hallac o söylediği sözde tamam değildi. Eğer sözünde tamam olsaydı, o söz onun makamı ve nefsi yaşayışı olurdu. Kimse münkir olmazdı. O sözün yeri değildi. Mahrem yoktu. Ben onun sözünden bütün insanlar hazır iken o sözü söylerim. Ama hiç kimse inkâr edemez. O söz öylece gizli kalır. Çünkü her kim ki, onun ehli değildir. Onu o anlayamaz⁶.”

Büyük velilerden Bayezid-i Bistamî'nin “Kaftanımın altında Allah'tan başka kimse yoktur” demesi de yine bir kabına sığamamak, içinde bulunduğu hâli sindirmemektir. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu, kalb makamında görülen hâdiselerdendir.⁷”

Şems-i Tebrîzî Konyaya geldiğinde Mevlânâya (r.a.) Hz. Muhammedin (a.s.m.) mi yoksa Beyazid Bistamî'nin mi büyük olduğunu sorar. Mevlâna, Hz. Muhammedin (a.s.m.) büyük olduğunu söyler. Şems:

“Nasıl olur ? Bayezid kendinden geçmiş, kabına sığmamış ve “Şanım ne yüce” demişti. Oysa Hz. Muhammed (a.s.m.) “Rabbim ilmimi artır” diye dua ederdi.”

¹İAA, c. IV, s. 138-39.

²15/Hicr. 70.

³NA, s. 214; RA, VII, 62.

⁴RA, c. VII, s. 62.

⁵NÜ, s. 217.

⁶a. y.

⁷NÜ, s. 21; ETEM, s. 102.

der. Mevlâna da şöyle cevap verir.

“-Bayezid'in sahip olduğu küçük kap az bir ilâve ile taşıyordu. Hz. Muhammed (a.s.m.) ise uçsuz bucaksız bir ummandı. Doldukça daha fazla istiyordu ¹.”

Ali Ramiteni Hazretleri ise Hallac-ı Mansurun hâlini şöyle izah eder:

“Hüseyin b. Mansur zamanında Hace Abdülhalık-ı Goncdevânî'nin manevî oğulları olan talebelerinden biri bulunsa idi Hüseyin Mansur'u yetiştirerek bulunduğu makamlardan daha yukarılara geçirir, idam edilmesi lâzım gelmezdi. Çünkü Hallac-ı Mansur her ne kadar büyük veli ise de, tasavvuf yolunun en nihayetine ulaşabilmiş değildi. Bulunduğu merteye nihayetten çok uzaktı ².”

Mansur Cüneyd-i Bağdadî (kuddise sırruhu) ile ilk görüştüğünde büyük veli ona susmasını ve insanlarla görüşmemesini emretti. Daha sonra Cüneyd ile ikinci bir görüşmesinde ise büyük veli bu sefer kendisine cevap da vermedi³.

Onun derin bir vecd hâli içinde söylediği “Ene'l-Hak” sözü tasavvuf yolunda sahip olduğu hâl ve derecesine uygun bir sözdür. Fakat pek çok mutasavvıf Mansur'un söylememesi gerekeni açıklamış olduğunda birleşirler. Zahir âlimler ve cahil halk ise bu sözü, küfür telâkki ettiklerinden tevhid ehli olan ya da olmayanların bir daha böyle sözler söylememesi için Mansur'u idama mahkûm ettiler. Bazı fıkıh ve kelâm âlimleri özellikle Selefîyeye bağlı olanlar onun hulûl inancını benimsediğini öne sürerek bu sözü, “ilâhlık iddiası taşıyor” diye küfür sayarlar. Mutasavvıflar ise vahdet-i vücud (varlığı bir görmek, varlığın tekliği) açısından yorumlayarak tevil yoluna girerler. Yine de sonraki âlimler ve tasavvufçular onu gerçek ve samimî bir müslüman ve veli olarak görürler.

Tecelli şevk-i didârun beni mest eyledi hayran
Ene'l-Hak sırrını candan anun çün kılmazam pinhan ⁴
Eşrefoğlu

Hem Ene'l-Hak söyledün zîr-i leh-i Mansurdan

¹BT, s. 56-57.

²RA, c. VII, s. 62.

³TDEA, IV, 134.

⁴OTDTS, c. I, s. 540

Hem cezâ-yı töhmet-i Mansuru icrâ eyledün¹

Yenişehirli Avnî

Demiş Mansur Ene'l-Hak gûy olup bâlâ-yı dâr üzre

Kişi nâ-hak yere âlemde herdar olmasun yâ Rab²

Yenişehirli Avnî

Mansûr Ene'l-Hakk söyledi

Hakdur sözi Hakk söyledi

Nâdân mukayyed anladı

Ammâ ki mutlak söyledi

Erzurumlu İbrahim Hakkî

Mansûrî zîver-i ser-i dâr idecekdiler

Sırr-ı Ene'l-Hakk'ı diyecek idi çekdiler

Kânî

Olup sâbit-kadem Mansûrî hakkaniyeti astı

Seri tâ pây olunca Hak diyüp durdı ayak bastı

İzzet Molla

Ene'l-Hakk sırrını Zâtî riyâset ehline sorma

Anı sen dâr-ı dildâra bugün Mansûr olandan sor

Süleyman Zâtî Efendi

Mest olanların kelâmı kendüden gelmez velî

Pes Enel'-Hakk nice söyler kişi Mansûr olmadan³

Şemseddin Sivasî

İlâhî aşk sarhoşluğu içinde olan veliler bazen içinde bulundukları hâlleri dışa vurma ihtiyacını hissederler ve görüp müşahade ettiklerini ifade edecek başka kelime bulamayarak böyle sözler söylerler. Mansurun ve Bayezid-i Bistamînin sözleri bu kabildendir. Aslında Mansur'un Ene'l-Hak sözü, dıştan şeriata zıt gibi görünen, gerçekte ise öyle olmayan şathiye nevinden kabul edilmelidir. Fakat her hâl ü kârda sekr-cezbe-vecd-ististiğrak-mestlik-sarhoşluk anında söylendiğinden mazurdur. Çünkü kişi o anda kendisinde değildir. "Akli olmayan mesul değildir" kaidesi gereğince Mansur'un da müsamaha ile karşılanması gerekir.

Ene'l-Hak anlam itibariyle "Ben Hakkım" demektir. Hakkın (c.c.) sözlükteki manası da şöyledir:

¹a. y.

²a. y.

³TDEA, c. IV, s. 75.

"(Batıl'ın zıddı) Doğru. Gerçek. Vâcip ve lâzım olan. Her sâbit ve doğru olan şey. Adâlet. Herkesin mevrû olan salâhiyeti, iktidarı, bir şey üzerindeki mâlikiyeti. *Dava ve iddia. *Hakikate uygunluk. *Geçmiş, harcanmış emek. Pay hisse. Münasip. *Din. İslâmiyet. *Kur'an. *Vukuu vâcip, geleceği şüphesiz olan. *Kıyamet. *Mahz-ı hakikat. *Yapacağını yalansız yapan kimse. *Musibet¹. Hakk, aynı zamanda Allahu taâlânın (c.c.) isimlerindendir."

Bazı İslâm âlimleri kelimenin diğer anlamlarını da düşünerek Ene'l-Hak sözündeki Hakk'ın "doğru, gerçek" karşılıklarını da dikkatlere sunmak isterler. Nefehattan naklen Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde şu ibare geçer:

"(Ehû'l- Vefa) nın Sipehsalar'a göre (Sultanü'l-ülema)nın 'Mansur Ene'l-Hak demeyip de Ene'l-Batıl mı deseydi' sözü meşhurdur²."

İmam-ı Rabbanî Mektubat'ının ikinci cilt, dördüncü mektubunda şöyle buyuruyor:

"O büyüklerin 'Her şey odur' demeleri, hiç bir şey yoktur. Yalnız o vardır, demektir. Meselâ Hallac-ı Mansur 'Ene'l-Hak : Ben Hakkım' dedi. Böylece 'Ben Hakkım, Hak ta (c.c.) alâ ile birleştim' demek istemedi. Böyle diyen kâfir olur ve öldürülmesi lâzım olur. Onun sözünün manası 'Ben yokum, Hak taâlâ (c.c.) vardır' demektir. İşte Sofiyye (evliya) her şeyi Hak' taâlânın (c.c.) isimlerinin ve sıfatlarının görünüşü, onların aynası bilir. Zatın 'kendisinin' bunlarla birleştiğini, zatında değişiklik olduğunu söylemez. Meselâ bir insanın gölgesi kendinden hasıl oluyor. Gölge, o kimse ile birleşmiş, onun aynadır veya o kimse inerek, o gölge şekline girmiştir, gibi şeyler söylenemez. O kimse, kendi kendindedir. Gölge, onun bir görünüşüdür. Bu kimseyi aşırı seven, gölgeyi filân görmez. Gölge, o kimse aynadır diyebilir. Yani gölge yoktur, yalnız o insan vardır, der. Bundan da anlaşıldı ki, sofîyye eşyaya, 'Hak taâlâdan (c.c.) meydana gelmiştir. Hak taâlâ (c.c.) değildir' diyor. O hâlde sofîyyenin 'Her şey o'dur' sözleri, 'Her şey O'ndadır' demektir ki âlimler böyle söylemektedir. İki taraf arasında bir fark yoktur. Yalnız şu fark vardır ki, Sofîyye eşyaya 'Hakkın görünüşü' diyor. Âlimler bunu söylemekten çekiniyor. Eşya ile birleşmek, eşyanın içinde bulunmak anlaşılmasın diye, bu sözü söylemiyor³."

¹OTABL, s. 323

²OTDTS, Ene'l-Hak md., c. I, s. 540

³IAA, c. IV, s. 138.

Vahdet-i vücud nazariyesinde “Lâ-ilâhe illallah” lafzı “Lâ-mevcûde illallah Allah’tan başka varlık yoktur” şeklinde ifade edilir. Buna göre her şey onun çeşitli şekillerde tecellisidir, hatta daha ileri bir söyleyişle ondan bir cüzdur,

O mâşuk ile âşık oldu bir zât
Mahy oldu vücûd-ı nefy-ü isbât
Her katre muhîr-i âzam oldu
Her zerre Mesîh-i Meryem oldu
Mescûd ile sâcid oldu vâhid
Mescûd-ı hakiki oldu sâcid
Gayr oldu helâk-ü ‘vech’ kaldı
Bahr oldu şu kim bahre daldı

(Ummâna dalanlar ummânla bir oldu. Her şey yok oldu sâdece onun yüzi kaldı)

Ref’ oldu hicâb-ı mâ-sivâ’llah
El kudretü ve’l-bekaü li’llâh

(Allahtan başka olma perdesi kalktı.Kudret ve sonsuzluk Allah’ındır.)¹

Bu mantıktan hareket eden mutasavvıflar, kendilerindeki ilâhi vasıfları keşfettiklerinden O’ndan başka olan her şeyi bir gölge, bir görüntü kabul ederler. Hatta kendilerini dahi zahiren var gördüklerinden *benliği tarh etmeye* (aradan kaldırmaya) çalışırlar. Bunu başardığına inananlarda garip ve acaip hâller görülür.

Sırr-ı ezel oldu âşkârâ
Arif nice eylesün müdârâ
Küllî yer ü gök Hak oldu mutlak
Söyler def ü çeng ü ney “Ene’l-Hak”²

İşte Mansurun öğretisindeki Ene’l-Hak sözü “Ben Hakk’ım,ben Hakk’a eriştim, benliğimi eritip İlâhi varlıkla başbaşa kaldım” demektir. Ya da “Her şey onun tecellisindedir, her şey ondandır,ben de onanım, O’yum, yani benliğimi onun varlığında fani ettim” demektir. Çünkü gölgenin asıl varlıktan başka bir varlığı yoktur. Ancak aslı ile kaimdir (varlığını sürdürür).

Yukarıda Nesîmîden misal olarak verdiğim son beyit “Yer ve gök mutlak manada Hak oldular. Def, çeng, ney de artık “Ene’l-Hak” demektir.”

¹Kemal Edip KÜRKÇÜOĞLU. Seyyid Nesîmî Divanı’ndan Seçmeler. Kültür ve Turizm Bkn. Yayn., 100 Temel Eser, 2. bs., Ank. 1985. XXXII, 412 s.

²a.e.

anlamındadır. Fakat tasavvufta bazı kelimelerin istilâhî manada kullanıldıklarını gözden uzak tutmamak gerekir. Buna göre “def”, *Allahu taâlâ’yı* (c.c.) her nefeste istemek; “çeng”, bir hâlden bir hâle, bir makamdan bir makama geçme, “ney” de, *insan-ı kâmil*dir. Vahdet-i vücud görüşünü benimseyenlere göre madem ki kâinat *Cenab-ı Hakk*’ın sıfatlarının tecellîsiyle oluşmuştur. Öyleyse bu sıfatlar, *Allahu taâlânın* (c.c.) zatı’nın ne aslıdır, ne de gayrı. Dalga, denizden olmakla beraber deniz değildir. Güneş ışığı, güneşten çıkmakla beraber güneş değildir, ama gayrı da değildir. Bu yüzden bir hâlden bir hâle geçen ve cezbeye tutulmuş insan-ı kâmil “Ene’l-Hakk” demektir. Bu hâlettteki insan mazur sayılabilirse de bizim için *Allahu taâlânın* (c.c.) zatı’nın her şeyden münezze olduğunu unutmamak vaciptir.

Kur’an-ı kerim’deki

“Doğu da Allah’ındır, batı da..... Ne yana yönelirseniz Allah’ın vechi (ilim ve kudreti, hoşnutluk ve sevabı) oradadır. Şüphesiz ki Allah’ın (ilim ve kudreti) çok geniştir ve O her şeyi bilir.”¹

“Göklerdeki ve yerdeki kimseler hep O’ndan isterler; O, her gün her dem bir işte, bir tecellidedir.”²

Sofiyeyi bu kanaate ulaştıran sebeplerden biri de,

“Allah vardır başka bir şey yoktur.”

hadis-i şerifi de olabilir.Ancak büyük velilerden Cüneyd-i Bagdadî bu sözü işitince hemen

“Allah (herkesin içini dışını) hakkiyle bilendir ve yegâne hüküm ve hikmet sahibidir.”³

mealindeki ayet-i kerimenin mealıyla ilgi kurar.

Yine Hz. Muhammed’in (a.s.m.)

“Benim bir zamanım olur ki Tanrıyla beraber kalırım”

hadis-i şerifi doğrultusunda Resulullahın (a.s.m.) yolunda ve ona benzemeye çalışan velilerden Mansur

“Ene’l-Hakk : Ben Hakk’ım”

Bayezid-i Bistamî

¹2/Bakara, 115.

²55/Rahman,29.

³4/Nisa 17

“Kendimi tesbih ederim ¹.”

“Beni kutlayın, şanımla ne yücedir : Cüppemin içinde içinde Allah’tan başkası yoktu ².”

diyerek kablarna sığmadıklarını ifade ederler. Bu hâdise

“Benimle duyar, benimle görür ³.”

hadîs-i kudîsî ile de kısmen tevafuk arz eder. Çünkü yaratılan yaratana ile kalamaz, yok olur.

“Tanrı yüzünü açarsa, ululuğun nurları her şeyi yakar.”

hadisi gereğince sofi kendisi ile olamaz, fenaya erişir.

İnsan-ı kâmil mertebesinin nihayetinde yekta olan Hz. Muhammed (a.s.m.) bir hadis-i şerifinde

“Benim Allah ile öyle bir vaktim olur ki, ne bir mukarreh melek, ne de gönderilmiş bir nebi öyle bir yakınlığı elde edebilir”

buyuruyor.

İlâhî olgunluğa erişenler kendi miktarınca bir ummana benzerler. Doldukça daha fazla isterler. Fakat bunu etraflarına tam aksettirmezler.

Velâyet mertebelerinin kalb makamında olan veya seyr ü sülûkun Letaif-i seb’a denen yedi mertebesi (makam-ı nefis, sadr, ruh, sır, sırru’s-sır, ahfa, hakayık-ı mutlak)’nden dördüncüde olan Hallac-ı Mansur, içinde bulunduğu hâleti tam hazmedemediği için Ene’l-Hak iddiasında bulunur.

Bu hadisede bize düşen, küfür hükmünü vermekte acele etmemektir. Bu söz, zahîrî manasıyla küfre götürür. Böyle söylersek kâfir oluruz. Sözün asıl sahibini ise Allah (c.c.) bilir. Şurası da unutulmamalıdır ki, İmam-ı Rabbanî (r.a.) gibi büyük âlimler Mansuru büyük velilerden sayarlar. Fakat her hâl ü kârda Ene’l-Hak lafzının bir cezbe anında söylediğini hatırdan çıkarmamak gerekir.

Beri taraftan Vahdet-i Vücut felsefesine göre, giden ve gelen “hakikat-i vâhide” olduğundan, ben Hakkım demek, varlık değil, yokluk icabıdır. Mahmud Şebüsteri’nin:

“Madem ki Allah’tan başka varlık yoktur, o hâlde ister o Allah’tır de, ister ben Allah’ım de, ikisi de müsavidir”

manasına olan

¹TA,xxx,473

²TDEA, c.1,s. 357

³RK, s.135-136.

هو الحق کو اگر خواہی انالقی

جز از حق نیست دیگر هستی الحق

beyti, bu hakikatı ifade emreder¹.

Bu sözün gerçek anlamı “Ben yokum Hak vardır ” veya “Allah’ın varlığından başka hiç bir şey hissetmiyorum, ben kendimi ona adadım” demektir.

Mansûr Ene’l-Hak söyledi

Hakdur sözi Hakk söyledi

Seyyid Nesimî

Mansurun kendisi de suçlamalara karşı “Ben Hakkım, çünkü ehedî olarak Hak’layım, ondan hiç ayrılmadım” deyip kendisini savunur².

Aslında kişi kemâl sıfatlarla dolup, aşkla mükemmelleşince âşık ve mâşuk birbirlerini “ben” diye çağırırlar³.

Beyazid-i Bistamî’nin

“Ben Beyazidlik’ten tıpkı bir yılanın gömleğinden çıktığı gibi çıktım. Sonra baktım ve gördüm ki seven, sevilen ve sevgi ayrı şeyler değildir.Çünkü birlik âleminde her şey bir’dir”

ifadesi de bunu belirtir⁴.

Mansur da

“Lâ-mevcude illâllah : Allah’tan başka varlık yoktur” “Ben yokum!”, “Mâdem ki kâinatta Allah’tan başka hiç bir hakiki varlık yoktur, o hâlde ben nasıl var olurum?”

diye kendi yokluğunu ifade etmektedir⁵.

Hallac, bu hâlet-i ruhiyeyle Ene’l-Hakk der. Büyük âlim Gazzâlî (kuddise sırruhu) ise “bu vecd hâli, dinî yakının temelini oluşturur”⁶ diye yorum yapar. Yine Gazzâlî’ye göre gerçek tasavvuf, gerçek akidenin zevkine ermektir. Bundan ötesi tasavvuf olmaktan çıkar Hallac-ı Mansurun

“Ben Hakkım, zira hak için olan hak,özünü örten (giyen) hak’tır ve arada

¹OTDTS, c. I, s. 540.

²AB, VIII, 188.

³MT, s.75.

⁴RTET, I, 124.

⁵a.y.

⁶MT, s. 75 (Arnaldez.Hallaj ou la Religion de la Croix,Paris,s.41 ; Jabre,Farid,La Notion de Certitude selon Ghazzali,Paris 1968,s.21).

fark yoktur”

sözünde de Allahla birleşme veya bir olma iddiasının varlığı ileri sürülse de burada esas olan, şahsın özünü feda etmesi, kemal sıfatlarla muttasıf olması ve sonunda hâle erişmesidir. *Mansurun* başka bir sözü konuyu daha iyi açıklar :

“*Seninle benim aramda, benimle çekişen bir varlık (inniyet) vardır.Varlığını senin varlığınla ortadan kaldır !¹.”*

Ene'l-Hakk sözü, Allah sevgisinin ziyadeliğinden kaynaklanır. İnancımıza göre kötülükleri nefsimizden, iyilikleri ise *Allahu taâlâ*dan (c.c.) bilmeliyiz. Oysa *Mansur* emaneten kendisinde olanı tamamen Allah'a teslim ediyor.

“*Kişi sevdiğiyle beraberdir.Kıyamet gününde de onunla haşır olunacaktır.”*

sözü gereği, Allah inancı ile dopdolu olan *Mansur* hakkında olumsuz tavır almak bize düşmez.Hadis-i şerifte şöyle buyruluyor :

“*Kim Allah nezdindeki yerini bilip öğrenmek istiyorsa önce Allah'ın onun yanındaki yeri ve mevkii nedir, onu öğrensin.Çünkü kul kendi nefsinde Allah'a ne ölçüde yer verirse, Allah da ona o ölçüde yer verir².”*

Ruveym, öğüt isteyen birine

“*Bu yolda katlanılacak en aşağı fedakârlık can feda etmek, bu yola baş koymaktır. Bu şartla girersen gir. Aksi hâlde sufilerin türrehatı ile meşgul olma”*

der. Saçma sapan söz anlamına gelen *türrehat* kelimesini sufilerin cezbe hâlinde ağzından çıkan ifadeler olarak alabiliriz.³

¹TA, XVIII, 415.

² مَنْ أَرَادَ أَنْ يَعْلَمَ مَنَزِلَتَهُ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى فَلْيَعْلَمْ مَنَزِلَةَ اللَّهِ عِنْدَهُ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَنْزِلُ الْعَبْدَ مِنْ نَفْسِهِ

كَهَيْتَ مَا أُنْزِلَ الْعَبْدَ مِنْ نَفْسِهِ KB, 108.

³TTS, s. 494.

7.Tasavvuf İstılahları

Tasavvuf, edebiyatçılarımız için tükenmez bir hazinedir. Tasavvufî deyim ve tabirler, edebî eserlerde sıkça kullanılır. Bundan uzak kalmış edip yok gibidir. Fakat şair ve nasirlerden bir kısmı edebiyatı *tasavvuf* için araç yaparken, *Fuzulî* ve *Şeyh Galib* gibi şair ve nasirler *tasavvufu*, eserleri için bir vasıta olarak kullanmış ve *tasavvufun* geniş sözlüğünden olanca güçleriyle istifade etmişlerdir.

Bu deyim ve tabirlerin çoğu *Hafız Divanını* şerheden *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi* kitabının mukaddimesinde, *Kuşeyrînin Risale-i Kuşeyrîsinde*, *Mevlâna Abdurrahman Caminin Risale-i Istılâhat-ı Sufiyesinde* tesbit edilmiştir. Özellikle Divan edebiyatının iyice anlaşılabilmesi için bu lügatin bilinmesine ihtiyaç vardır. Şimdi *tasavvuf*a ait bu istılahları alfabetik olarak sıralayalım:

A

ab-ı harabat Saf ve hâlis olma hâli. Rahmanî tecelli.

ab-ı inayet Ard arda gelen ilâhî rahmet.

ab-ı revan Salikin kalbindeki daimî ferah. Gönül hoşluğu.

ab-ı ruy Haya, Salikin gönlüne gayıptan gelen ilham.

Tezellül etme dökme *âb-ı rüyân* rif'at istersen

Fırat¹

Âd Cem' makamı.

âfitâb Sevgili

Bir mâh-ı *âfitâb*-cebin mübtelâsıyız
Her şeb piyâle der-kef ü her subh-gâh mest

Nâilî²

ah Allah lafzının ilk harfi olan elif («)

ile son harfi olan (Â)'nin birleşmesiyle ortaya çıkar. *Allah* anlamındadır.

Beni cândan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı

Fuzulî³

ahfiya Gizli olanlar. Melâmet ehli.

ahyar Hayırlılar. Çok ibadet eden iyi ahlâklı kişiler.

ahz-ı yed El almak

akıl Hayır ve şer arasını seçme âlemi.

İkâl-i *akl-ı* cüz'iden halâs ol
Efendi bâde-nûş-ı bezm-i hâs ol

Hudûr⁴

akl-ı evvel İlk akıl. “Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır. (hadis)” Vahdet mertebesi, *nur-ı Muhammedî*, (a.s.m.) *Cebrail* (a.s.), insanın hakikati, Arş.

¹TTS (Süleyman ULUDAĞ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayn., İst. 1991, 552s), s. 17

²Na (Halûk İPEKTEN, *Nâilî, Kültür ve Turizm Bakn., Ank. 1986, 160 s.*), s. 72.

³F, s. 196.

⁴TTS, s. 35.

akl-ı küll Akl-ı evvelden sonraki mertebedir.

alâka Kulun Allaha varmasını engelleyen dünyevi ilgiler.

alef Nefsin beşeriyet icabı olan şehvet ve istekleri, şehvet iştihaları.

âlem-i can Uluhiyet makamı. İlahî isimler mertebesi.

âlem-i ceberut Âlem-i melekut'tan öteye ilâhî tecelliler âlemi.

âlem-i cismanî Cisimler âlemi.

âlem-i emr Maddesiz ve birdenbire yaratılan âlem. Akıl, ruh ve nefis; emir âleminde.

âlem-i fesat Cismanî âlem.

âlem-i gayb Duyularla bilinmeyen âlem.

Ben ki kurbân-ı şahid-i gaybım
Tığ-ı kassâb n'idiğin bilmem

Şeyh Galib¹

âlem-i hakikat Duyularla bilinmeyen âlem. Ahiret âlemi.

âlem-i halk Tedrici (zamanla) yaratılan âlem. Felekler, unsurlar, maddî şeyler.

âlem-i hayal Süfîler nazarında bir vehimden ibaret olduğu için tabiat âlemine verilen isim.

âlem-i kebir Kâinat.

âlem-i kevn Cismanî âlem.

âlem-i kuds İlahî âlem. Hakk'ın sıfat ve isimleri.

âlem-i kübrâ Kâinat.

Kadd-i yârî cümleden bâlâ bilen ârif değil
Öz vücudun âlem-i kübrâ bilen ârif değil

Şeyh Galib (Tahmis-i Gazel-i Fuzulî)²

âlem-i mana Misal ve ruhanîler âlemi.

âlem-i melekût Batın âlemi. Arş'tan arz'a kadar olan âlem.

Meylin bu hâkdâna cehâlet değil midir
Ey hâce âlem-i melekûtu alim isen

âlem-i misal Bu âlemdeki gölgelerin ruhlar âlemindeki asılları.

âlem-i mufasssal Kâinat.

âlem-i mücmel İnsan.

âlem-i mülk Zahir âlemi.

âlem-i ruhanî Ruhlar ve ruhanîler âlemi. Bu âlemde ruh hem kendini, hem de yaratanı olan Allahı (c.c.) idrâk eder. Bu *Kalu belâ ve Elest* bezmidir.

âlem-i sagir İnsan.

âlem-i suret Gözle görülen âlem.

âlem-i süffî Felekler, unsurlar, maddî şeyler âlemi.

âlem-i şehadet Duyularla bilinebilen âlem.

Her şahsa âşikâr değil âlem-i şühûd
Ey âşinâ-yı mes'ele-i vahdet-i vücûd

Naif⁴

âlem-i ulvî Melekût ve Ceberut âlemi.

âlem-i kebir Kâinat.

âl-i aba Hz. Allahu taâlâ (c.c.), Hz. Ali (kerremallahu veche), Hz. Fatma (r.a.), Hz. Hasan (r.a.), Hz. Hüseyin (r.a.).

Bende-i Âl-i Abdîm bana besdir köhne şâl
Öyle üryanım ki esbâb-ı gurûr emr-i muhâl

Şeyh Galib⁵

amâ Ehadiyet mertebesi. Hak'tan gayrı hiç bir ehad'in idrakinin erişemediği makam.

ameden Ruhlar âleminde beşer âlemine dönmek.

anasır-ı erbaa Dört unsur. Ateş, hava, su, toprak.

Nâr u hâd u âb u hâkin gel haber ver aslım
Kim bunların her birini emre ferman eyleyen

Niyazi-i Misrî⁶

andelip Aşık

Gül gördü pâre pâre ciger gonca gark-ı hûn

³N (Haluk İPEKTEN, Naifî Divanı, Akçağ, Ank. 1990, 341+Osm. metin), s. 248.

⁴Na, s. 72.

⁵ŞG, s. 206.

⁶TTS, s. 48.

¹ŞG (Muhsin KALKIŞIM, Şeyh Galib Divanı, Akçağ, Ank. 1994, 461+164s.), s. 375.

²ŞG, s. 206.

Memnûn-ı zahm-ı hançer-i hâr oldu andelîb

Naif¹

anka-yı lâmekân Allah.

arz; Yanak. Sonradan olan, cevher olmayan. Kalbe ve hatıra gelen engelleyici şeyler.

Meh-i burc-ı ârızında gönül oldu hâle mâil
Bana kendi tâliimden bu siyeh sitâre düştü

Şeyh Galib²

arif Sezgi yoluyla Hakk'ı tanıyan.

Ey gönül ârif isen âşık-ı hüşyâr olasın
Bî-vefâ yâr ile sen olmaya ki yâr olasın

Ahmed Dai³

aruz Sülûk edenlerin karşısına çıkan çok şeyler, birisine arz olan iş ve ihtiyaç

ashap Hz. Muhammedin (a.s.m.) meclisine ve sohbetine katılanlar. Sahabeler, Ashab-ı dil (evliya ve süfîler), ashab-ı fûtuh (tevekkül edenler), ashab-ı ibadet, ashab-ı ibare; (batın ilmi mensupları) ashab-ı işaret; (zahir ilimleri mensupları), ashab-ı keşf (ilahî tecelliye ulaşmışlar), ashab-ı kıyasat; (evliya), ashab-ı kurb-ı nevafil (nafilelerle Allah'a (c.c.) yakınlaşmaya çalışanlar), ashab-ı muamele (riyazet ve ibadetle meşgul olanlar), ashab-ı mücadele, ashab-ı mükâsefe (ilahî tecellileri müşahade edebilenler), ashab-ı müteşerri (şeriat yolunu tutanlar), ashab-ı saadet (cennetlikler), ashab-ı sekinet-i kübra (ilahî feyzle kalbi huzur içinde olanlar), ashab-ı sır, ashab-ı süffâ (Hz. Peygamberin (a.s.m.) mesdici sofasında oturan fakir sahabeler), ashab-ı şekavet, ashab-ı şeriat, ashab-ı şimal (kötü huylular), ashab-ı taarruf (sezgi sahipleri), ashab-ı tarikat, ashab-ı tasfiye (ruhunu temizlemiş olanlar), ashab-ı yemin (murakabe içindekiler), ashab-ı zevk (hakikate ermişler)

âşık Allah'ın (c.c.) cemal ve celâline

¹Na, s. 70.

²G (Ali ALPASLAN, Şeyh Galib, Kültür ve Turizm Bakn., Ank. 1988, 184 s.), s. 128.

³UM, s. 87.

susayan.

Tamâm oldu güzelliğin sanma Şîrin ile Leylâda
Nice Leylâ bulunur erlik ammâ âşık olmakdır

Nevî⁴

âşina Rububiyete taalluk (ilgi kurma).

âşinayî Kulluğun yüksek alâkaları (halikiyet ve mahlûkiyete dair).

avalim-i seba Halvetiye'deki yedi âlem Âlem-i şehadet, âlem-i misal, âlem-i ervah, âlem-i ceberut, âlem-i lahut, âlem-i nasut, âlem-i hakikat.

avam Hakikate tam erememiş, tevhidin derin hakikatlerinden haberi olmayan.

ayan-ı sabite Eşyanın mahiyetinin Cenab-ı Hak'ın (c.c.) ezeli ilminde sabit ve malum olması.

ayin Tarikat töreni, toplantısı.

Bâzgûn-na'l-dir âyin-i şehîdân-ı vefâ
Terk-i esrâr-ı ilâhîde de ser vermezler

Naif⁵

ayin-i Cem :Alevî ve Bektaşîler'in düzenledikleri çalgılı, içkili toplantı.

ayne'l-yakin Kalbî müşahade ile hakikî vahdeti görmek; Hakk'ı bilmek. Bilmek, bulmak, olmak üçlüsünden bulmak'a tekabül eder.

aynu'l-cem' Hakikî fail olarak Hakk'ı görme. Bir veli'nin yalnızca Allah'ı baki, gayrıyı fani olarak görmesi. Tam bir vahdet anlayışı içindedir.

ayş u tarap Hak'la ünsiyetteki lezzetin devamı.

B

bade Şarap. Sülûkun başlangıcındaki aşk.

Mest-i küstâh-ı elestim müddeâ mahşerde de
Bâde-i sâf u civân-ı pâk-dâmendir bana

Naif⁶

Sâki getir ol bâdeyi kim dâfi-i gamdır
Saykal vur mir'ata kim pür-jeng-i elemidir

⁴UM, s. 217.

⁵N, s. 248.

⁶Na, s. 54.

- badefürüş** Mürşit.
bahar Bast makamı. Batında ruhaniyetin zuhuru.
Bahârı n'eyleriz o gül-izâr u gonce-femin
Gülüp açılması bin nev-bahâra değmez mi
bahreyn Vücut ve imkân arası.
bam İnsanların idrakine kapalı olan tecelli mahalli.
baran Feyz ve rahmetin inmesi.
basiret Hakikatin ve batınî işlerin idrakine vasıta olan kalpteki nur.
Bî-basiret olamaz müdrik-i feyz-i dîdâr
Herkes nûr görünmez cebel-i Mûsâ'da
bast Ariflerin hâllerindendir.
batın İç, derun. Ayet ve hadislerin zahîrî manalarının dışındaki gizli anlamı.
Hep maglata vü laklakadır bâtın ü zâhir
Bir nokta imiş asl-ı sühan evvel ü âhir
batınî Ayet ve hadislerin zahîrî manalarına dikkat etmeksizin, yalnızca gizli anlamlarına dikkat ederek hükümler çıkarıp kendilerinin şer'î hükümlere bağlı olmadığını iddia eden zümre. İbahiler.
bazu Allah'ın iradesi. Kudsî kuvvetin ortaya çıkması.
bekabillah Kulun Allahın sıfat ve vasıflarında baki olması.
Fenâ fillah deryâsığa cummagunca
Beka billah gevherini ister bolmas
ber Hakk'ın büyüklüğünün sıfatı.
berhasten Kasd-ı azimet.
berzah Dünya ve ahiret arası menzil. Hail (perde) olan şey.

- beyaban** Tarikteki (yollardaki) vakalar.
Beyâbân-gerd Mecnûndan gam ü derdüm suâl itmen
Ne bilsün bahr hâlin ol ki menzilgâhı sâbıldır.
bezm Zikir meclisi.
Bezminde ki mest-i bî-ayağız
Teh-şîşe-i kâma bî-dimağız
bezm-i Elest; Cenab-ı Hakkın (c.c.) "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye sorup ruhlardan "Evet Rabbimizsin?" diye cevap aldığı ruhlara meclisi.
Senin keyfiyet-i hâlin meger hamr-ı riyâdandır
Beni ser-mest eden zâhid mey-i bezm-i Elest ancak
bidarî Allahın feyzinin zuhuru. Sahr âlemi.
bigânegî İlâhî âlemin istîğnası.
Bigâneler mahabbeti bilmez kenârden
Girdâb-ı bahr-i aşkı sorun âşinâlara
bilmek/ bulmak/ olmak İlme'l-yakin, ayne'l-yakin, hakke'l-yakin. "Ham budem, puhte şudem, suhtem (Ham idim, piştım, yandım).
birun Alem-i mülk.
bu'd Uzak olma. Kulun Allahın (c.c.) emir ve yasaklarına uymaması hâli.
Vâsıl olmaz kimse Hakka cümleden dâr olmadan
Kenz açılmaz şol gönülden tâ ki pür-nûr olmadan

⁶N, s. 248.

⁷F (Hasibe Mazıoğlu, Fuzulî ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler, Kültür Bakn., Ank. 1992, 244 s.), s. 116.

⁸N, s. 144.

⁹Na, s. 102.

¹⁰DSS, s. 85.

¹¹UM, s. 217.

¹TTS, s. 81.

²N, s. 314.

³UM, s. 219.

⁴UM, s. 234.

⁵UM, s. 69.

- burden** Rintlik.
bus Sufî ve manevî kelâmın keyfiyetini kabul ve buna istidat.
buse Keyfiyet ve kelâmın manalarını kabule kabiliyet. Batın'ın feyz ve cezbesi.
bustan Mahall-i müşahede. Açılma, ferahlama mahalli.
buy Koku, nefha. Kalp ve gönlün dünyevî ilgilere kesilmemesi. Alâkadan haberdar olmak.
büdelâ Yediler. Bedel bırakma gücüne sahip veliler. Bir kaybolup, birkaç yerde bulunabilen ve yerine kendine bedel bir suret bırakan veliler.
bülbül Aşık.
Bir âh-ı ciger-süz çekip yâd-ı ruhunla
Gül-gonce-i hurşîdi siyâh eyledi bülbül
büt Put; nefis-i emmare; sevgili; vahdet. Salikin görülen mana âleminde dair halleri.
bütgede Puthane, mabet. Tekke.
cam Âşık'ın kalbi. Hâller.
Rindin yok elinde cam-ı rûşen
Sâgar gibi zehr akar yüzünden
Murassa' câmırla bir aceb şâhâne meclisdir
Düşünde görmedi Cem böyle işret-hâne-i zîbâ
canan Kayyum sıfatı.
canfezâyî Hakkın (c.c.) beka sıfatı.
Ceberut bk. Âlem-i Ceberut.
cefa Âşık'ın gönlünün örtülmesi. Salikin kalbinin maariften (Allah (c.c.) bilgisinden) perişan olması.
Cefâ-yı çerhe dâim sine ger, fass-ı nigîn âsâ
cehrî zikir Yüksek sesle yapılan zikir. Alenî zikir.
celvet Oturma. Salikin halvetten çıkması.
cem' Her şeyin Allah sayesinde var olduğunu anlama. Hakk'ı halksız temaşa. Masivayı (Allah'tan gayrıyı) Allah'la kaim görme.
cem'ü'l-cem Hak'tan başka hiç bir şeyi görmeme.
cemal Makam-ı vahdet.
cenk Görünen ve görünmeyen belâlarla, Allah'ın kulunu imtihanı.
Hep siyeh-pûş oldular kasd-ı şebihûn-ı dile
Girdiler müjânların bir cenge câdûlar gibi
cevr Uruç (yükselme)'ta saliki seyryden alıkoymak.
Göz mü açdırdı bize cevr ü cefâ-yı eyyâm
Fikr-i bî-hâsıl-ı dünyâ ile geçdi evkât
cihad-ı asgar Düşmana karşı verilen savaş.
cihad-ı ekber Nefse karşı verilen savaş.
cuş u huruş Halâtı aşikâre etmek.
Dîvâne-i sahra-rev-i pür-cuş u hurûşuz
Minnet o Hüdâvende ki bî minnet-i hûşuz
cuybar Süluk ve ibadet. Ubudiyet.
Nihâlin ağzı köpürdü şükûfe zannetme
Cihânı eyledi dîvâne cûy-bâr-ı bahâr
cûra Kadehin dibinde kalan şarabın son yudumu, tortu. Makamların ve hallerin sırları. Salikin sülûk esnasındaki sıfat ve hallerinin ismi. Bu mertebedeki sır ve makamlar salikten gizlidir.

⁵UM, s. 399.

⁶N, s. 315.

⁷UM, s. 352.

⁸G, s. 98.

⁹G, s. 78.

¹TTS, s. 102.

²Na, s. 104.

³DSS, s. 95.

⁴DSS, s. 100.

Vâiz ne bilir mertebe-i pîr-i mugâni
Tâ olmayacak *cür'a* gibi hâk-i reh-i mest

Nâil¹

Bir ednâ *cür'a*sından mest olur erbâb-ı istignâ
Mahabbet bezmidir bu, bunda çok meyhâneler
var

Âli, Gelibolulu²

cüst ü cuy Hangi yolla olursa olsun
işin içinde gizli mana aramak.

Cüst ü cüy-ı ham-ı çevgân-ı ser-i zulfün eden
Âfitâb olsa da pâmâlin olur güy gibi

Nâil³

Ç

çah-ı zekan Müşahadedeki sırların
müşkilleri.

*Çâh-ı zekan*ın dilin ârâmı tehîdir
Hükûm-i rasad-ı fîteneden eyyâmı tehîdir

Nâil⁴

çah-ı zenah Müşahadedeki sırların
müşkilatı (zorluğu).

*Çâh-ı simin-i zenehdân*ındaki dil düzdüne
Sundu zencîr-i muanber kâkül-i müşgîn-i dost

Ahmed Paşa⁵

çehre Maddedeki tecelliler.

çehre-i gülğün İlahî tecellilerin
nurlarının ortaya çıkması.

çenar Mürşit.

Hatar emeye deyü hüsnüne serv ile *çenâr*
Kılayor biri namaz ve ideyor biri dua

Sultan Üçüncü Murad⁶

çerağ Çıra. Nur. Gönül lambası.
Marifet ile aydınlanan kalb.

çerşem Cemal sıfatı. Allahın görme
sıfatı. Basar.

Çerşem-i alîli hasret ile pür-nem eyledim
El id-i ekber eyledi ben mâtem eyledim

Belig⁷

çerşem-i ahk İstidraçtan hâli olmayan
makam. Salikin kusurlarının
örtülmesi.

çerşem-i hammar Kemale ait hal'lerin
ortaya çıkması. Salikin kusurlarının
gizlenmesi.

çerşem-i mest Salikte meydana gelen
ilâhî hallerin örtülü kâhşı.

çerşem-i terk Kemale ait hâl'lerin ortaya
çıkması.

çerşem-i Türk Kemale ait halâtın
zuhuru.

çevgân Huda'nın ezeli takdiri. Lütuf
ve kahr yoluyla emirlerin hepsini
takdir etmek.

Ey turra ki güy-i dile *çevgân*-ı belâsın
Lütf eyle o sergöste-i hırmâna dokunma

Nâil⁸

Ol zekan âzâr-ı dest-i zulf-i pîçân görmesin
Güy-i mihr-i tal'atın âşîb-i *çevgân* görmesin

Nâil⁹

çile Dervişlerin halvet hâlinde kırk
gün perhîz, uyku, konuşmama ve nefis
mücadelesi içine girmesi.

D

dam Tuzak. Dünya, madde âlemi.

Perişân etmeğe cem'iyyet-i uşşâkı cân atdın
Ne âl etdinse etdin mürğ-i cânı *dâma* uğrattın

Nâil¹⁰

dareyn İki cihan. Dünya ve ahiret.

Bula saâdet-i iksîr-i izz-i *dâreyini*
Harîm-i merkad-i pür-nûrunun türâbında

Nâil¹¹

darü'l-beka Ahiret.

darü'l-fena Dünya.

darü'l-gurur Yalancı âlem. Dünya.

darü's-selâm Cennet.

def Maşuku talep etmek. Hakiki
maşuk olan Allahı (c.c.) her nefeste
istemek.

8Na, s. 120.

9N, s. 264.

10N, s. 151.

11N, s. 32.

1Na, s. 74.

2UM, s. 127.

3N, s. 315.

4N, s. 195.

5DŞS, s. 112.

6M, (H. Ahmet KIRKKILIÇ, Sultan Üçüncü
Murad, Kültür ve Turizm Bakn., İst. 1988. 192
s.) s. 60.

7UM, s. 387.

dehan Takdis yoluyla olan
mütekellimlik (konuşma) sıfatı.
Hakkın (c.c.) kelâmı. Hayat sıfatı.

dehan-ı kûçek Mahlûkun vehim ve
fehîmden tenzih ve takdis yoluyla
Hakk'ın (c.c.) mütekellimlik sıfatı.

dehşet Şaşkınlık hâli. Cezbe.

dem Nefes. *Hakkın* feyzi.

Âlimim dersin ammâ âlemden bî-habersin
Bu andan, bu nefesden, bu *demden* bî-habersin

İbrahim Efendi¹

derbahten Batın yoluyla geçmiş
amelleri yok etmek.

dergâh Tekke.

Şuğl-ı zamîm-i devlet-i dünyâ-yı dîn seni
Dergâh-i kurbdan ayırır bed-fiâl eder

Nâil²

derun Âlem-i melekût.

dervîş Sufi, mürit.

derya-yı muhit Mutlak varlık.

Deryâ-yı muhît cûşa geldi
Kevn ile mekân hurûşa geldi

Nesimî

derya-yı vahdet Zat-ı Kibriyanın
tecelli etmesi.

dest Kudsî kuvvetin ortaya çıkması.
Hakk'ın (c.c.) kudret sıfatı.

dest-zeden Mürakabeyi muhafaza
etmek ve âşıklık halleri.

deveran/ devran: Halvetiye, Kadiriye,
Mevleviye, Rifaiye gibi zikr-i cehri
yapan tarikatların döne döne yaptıkları
zikir. Sema. Dervişler bu deveranda
hem kendi etraflarında, hem de
şeyhleri etrafında dönerler.

devr Aslına dönüş. Ruhların maddî
âleme inmeleri (kavs-i nüzul, devre-i
fersiye) ve tekrar aslına doğru
dönmeleri (kavs-i uruç, devre-i
arşiye).

devriye Konusu devir olan şiirler.

deyr Âlem-i insanî. Mürşid-i kâmil.

deyr ve harabat Pir-i kâmil

1UM, s. 284.

2N, s. 23.

dide Allah'ın her şeye muttali olması.

Güncâyişimiz *dide*-i Mecnûnadır ancak
Nireng-i cemâliz ruh-ı Leylâda nihânız

Nâil³

Misâl-i Kâbe eyâ nûr-ı *dide*-i uşşâk
Gören cemâlini müştâk görmeyen müştâk

Hüddâr⁴

dülber Sevgili. Kabz ve tutukluk hâli.

Merâmı râz-ı aşkı ketm idi Mansûr-ı ber-dârin
Deyüp gitti ene'l-Hak nâmını ketmetti *dildârın*

İzzet Molla⁵

dildar Sevgili. bast, sevinç hâli.

dilir Kabz sıfatı.

dilkûşa Feyz sıfatı.

din Tefrika makamında boyun eğme.

divane Deli, âşık.

Gördü Mecnûn kim benî âdemde yok resm-i vefâ
Vardı ol *divâne* vahşîlerle ülfet bağladı

Hayalî, Ahmed Şemseddin⁶

dost Salik üzerine ilâhî muhabbetin
geçmesi. Hakikat-i ruhiye.

dört kapı Şeriat, tarikat, marifet,
hakikat.

dur Salikin bir makama ulaşmaktan
uzak olması.

Vâsıl olmaz kimse Hakka cümleden *dûr* olmadan
Kenz açılmaz şol gönülden tâ ki pür-nûr olmadan

Şems-i Sivasî⁷

duş Hakk'ın sıfatı.

duvazdeh imam On iki imam.

dü cihan İki cihan. Dünya ve ahiret.

dürr-i yetim/ dürdane/ dürr-i yekta
Yetim incisi. Tek inci. Hz.
Muhammed. (a.s.m.)

Kem-yâb idi metâ-ı ser-â-pâ-yı hüsnü hayf
Yoğdu nazîr-i *gevher-i yektâ*-yı hüsnü hayf

Şeyh Galib⁸

dür İnci. Boyun eğmek. insan-ı kâmil,
Hz. Peygamber (a.s.m.).

3Na, s. 90.

4UM, s. 197.

5UM, s. 436.

6UM, s. 193.

7TTS, s. 102.

8ŞG, s. 214.

dürre-i beyza Beyaz inci. Allah'ın (c.c.) âlemin suretlerini fethylediği madde. Akl-ı evvel.

E

ebr Hicap, perde.

Gâhî hicâb-ı ebre girer husrevâ felek
Yâd eyledikçe lutfunı terler hicâbdan

Baki

ebru Salikin kusuru yüzünden derecesinin düşmesi. Zat-ı ehadiyet'in sıfatı. Cernal sıfatı. Salikin düşüşü.

Çin-i ebrû-yı itâbın ki nevâzişler eder
Hün-behâ-yı dilidir Nâilî-i bî-günehin

Nâilî¹

ebu'l-vakt Vaktin hakimi olan veli.

ehat Cenab-ı Hak'ın zatî isimlerinden. Teklik ifade eder.

ehl-i tarikat Bir şeyhe bağlanan, mürit.

el almak Tarikate girmek, şeyhten inabet almak.

elest Allah'ın, ruhları yarattıktan sonra: "elestü bi-rabbiküm: Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" dediği zaman, insanların yaratılış başlangıcı. (elestü: değil miyim)

Gönül ki kâfir-i deyr-i elest olup kalmış
Bakıp cemâline sûret-perest olup kalmış

Nâilî²

el vermek Bir şeyhin bir müride inabe vermesi, himmet etmesi.

Elsiziz belsiziz dilsiziz amma
Gezeriz âlemde erkeğesine

Mir'atî³

emir İradesini kullanan.

emîrî Salikteki ilâhî iradelerin cereyanı.

emir âlemi Bir defada yaratılan âlem. Gayip ve melekût âlemi. Nefsler (ruhlar), akıllar bu âleme dahildir.

enduh Hayır ve şerrin belli olmadığı

bir işte hayret etmek.

ene ente-ente ene Ben sen'im, sen ben'sin. Birlik (vahdet) anlayışı.

Hazer gurûrdan ey muşt-ı hâk fikr eyle
Meâl-i hâli endâniyyet iktisâbında

Nâilî⁴

ene'l-Hak Ben Hakk'im. Hallac-ı Mansurun cezbe hâlinde söyleyip, sonradan yanlışlığını kabul ettiği söz. Bu ifade Hallac'ın asılmasına sebep olmuştur.

enelenaniyet Ben, benlik.

engüşt Hakk'ın her şeyi ihata etme sıfatı.

Eylemiş bedri der-âgûş olup engüşt-nümâ
Mâh-ı nev hey't-i mahsûs-ı giribânındır

Nâilî⁵

erbain Kırk. Kırk günlük çileye girmek.

esma-i hüсна Güzel isimler.

esma-i seb'a; Yedi isim. 1.La ilâhe illallah. 2.Allah. 3.Hu. 4.Hak. 5.Hay. 6.Kayyum. 7.Kahhar.

etvar-ı seba Yedi tavır. Tabiat, nefis, kalp, ruh, sır, hafi, ahfa.

evbaş Perhizkâr olmayan salık. Sevabı terk etmek.

evrat Her gün elli sayıda tekrarlanan dua. Vird.

evtat Doğu, batı, kuzey ve güneyde bulunan dört büyük veli. Bunlar sıra ile Abdülhay, Abdülhalim, Abdülmürîd, Abdülkadir; diye adlandırılırlar.

F

fahr Dervişlerin başlarına giydikleri başlık.

Fahrî bana yâdigâr-ı Mevlânâdır
Ser-pûş-ı Muhammedî olan fahr-ı şerîf

Fahrî⁶

fakd Kaybolma. Vecit hâlindeki

¹N. s. 240.

²N. s. 231.

³TTS. s. 156.

⁴N. s. 30.

⁵N. s. 194.

⁶DSS. s. 161.

salikin hissini yitirmesi. Sufî *fakd* ve *vecd* arasında *Rabbini* bulunca kalbini, kalbini bulunca *Rabbini* yitirir.

fakr Allah'tan (c.c.) gayriye muhtaç olmamak.

İhtiyâr-ı fakr eden dergâh u evvân istemez
Zâd-ı gamdan öze hergiz kendüye nân istemez

Muhibbî¹

Fakr imiş fakr. Fuzûlî, şeref-i ehl-i vücûd
Özüne eyleme hem-dem fukarâdan gayrî

Fuzulî²

fark Allah'ın (c.c.) sıfatı. Halk'ı görmek. Bunun zıddı olan cem' ise Hakk'ı görmektir. Fark'ı olmayanın kulluğu, cem'i olmayanın marifeti olmaz. "Yalnız sana ibadet ederiz" fark'a "yalnız senden yardım dileriz" cem'e işaret eder. Fark şeriat, cem' hakikattir.

fark-ı evvel Kesrette olmak.

fark-ı sanî/fark bade'l-cem' Çoklukta birliği, her şeyin Hak (c.c.) sayesinde kaim olduğunu idrak etmek.

farku'l-cem' Vahdetten kesreti temaşa.

fehim Deryaften.

fena Yokluk. a)Kulun fiilini görmemesi 1.Fena fi'l-kusut Kulun iradesini Allah'a bağlaması. Bu mertebedeki salık "la maksude illallah", "la matlube illallah", "ilâhî ente maksudî ve rızake matlubî" der. 2.fena fi's-şuhut Her şeyde Allah'ın (c.c.) tecellisini müşahede. Salık bu mertebede "la meşhude illallah" der. 3.Fena fi'l-vücut Her şeyde Allah'ı müşahede etmek. Bu mertebedeki salık "la mevcude illallah" der.Kul beşerî sıfatlardan sıyrılır ilâhî sıfatlarla donanır. Fenafillah makamıdır. b.Fena fi's-şeyh/fena fi'l-pir Salikin iradesini şeyhine bağlaması. Onun hâli ile hallenmesi. Fena fi'r-Resul Salikin Hz. Peygamberde (a.s.m.) fani olması, onun hâli ile hallenmesi.

Ömrün bekası var der isen cüy-ı âba bak
Çerhin fenâsın anlamaz isen habâba bak

Behiştî, Vizeli Ramazan

fenafillah Kulun Allah'ın sıfatlarında fani olması.

Bu gün aşkların esrârına âgâh olan gelsin
Bu medân-ı mahabbette fenâ fillah olan gelsin
Sultan Üçüncü Murad³

feth Açılma, rahatlama hâli.

feth-i bap Merhaleden merhaleye geçme.

feth-i mutlak Zat-ı ehadiyetin tecellisi. İstîğrak hâli.

feth-i mübin İlahî isimlerin nurlarının tecellileri.

feth Birliği görme. Her şeyde Allah'ı görme.

fetret Salikte görülen ilk ateşin sönmesi ve yerini rehavete bırakması.

firak Vahdet makamını kaybetme.

Ukbâda cây-ı rahatımız emr-i zül'celâl
Yâ düzah-ı firâk ede yâ cennet-i visâl

Nâilî⁴

firkat Vahdet makamını kaybetme.

Yâr-cüyân olalım firkate yâhûd diyerek
Edelim tayy-ı beyâbân bir içim su diyerek

Nâilî⁵

firip İstidrac-ı ilâhî.

fitam Şeyhten feyz almanın son bulması.

füruhten Tedbiri bırakmak.

fütüvvet Başkalarını kendinden üstün görmek.

G

gabgab Gerden. İşretin verdiği haz ve zevk.

Riyâz-ı vahdete mahsûl-i eşk-i reng-â-reng
Nihâl-i sâhib-i zenehdân turunc-ı gabgabdır

Şeyh Galib⁶

gam Maşuku talep etmenin yollarına girmek.

Söyletmez oldu âh-ı gülûğîr-i gam bizi

³M. s. 102.

⁴Na. s. 34.

⁵Na. s. 132.

⁶ŞG. s. 299.

Mahrûm-ı nîm-nâle-i dil-hâh-ı hasretiz

gamgede Mesturluk makamı.**gam-gin** Gevşeklik makamı.**gamhâr** Bastıfatı.**gamhareği** Basıtiyet (ferahlama) sıfatı.**gamgûsar** Rahmanlık sıfatı.**gamze** Yan bakış. İdrak edilen işaretler. Batın'ın feyz ve cezbesi.Çoh bahduğuna *gamze* ile bağırın üzersen
Her kime ki bahmazsan anımla nazarın varHüsn ile *gamze* âşinâ görelî
Düşmen-i tîg-i der-kafâ-yı dilim**gamz-ı ayneyn** Nakşibendîler'in zikir anında gözlerini yummaları.**garamet** İhvanına karşı kusurlu olan müridin özür dilemesi.**garet** Yağma. Önceki amellerden dolayı vasıtasız ilâhî cezbe.Olsa tâtâr-ı müjen *garet*-ger-i imân-ı cân
Kâr-gâh-ı aşk-ı pür-âşûb-ı gavgâ gösterir**gark** Fark makamından cem' mertebesine ulaşma.Gül gördü pâre pâre ciger gonca *gark*-ı hûn
Memnûn-ı zahm-ı hançer-i hâr oldu andelîb**gamkede** Mesturluk makamı.**gaşy** Kendinden geçme.**gavs** Kendisine sığınılan kutup.**gavs-ı azam** Abdülkadir-i Geylânî.**gaybet** Kendinden geçme. Halktan ve nefsinden gaip olarak, Hak ile hazır olması, onun huzurunda olduğunun farkına varması.**gaybu'l-guyup** Allah (c.c.).**gazal-i rana** Ezeli sevgili.^{Naili} **gebr** Salikin yolu.**gebr ü küfr** Yüzünü "masivallah"tan çevirmek ve vahdetin rengiyle olmak.**genc** Hazine, kenz. Kulluk makamı.*Gencinen* olsam vîrân edersin
Âyinen olsam hayrân edersinŞeyh Galib⁶**germî** Mahabbetin sıcaklığı.**gevher** Manalar, ilâhî sıfatlar.**gevher-i sühan** İlâhî feyz ve işaret. Maddenin gayrisinde Hakk'ın (c.c.) işareti.**gışa/gışave** Kalp katılığı.**gisu** Zat-ı ehadiyet'in sıfatı.Dil-i âşûfte kim ol anberin *gisûya* bağlanmış
Sanırlar sebze-i hod-rüstedir şebbüya bağlanmış^{Naili} ⁷**gûş u huruş** Halâtî aşikâre etmek.**gûy** Çevgânla oynanan oyunun topu. Salikin takdir karşısındaki hâlî. Hüküm ve takdirin altında salikin kahrolması ve mecbur kalıp hareket etmesi.*Gûy*-ı ser-gerdânyız biz şâh-ı hüsnün Nâilî
İşvesinden tutsa zûlfün der ki çevgânım mıdır^{Naili} ⁸**güftüğü** Sevgilinin sitem ve azarı.Oldukça nîm nâz-ı tebessüm taraf taraf
Gül-gonca-i dehânın için *güftü* ü *gü* kopar^{Naili} ⁹**gülbang** Belli hususlarda düzenlenmiş dualar.Libâs u tavr u tertibini âlemler pesend etdi
Gelen *gül-bang*-ı tahsindir leh-i erbâb-ı ikânaŞeyh Galib¹⁰**gülzar** Açıklık ve kalp safası. Gönlün açılması.Âyine-i sâgarda olan âlemi görmez
Gül-zâr-ı bihişt olsa da nezzâre-geh-i mest^{Naili} ¹¹⁶G, s. 114.⁷N, s. 233.⁸N, s. 191.⁹N, s. 188.¹⁰ŞG, s. 127.¹¹Na, s. 74.¹N, s. 224.²F, s. 98.³N, s. 33.⁴N, s. 210.⁵Na, s. 70.*Gül-zâr*dan ol şüh-ı dil-ârâ ile geçtik
Gûyâ ki nesîmiz gül-i ra'nâ ile geçtikSonra gelmiş güşe-i ebrûda *hâl* olmuş sana

Nedim

^{Naili} **hal'-i adat** Salikin nefsi arzularını söküp atarak, Hakk'ın (c.c.) emrine uyması.**hal'-i naleyn** İki cihan arzusunu gönlünden söküp atmak.**hal-i siyah** Âlem-i gayb. Gayip âlemi.**halife** Şeyhin yerine geçen.**halk** Mahlukat, insanlar, bütün yaratılanlar.**halvet** Yalnız başına olması. Masivadan ilgiyi kesip Hakk'a (c.c.) yönelmek.Mahrem-i *halvet*-serây-ı zevki ol Gâlib de gör
Başkadır rez duhterinin meşreb-i ferzânesiŞeyh Galib⁵Sûr-ı safâ-yı vuslata olmaz firîfte
Halvet-gûzîn-i hecrin olan mâtem-âşinâ^{Naili} ⁶**ham-ı zülf** İlâhî esrar.**hamiyet** Dinî ve mahrem meseleleri ithamdan korumak.**hammar** Meyhaneci. İnsan-ı kâmil, salik, âşık, mürşit.**hamuş** Az konuşma.Yanılmaz Nâilî bezm-i kemâlin
Zebân-ı dil bilen rind-i *hamûşu*^{Naili} ⁷**hankah** Zaviye, dergâh, tekke.Ne rind-i bâde-keşiz Nâilî ne zâhid-i huşk
Bize'ne meykede ne *hân-kâh* lâzımdır^{Naili} ⁸**harabat** 1. Viraneler. 2. Âlem-i nasut, tekke. 3. Gönlü, beşeriyetin harabiyeti.Rindân-ı *harâbân* himmetleri var olsun
Gencine-i ma'mûr vîrânedâ kalmıştırŞeyh Galib⁹Dahi mecâz u hakikat ne olduğun bilmez
Hevâ-yı aşk sanır bir dil-i *harâbım* var⁵G, s. 124.⁶N, s. 157.⁷N, s. 319.⁸N, s. 182.⁹G, s. 86.

H

hâb Beşerî fiillerde gaflet ve az ibadet sebebiyle ihtiyarın gitmesi.Bizi çün derde saldı ışk-ı cânân
Gözümüz *hâb* kılmaz sâat u ânSultan Üçüncü Murad²**habl-i metin** Kur'an, ilâhî azamet, ilâhî hükümler**hac** Allah yolunda sülûk.*Hacc*-ı ekber kılmak istersen gel ey zâhid beri
Âşığın kalbi içinde sen bu beytullahı görNesim³**hacis** Kalbe gelen ilk fikir. *Rahbanî* olarak kabul edilir.**had** Yanak. Temaşa edilecek yer.**hafi/hafa** Gizli. Kalp, ruh, sır, hafi, ahfa dediğimiz beş lâtifeden biri.**hakikat** Şeriat, tarikat, marîret, hakikat kademelerinden biri. Hakikatsiz şeriat makbul değil, şeriatsız tarikat ise batıldır.**hakikat-i Muhammediye** Zat-ı uluhiyetin taayyün-i evvel esma-yı hüsnâ itibarıyla mertebesi.**hakikatü'l-hakayık** Allah.*Hakâyık*-âşnâ-yı âleme bigânedir dünyâ
İmâret-yâb-ı istignâyâ bir vîrânedir dünyâHaşmet⁴**hakke'l-yakin** Ehadiyet makamında Hakk'ı (c.c.) müşahade. *Bilmek, bulmak, olmak* üçlüsünden *olmak*'a tekabül eder.**haksar** Dervişler, tekkedekiler.**hâl** 1. Zat-ı ilâhî. 2. Hakikî vahdet noktası. 3. Günah karanlığı. Ben bir noktadır, nokta ise *Allah*'ı (c.c.) temsil eder.

Şöyle gerd olmuş Frengistân birikmiş bir yere

¹Na, s. 100.²M, s. 162.³TTS, s. 198.⁴UM, s. 421.

^{Naif¹} **harem** Kendinden geçme makamı.
Zahir harem Kâbe. Batın âlem Kalp.

hasbûna'llahü veni'me'l-vekil Allah bize kâfi, O ne güzel bir vekildir.

hasta Âşık.

haşyet Korku. Allah'ın (c.c.) celâl ve cemalinden korku duyma.

hat Ayva tüyleri. Gayb âlemi.

hatt-ı sebz Âlem-i berzah.

hayret Müridin gördüğü hâller karşısında kendinden geçmesi.
Dest-i taleb erişmedi dâmân-ı vahdete
Düşük bu ısrâb ile vâdî-i hayrete

^{Naif²} Gösterir sergeşte-hâl-i vâdî-i hayret henüz
Girdibâd-ı deşt ü sahrâ ruh-ı Mecnûnu bana

^{Naif³} **hayzû'r-ricâl** Henüz irşat makamında olmayan salık.

hazanî İlim ve amelin kendisiyle selb olunduğu tasarruf ve tedbirleri kesmek.
Atlas-ı câhî eyleyip çull-ı hazân-ı hırs u âz
Hâceyigân-ı himmete cevher-i zât verdiler

^{Naif⁴} **hazerat-ı hams; 1 Hazret-i Gayb-ı Mutlak** Buna Âlem-i ıtlak, Âlem-i lahut, Âlem-i lâteayyün, Amâ, Amâ-yı mutlak, Ehadiyet, Hakikatü'l-hakayık, Zat-ı baht, Zat-ı Hakayık; da denir. Evren'in (ya da duyularımızın) ötesinde her şeyi kuşatan hakkında yorum yapamayacağımız âlem'dir. 2 Âlem-i ceberut Buna Akl-ı evvel, Âlem-i vahdet, Berzah-ı kübra, Ervah-ı ceberut, Gayb-ı muzaf, Hakikat-i Muhammediye (a.s.m.), Kabilîyet-i evvel, Kitab-ı mübîn, Makam-ı ev-ednâ, Ruh-ı a'zam, Ruh-ı ızafî, Ruh-ı küllî, Taayyün-i evvel, Tecellî-i evvel, Zill-ı evveldir. 3 Âlem-i melekût Buna Âlem-i emr, Âlem-i hayal, Âlem-i

misal, Âlem-i tafdil, Berzah-ı sugra, Sidretü'l-münteha, Taayyün-i sani de denir. Ruhlar âlemi'dir. Cisimler âlemi'nden öncedir. Gayip ve Şehâdet arasında bir mertebedir. Cisimler Âlem-i misalde meydana gelir. Ruhlar ve fikirler maddî vücuda geçmeden bu Âlem-i berzah'tan geçer. 4 Âlem-i şehâdet Buna Âlem-i anasır, Âlem-i eflâk ü encüm, Âlem-i halk, Âlem-i his, Âlem-i kevn ü fesat, Âlem-i mevalit, Âlem-i mülk, Âlem-i nasut, Âlem-i suret de derler. Ateş, hava, su ve toprak'tan oluşan âlemdir. 5 Âlem-i insan-ı kâmil İnsan görünüşte her ne kadar Âlem-i sugra ise de aslen Âlem-i ekber, Âlem-i kübradır.

hazm Geniş gönlüllük olmak.

hecir Salikin devamlı tekrarladığı zikir veya dua.

hediye Nübüvvet ve velâyet.

heft endam Secde anında yere temas eden yedi organ.

hesti Varlık.

heva Nefsin bir şeye meyli.

Dahi mecâz u hakikat ne olduğun bilmez
Hevâ-yı aşk sanır bir dil-i harâbım var

hevacim Hücumlar. Vesveseler.

heyaman Cem', istiğrak hâlinde olmak.

heybet Saygıyla birlikte duyulan korku.

heyula Suret'in ortaya çıktığı batını şey.

hıfz Evliyanın günah işlemekten kendini koruması veya sırrı saklaması.

hıkd Kin, su-i zan.

hırka Salâhiyet ve selâmet. Zahir suretlerin selâmet ve salâhi.

hırka-i tecrit Dervişlerin giydikleri ve dünyadan el çektiklerine de delâlet eden aba.

Eşcâr-ı bâğ hırka-i tecride girdiler

⁵Na. s. 86.

Bâd-ı hazân çemende el aldı çenârdan

^{Baki¹} **hişm** Hakk'ın (c.c.) kahr sıfatlarının zuhuru.

hicab-ı a'zam Allah (c.c.).

hicap Perde, örtü, engel.

Fart-ı hücum-ı nâzdan ol şûha Nâilî
Reng-i şarâb-ı işve olur perde-i hicâb

^{Naif²} **hicran** Derunî ve birunî Hakk'ın (c.c.) gayrisına iltifat etmek.

Havfım oldur sebeb-i renciş-i hicrânın olur
Dil-i şûrde ile baht-ı hevesnâk bana

^{Naif³} **hicret** Salikin iyi huy elde ederek ahlâkını güzelleştirmesi.

hikmet Eşyanın hakikatlerini, hassalarını, hükümlerini ve eserlerini bilmek ve ona göre amel etmek.

hilât-ı ubudiyet Salikin Allaha (c.c.) kulluğu lütuf olarak görmesi.

hillet / hullet Salikin beşerî sıfatlardan sıyrılıp, Hakk'ın (c.c.) sıfatları ile muttasif olması.

hilm Öfke anında dahi sükûnet gösterme.

himmet Şeyhin manevî gücünü salike tevcihi.

Himmet-i ehl-i mahabbet öyledir kim gâh olur
Bir gedâyı pâdişâh-ı mülk ü devlet karşılar

hodbin Bencil.

horî Alçak gönüllülük.

hu O, Allah (c.c.).

Süzülüp o çeşm-i âhû dedi zevk-i vasla yâ hû
Bu değildi niyyetim bu, yolum intizâra düştü

Çünkü buldun kerâmetin hânun
Diye gör lâ-ilâhe illâ hû

Sultan Üçüncü Murad⁶

¹DSS. s. 225.

²Na. s. 66.

³Na. s. 48.

⁴UM. s. 335.

⁵G. s. 128.

⁶M. s. 106.

hulûl Allah'ın (c.c.) bazı kimselere nüfuz etmesi inancı.

hum Âşık'ın kalbi. Muvafık olan.

Hum-ı aşkın şarâb-ı nîm-cüşu
Yakar evvel kadehde akl u hûşu

^{Naif⁷} **humar** İsteyerek vücut makamından geri dönmek.

Başka âlemdir humâr-ı ayş-ı sâff-meşrebân
Olamaz mînâ-yı gerdûn teng-dildir şişemiz

^{Şeyh Galib⁸} **humhane** Tecelliyatın inışı. Arifin şevk-i ilâhî ve marifetle dolu olan iç âlemi. Âşığın kalbi.

huriye Cezbe hâlinde hurîlerle ilişki kurduğunu iddia eden mutasavvıflar.

husrevan Büyük veliler.

huş der-dem Alıp verilen her nefeste dahi Allah'ın (c.c.) varlığını idrak etme.

huşu Hakk'ın heybetini gönülde hissetme.

huzur Halis ibadet neticesi hasil olan gönül ferahlığı ve vahdet makamı.

hücre Çilehane.

hürriyet Ağyardan ve masiva kaydından kurtulmak.

hüsn Maşukun kemalinin cem'iyeti. Cem'iyet, yani cemal ve kemal.

Bî reng-i hüsnünle verip güllere haclet
Meşşâtanı gül-güne-tirâz-ı ruh-ı bâğ et

^{Naif⁹} **hüşyar** Rey sahibi.

Zâhid ne bilir mezheb-i rindânı ki anda
Hüşyârî-i âzînedir ancak güneş-i mest

^{Naif¹⁰} **hüşyarî** Ayıklık. Aşkın tecellilerinden ayrılmak.

hüzün Müfarakattan sonra gönle gelen hâl.

⁷N. s. 319.

⁸G. s. 96.

⁹Na. s. 78.

¹⁰Na. s. 74.

¹Na. s. 86.

²Na. s. 32.

³Na. s. 50.

⁴N. s. 205

i
ibadet Böyün eğmek.

ibahiye Günahlardan kaçma gücüne sahip olmadığını iddia ederek, haramları helâl sayan dalâlet fırkası.

Sonra tenkide giriş: Hepsî tasavvufu dolu
Var mı sofîyede bilmem ki *İbâhiye* kolu

İçilir türlü şenâetler olur, bî-pervâ
Hâfızın ortada dîvânî kitâbu'l-fetvâ

Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer
Urefâ mesleği: a'lâ, hem ucuz hem de şeker

M. Âkîr¹

ibnû'l-vakt Vaktin uyarına göre hareket eden. Kal ehli.

Harâbat ehline düzah azabın anma ey zâhid
Ki bunlar *ibnî vakt* olmuş gam-ı ferdâyî
bilmezler.

Hayalî²

i'cap Kendini beğenme, ucup.

id Cem' makamı. Salikin kendinde tecelliler hissetmesi.

idlâl Nazlanmak.

ihbat Huzur içinde olmak.

ihsa Allah'ın isimlerinin anlamlarını kavrayarak bunların gereğince hareket etmek.

ihtiyar Salikin *Hakk*ın (c.c.) iradesini kendi iradesine tercihi.

Sü-be-sü sevk eyleyen hep sâik-i takdîrdir
Kimsenin destinde yok Râgıb zimâm-ı *ihtiyâr*

Ragîb³

ihvan Tarikat mensupları.

ikan Akıl yoluyla bilgilenme, yakın elde etme.

ikinci doğum Tarikate girmek.

iksir Hakk'ın eşyadaki tecellisi. Salik bunu hissederken ahlâkını kemal dereceye ulaştırır.

Bula saâdet-i *iksir*-i izz-i dâreyni
Harîm-i merkad-i pür-nûrunun tûrâbında

Naîf⁴

ilbas-ı hırka Şeyhin tarikate giren kişiye hırka giydirmesi.

ilka Kalbe gelen Rabbanî veya şeytanî varit veya hitap.

ilm-i kal Zahir ve şer'î ilimler.

ilm-i ledün İlahî bilgi.

Olmuş lakabın *ilm-i ledünnide* Rûşûf
İrfân ile memdûh-ı cihân Hazret-i Şârih

Şeyh Galib⁵

ilme'l-yakin Enbiya ve evliyanın irat eyledikleri ilimler ve marifetlerle Hakk'ı bilmek. *Bilmek, bulmak, olmak* üçlüsünden *bilmeke* tekabül eder.

imaman Kutbun sağ ve solunda yer alan veliler.

iman Hak taalâ (c.c.) hakkındaki bilgilerin miktarı.

inayet İbadet ve teveccühten hasıl olan Huda'nın emrine muhabbet. Hakk'ın desteği.

inbisat Ferahlama hâli.

infak Hak yolunda malı ve canı feda etme.

infisal Dünyevî ilgilerden ayrılmak.

inhina Müritlerin şeyhlerini boyun eğerek selâmlamaları.

inkuta Kesilme. Dünyevî ilgilerden uzak yaşama.

inkibaz Darlık hissetme hâli.

inniyet Benlik.

insan-ı kâmil İnsanın varabileceği son noktadaki veli.

insidau'l-cem' Cem'den sonraki fark hâli. Vahdetten sonra irşat vazifesiyle kesret âlemine dönme.

inziac Vaaz ve sema tesiriyle kalbin Hakk'a doğru hareket etmesi.

irhas Peygamberlik (a.s.m.) gelmeden önce Hz. *Allahu taâlâda* (c.c.) görülen olağanüstü haller.

isbat Mahv'dan sonraki hal. Salikin alışkanlıkları yerine ibadeti ikame

⁵ŞG, s. 59.

¹TTS, s. 237.

²DŞS, s. 247.

³UM, s. 552.

⁴N, s. 32.

etmesi.

iskat-ı izafat Fail olarak sadece Hakk'ı görme ve her şeyi ona bağlama.

İstâm Uygun ameller.

Dedim târîh-i tâm itmâmına Gâlib duâlarla
Bu kasr-ı pâk şâh-ı dîn-i *İstâma* mübârek bâd

Şeyh Galib¹

ism Günah. Şer'en kaçınılması gereken durumlar.

ism-i azam Esmâ-i hüsnadan hangisinin ism-i azam olduğunda ihtilâf vardır. Bazılarına göre bu "Allah", bazılarına göre "Celâl", bazılarına göre ise "Hu"dur.

istidrac Gayr-ı Müslimlerde zuhur eden harika haller.

istifa Seçme. Kulun kalbinin boşalıp marifetle dolması. Bu sebeple Hz. *Muhammed Mustafadır* (a.s.m.).

istigase Şişinmek. Şeyhten istimdat dilemek.

istiğna Salikin Allahtan başkasından el çekmesi, gayrıya ihtiyaç duymaması.

Âşkın dökmezdi kanın yâr hûn-rîz olmasa
Hûn-ı dilden câm-ı *istiğnası* lebrîz olmasa

Naîf²

istiğrak Cezbe hâli. *İlmin hâlde istiğrakı, işaretin keşfte istiğrakı, şevahidin cemde istiğrakı* şeklinde üç çeşittir.

istilâm Tecelli sebebiyle kendinden geçme hâli.

istimdat Şeyhten veya ruhanîlerden yardım dileme.

istina Hakk'ın kulunu nefsanî arzulardan arındırması.

istişfa Ruhanîlerden şefaât için aracılık dileme.

istitar Beşerî sıfatların baskın çıkıp tecelliye setr etmesi.

istiva Kaplama. *Hakk*ın (c.c.) tecellisi.

¹ŞG, s. 123.

²N, s. 301.

Hurûflerce başı ortadan ikiye böldüğüne inanılan mevhum hat.

Nihâyet ibtidâya ric'at olmuş seyyidü'l-kavme
Bakılsa zir-i hatt-ı *istivâdır* matbah-ı Monlâ

Şeyh Galib³

Cün sen geçesin bu *istivâdan*
Âzâd olasın gam u belâdan

Nesimî⁴

işaret Latifliği sebebiyle sözle değil ancak işaretlerle anlatılan. Cem' hâlinde müşahede edilir.

işfak Şefkat gösterme. Sakınma hâli.

işraf Batınî hallere vakıf olmak. İnsanların ruhî durumlarından haberdar olmak.

ışrak Aydınlanmak, aydınlatmak. Ruhun olgunlaşma sonucu ezeli ve ebedî gerçeği kavraması.

işret Hakla beraber olma hâli. İlim lezzetiyle hemdem olma.

Tab'a şarâb-ı köhne bilen fikr-i puhtesin
Bir dem değildir *işret-i dîrineden* cüdâ

Şeyh Galib⁵

işrethane Tekke

Murassa' câmlarla bir aceb şâhâne meclisdir
Düşünde görmedi Cem böyle *işret-hâne-i zibâ*

Bakî⁶

iştiyak Gönülün sıkıntısının son hâli.

işve Cemal tecellisi.

Nâz u kırışme hûş-rübâ *işve* dil-firîb
Dil fîfte nigâh serâsime âh mest

Naîf⁷

ıtap Salikin nefsinin kınaması veya *Hakk*ın (c.c.) kulunu uyarması.

ıtibar Dünyevî şeylere meyl etmeme.

itikâf Bazı camilerdeki hücrelerde belli bir süre ibadete çekilmek. Masivadan uzak kalmak.

Her menâr üze kanâdilden geçirdin tavk-ı nûr
İtikâf aşâbının kalbine bahş etdin sürûr

Aşkî⁸

³ŞG, s. 57.

⁴DŞS, s. 265.

⁵G, s. 72.

⁶DŞS, s. 100.

⁷N, s. 165.

⁸DŞS, s. 265.

itisam Dinî emir ve yasaklara sıkı sıkıya uymak.

itrak-ı re's Sakınmak ve tevazu maksadıyla başı öne eğerek gezmek. Bu, *Nakşibendilikte nazar ber-kadem* diye anılır.

ittihat Vahdet'i, birlik'i hissetme.

ittisal Vahdet'i hissetme. Üç mertebede olur. *Kusudî (iradî) ittisal* Salikin kendi isteğiyle iradesini *Hakka* bağlaması. *Şühudî ittisal* Salikin eşyayı birlik nazarıyla görebilmesi. *Vücdî ittisal* Bu mertebe anlatılamaz.

izin Salikin her durumda şeyhinden, şeyhin ise mana âleminde Hz. Allah *taaldan* (c.c.) müsaade alması.

K

kabe kavseyn ev edna *Hak* (c.c.) ile ittihat ve aynu'l-cem' makamı. "*Ta daire-i azamiyesinin ünvanı olan Arş-ı azamına girecek, ta Kab-ı kavseyn yani: İmkân ve vücut ortasında Kab-ı Kavseyn ile işaret olunan makama girecek ve Zat-ı celil-i zül-cemal ile görüşecektir.*" bk. mecmu'l-bahreyn.

Said Nursî¹

Erdim kaşın mir'âtına kim *kabe kavseyn* ol durur
Vuslat şebinde gör beni ser tâ-kadem nûr
olmuşam

Nesimi²

Kabe kavseyni tezekkürde iyan
Garaz ol kaşı kemân idi hemân

Hakani³

kâbe Vuslat makamı. Gönül.

Ka'be-i dil ü cândir olur mu hiç
Leb-teşne-i zülâl-i gamın zemzem-âşinâ

Naili⁴

Misâl-i *Kâbe* eyâ nûr-i dide-i uşşâk
Gören cemâlini müştâk görmeyen müştâk

Hüdâî⁵

Kalb-i rakîbî ko dile bak iltifât ile
Bir görme *Kâbe*'yi hazer et Sûmenâd ile

Haşimî, Bursalı⁶

kabz Salikin gönlünün sıkıştırılması. Bunun zıddı *bastır*. Bu iki hâl *havf* ve *reca* hâlinin üstünde, *heybet* ve *üns* hâlinin ise altındadır.

kad Salik üzerinde *Hakkın* (c.c.) istila ve istivası.

kadeh Âşık'ın kalbi. Cezbe.

Mollâ okusun medresede şerî-i meânî
Metn-i kadehi sun bize ehl-i şûrûhuz

Ruhî⁷

kadih Uyarıcı kıvılcım.

kafes Beden.

Endişe-i dâm-ı kâkülünle
Mürg-i dil ü câna ten *kafes*dır

Naili⁸

kâfir Bir nefes *Haktan* (c.c.) gaflet eden. Tefrika amellerinin sahibi.

Gönül ki *kâfir-i* deyr-i elest olup kalmış
Bakıp cemâline sûret-perest olup kalmış

Naili⁹

kâf u nun Arap alfabesinde bu iki harf bir araya gelince "*ol*" anlamındaki "*kün; (, , Ê)*" sözü ortaya çıkar. *Allah* bir şeyi yaratmayı dilerse ezeli bilgisinde sabit ve malûm olan o şeyin mahiyetine (*ayan-ı sabite*) "*ol*" deyince hemen olurur "*feyekûn*".

Kaf u nûn zâhirâ kıldı sebeb bi'l-ittifâk
Lîk mânâ anlanılmayınca olmaz ukde hal

Sultan Üçüncü Murad¹⁰

kâhili Batınî dolaşma, arkasından başka seyirlerin gelmesi. Sülûkun yavaş cereyan etmesi.

kal Dedikodu.

Tasavvuf sûfî *kâlî*, hâle tebdil eylemekdir bil
Dahi her söz ki söyler âb-ı hayvân olmağa derler

Maşukî¹¹

kal ehli Şeriate bağlı kalanlar.

kalender Lezzetleri ve muratlarını terk

etmiş olan safa ehli.

Tek yerde gökte ârif arama bir yer olsun
Olmazsa efser-i zer tâc-ı *kalender* olsun

Naili¹

kallaş Lezzetleri ve muratlarını terk etmiş olan safa ehli. Amellere mübâyenet ve muaşeret.

kalp İlahî hitap mahalli.

kalu belâ *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) "*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*" diye sorup ruhlardan "*kalu belâ (Evet Rabbimizsin?)*" diye cevap aldığı ruhlara meclisi.

kamet Kulluğa layık olma.

kanaat Açgözlü olmamak.

Ne bilsin lezzet-i fakr ü fenâyı mâl ü câh ehli
Bu zevki gel, *kanaat* güşesinde merd-i Hak'dan
sor

Dürrî, Üsküplü²

karar Tereddütün gitmesi.

kâse Âşık'ın kalbi.

kasr-ı emel Kanaat, tokgözlülük.

kasvet Tarikate yeni girenlerin duygulu hâlinin eski saliklerde bulunmaması. Kalp katılığı.

kat' Salikin *Hakka* (c.c.) varmayı engelleyecek ilgilerden elini çekmesi.

katâr Çeşitlilik.

katre İlahî tecelliler.

kavs Yay. *Kavs-i uruc* (çıkış kavsi), *kavs-i nüzul* (iniş kavsi).

kavval Güzel sesli hanendeler.

kebab Tecellilerle gönlün pişmesi.

Olmuş hezâr pâre *kebâb-ı* tenûr-ı dil
Mestâne çeşmine ciger-i laht lahtımız

Naili³

kebudî Muhibbi taklit.

kefa İhtiyaç miktarı.

kelâm Söz. *Kün (ol)* emri.

kemalât Tam bir cezbe ve vecit içinde ortaya çıkan ilâhî şive.

keman-ı ebru Kusur işleme yüzünden zorlukların ortaya çıkması. Salikin düşüşünün arzı.

Ol hadeng-endâz-ı hüsnün geçme yanından sakın
Tir-i bârân-ı *kemân-ı ebruvânından* sakın

Naili⁴

kenar Sırları anlama ve murakabeye devam. Sırlara nail olmak ve onlarla beraber olmak.

Aceb telâtumu var bahr-ı ahdar-ı çemenin
Bizim de hissemize bir *kenâr* değmez mi

Naili⁵

kenud İnkâr eden. Şeriatla farzları, tarikatte faziletli amelleri terk eden.

kenz-i mahfi Gizli hazine "*Ben gizli bir hazine idim, bilinmek istedim ve bilineyim diye halkı yarattım*". Allah (c.c.).

Alır ehl-i velâyet kısmetin bir bir o dergehdan
Kerâmet kânidir *kenz-i* Hudâdır matbah-ı Monlâ

Şeyh Galib⁶

keramet Velilerde görülen olağanüstü hâl

Alır ehl-i velâyet kısmetin bir bir o dergehdan
Kerâmet kânidir *kenz-i* Hudâdır matbah-ı Monlâ

Şeyh Galib⁷

kerrubiyun *Allaha* (c.c.) yakın melekler. *Hakkın* (c.c.) teması ile memur olan bu melekler Hz. *Ademe* (a.s.) secde ile bile emrolunmamıştır. *Müheymun* diye de anılırlar.

Görünen şebnem değil lût ile Ka'be yolların
Her gece şâmî gülâb ile sular *kerrûbiyân*

Yahyâ Bey⁸

kesret Çokluk.

Kesret kemâl-i vahdete nisbetle böyledir
Görmes misin ki yemde olur bî-şümâr mevc

Arif Hikmet, Hersekli⁹

keşf Gaybî sırların açılması.

keşkül Bir kısım dervişlerin sadaka topladıkları genellikle abanozdan

¹S, s. 566.

²DŞS (İskender Pala, Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, Ank. 1989, 554 s.), s. 270.

³a.y.

⁴N, s. 157.

⁵UM, s. 197.

⁶UM, s. 190.

⁷TTS, s. 268.

⁸N, s. 144.

⁹N, s. 231.

¹⁰M, s. 158.

¹¹TTS, s. 273.

¹N, s. 262.

²UM, s. 163.

³N, s. 218.

⁴N, s. 278.

⁵N, s. 314.

⁶ŞG, s. 57.

⁷ŞG, s. 57.

⁸DŞS, s. 291.

⁹UM, s. 654

yapılma çanak.

kevn Kâinat.

Ayn-ı mevcûdâta eyler kudretullahı iyyân
Bâdiyâ âyine-i ibret-nümâdır kâinat

Badi¹

kevineyn Dünya ve ahiret.

kable Kâbe, Arş, gönül, sevgili, Hak.

kalavuz Mürşit, şeyh.

kırklar Kırk veli. Ricalül'l-gayip.

kısr Kabuk. Zıddı lûb (öz). Zahir ilimler. Şeriat.

Kutmir Ashab-ı Kehf'in köpeği.

kiyamet Öldükten sonra dirilme. Salikin daha bu dünyada arzularından vaz geçmesi. Ölmeden evvel ölmek. Fenafillah mertebesinden sonra bekabillah makamına ulaşmak. Bunlara sırasıyla küçük, orta ve büyük kıyamet denir.

kilise Mana ve müşahade âlemi. Âlem-i hayvanî.

Süret-ârâ-yı nakş-ı hüsn olalı
Büt-tirâş-ı kılıfâ-yı dilim

kin Kahr sıfatlarının tasallutu.

kirişme İşve, gamze. Celâl tecellisi.

Nâz u kirişme hûş-rübâ işve dil-firib
Dil şifte nigâh serâsime âh mest

kul Mürit, derviş.

kurb Yakınlık.

kurban Kulun nefsinin öldürmesi.

Ben ki kurbân-ı şahid-i gaybım
Tığ-ı kassâb n'idiğin bilmem

Şeyh Galib⁴

kusut Maksat.Salikin azmi.

kut Gıda. Temaşa. Dinî musiki, sema.

kutup Her devirde geldiği kabul edilen o dönemin en büyük velisi.

kây Köy. Kulluk makamı. Kendinden

geçme (fena) mertebesi.

küdüret Dünyevî ilgiler.

Eyledik tahsîl-i jengâr-ı küdüret Nâilî
Safvet-i âyine-i ruhsârdan şimden geri

Nail⁵

küfür Örtmek, inkâr. Kulun fani olması. Kesretin vahdetle örtülmesi. Tefrika âleminin karanlığı.

Ey hoş ol mest-i mahabbet kim humâr-ı aşktan
Bir kadeh meyle değişmiş küfürü de imânı da

Şeyh Galib⁶

kün Arap alfabesindeki kâf ve nun harflerinin bir araya gelmesiyle meydana gelen "ol" anlamındaki söz "kün; (, , E)" ortaya çıkar. Allah bir şeyi yaratmayı dilerse ezeli bilgisinde sabit ve malûm olan o şeyin mahiyetine (ayan-ı sabite) "ol" deyince hemen olurverir "feyekûn".

Kürsî Emir ve yasak alanı.

L

Lâhut Uluhiyet, Rabhaniyet.

Nail²

lâhz Gamze. Bakış. Salikin gayıpla ilgili hususlara yönelmesi.

lâkit Buluntu. Tarikate kapılanmamış kimse.

lâzey Hiç. Dünya.

Nail³

la'l Dudak. Dervişin gönlü.

Sad gevher-i cân olmaga îsâr-ı güşâyış
Ol hokka-i la'lin-i dürer-bâra ne minnet

Nail⁷

lâle Ebcet hesabıyla 66 değerdeki Allah lafzına eşittir. Bu yüzden Allah kelimesi bazen lâle diye yazılır.

Lâle dâg-ı siyehin saklayamaz bir hafta
Âşık elbette eder söz-i derûnun izhâr

Yahya, Şeyhülislâm⁸

lâmia / levami Tecelli nurları.

lâtife Şeffaîyet. İnce mana veya mana âlemi.

Bir beyt olup iki tıfl-ı mısra
Ma'nâ-yı lâtife oldu matla'

Şeyh Galib¹

lâubâlî Perhizkâr olmayan salık.

lâ ve illâ Nefy ve isbat için kullanılır. Kelime-i tevhitteki "lâ" lafzı "yok", "illa" lafzı ise "(Allahtan) başka" anlamındadır.

leb Kelâm. Hayat sıfatı.

leb-i la'l Batınî feyz ve ruhanî lezzet. Kelâmın batını.

leb-i şekkerin Batınî feyz ve ruhanî lezzet.

leb-i şirin İdrak şartıyla vasıtasız kelâm.

lece Sığınma. Kalbin Hakka yönelmesi.

ledün Allahtan vasıtasız gelen bilgi.

Olmuş lakabın ilmî ledünnide Rûsûhî
İrfân ile memdûh-ı cihân Hazret-i Şârih

Şeyh Galib²

lemme Lemme-i şeytanî, lemme-i Rahmanî. Şeytan veya melek tarafından insanın içine sokulan dürtü.

letafet-i hamse Nakşibendiyye göre kalp, ruh, sır, hafî, ahfa; Melâmilere göre tabiat, nefis, kalp, ruh, sır beşlisi.

levh Kitab-ı mübin, nefis-i küllî.

Levh-i mahfuz İlâhî takdirin saklı tutulduğu levh.

levlâke levlâk "Ya Muhammed (a.s.m.) sen olmasaydın felekleri yaratmazdım" hadis-i kudsi'si.

Olmamak olmaz idi cümle cihân mâfîhâ
Ey Murâdî yine sır-ı hikem-i levlâkiz

Sultan Üçüncü Murad³

leyle-i kadr Salikin aynu'l-cem'e ulaşması.

Yapışuben dile hâcet o mehin zülfine kim
Leyletü'l-Kadr'dur anun birisi biri Berât

Sultan Üçüncü Murad⁴

lika Salikin tecelliye mazhar olması. Maşukun zuhuru.

lokma Dervişlerin hayat tarzını ifade eder "Bir hırka, bir lokma".

lütuf İnalet-i Rahmanî.

lûb Öz. Kısrın zıddı. Şeriatle korunulan mana. Hakikat bilgisi.

lûbs Velilerin halk arasına karışmış olması.

M

ma'lem-i evvel Hz. Adem.

mağrib-i şems Salikin kesafet içinde kalması.

mah-i ru (ruy) İlâhî tecellilerin nurlarının ortaya çıkması. Riyazet ve çile dönemi.

mahabbet Sevgi.

Himmet-i ehl-i mahabbet öyledir kim gâh olur
Bir gedâyı pâdişâh-ı mülk ü devlet karşılar

Tıfl⁵

mahabbet-i ilâhiye İrade-i ihsan-ı tam'dan kinayedir. Çünkü Allah (c.c.) hakikî muhabbetle bir şeye sevgi duyamaz. Bunun gibi, kul da Allaha hakikî muhabbetle sevgi duyamaz. Çünkü muhabbet cinsiyet gerekir. Bununla birlikte muhabbet-i ilâhiye, hakikî güzelliğe sahip olan Allah'ın kendi cemaline meyletmesi ve zatının aynasında kendi güzelliğini görmesidir.

mahall Kemal sıfatlarıyla muttasıf olmak.

mahbubül'-âşikin Allah.

mahbup Hak taalâ, sevgiden müstağnidir.

Bü'l-aceb-nâ-kâm-ı aşkım ne'm dil mahbûblar
Mûm iken agyâra baksan seng ü âhendür bana

Nail⁶

Terk-i mey ü mahbûb ederiz cennet için
Şerh eyle ki cennette ne var ey vâiz

¹TTS, s. 288.

²N, s. 33.

³N, s. 165.

⁴ŞG, s. 375.

⁵N, s. 285.

⁶G, s. 116.

⁷Na, s. 80.

⁸UM, s. 347.

¹G, s. 134.

²ŞG, s. 59.

³M, s. 88.

⁴M, s. 68.

⁵UM, s. 335.

⁶Na, s. 54.

mahfuz Hak (c.c.) tarafından korunan, sakındırılan.

mahk Tevhid-i efalî mahv, sıfatı tevhid tamk, zatı tevhit ise mahktır. **Hakkın** (c.c.) zatında fânî olmak anlamıdır.

mahmel Tekliften kurtulmak.

mahmur Gaybet veya sekr hâli ile sahv (ayılma) hâli arasındaki durum.

Geldi mey-hânedan ol gözleri mahmûr henüz
Oldu saykal-zede ol âyine-i nûr henüz

mahv Efalî tevhit; Kulun, Allahın (c.c.) fiillerinde vücudunu fânî etmesi. Maddedeki tecelliler. İlâhî tecelliyatın nurlarının zuhuru. Beşerî noksanlıklardan kurtuluş hâli

Câyiken mahv-i vücûd-ı dil-i âgâha o fem
Mebhas-ı nokta-i mevhumê hakîmâ sığmaz

mahv u isbat Mahv kulun, fiillerini **Hakkın** (c.c.) fiillerinde fânî kılması; **isbat** ise kulun, fiillerinin yerine ibadet ve iyi huyları koyması.

makam Merhale, menzil, derece. Mürit için *usul-i aşer* (on esas) denen on mertebeden bahsedilir. Bunlar sırasıyla şunlardır. 1.*Tövbe*, 2.*Züht*, 3.*Tevekkül*, 4.*Kanaat*, 5.*Uzlet*, 6.*Zikir*, 7.*Hakka yönelme*, 8.*Sabır*, 9.*Murakabe*, 10.*Rıza*.

mana Hakikat, marifet, sır.

Biz Nâiliyâ sözde füsûn-kâr-ı hayâlîz
Elfâzda peydâ dil-i ma'nâda nihânîz

manassa Ruhanî tecelliler.

marifet İlâhî bilgi.

Ârif ana derler ki kân ola
Ma'rifet âleminde ummân ola

maşuk Allah.

matla **Hakkın** (c.c.) tecellisinin doğduğu yer.

matlup Allah.

Ser-had-i matlûb pür-mihnet tarîk-i imtîhân
Menzil-i Maksûd pür-asîb râh-ı azmûn

mazhar Allahın isim ve sıfatlarının tecelli yeri.

mebadi Salikin dikkat etmesi gereken şer'î hükümler.

mebde *Vahidiyet* mertebesinden önceki zat-ı ehadiyet.

meclis *Huzur* ve hicran yeri ve zamanı.

Ser germ-i aşka hâhiş-i la'lin degit baîd
Mecliste varlığınca olur bâde-hâh mest

meclis-i işret İlâhî yakınlaşmadaki (ünsiyet) lezzet.

mecmau'l-bahreyn *Kabe kavseyn* makamı. *Cem'u'l-cem'* makamı. bk. kabe kavseyn.

Dür-i eşkülme çehrem zeyn olupdur
Yüzüm san mecmâu'l-bahreyn olupdur

mecmau'l-ezdad Zıtların birleştiği, ikilik ve çokluğun ortadan kalktığı yer.

mecnun Âşık, derviş.

mezcup Âşık, derviş.

medet Ruhanîlerden yardım isteme. *Bektaşî ve Alevîler* "Yetiş ya Ali" diye medet umarlar.

mehtap Cemalin ve muhabbetin tecellisi.

mekr Kandırma. Zuhur eden halleri velinin kendinden zannetmesi.

mektumun *Ricalü'l-gayiptan* dört bin kişi. Bunlar halk arasında olmalarına rağmen saklıdır. Birbirlerini tanımazlar. Noksanlaşmaları hâlinde yerleri halktan biri tarafından doldurulur.

⁶F. s. 186.

⁷Na. s. 72.

¹UM, s. 185.

²Na. s. 94.

³N. s. 212.

⁴Na. s. 90.

⁵UM, s. 76.

melâmet Saliklerin kınanmaktan çekinmeyerek nefislerini terbiye etmeleri.

melâmeti Riya ve ucup (kendini beğenmişlik)'dan kaçınanlar. Bu hâl bazı tarikatlarda boş verme, umursama, diğer tarikatlardaki gibi törene ve ayinlere önem vermeme şeklinde de görülür.

melekût Gayip âlemi.

melik Veli.

meratib-i külliye Varlığın altı küllî mertebesi vardır. 1.Zat-ı ehadiyet, 2.Hazret-i vahidiyet. 3.Mücerret ruhlar. 4.Nefisler. 5.Mülk âlemi. 6.Kevn-i cami (insan-ı kâmil).

merd Veli.

mesale-i gamıza Akılla anlaşılmayan, ancak keşif ve zevkle bilinebilen, anlaşılması güç mesele.

mest Cezbe, coşkunluk, istigrak, vecit hâli. Cezbe ve şevk ehli.

Bezminde ki mest-i bî-ayağız
Teh-şîşe-i kâma bî-dimağız

*Mest-i küstâh-ı elestim müddeâ mahşerde de
Bâde-i sâf u civân-ı pâk-dâmendir bana*

*Mest eyler âdemîleri elbette hamr-ı mevt
Her kim gelür cihâna çeker sonra câm-ı fevt*

mest-i harap Aşkın istigrakı.

mesturî Beşer aklının eremeyeceği gayb-ı mutlak. Allahın (c.c.) mahiyetinin kühü.

meşarik-i feth İsimlerin tecellileri.

meşhed **Hakkın** (c.c.) tecelli yeri.

meşrep Yol, tarikat.

meyacid Vecit hâlleri.

mevt Nefsin isteklerini gidermek ve şehvetleri ifna etmek. Tecellinin daha aşikâr olma hâli.

Öğünme kendimin deyü bu âsiyâ, ki mevt
Etmez, çü nevbetin gele, aslâ dakîka fevt

mey Salikin gönlüne gelen zevk, onu hoş-hal eden zevk. Aşkın üstün gelmesi.

*Mey içmedin açılmaz imiş bâb-ı magfîret
Sevgendler bu bâbda pîr-i mugân içir*

meygede Tekke, gönül. Münacat mahalli.

meyhane Tekke, gönül. Hüviyet âlemi. Arifin şevk-i ilâhî ve marifetle dolu olan iç âlemi.

Geldi mey-hânedan ol gözleri mahmûr henüz
Oldu saykal-zede ol âyine-i nûr henüz

mihda' Kutbun vuslat ehlinde bile gözle kaldığı yer.

mihnet Çile.

mihribanî Rahmaniyet sıfatı.

mirat Yokluk aynası.

Mir'ât içinde süreti âdem sanır gören

misal âlemi; Eşyalarının modellerinin bulunduğu gerçek âlem. Beş kısma ayrılır. 1.Hazret-i gayb-ı mutlak. 2.Hazret-i ukul. 3.Hazret-i ervah. 4.Hazret-i misal. 5.Hazret-i his.

miskin Derviş.

miyan Âşık ile maşuk arasındaki sabıka.

mizan Güzel ve doğruları zıtlarından ayırmaya yarayan ölçüler.

Çeşm-i insâf gibi kâmile *mizân* olmaz
Kişi noksanını bilmek gibi irfân olmaz

molla Şeriat âlimi.

muanaka Sarılarak kucaklaşma.

müdakkik İncelikleri araştıran ve

⁴UM, s. 161.

⁵F. s. 100.

⁶Na. s. 94.

⁷UM, s. 407.

⁸UM, s. 614.

¹N. s. 144.

²Na. s. 54.

³UM, s. 377.

- bilen.
- muğbece** Mürit.
- muhabbet** Gerçek dostluk.
- muhadara** Kalbin kendisini *Hakkın* (c.c.) huzurunda hissetme hâlinin başlangıcı. Bundan sonra *mükâşefe* ve *müşahade* halleri gelir.
- muhadde** Gayptan sesler duyan.
- muhadese** *Hakkın* (c.c.) kuluna hitabı.
- muhasese** Kulun kendini hesaba çekmesi.
- muhatat** *Hakkın* (c.c.) vechi karşısında olduğunu hissetme. Salik bu hâlde iken, gayrıdan habersizdir.
- müheymun** *Kerubiyun* da denilen yüce melekler.
- muhibb-i sadık** *Allahu taâlâya* (c.c.) duyulan dostluk.
- muhip** Âşık, dost.
- muhlas** İhlâslı kılınan. Süfîler. Fena hâlinde oldukları için ibadetleri saklama gereği duymayanlar.
- muhlis** İhlâslı olan. Melâmetîler. İbadetlerini saklama gereği duyanlar.
- mukabele** Zikir anında karşı karşıya olma.
- mum** Sevgili.
- Bü'l-aceb nâ-kâm-ı aşkım nerm dil mahbûblar
Mûm iken agyâra baksan seng ü âhendür bana
Nâil¹
- mumiyan** Tarikatin sırlarının incelikleri. Perdeyi geçebilmek için salikin bakışı.
- murat** Çilesini tamamlamış mürit.
- murakabe** Kulun kendini denetim altında tutması.
- murakkaa** Genellikle kir tutmadığı için mavi renkli değersiz elbise.
- mustasvife** Süfîlik taslayan.
- mutrip** Ağâh edici. Âlem-i manaya râğbet ettirenler ve feyze erenler.
- muy** Zat-ı ehadiyetin sıfatı.
- mücahede** Nefse karşı açılan cihat.
- mücerret** Kendini halktan ve kötülüklerden geri çekmiş.
- müdam** Vahdet şarabı.
- müddei** İddiacı.
- Bahr u ber Murâdıye makam ey müddei
Ân-ı vâhid Kâbe vü Yesrîbde vü Bathâdâdur
Sultan Üçüncü Murad²
- mükâşefe** Delile gerek kalmaksızın *Hakkın* (c.c.) huzurunda olma hâli. *Muhadaradan* sonra gelir.
- mülâkat** *Allahın* (c.c.) kemalinin sonsuzluğu.
- mümid-i himem** Himmetleriyle imdada koşan.
- münasefe** İnsafılı olma, güzel muamelede bulunma.
- münazele** Menzil alma. *Uruc* ve *nüzul*.
- münkati-i vahdanî** Cem' makamı.
- münteha-yı marifet** *Allahı* (c.c.) bilmenin son sınırı.
- Menzil-i müntehâ-yı vahdetdir
Kurb u buda ırağdır gönülüm
Şeyh Galib³
- mürg** Kuş, ruh.
- mürît** Salik. Tarikate giren.
- mürşit** Rehber, pir, şeyh.
- Erbâb-ı hîred zerre kadar mu'tekid olmaz
Ol mürşide kim mu'tekid-i bi-hîredândır
Ruh⁴
- mürüvvet** İhvanın kusurlarını görmeme.
- müsahip** Tarikat arkadaşı.
- müsamere** *Hakkın* (c.c.) kula yönelmesi, onunla konuşması, ona serzenişte bulunması.
- müsebbibü'l-esbap** *Allah*.
- müstehlek** Fena makamında olan.
- müstened-i marifet** Vahidiyet mertebesi.

²M. s. 144.³ŞG. s. 378.⁴UM. s. 233¹Na. s. 54.

- müşahade** *Hakkın* (c.c.) kalpte hazır olması hâli. Tecelli. *Mükâşefeden* sonra gelir.
- müştak** Âşık.
- Dide müştâk-ı cemâlidir velî müjgânların
Mâni'-i âmed-şüd-ı nûr-ı nigehtir her biri
Nâil¹
- Misâl-i Kâbe eyâ nûr-ı dide-i uşşâk
Gören cemâlini müştâk görmeyen müştâk
Hüdâs²
- müteabbid** Kulluğun gereklerini yerine getirmeye çabalayan.
- mütekaşife** Az şeyle yetinen, kirli olmaktan sakınmayan ve bu hâlden utanmayan dervîş.
- mütesakir** Zevk sahibi.
- müteşebbih** Süfî gibi görünmeye çalışan.
- müteşeyyih** Şeyhlik taslayan.
- mütevarî** *Allahın* (c.c.) ihata ve istilâsı.
- mütevekkil**; *Hakka* (c.c.) güvenen, tevekkül eden.
- müttaki** Takva ve vera sahibi. *Allahın* (c.c.) yap dediklerini yapıp yapma dediklerinden kaçan, hatta şüphelilerden dahi uzak duran.
- mütteke -muin** Halvethanede çile çeken dervişlerin uzanıp yatmamaları için dayandıkları değnek.
- müzdver** Cennete girmek için uygun amel işleyenler. Âbidler.
- müzekkir** Halka vaaz ve nasihat eden.
- N
- na-tevahi** Kendini ilâhî iradeye bağlama. "La havle velâ kuvvete illa billah" deme.
- nafile** Farz ibadetlerin dışında *Allaha* (c.c.) yaklaşmaya vesile olabilecek ibadetler.
- nakûs** Cem' makamı. Salikin intibahı. Tefrika makamını yad etmek.
- Aldın hezâr büt-gedeyi mescid eyledin
Nâkûs yerlerinde okuttun ezânları
Baki
- nale vü zar** Mahbup olan *Allahı* (c.c.) istemek. Tabib-i meclis.
- Nâlemizi işitmedi kaldı o şem'-i şûh-sitân
Eyledi dūd-ı şem'-i âh nây-ı gelū-yı sürmedân
Nâil³
- namaz** Salikin içtihadı.
- İhlâsin olmayınca Hudâvend-i âleme
Ey zâhid-i gabî ne okursun namâzda
Nabi⁴
- namus** İlâhî kanun.
- nasip** Şeyhin himmeti.
- nasut** Beşerî, maddî, zahirî anlamlarında ve zahirin zıddı.
- nay** Mahbubun haberini almak.
- Nâlemizi işitmedi kaldı o şem'-i şûh-sitân
Eyledi dūd-ı şem'-i âh nây-ı gelū-yı sürmedân
Nâil⁵
- naz** Kalbe kuvvet vermek. *Hakka* (c.c.) karşı nazlanma.
- Merhabâ cilve-gâh-ı nâz u niyâz
Ki harîminde çehre-sây-ı dilim
Nâil⁶
- nazar** Şeyhin ruha tesir eden bakışı.
- Dâmen-âlûdeliğim aşka ederdim ta'lik
Verse âlâyîşe ruhsat nazar-ı pâk bana
Nâil⁷
- nazar ber-kadem** *Nakşibendlikte* sakınmak ve tevazu maksadıyla başı öne eğerek gezmek. *İtrak-ı re's*.
- nefes** Şeyh ve velilerin söz ve soluklarıyla oluşturdukları tesir.
- Ney kimi her dem ki bezm-i vaslını yâd eylerem
Tâ nefes vardur kuru cismimde feryâd eylerem
Fuzulî⁸
- nefh** Üfleme. *Allahın* (c.c.) Hz. Ademe (a.s.) kendi ruhundan üflemesi.
- nefha** nefh, üfleme.

³N. s. 266.⁴UM. s. 452.⁵N. s. 266.⁶N. s. 35.⁷Na. s. 48.⁸F. s. 166.¹N. s. 311.²UM. s. 197.

nefis Şeytanla birlikte insanı kötü yollara sürükleyen latife. Sufiler nefislerini yedi merhalede eğitirler 1.Emmare nefis, 2.Levvame nefis, 3.Mülhime nefis, 4.Mutmainne nefis, 5.Raziye nefis, 6.Marziye nefis, 7.Kâmile nefis.

Bana hiç *nefs-i emmârem* gibi sû-i karîn olmaz
Bu düzd-i hâneginin kimse şerrinden emîn olmaz

Hami-i Amidi¹

nehb-i nisar Dervişlerin, düğünlerde saçılanı ifrata kaçmadan yağmalamaları.

nergis Ortaya çıkan ferahlık. Âlemin neticesi.

Matlab-ı bî-matlabân-ı vâdî-i sevdâ nedir
Tavr-ı mestân-ı şarâb-ı *nergis*-i şehlâ nedir

Şeyh Galib²

nesep Müridin manen kendini tarikat silsilesine bağlaması.

nesim Daimî feyz ve inayet. İnayetleri hatırlamak.

neşe Manevî zevk.

neşv u nema Manevî gelişme. Terakki ve yücelik bulmak.

nev-niyaz Tarikate yeni başlayan mürit.

neval Hakkın (c.c.) kuluna hediyesi, ihsanı.

Sorsun o kim *nevâle*-hôr-ı hân-ı lütfudur
Çarh-ı siyâh-kâse simâtı ne gûnedir

Naili³

nevm Az uyku.

Nevruz 21. Mart'taki bahar bayramı. Tefrika âlemi.

Şâh-ı *nev-rûzdan* oldu yine mülk-i çemene
Gonce tümârının isâline pervâne sabâ

Naili⁴

ney İnsan ruhu. Mürşid-i kâmil.

Vücûdum *ney* kimi sürâb sürâh olsa âh etmen
Mahabbetden dem urdum incimek olmaz
cefâlardan

nezdîgî Kurb-ı ilâhîyi, ilâhî yakınlığı hissetme.

nikab Kul ile *Hak* (c.c.) arasındaki engeller.

nim-mest İstiğraktan haberdar olmak.

nisbet Müridin kendini tarikatine ve şeyhine bağlaması. Kendini o neşepden sayması.

nistî Yokluk. Fena hâli.

niyaz Dua.

Merhabâ cilve-gâh-ı nâz u *niyâz*
Ki harîminde çehre-şây-ı dilim

Naili⁵

niyet Ameli uygulamaya yönelmek, davranmak.

nokta Gerçek birlik. *Elifbadaki* ilk noktalı harf *bedir*. *Besmelenin* ilk harfi de noktalı bir harf olan *bedir*. Bu yüzden *Kur'anın* özeti sayılır. *Nokta* rakam olarak sıfıra tekabül eder. Bu yüzden *yokluk* sayılır.

Nokta-i hâlî sad-ender-sad ruh-ı sad-berge
Eylemiş yüz sun' ile anı be vefk-ı ârzu

Şeyh Galib⁷

Hep maglata vü laklakadır bâtin ü zâhir
Bir *nokta* imiş asl-ı sühan evvel ü âhir

Ruh⁸

nokatü'l-gayb *Allah* (c.c.).

nukl Manaların keşfi.

nun Arap alfabesindeki *kâf* ile *nun* bir araya gelince "ol" anlamındaki "*kün* (,,E)" sözü ortaya çıkar. *Allah* bir şeyi yaratmayı dilerse ezeli bilgisinde sabit ve malûm olan o şeyin mahiyetine (*ayan-ı sabite*) "*ol*" deyince hemen oluverir "*feyekûn*".

nur *Allah*. (c.c.) *Allahın* isimlerinden biri. *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) ilk yarattığı *Hz. Peygamberin* (a.s.m.) nurudur.

Misâl-i Kâbe eyâ *nûr*-i dîde-i uşşâk
Gören cemâlini müşâk görmeyen müşâk

⁵F, s. 182.

⁶N, s. 35.

⁷ŞG, s. 399.

⁸UM, s. 234.

¹UM, s. 417.

²ŞG, s. 205.

³N, s. 192.

⁴N, s. 160.

nuk Şeyhin sözü.

Nutkundan eyler âdem ihsâs-ı nokta-i fem
Ol gonce-i tebeşşüm mu'tâd söyleyince

Hüdâi¹

Naili²

nüceba Kırklar. *Ricalü'l-gayıptan* kırk kişi. Halkın yükünü taşırlar. Bunların sekiz kişi oldukları da söylenir. Noksanlaşmaları hâlinde üç yüzlerden bir kişi yerlerine geçer.

nükaba Üçyüzler. *Ricalü'l-gayıptan* üç yüz kişi. *Hakkın* (c.c.) *Batın* ismine mazhardırlar. Bunların sayısının 12 olduğu da söylenir.

nüşa âlem.

nüşa-i kübra Kâinat.

nüşa-i sugra İnsan.

O

onbeşler *Rical-i gayıptan* on beş kişi. Kâfir ya da mümin herkese yardım ederler.

onlar *Rical-i gayıptan* on kişi.

on sekiz bin alem *Akl-ı kül, nefis-i kül, dokuz felek, anasır-ı erbaa* (taş, toprak, hava, su), *mevalid-i selâse* (bitki, hayvan, insan)'den ibaret olan on sekiz unsur. Bu on sekiz sayısı, Araplar'ın en büyük sayısı olan bin'le çarpıldığında 18.000 eder. On sekiz bin alem bu sayıdan kinayedir.

On sekiz bin âlemi seyr eylemek lâzım degil
Her nefesde feyz-i Hak bir özge âlemdir bana

Nefi³

oruç Alâkaları kesmek.

P

pakbazı Halis olarak teveccüh etmek. Mertebe yüceliğinden veya amellerden gelmeyen hâlisane teveccüh.

pay-yafien Teveccüh.

pazar Nurların tecelli ettiği makam.

perde Kul ile *Hak* arasındaki engel.

perişan *Tefrika âlemi*.

Fikr-i târîh ile oldum nice dem
Mûy-ı mâtem-veş *perişân* u dijem

Şeyh Galib⁴

pervane Aşık.

Şâh-ı nev-rûzdan oldu yine mülk-i çemene
Gonce tümârının isâline *pervâne* sabâ

Naili⁵

peyam *Peygamberlik* (a.s.m.) ve velilik. İlâhî aşk. *Allahın* emir ve yasakları.

Bizi unutdu mu yohsa *peyâm*-ı sıhhat-i yâr
Bu memleketde garibü'd-diyâra değmez mi

Naili⁶

peymane Gayıp nurlarının müşahade edildiği şeydir.

Peymâne-i ömr olsa yine rinde girândır
Bî-rûh mey ol bezmde kim câmi tehîdir

Naili⁷

Felekler bâzgûn mahmûrlar mestâne olmaz mı
Biraz def'-i keder bu nüh-*peymâne* olmaz mı

Naili⁸

pir Şeyh, mürşit.

Pirlikde âteş-i fakrın olur te'sîri saht
Gör çenâr-ı köhnenin hâlin nice sûzân olur

Asım, Çelebizade⁹

pir-i mugan Mürşid-i kâmil, şeyh.

Mey içmedin açılmaz imiş bâb-ı magfîret
Sevgendler bu bâbda *pir-i mugân* içir

Fuzuli¹⁰

pişanî İlâhî sırların zuhuru.

Sevâdı zûlf-i pîçâpîç-i hûru'l-îne tâb-endâz
Beyâzî şahidân-ı Halluh u Nevşâda *pişânî*

Naili¹¹

piyale Kadeh. Sevgili.

Bir mâh-ı âfitâb-ebîn mübtelâsıyız
Her şeb *piyâle* der-kef ü her subh-gâh mest

⁴ŞG, s. 224.

⁵N, s. 160.

⁶N, s. 314.

⁷N, s. 195.

⁸Na, s. 128.

⁹UM, s. 369.

¹⁰F, s. 100.

¹¹N, s. 127.

¹UM, s. 197.

²N, s. 302.

³DŞS, s. 396

- Piyâle* tutmağa yok elde Nâilî kudret
Elimde ra'ş'e derûnumda iztirâbım var
- post* Şeyhlik makamı.
puhte Pişmiş, olgunlaşmış. mürit.
püşk Vahiy ve ilham.
- R**
- Rab* Cenab-ı Hakkın (c.c.) terbiye edici ismi.
rabuta Müridin feyz umarak şeyhinin ruhaniyetinden yardım bekleyerek onu zihninde tasavvur etmesi.
rah Şeyhin nefesi.
rahip Mutasavvıfların evlenmeden bekâr yaşayanı.
rakika Anlatımı etkili kılan temsiller.
rakip Dünya, şeytan, nefis.
Görmedim bir hüb kim yanında olmaya *rakib*
Bu cihân bağında hiç gül olmaız imiş hârsız
Mihrî Hatun³
- raks* Sema.
ran-reyn Kalbin paslanması.
ratib Ayderusiye tarikatının zikir şekli.
reca Ümit. Hoşlanılan şeyi beklemekten doğan ferahlık.
Ne dünyâdan safâ bulduk, ne ehlinden *recâmız*
var
Ne dergâh-ı Hudâdan mâada bir ilticâmız var
Nefî⁴
- recül / rical* Kadın veya erkek eren, veli. Bunlar genellikle kendilerini halktan saklarlar. Taife taifedir. Şöyle sıralayabiliriz *Kutub* bir tanedir. *İmam* iki kişidir. *Veted* dört kişidir. *Budelâ* (*abdâl*, *bedel*) yedi kişidir. *Nukeba* (*nakip*) on iki kişidir. *Havarî* bir kişidir. *Recebî* (*recebiyun*) kırk kişidir. *Hatm* bir kişidir. *Mücteba*
- Nâil*¹ (*Mustafa*) üçyüz kişidir.
reda Kulun haksız olarak *Hakkın* (c.c.) sıfatlarına sahiplenmesi, kibirlenmesi. Müridin olgunlaşmaya kadar şeyhin sohbetine devami.
reften Beşeriyet âleminde ruhlar âlemine geçmek.
rehber Şeyh, mürşit.
remis Müridin kalbinden maddî şeyleri söküp atması. Bunun sonucunda bir iz kalırsa *remis*, kalmazsa *tamk* denir.
remz Gizli söz.
renc Arzulananın haricinde şeylerin ortaya çıkarak saliki incitmesi.
renk Beşerî bağlar.
resm-rüsum Allahın (c.c.) fiilerinden hasıl olan izler.
reşha İlahî hakikatler.
retk Her şeyi *Allahla* görme, ondan olduğunu bilme. Şeyhten feyz alma.
reyhan Riyazette tasfiye sonunda hasıl olan nur.
Gülîstân-ı ser-i küyun sıfatın bâb bâb ey gül
Hat-ı *reyhân* ile cedvel çeküp gül-zâra yazmışlar
Fuzulî⁵
- reyy* Yaşanan zevklere doyarsa kanmak.
rıkkıyet Gücü yetmemek.
rıza Gelen her hâlden yakınmama.
riayet Amelleri, halleri ve vakitleri korumak.
ribat Gaza; zaviye, hankah, tekke.
ricat Ervah âleminde beşeriyet âlemine gelmek.
rıda *Hakkın* (c.c.) sıfatlarının kulda zuhuru.
rindî Kat'-ı nazar. Masivadan el çekici melâmî.
rint Lezzetleri ve muratlarını terk etmiş olan safa ehli.
Şâdî-i vuslat niçin tahmîl-i nâz eyler bana
Rind-i şâdî-düşmânım ben gam niyâz eyler bana

¹Na, s. 72.²Na, s. 86.³TTS, s. 390.⁴UM, s. 312.⁵F, s. 92.

- riya* *Hakkın* (c.c.) rızası için yapılmayan ibadetler.
Zühhâda da ey şem'i *riyâ-sûz* eser kıl
Bir ş'u'le ile bin dil-i efsürde çerâğ et
- riyazet* Az yemek, az konuşmak; zikre ve tefekküre devam etmek.
ru İnsanî ruh. Kalp, akıl.
Yine neticesi mahşerde *rû-siyâhîdir*
Olursa defterinin kayd-ı ihtisâbında
- ruh* Can, *Cebraîl* (a.s.), gerçek tecelliler.
Şüst ü şüy-i eşk ile gitmez gözümde aks-i *ruh*
Âb ile kim ş'u'le-i yâkûtu teskin eylemiş
Hayrî, Mehmed Viranşehirli, Reisülküttâp⁴
- ruhsat* Dinî hükümlerin azamî taviz ölçüsünde uygulanması. Sufî bu hükümleri ruhsat dairesinde değil, kemal derecede uygulamakla yükümlüdür.
ruh/ruhsar İlahî tecellilerin nurlarının ortaya çıkması.
Rum erenleri-abdalları Horasan'dan gelen Anadolu dervişleri.
ruunet Bencillik. Nefsanî zevkler içinde olmak.
Bülbülde biraz büy-ü *ruûnet* görürüz biz
Pervâneyi âgâh-ı mahabbet görürüz biz
Şeyh Galib⁵
- ruz* Nurların tabiatları.
Siddik ki çâr-yâra serdâr oldur
Sultân-ı Rûsülle *rûz* u şeb yâr oldur
- ruze* Ülfetten perhizkâr olmak ve kesilmek.
rûkûn *Hakka* dayanmak.
rüyat Ahirette *Cenab-ı Hakkı* (c.c.) müşahade.
Rûy-ı maksûd olsa da âyinemizde cilve-ger
- S*
- saadet* İlahî tevfiğe nail olma. *Allahın* (c.c.) kulunu ezelden daveti. Ezeli olanı okumak.
saba Nefsin vesvesesinden hasıl olan perişanlık, yahut feyz ve tecelli.
sabika Geçmişte takdir olan.
sabr Başa gelene dayanmak, haramlardan uzak durmak.
sabuhî Sohbet, mükâleme, muhadece.
sada Reyn, pas. Kalbin kesafetle kaplanması.
sagar Arifin gönlü. Gayıp nurlarının müşahade edildiği şeydir.
Men hod öldüm ey türâbundan olan sâgar
müddâm
Rindler bezmin gezüp bir bir yetür menden niyâz
Fuzulî⁸
- sahh* Salikin kahhariyet karşısında kendinden geçmesi.
sahra Ruhânî âlem.
sahv Cezbe hâlinde sonra salikin kendine gelmesi.
sâid Kudsi kuvvetin ortaya çıkması.
saki Mürşit. Âlem-i manaya râğbet ettirenler ve feyze erenler.
Ne arslanları yaturmuş bu *sakî*
Ne ejderhâlar olmuştur ana râm
Şeyyad Hamza⁹
- saki-i bezm-i elest* *Allah* (c.c.).
salik Tasavvuf yoluna giren, bir şeyhten el alan kişi. İradesini *pire* bağlayan. Mürit.
Sâlikân-ı râhına mihr ile mâh berg-i sefer
Pâ bürehne Hızr u İlyâs oldu rehber rûz u şeb
Şeyh Galib¹⁰
- samt* Az konuşmak.
sanem Put. Nefis. Mürşit. Sevgili.

¹Na, s. 46.²Na, s. 78.³N, s. 29.⁴UM, s. 430.⁵SG, s. 442.⁶SG, s. 443.⁷N, s. 284.⁸F, s. 128.⁹UM, s. 75.¹⁰SG, s. 51.

Hakikat-i ruhiye.

Fart-ı nezzâre-i telâşiden
Hîre-çeşm-i sanem-serây-ı dilim

sarban Hakikat yolunun müridi.
Rehberlik.

savlet Kendinde bulunan hâlin
başkalarında bulunmadığı iddiasıyla
sataşma. Tesir.

savmaa Mescit, zaviye. Masivadan
ilgiyi kesip *Allaha* (c.c.) yönelme.

sayd Hicran makamı.

saye Hakikatin gölgesi. Öze göre
kabuk hükmünde olan.

Sâyesin dervîş-i bî-berk ü nevâdan dür eden
Saklasun ârâyiş-i tâbûta nahl-i kâmetin

Mantukî Ahmed²

seb'a-i ebhur Yedi deniz. Salikin
tuttuğu yedi yol *Sekr*, *vecit*, *berk*,
hayret, *şuhut*, *nur-ı kurb*, *velâyet-i*
vücut.

seb'u'l-mesani *Fatiha* suresi. Hakkin
(c.c.) ayn ve ilim mertebelerindeki yedi
çeşit tecellisi

sebu Testi. Mutlak feyiz kaynağı.

sebze Marifet. Ayn-ı marifet.

sebzi Yeşillik. Hakikî vahdetle
birleşen mutlak kemal. Kemal.

seccade Se cadde, üç yol. Şeriat,
tarikât, hakikat. Batınî dayanak.
Teveccüh ile batını şulelendirmek.

sefidi Beyazlık. Masivadan ilgiyi
kesişle herkese aynı gözle bakma. Tek
renklilik.

sehab İlâhî feyz.

sekinet Manevî feyzle kalpte vuku
bulan huzur.

sekizler *Ricalü'l-gayiptan* sekiz evliya.
Tasarruf sahibidirler.

sekr Sarhoşluk. Cemal tecellisi ile
kendinden geçme.

sekran Şûrb sahibi.

selâm Nefsin iki âlemde rahat ve
huzurlu olması.

Naili¹

selâm u durud *Allahı* öğme, O'na
hamd etme.

sema İlâhî dinleme. Raks. İnce
marifet. İşaretle anlatılabilir.

Semâ meydanının hem mihr ü meh çerh ü
nücumu var

Husûsâ içlerinde zât-ı Mevlânâ-yı Rûmî var

Şeyh Galib³

semseme Vahdet. *Allahı* temsil eder.

serair Sıkma.

serdi Coşkunluğun sona ermesi.
Muhabbetin sonu.

serir Hakkin (c.c.) tecelli ettiği mekânı.

serkeş *Allahın* (c.c.) iradesine
muahalefet eden.

serkeşi İlâhî iradenin salikin iradesine
muahalefeti.

sermest Halâtın zuhuru.

serv Tefekkürden hasıl olan bilgiler ve
istikamet. Mertebenin yüceliği.

Bir nihâl-i âhîr kaddin hevâsıyla gönül
Sahn-ı gül-şende hürâmân *serv-i* dil-cûlar gibi

Naili⁴

setair İlâhî isimlerin zuhur ettiği
yerler.

setr Kul ile *Hak* arasındaki perde.

seva :*Hakkin* (c.c.) perdeleridir.

sevadü'l-vechi fi'd-dareyn Fenafillah
hâli. Salikin zahirde, batında, dünya
ve ahirette vücudu kalmaksızın hakikî
fakra ve asla rücu edip yalnız *Hakkin*
(c.c.) vücudunu görmesi.

sevda İlâhî aşk. Kalpte olduğu
tevehhüm edilen siyah nokta.

Sevdâ-yı ham-ı devlet-i deh-rûze hâsılın
Mâhulyâ-yı meşgale-i bî-meâl eder

Naili⁵

seyl Kalp ahvalinin galebesi. Coşkun
haller. Gönül ferahlığından hallerin
galebesi.

³G, s. 56.

⁴N, s. 315.

⁵N, s. 23.

¹N, s. 33.

²UM, s. 294.

seyr Tarikatte ilerleme. *Hakka* (c.c.)
erme yolunda yürüme.

seyyit Hz. *Peygamberin* (a.s.m.)
soyundan gelenler.

sılsilatü'l-ceres Salikin başlangıçta
huzur-ı ilâhîye fütursuzca girmesini
engelleyen ses.

sır Keşf sahiplerinin bilebildiği ilâhî
esrar (giz).

Girdâb-ı fikre dalma tehî *sırrı* var anın
Mir'ât-ı hüсне eyleme hayret-nümâ nazar

Şeyh Galib¹

Sırr-ı Hakki her kim etmezse nihân mahlûkdan
Pâyedâr olmaz ser-i dârâ çıkar Mansûr olur

Asım, Bağdatlı Abdülâziz²

sırru'l-esrar *Allah* (c.c.).

sia-i kalb Kalp genişliği.

sib-i zenah İlm-i ledünnî

Küstâhî-i nezzâre yeter meclis-i meyde
Nâziklik et ol *sib-i zenahdâna* dokunma

Naili³

Sidretü'l-münteha Bütün seyrilerin
sona erdiği nokta.

sika *Hakka* (c.c.) güvenme.

sille İlâhî darbe.

silsile Tarikat şeyhlerinin zinciri.

sim Bedeni ve ruhu arındırma.

Simurg İnsan-ı kâmil.

Sîmurg-i merhametden ben görmedim nişâne

Ey hâce sen görürsen benden selâm söyle

Avnî, Bekir Paşazade Yenişehirli Hüseyin⁴

Bî-vücûd olmak gibi yokdur cihânın râhatı

Gör ki *Sîmurgun* ne dâmi var ne de sayyâdı

Ragıp Paşa⁵

sine İlâhî âlem.

Ol çerâğ-ı lâle-i derdim bu gülzâr içre kim
Âşiyândır *sine* mûrg-i dâğ-ı mâder-zâdîma

Şeyh Galib⁶

siva *Allahtan* (c.c.) başka olan her şey.

¹s, s. 88.

²UM, s. 681.

³Na, s. 120.

⁴UM, s. 686.

⁵UM, s. 551.

⁶s, s. 118.

siyah Zat-ı *Hak*. (c.c.) Nasilki
karanlıkta bir şey farkedilmezse bu
mertebede de her şey birbirinin aynı
kabul edilir.

subh Tecellinin, hâllerin zuhuru.

sufi Sofu. Şüpheli şeylerden dahi
sakınan.

suhte Yanmış. İnsan-ı kâmil. *Hakke'l-*
yakin mertebesinde olan.

suk-ı cennet Cennet'te suretlerin
bulunduğu yer. Cennet ehlinin
isteyen burada istediği suretin kılığına
girip ailelerinin yanına dönebilir.

sukutu'l-itibarât Nisbî şeylere itibar
edilmemesi, zat-ı ehadiyetin dikkate
alınması.

sulh Amel ve ibadetlerin makbul
olması. Duaların kabulü.

sultan Şeyhlere verilen ünvan.

Cümleye *sultân-ı* Hudâ ol durur

Lütf ile ihsânı igen bol durur

Sultan Üçüncü Murad⁷

sultanî *Allahın* (c.c.) ilim ve iradesine
dair âşıқта cereyan eden hâller.

surahî Makam. Âşık'ın kalbi. Üns
makamı.

surhî Sülukun kuvvetli oluşu. Sülûkün
kuvveti.

sühan İlâhî ikaz. *Alahın* (c.c.) mutlak
intibah ve işareti.

Hep maglata vü taklakadır *bâtın* ü zâhir

Bir nokta imiş asl-ı *sühan* evvel ü âhir

Ruh⁸

sühan cün dür Maddede ve maddenin
gayrisinde *Hakkin* (c.c.) açık işareti.

sühan-ı şirin *Allahın* (c.c.) vasıtasız
işareti.

sükûn Manevî huzur.

sükût Az konuşmak.

sülûk Tarikate girme.

sür'at Seyirlerin hızlanması.

sürud Gönülün *Hak* (c.c.) ile dolu ve

⁷M, s. 56.

⁸UM, s. 234.

bunun devamlılığı.

sürur Sevinç hâli.

süveydâ Kalpte bulunduğu sanılan siyah nokta. Kalpteki gizli günah.

Elmâs ise de kârger olmaz bize merhem
Ol dâğ-ı cünûnuz ki *süveydâ*da nihânız

şaraphane Âlem-i melekût. Arifin şevk-i ilâhî ve marifette dolu olan iç âlemi.

şathiye Vecit hâlindeki velilerin taşkınca sözleri.

şatır-şuttar Nefsi batıldan uzaklaştıran.

şekâvet Ezeli olanı sürmek.

şeb Gece. Gayip âlemi. Âlem-i ceberut.

Limenü'l-mülk okuruz âleme her rûz ile *şeb*
Hâlık-ı kül çü bizüz cümle helekden pâkiz
Sultan Üçüncü Murad⁸

şeb-i kadr Sevad-ı a'zamda salikin bekası.

şecere Tarikat soy kütüğü.

şedd Fütüvvet ehlinin mesleğe yeni girenin beline bağladıkları kuşak.

şefaât Hz. Peygamberin (a.s.m.) kıyamet günü ümmeti için af dilemesi. Bazı büyük veliler de aracı edilerek Cenab-ı *Haktan* (c.c.) istimdatta bulunulabilir. Fakat bu isteme doğrudan doğruya veliden veya yatırdan olamaz.

şefkat Halka götürebileceği ölçüde teklifte bulunma.

Sâde-diller kim felekden *şefkat* ümmîdindedir
Ser-nigün peymânenen keyfiyyet ümmîdindedir
Nâilî⁹

şehit Hak (c.c.) sevgisiyle vefat eden âşık.

Bâzgün-na'l-dir âyin-i *şehidân*-ı vefâ
Terk-i esrâr-ı ilâhîde de ser vermezler
Nâilî¹⁰

şehr Vücut-ı mutlak.

şehr-şar Mutlak varlık.

şehvet İnsanî istekler.

şekâvet Allahın (c.c.) kulunu ezelden reddi.

şekil Maşukun (*Hakkın*) vücudu.

şem' ilâhî, ebedî nur.

Ş

şadî Salikin kabz hâlinde bast hâline geçmesi.

şâdî-i vuslat niçin tahmîl-i nâz eyler bana
Rind-i şâdî-düşmânım ben gam niyâz eyler bana
Nâilî²

şah Şeyh.

Şâh-ı nev-rûzdan oldu yine mülk-i çemene
Gonce tûmânının isâline pervâne sabâ
Nâilî³

Cünûn ikliminin yektâsı aklın kâr-fermâsı
Ana sultân-ı aşk itlâk olur bir *şah* var dilde
Şeyh Galib⁴

şahî Allaha teveccühün lezzetleri içinde bulunmak.

şahid-i ezel Allah (c.c.).

Ben ki kurbân-ı *şahid*-i gaybım
Tîğ-ı kâssâb n'idiğin bilmem
Şeyh Galib⁵

şakirt Mürit.

şam Akşam. Kesret.

Olsa teşrifine dil muntazır-ı subh-ı ümîd
Bulunur baht-ı siyeh arada *şam*-âver olur
Nâilî⁶

şarab-ı ham Karışık yemek içmek.

şarab-ı puhte Zarurî yeme içme.

şarap ilâhî aşk. Aşkın emeller neticesi galeyan etmesi.

Şarâb-ı nâb getirdikçe nîm-hâb sana
Tutar elinde kadeh mâh u âfitâb sana
Nâilî⁷

¹Na, s. 90.

²Na, s. 46.

³N, s. 160.

⁴G, s. 120.

⁵ŞG, s. 375.

⁶N, s. 209.

⁷Na, s. 56.

Kılıp zebâne-i şem'i piyâle-i sahbâ
Eder mahabbete bezl-i vücûd pervâne

Şeyh Galib¹

Yahdum tenümi vasl günü şem' tek ammâ
Bil kim bu tedârük şeb-i hicrânun içündür

Fuzulî²

şemail Hafif cezbe. Cemal ile celâlin imtizacı.

şeng Maddede *Hakkın* (c.c.) nurlarının matalii ve tavalii.

şengî Tecelli nurları.

şerbet ilâhî aşk şarabı.

şeriat-şer' Fikhî kaideler. *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) emir ve yasakları. Dinin zahiri.

Şeriatın silâhını giymagünce
Tarikatın Burakuga minmagünce
Cezb ü cünûn âlemiga barmagünce
Hakikatni meydâniga girse bolmas

Ahmed Yesevî³

şevk Allaha (c.c.) kavuşma coşkunluğu. Maşuku aramakta gönlün sıkılması.

şey'en lillah Allah (c.c.) rızası için bir şey (isteme).

şeyda Âşık. Cezbe ve şevk ehli.

Gül-sitân-ı ışkâ girdim bülbül-i gûyâ menem
Yârimin gördüm cemâlin vâlih ü *şeydâ* menem
Sultan Üçüncü Murad⁴

şeyh Pir, mürşit.

Tâlib isen Hak yolunun, var elin at bir ulunun
Tut pendin Eşrefoğlu'nun zinhâr şeyhe eriş *şeyhe*
Eşrefoğlu⁵

şikâyet Hakka (c.c.) sitemde bulunma.

şişe Kalp. ar ve namus.

Bezminde ki mest-i bî-ayağız
Teh-şişe-i kâma bî-dimağız
Nâilî⁶

şütap Seyrdeki sürat.

şive Hafif cezbe. Cemal karşısında ilâhî cezbe.

şuhî Allaha yönelme lezzeti içinde ortaya çıkan ilâhî şive.

şuride Karışıklık. Özel hal.

Şârîde bülbülüz ki nemed-pûş-ı ma'nîyüz
Tâvûs-ı nev-bahârî degildir nizamımız
Şeyh Galib⁷

şuştuşu Vesveseyi üzerinden atma. Safa.

şuun İşler, fiiller.

Makâm-ı fakra şeh ü taht-ı saltanatda fakîr
Tamâm-ı cem'-i şuundur hisâl-i Mevlânâ
Şeyh Galib⁸

şühud ilâhî tecellileri temaşa.

şükûfe Yüce makam.

şükür *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) lütfu karşısında teşekkürde bulunma, hamdetme ve övme.

şûrb Keşf ve tecelli temasıyla oluşan hususî haz. Bu haz üç kademede olur. Birincisi yarı sarhoşluk ki buna *zevk* denir. İkincisi sarhoşluk hâlidir ki buna *şûrb* denir. Üçüncüsü ise bu hâle doyasıya kanmak ki buna da *reyy* denir.

şürud Masivadan kaçış. *Hakkı* (c.c.) aramak.

şüst ü şuy Vücuttaki kusur sebebiyle yemeyi içmeyi kaldırmak.

şütür İnsaniyet.

T

taam Az yemek.

Etibbânın budur pend ü kelâmı
Sakın ifrât ile yeme *tâam*

Firdevst-i Rûhî⁹

taat *Hakkın* (c.c.) rızası için ibadette bulunmak ve sakinmak.

Mey mezheb-i rindide kırâb ile gerekdir
Bî gerd-i kûdûret

Tâat-ı mahabbette vüzûh ile gerekdir
Ammâ mey-i vahdet

¹Ş, s. 122.

²F, s. 120.

³UM, s. 69.

⁴M, s. 98.

⁵TTS, s. 456.

⁶N, s. 144.

⁷G, s. 94.

⁸ŞG, s. 55.

⁹UM, s. 167.

taayyün Görünüm. Bunlar kesrettir. *Salik* perde olan bu taayyünleri kaldırmak veya aralamak zorundadır.

tab-ı zülf Tecelliyatın sıfatları.

tabistan Makam-ı marifet.

tac Şeyhin tarikat sembolü olarak giydiği külah.

Tâc-ı ismet olsa başında sana izzet yeter
Hürmetini saklar isen ol sana hümet yeter

Sultan Üçüncü Murad²

tahalli Kötü alışkanlıklardan arınma iyi huylar edinme. Halvete çekilme.

taharet Ruh ve beden temizliği.

tahkik İsim ve sıfatları varlık âleminde arama.

Kürsîde edip Arşı beyân ferîşî zemînde
Her bahsde *tahkik*-makâm eyledi vâiz

Şeyh Galib³

tak-ı ebru Kusur işleme yüzünden zorlukların ortaya çıkması. Salikin düşüşünün ihmale uğraması.

Tâk-ı chrûdan geçip zulfünden ayrılmaz gönül
Bir aceb divânedir kim tâk-ı eyvândır yeri

Naili⁴

takdis Kötü sıfatlardan uzak tutma. Kutsama. *Kaddesallahu sırrahu, kaddese sırrahu, kuddise sırruhu* (Allah sırrını takdis etsin).

takva Allahın (c.c.) emirlerini yerine getirip, günahlarından sakınmak, hatta cevaz verilen bazı hususlardan ve şüphelilerden dahi uzak durmak.

talep Hakkı aramak.

talip Hakkı arayan.

tamat Marifetler.

tamk Tevhid-i sıfatî. *Hakkın* (c.c.) sıfatlarında fani olma.

tamme Batınîlerin yaptıkları gibi ayet ve hadisleri batınına göre yorumluyoruz diyerek gelişigüzel tevîl

etmek. Meselâ “*İçinde köpek bulunan eve melek girmez*” sözünü “*İçinde kötü hisler bulunan kalbe Hak girmez*” şeklinde yorumlamak gibi.

tams Haletin kaybolması.

tarab *Hak* (c.c.) ile hemdem olma.

tarac Zahir ve batın hallerin cümlesinde *salikin* ihtiyarının (iradesinin) elden gitmesi.

Nigeh-düzdîde ol meh tâze tarh-ı nâza yol bulmuş
Aceb *târâc*-ı mülk-ı akla gamze tâze yol bulmuş

Şeyh Galib⁵

tarikât Bir pir'e bağlı olarak ortaya konan ayin, zikir ve nâfile ibadetlerle hakikati arama yolu.

İstersen ey Murâdî ilminde ekmel olmak
Bil sendedir şerâfât bil sendedir *tarikât*

Sultan Üçüncü Murad⁶

tasavvuf Bir tarikata girerek, tarikat edebiyatı edeplenmek. Tasavvuf ehli şer'î hükümleri yerine getirmekle beraber fazladan zikir, tefekkür ve riyazette bulunurlar, takva üzere yaşarlar.

tasfiye Şeriat, tarikat, marifet yoluyla kalbi arındırma.

tatavvu Tasavvuf ehlinin çok önem verdiği nâfile ibadetler.

tavarik Geceleyin kalbe gelen hakikatler, ilham.

teberra Düşman bilme. Ehl-i sevmeyenleri sevmeme.

tecelli İlâhî ve gaybî hakikatlerin ortaya çıkması.

Hallâk-ı cihân âleme kıldıkda *tecelli*
Her şahsı birer hâl ile kılmış mütesellî

Celâl Çelebi, Manastırlı Hüseyin⁷

Aşk âteş-i *tecelli*-i Mansûrdur bana
Her çub-ı dâr bir seçer-i Tûrdur bana

Şeyh Galib⁸

Dîde-i cân ile hüsnün ki temâşâ ederiz
Çeşmimiz mazhar-ı envâr-ı *tecellâ* ederiz

⁵G. s. 104.

⁶M. s. 142.

⁷UM. s. 159.

⁸G. s. 64.

tecrit Salikin mal, mülk ve düşünce açısından kendini dünyadan soyutlaması.

tedanî Ruhanî miraç. Bundan sonra tedelli (iniş) vuku bulur.

tedelli Tedani (çıkış)'den sonra vuku bulan ruhanî miraçtan dönüş.

teemmül Sufilerin tek başlarına tefekküre dalmaları.

Yâr için sohbet-i agyâra tenezzül gücdür
Âşıka belki bu ma'nâyı *teemmül* gücdür

Naili²

tefekkür Kâinatın ve insanın yaratılış gayesi üzerinde çaba sarfetme. *Neden, niçin, nasıl* sorularına cevap arama.

teferriûc Salikin maddî ve manevî âlemlerde manen gezintide bulunması.

tefrika Dünya ve ahireti, madde ve mana âlemini ayrı ayrı unsurlar olarak hissetme. Bunun karşılığı ise cem'dir. Bu durumda *tefrika* ortadan kalkar.

tefvîf Her hâlde *Hakka* teveccüh ve ona teslimiyet.

tehlîl La ilâhe illallah tevhit ifadesini söyleme.

tehzîp İlmi ve ameli riyadan arındırma.

tekebbür Salikin *Hakkın* (c.c.) bi-niyaz oluşunu bilmesi.

tekke Bir tarikat ayininin iera edildiği, dervişlerin günlerini geçirip, ibadet ettikleri mekân. *Astane, dergâh, düveyr, mescit, mihrap, ribât, savmaa* zaviye gibi adlarla anıldığı gibi; *ateşgede, harabat, humhane, meyhane* diye de anılır.

Ne anladın bu semâ vü bu nâydan sūfî
Bu tekyede sana hiç vecd ü hâl gelmedi mi

Naili³

telbis *Hakkın* (c.c.) sıfatına bürünme.

telkin Tarikate yeni giren müride zikir öğretilmesi.

¹Na. s. 96.

²N. s. 142.

³N. s. 311.

televvün Talep ve istikamet yolunda bir hâlden diğer hâle geçme makamı.

temaşa İlâhî tecellileri seyretme.

Temâşâ-yı cemâlinde nazar ehlini men' etme
Ne sūd ol hûb yüzden kim nazar kılmaz ana âşık
Fuzulî⁴

temenni Ezeli takdiri görme.

temkin Talep ve istikamet yolunda bir makamı iyice sindirme. Televvünden kurtulup huzur ve sükûna kavuşma.

tenasüh Ruh göçü. Reincarnation (reenkarnasyon).

ten-dürüstî Derunî ve birunî aynı kararda olmak.

tenis Alıştırma, yakınlaştırma.

tennure Mevlevî dervişlerinin giydiği yakasız, yensiz, yırtmaçlı,, beli kırmalı, uzun ve geniş elbise.

tenzih *Rabbi* beşerî sıfatlardan uzak tutma.

terakki Halden hâle, makamdan makama geçme.

Tenezzül eylemez oldu hirâs-ı mülk-i dile
Gurûr-ı nâzî *terakkîde* pâdişâhımız

Naili⁵

terane Muhabbet ayini.

terceman İçinde bulunduğu hâli açıklayabilen veli. Dua.

terk Dünyevî ve nefsanî arzulardan uzak durmak. Emelden geçmek.

İbâdetler başıdır *terk*-i dünyâ

Yunus Emre⁶

tersa İnce olan manalar ve hakikat. Kötü sıfatları ve *nefs-i emmareyi* atarak “*mutmainne*” sıfatlarını kazanmış ruhanî kişi. Son derece ince manalar ve hakikatler.

tersabece *Hakikati tefekkür*. Salikin gönlüne gelen gaybî varidat.

tesbih *Sühbânallah* (Allah'ım seni noksan sıfatlardan tenzih ediyorum) demek. Saliklerin 33, 99, 1001, 4444

⁴UM. s. 171.

⁵N. s. 251.

⁶UM. s. 76.

gibi belli sayılarda virde bulunmaları, zikirleri.

Teshih eder günâhı için dâne-i arak
Anun ki destî rûy-ı hicâba nikâb olur

Şeyh Galib¹

tesir Makam-ı tahavvül.

teslim Her hâle rıza.

teşebbüh Kendini suflere benzetme.

teşne Şiddetli aşk.

Semt-i hirmâna düşer *teşne*-leb-i cûy-ı taleb
Tih-i hayrette kalır germ-*rev*-i sûy-ı taleb

Nâilî²

tevaciüt Vecit hâli içinde olma.

tevali Diğer tecellileri gölgede bırakan
tevhit nurları.

tevazû Kulluğu idrak.

Her âcize şefkat et şefî' ol
Mahlûka *tevazû*' et refî' ol

Abdullah Vassaf³

tevbe Günah ve kusurlarından pişman
olup bir daha işlememeğe
niyetlenmek. Kâmil olan bir şeyin
gelmesiyle nakıs olandan vaz geçmek.

teveccüh Müridin müşide, şeyhin
Hakka (c.c.) yönelmesi.

tevekkül Allahın (c.c.) iradesine
güvenme.

Baş eğmeziz edâniye dünyâ-yı dîn için
Allehadir *tevekkül*ümüz i'timâdımız

Bakî⁴

tevellâ Dost edinme. *Ehl-i heyti*
sevenleri sevme.

tevfik : *Hakkın* (c.c.) kulunun
amellerini, kendi irade ve rızasına
uygun kılması.

Feyz-i *tevfik*-i mahabbetle murâd etmek eger
Kaysa dâmen-be-kef-i mahmil-i Leylâ ederiz

Nâilî⁵

tevhit Birleme. Başka görmeme. *La*
mabude illallah (Allah'tan başka ibadet
edilecek yoktur) virdiyle başlayan

salik la maksude illallah (Allah'tan
başka maksut yoktur), *la mahbube illa*
Hu (Allah'tan başka sevgili yok)
virdiyle devam eder ve sonunda *la*
mevcude illallah (Allah'tan başka
varlık yok) mertebesine kadar varır ki
bu tevhit mertebesidir.

İhtilâfât-ı şu'unun gâyesi *tevhid*dir
Gösteren ecdâmı ezdâd-ı anâsırdır bütün

Hayrî, Viranşehirli Reisül-küttüb Mehmed⁶

tezkiye Nefsi arındırma.

tılsım İlahî sır.

tıp Ledün ilmi.

tir-i gamze Amelleri ve ibadetleri
reddetmek.

tir-i müje Salikin amelleri gizli ve
aşikâre ihmalî.

tuba Sükûn ve mutluluk içinde olma.

tul-i emel Hırs, açgözlülük.

Şol ahmakân ki rişte-i *tul*-i *emel* ile
Dünyâda kâma ermek için gör neler çeker

Es'ad, Mehmed Efendi⁷

Tur Feyz menbaı temaşa yeri.

Sir çeşm-i seyr-i didâr olmazız Mûsî gibi
Tûr-i istignâda tûfân-ı tecellî-matlabız

Nâilî⁸

Aşk âteş-i tecellî-i Mansûrdur bana
Her çüb-i dâr bir seçer-i *Tûrdur* bana

Şeyh Galib⁹

turra Zat-ı *ehadiyetin* sıfatı.

tündî Kullanın amellerinin reddi.

Türk-çeşm Salikin halleri.

Türk-taz Salikin ihtiyarının elden
gitmesi, Sülûktan önce vasıtasız ortaya
çıkan ilâhî cezbe.

Bu bâdiyelerde *Türk-tâzım*
Bir sîm-beden cevân içindir

Nâilî¹⁰

türrehat :Tasavvuf ehlinin ifrat
derecedeki sözleri. Bunların lûgat
anlamıyla ilgilenmemek gerekir.

⁶UM, s. 428.

⁷UM, s. 717.

⁸Na, s. 92.

⁹G, s. 64.

¹⁰N, s. 147.

¹ŞG, s. 92.

²N, s. 161.

³UM, s. 258.

⁴UM, s. 153.

⁵Na, s. 96.

tüvanî Fail-i muhtar.

tüvangerî Kemalâtın cümlesinin hasıl
olduğu yer.

tüvangerî Talipte kemalâtın
(olgunlaşmanın) ortaya çıkması.

U

ucup Kendini beğenme. Hâli ile
övünme.

ufk-i a'la Ruh makamının sonu.

ufk-i mübin Kalp makamının sonu.

usul Salikin uyması gereken kurallar.

usul-i aşer; On usul, on asıl. Mürit
için on mertebeden bahsedilir. Bunlar
sırasıyla şunlardır. 1.*Tövbe*, 2.*Züht*,
3.*Tevekkül*, 4.*Kanaat*, 5.*Uzlet*,
6.*Zikir*, 7.*Hakk'a yönelme*, 8.*Sabır*,
9.*Murakabe*, 10.*Rıza*.

uzlet Günahtan korunmak için ya da
daha çok ibadet ve riyazetle uğraşmak
için tek başına bir köşeye çekilmek.
Halvet, inziva.

Kanaat eyledi Ankâ'yı Kâf-ı şöhrete vâsıl
Kişi mümâz olur âlemde elbet *uzlet* ettikçe

Fehîm-i Kadim¹

uzubet Bekârlık. Suflilerin
evlenmemesi. Bu hadise *rahiplik* diye
de anılır.

Ü

üçler Kutup, ve iki imam (imaman) ile
birlikte ricalü'l-gaybın en büyük üç
velisi.

üstadegî Hâl zuhuru ile müridin
kulluk görevini yerine getirmekte aciz
kalması. Allahın (c.c.) celâlinin zuhuru.

ülfet Yakınlaşma, dost olma.

Ülfet hemîşe fer'i olur âşinâlığın
Câhil, fazîlet ehli ile âşinâ değil

Fuzulî²

ümena Emin olanlar, sır saklamasını
bilenler. İlahî hakikatleri ehil
olmayanlara bildirmeyenler.

¹UM, s. 276.

²UM, s. 174.

ümmü'l-kitap Kur'an.

üns Salikin kendinden geçme
hallerinin en güçlüsü. *Reca* ve *bast*
hâlinde daha kuvvetlidir.

üstad Mürşit, pir, şeyh.

Üveysîlik Şeyhe bağlanmaksızın
feyzini doğrudan Hz. *Peygamberden*
(a.s.m.) alan velilerin makamı. *Veysel*
Karanî (r.a.) Hz. *Muhammedi* (a.s.m.)
görmek için gelmiş fakat bunu
gerçekleştiremeden dönmek zorunda
kalmıştır. Buna rağmen *Cenab-ı*
Peygamber (a.s.m.) onu manen terbiye
etmiştir.

V

vahdet Birlik. Yalnızlık. Uzlet, halvet.
Her şeyin *Haktan* (c.c.) geldiğini idrak
etmek. Üç mertebede olur *Vahdet-i*
kusut Kulun iradesini *Allaha* (c.c.)
bağlaması. *Vahdet-i şuhur*: Her şeyde
Allahın tecellisini müşahede. *Vahdet-i*
vücut Her şeyde *Allahı* müşahede
etmek.

Vahdere nisbet ile kesret-i eşyâ birdir
Mevcler her ne kadar çok ise deryâ birdir

Hayrî, Viranşehirli Resül-küttüb Mehmed³

Dest-i taleb erişmedi dâmân-ı *vahdere*
Düşük bu ıstırâb ile vâdî-i hayrete

Nâilî⁴

Her şahsa âşikâr değil *âlem-i şuhûd*
Ey âşinâ-yı mes'ele-i *vahdet-i vücûd*

Nâilî⁵

vahidiyet Teklik.

vahiy Suflilere gelen ilham.

vahşet Yalnızlık. Halkla birlikte
olmak istememek.

vakfe İki makam arasında duralamak.

vakia Zikir anında salikin çevresiyle
ilgisini kesip kendinden geçmesi.

vakıf Kalp gözüyle gören.

vakt Salikin içinde bulunduğu hal.

³UM, s. 429.

⁴Na, s. 32.

⁵Na, s. 34.

varidat Salikin kalbine gelen ince manalar.

vecit Cezbe, istiğrak, kendinden geçme hâli.

Aşk u şevk ehli *vecd-i hâl* ister
Ne kemâl ister ü ne mâl ister

Ahi, Niğbolulu Hasan¹

vefa Allahın (c.c.) inayeti.

vehm Kuruntu.

velâdet Tarikate girme. Kulun nefsinin fani kıldıktan sonra kaim olması.

velâyet Kulun nefsinin fani kıldıktan sonra kaim olması. Velilik

Ahr ehl-i *velâyet* kısmetin bir bir o dergahden
Kerâmet kânidir kenz-i Hudâdır matbah-ı Monlâ
Şeyh Galib²

veleh Hayret anı. Aşırı vecit.

vera Öte.

vera' Takva. Şüpheli olanlardan dahi sakınmak.

veraset Şeyhin birine hâlifeliği miras bırakması.

verka Güvercin, kumru. Küllî nefis, levh-i mahfuz.

vesm Allahın (c.c.) ezelde belirlediği takdiri. Bunun nasıl tecelli edeceğini kimse bilemez.

vesvese Nefis veya şeytanın desisesi. Yersiz kuruntu.

virane Harabe. Tekke.

Kalem-rev-i dile ol şeh-süvâr-ı hüsnün kim
Kemîne cünbişidir dest-gâh-ı *vîrân*

Naili³

vird Her gün elli sayıda tekrarlanan dua. Evrad.

visal Kavuşma, vahdete erme. *Vasl*, *vuslat* *vüsul*.

Ukbâda cây-ı râhatımız emr-i zül'-celâl
Yâ düzah-ı firâk ede yâ cennet-i *visâl*

Naili⁴

vukuf Salikin adap üzerinde ısrarla

durması.

vuslat Kavuşma, vahdete erme. *Vasl*, *visal*, *vüsul*.

vücudiye Panteizm. "Her şey *tanrıdır*", görüşünde olma.

vücut Varlık. *Hakkı* bulma.

Vücûd-ı vâcibin mâhiyyetin idrâk eden ârif
Hakîkatte zuhûr-ı mümkinâtı hep zilâl anlar

Rahmî, Bursalı Pir Mehmed⁵

Y

yabancı Aynı tarikattan olmayan.

ya hu Ey Allah. (c.c.) Bir zikir virdi.

Süzülüp o çeşm-i âhû dedi zevk-i vasla *yâ hâ*
Bu değildi niyyetim bu yolum intizâra düştü

Şeyh Galib⁶

yad-daşt Kalbin *Hak* (c.c.) ile huzurda olma hâli. Murakabe.

yad-kerd Murakabe hâline eriştikten sonra salikin belli sayıda *nefy* (la ilâhe) ve *isbat* (illallah)'ta bulunması.

yakaza Salikin kendine gelmesi, uyanması.

yakin Kesin bilgi. *İlme'l-yakin* (bilmek), *ayne'l-yakin* (bulmak), *hakke'l-yakin* (olmak).

yakut-ı ahmer Nefs-i küllî.

yar Allah. Salike göre, hiç bir varlığa uygun düşmeyen, Allahın sıfatıdır.

yar-ı gar Mağara dostu. Hz. Ebubekir (r.a.). Gerçek dost.

yatur Ermiş türbesi.

yedan İki el. Allahın Celâl ve Cemal isimleri, İmkân ve vücup mertebesi.....

yed-i beyza Hz. Musanın (a.s.) koynuna sokup çıkardığı elin nur saçması. Harika haller.

Üd edip âlem-i ervâha ederdim izhâr
Sâhîrân-ı reh-i tahkika *yed-i beyzâyı*

Naili⁷

yediler Rical-i gayptan yedi kişi.

yeis Ümitsizlik. Kabz hâli.

Fikreyle tecelliyât-ı lûtf ü kahrın
Aklın var ise ne ye's gelsin ne gurûr
Hâleti, Azmizade¹

yenabi-i hikmet Mümin kalbi.

yol Tarik, tarikat.

Z

zahir Dış, görünen. Ayet ve hadislerin ilk akla gelen anlamı

Hep maglata vü laklakadır bâtın ü *zâhir*
Bir nokta imiş asl-ı sühan evvel ü âhir

Ruhî²

zahit Şeriat çerçevesinde dinî hükümleri yerine getiren. Ham sofî. Dinin zahirine göre hareket eden.

Ne dervîş ü ne *zâhid*den ne mîr ü şâhdan iste
Yürü, yoktan seni var eyleyen Allahdan iste
Azmî, Pir Mehmed

zarafet *Hakkın* (c.c.) nurlarının maddede görünmesi.

zarf Beden.

zat Kendi ile kaim.

zeban Emir.

Hassânın eyledim der isem şâd rûhunu
İsî *zebân-ı* reşk ile tasdik-i hâl eder

Naili³

ze'ka Dervişin coşkunluk içinde nara atması.

zeban-ı şirin Allahın (c.c.) emri.

zeban-ı şirin Salikin tabiatine uygun gelen emir.

zebân-ı telh Allahın (c.c.) nehyi (yasakları).

zebh Boğazlama. Nefsi öldürme.

zefir Âşığın iniltisi.

zehab Kendinden geçme hâli.

zekan Çene. Salikin tabiatına uygun iş. Müshadededen meydana gelen ilmin lezzeti.

Ol *zekan* âzâr-ı dest-i zulf-i pîçân görmesin

Gü-yi mihr-i tal'atın âşîb-i çevgân görmesin

Naili⁴

zekât Vücudu terk ve batını tasfiye.

zemistan Makam-ı kabz.

zenah Müshadededen hasıl olan mülâhaza ve ruhanî lezzetler mahalli.

Şekve-perdâz-ı *zenahdân* olduğun ol gamzeze
Gürk-i Yûsuf-gîre ey dil çâhî söylemek midir

Naili⁵

zer Çile, mücadele, riyazet.

zerafet İlahî nurlar...

zerdî Tevazu sıfatı. Salikin zaafı.

zevahir Tarikate ait bilgiler.

zevk Vecit, hoşluk, sermestlik. Bundan sonra *şûrûb* hâli gelir. Zevkin nihayeti ise doyasıya kanmak anlamındaki *reyyid*dir.

zill Gölge. Görünen âlem.

Biz ki ceyb-i hırkaya çekdik seri şemden geri
Başına çalsın felek *zill-i* hümâ-yı devletin

Mantıkî, Ahmed⁶

zillullah Halife. İnsan-ı kâmil.

zındık Kendisinde küfür alâmetleri görüldüğü zannedilen hâl ehli kimse.

zikir Tarikat ehlinin belli sayıda, belli yakitlerde veya ayinlerde tekrarladığı ibare.

zillet Dünya, nefis. Tevazu.

Her *zilletin* elbetde bir izzet var içinde
Seyr et çeh-i Ken'anı ne devlet var içinde

Şeyh Galib⁷

zinde Tasavvuf ehlinin tarikat adabına devamı, dünyevî ilgilerden uzak durması.

Nâilî-veş olmasan âb-ı hayât-ı gussa nûş
Zinde-i câvid olurdu mürde olmazdın gönül

Naili⁸

zindegi *Hak taalâya* (c.c.) yapılan amelleri kabul etmek.

ziya Nur. Eşyayı *Hakkın* (c.c.) gözüyle

⁴N, s. 264.

⁵N, s. 199.

⁶UM, s. 293

⁷ŞG, s. 410

⁸N, s. 257.

¹UM, s. 1245.

²ŞG, s. 57.

³N, s. 39.

⁴Na, s. 160.

⁵UM, s. 220.

⁶G, s. 128.

⁷N, s. 38.

¹UM, s. 280.

²UM, s. 234.

³N, s. 21.

görmek.

Aksin düşürüp lüce-i hün-âba sipihrin
Ol meyle bu nüh câm-ı ziyâ-güsteri doldur

Nâîf¹

zuhul Kendinden geçmek.

zuhur Ortaya çıkma, tecelli.

Zuhûr-ı ni'met-i bî-intizârın kadri zâyî'dir
Bilür kadrin, bulanlar, gûşîş-i bisyârdan sonra

Nabî²

zulmet Madde âlemi. Günah.

Cânlar üzmüş *zulmet*-i hecrinde gisû koymuş ad
Âhlar almış gam-ı aşkında ebrû koymuş ad

Şeyh Galib³

züccace Müminin kalbi.

züht Şeriat çerçevesinde dinî hükümleri yerine getirme. Ham sofuluk. Dinin zahirine göre hareket etme. Dünyaya ait fuzulî işlerden yüz çevirme.

zülf Saç. Kesret. *Zat-ı ehadiyetin* sıfatı. *Hüviyetin* gaybı.

Sana derler büt-i Çîn *zülfüne* zünnâr söylerler
Zihî îmanı yohlar küfr söylerler hatâ derler

Fuzulî⁴

zünnar Dünyaya bağlılık alâmeti. Dinde şevkin aynı havada olması ve doğru yola girmek. Ahitleşmek, sözleşmek.

Şîr ü şekkerdir celâl ile cemâl ammâ yine
Merd-i vahdet sübha vü *zünndra* etmez iltifât

Şeyh Galib^{5, 6}

¹N, s. 185.

²UM, s. 456.

³ŞG, s. 270.

⁴F, s. 128.

⁵G, s. 76.

⁶DE, s. 45-49; Abdûlbaki GÖLPINARLI, *Tasavvufun Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, Gül Matb., İst., 1977, XVI+416s.; Hüseyin AYAN, *Tasavvuf İstılahları*, Atatürk Üni., Fen-Ed. Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ders notları, Erzurum, 1983, 12 s.; Süleyman ULUDAĞ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayn., İst., 1991, 552 s.; İskender PALA, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, c. I-II, s. 479, ve muht. yer., Akçağ, Ank. 1992, 554 s.; Ahmet Talât ONAY, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ank. 1992, 500 s.

8. Mezhepler ve Tarikatlar

ABADİYE

Abdullah b. Abad tarafından kurulmuştur. *Haricî* görüşte olup *İbadiye* diye de anılır. *Nükkâriye* bundan türemiştir.

ABBASIYE bk. *Ravendiye*.

ABDALLIK

Melâmîyeden türeme bir *tarikattır*. Uydurma oldukları kesin görünen bazı hadislerle istinaden sayılarının 7, 30, 60, 70, 80 olduğu, bunların kendilerini halktan gizlemek için topluma ters düşen hareketlerde bulundukları şeklinde iddialarda bulunurlar. Bu husus *Melâmîlerin* kınanmak için kılık kıyafetlerine dikkat etmemeleri, aksî davranışlarda bulunup, ters fikirler ileri sürmeleriyle mutabakat göstermektedir. Göçebe Türk dervişlerince benimsenmiştir. Göktürkler tarafından dağıtılan Akhunlar Şamanlık'ı bırakıp *İslâmîyet'e* geçince *Kalenderî* dervişleriye karışmışlardır. Saç, sakal, kaş, bıyık ve göğüs kıllarını traş edip yalın ayak dolaşırlar. Göğüslerinde dövme olarak *Ali* (k.v.) yazısı veya *Zülfikar* resmi vardır. *Babâlik tarikatı*

kalıntılarından Rum abdallar Horasan erleri /erenleri diye de anılırlar. Tabiat güçlerini harekete geçirerek *Müslümanlar'a* yardım ettiklerine inanırlar. *Osmanlı Devleti'nin* kuruluşunda savaşlara katılmışlarsa da özellikle *Fatih* döneminde büyük takibata uğramışlardır. *Geyikli Baba*, *Abdal Musa*, *Abdal Kumral* ünlü Türkmen babalarındandır. Müslüman babalar alevîdir.

Mevlevî abdalı, *Bektaşî abdalı* gibi terimler vardır. Abdallık kelimesi derviş ve evliya anlamlarında da kullanılır. *Abdallık Bektaşîlikte* beşinci derecede bir makamdır. *Abdallık* sonradan *Bektaşîlik* içerisinde erimiştir.¹ bk. *Bektaşîlik*.

ABDÜSSELÂMİYE bk. *Selâmiye*.

ABİDİYE

Kerramiyenin kollarındandır. *Allahla* Arş arasında belirli uzaklık olduğunu ileri sürerlerdi. bk. *Kerramiye*.

ACARİDE

Haricîlikin büyük kollarından biri. *Abdülkerim b. Acred* taraftarlarına verilen addır. Bu fırka,

¹İMİYA, s. 9-10, İS, s. 10.

muhalliflerinin mallarını onların katledilmelerinden sonra helâl sayar. *Halefiye*, *Hazmiye*, *Meymuniye*, *Salibe* bundan türemiştir.¹

ÂCİZİYE

Sadiye tarikatının kollarından biri. bk. *Sadiye*.

ADİLİYE bk. *Bedriye*.

AFİFİYE

Şaziliyenin kollarından biridir. bk. *Şaziliye*.

AFTAHİYE (Eftahiye)

İmamiyenin kollarından biri. Hz. Ali (k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynelâhidin (kuddise sırruhu), Muhammed Bakırdan (kuddise sırruhu) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadık*ın (kuddise sırruhu) ikinci büyük oğlu *Abdullah Aftah*ın imamlığına inanırlar. *Caferîyenin* içinde erimişlerdir. bk. *İmamiye*, *Şiilik*.²

AHİLİK

Ahi kelimesinin sözlük anlamı *kardeşim* demektir. Yüzyıllar boyu esnaf ve sanatkarlar birliği anlamında kullanılmıştır.

13. yüzyılda çalkantılar içerisindeki Anadolu'da *Ahi Evran*, esnaf ve sanatkarları bir birlik altında toplama yoluna gitti. *Ahi Evran*ın *Şeyh Nasiruddin ebü'l-Hakayık Mahmud b. Ahmed el Hoyî* (1171-

1261) olduğu hususunda ittifak vardır. Bu sayede Anadolu sanatkarları ekonomik yönden bağımsızlığını kazanarak kimseye muhtaç olmadan ve din istismarcılarının çıkar çatışmalarından uzak bir tarzda yaşama şansına sahip oldu. Kurulan örgüt savaş zamanında büyük bir silahlı güç hâlinde devletin yanında yer alırken barışta ihtiyaçlılara yardım elini uzatan imanlı bir kitle oluşturdu.

Gençler bu sayede kötü akımların etkisinden ve başıbozukluktan kurtuldu. Çırak-usta, üretici-tüketici ilişkileri, gıda standardı, narhlar düzenli hâle geldi. O devirlerde kurulan zaviye ve konuk evleri yüzyıllar boyu sosyal bir ihtiyacı karşılamaya devam etti.

İyi ahlâklı, cömert ve yiğit olan bu insanlar akşamları dinî ve eğitici kitaplar okur, sema ve raks ederlerdi. Zaviyelerde imam, müderris, hatip, vaiz, silah talimcisi, hattat, şair, şarkıcı ve rakkas gibi her kesimden insan vardı. Seçimle başa gelen *hahan*ın emirlerini eksiksiz yerine getirirlerdi.

Bunlar, daha önceleri fütüvvetçilerin vasıflarını taşıyorlardı. *Fütüvvet* kelimesinin kökü, yiğit anlamına gelen *fetadır*. *Bektaşîlik* içerisinde erimiş olmakla birlikte günümüzde *Ahiliği* eski fonksiyonuna kavuşturma çabaları

¹İMİYA, s. 106-107.

²İS, s. 19.

sürmektedir. Bu çabalar doğrultusunda Bilecik ve Kırşehir'de Ekim'in ikinci haftasında *Ahilik Kültürü Haftası* düzenlenmektedir. 13-17 Ekim 1993'te birincisi olmak üzere *Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyumu* başlatılmıştır.¹ bk. *Bektaşîlik*.

AHİYE

Rifaîyeden türemiştir. bk. *Rifaîlik*.

AHMEDİLİK (Kadiyanîlik)

Hint Müslümanlarından *Mirza Gulam Ahmed* (ö. 1908)'in kurduğu bir din. 1898'de İngilizler'in Hindistan'da bulunmasına taraftar oldu ve 1901'de kendisine ayetler vahy edildiğini öne sürdü. Yerine hâlifeleri geçti. Kendisine kitap inzal olunduğuna inanılır. Afrika ve İngiltere'de yaygındır.

Mesih, *Mehdîlik* ve *cihat* konularında *Sünnîlerden* farklı düşüncededirler. *Gulam Ahmed*in mehdîliğine inananlar, *Ahmedî* peygamberliğine inananlar, *Kadiyanî* diye anılırlar.

Diğer konularda olduğu gibi zekât ve cihat hususunda da müsamahakârdırlar. 1916'da yaptıkları *Kur'an*ın İngilizce çevirisi *ehl-i Sünnet* alimlerince yapılan çeviriden farklıdır. İngiliz yanlısı oldukları için Cihan harbinde Türkler'in yenilmesine sevinmişlerdir. *Kadiyanîler* 1974'te

Pakistan'da gayr-ı müslim azınlık diye ilân edildiler.²

AHMEDİYE

1 *Şaziliyenin* bir kolu.

2 *Şeyh Ahmed Şemseddin* (ö. 1504)'in kurduğu *Halvetiye*nin kolu olan bir *tarikât*. Bundan *Ramazaniye* (bundan *Buhariye*, *Cerrahiye* [bundan da *Nuriye*], *Cihangiriye*, *Hayatiye*, *Raufiye*, *Sinaniye* [bundan da *Mısıriye*, *Muslihiye* {bundan da *Zühriye*}] , *Salahiye*, *Uşşakiye* [bundan da *Cahidiye*, *Cemaliye*, *Salahiye*] , kolları türemiştir.

3 *Bedeviye tarikatının* Mısır'daki adı.³ bk. *Halvetiye*, *Ramazaniye*, *Uşşakiye*.

AHNESİYE

Haricîliğin kollarından biri. Ölüler adına yapılan iyiliklerin ölümlere faydası olmayacağına inanırlar.

AHRARIYE

Nakşibendiyeden türemiştir. *Şeyh Ubeydullah b. Mahmud et-Taşkendi* (ö. 1490)'ye nisbet edilir. bk. *Nakşibendiye*.

AHŞEDİYE

Mutezileden türemiştir. *Ahşed b. Ebî Bekr* tarafından kurulmuştur. bk. *Mutezile*.

ALEVİLİK

Alevî Ali (k.v.) kelimesine nisbet "i"si ilâvesiyle türetilmiş olup

²İMİYA, s. 23, FDS, S. 126-127; İS, s. 25.

³İMİYA, s. 23, İS., s. 25-26, 99.

Ali'ye mensup olanlar anlamına gelir. Hz. Muhammed'in (a.s.m.) vefatından sonra halifeliğin Hz. Aliye (k.v.) verilmesini isteyenler Şialık, Hz. Aliye karşı olanlar da Havaric (Hariciler) adı altında toplandılar.

Hariciler, Siffin Muharebesinden sonra "Hakem Hadisesi"nde Hz. Aliyi ((k.v.)) hakemliği kabul ettiği için küfürle itham edip "huruc" ettiler. Bu yüzden "Harici" diye anıldılar. Bunun dışında ehl-i Beyt sevgisini istismar eden Yahudîler'in, sapık fikirlerini bazı müminlere aşılmalari, İranlılar'ın eski inançlarını devam ettirmek maksadıyla Ali sevgisinde müsait ortam bulması, Emevîler'in ırkçı idarelerinden bıkip Hz. Ali (k.v.) Hasan (k.s.) ve Hüseyin'in (k.s.) yanında yer alan zümreler bu sevgiyi aşırılığa vardırıdılar. Bu gruplar Şiî adı altında toplandılar. Aliye (k.v.) mensup manasına Alevî diye anıldılar. Devlet adamlarının Haşimî yerine daha çok Emevîlerden seçilmiş olması, bu işlerde ensardan çok muhacirlere yer verilmesi vb. durumlar özellikle Yahudî asıllı Abdullah ibni Sebe tarafından kışkırtma ve karışıklık çıkarma vesilesi oldu. İşe devlet adamlarını ve Hz. Osmanı (r.a.) kötülemekle ve Hz. Aliyi (k.v.) olağanüstü bir insan olarak göstermekle başladı. Bunlara ilâveten Hz. Osman'ı (r.a.)

katlettirme eylemi yanı sıra çeşitli merkezlere Hz. Aişe, Hz. Ali(k.v.), Hz. Talha (r.a.) ve Hz. Zübeyr (r.a.)ağzından Hz. Osman (r.a.) aleyhine mektuplar gönderdi. Diğer taraftan da Emevîler'i de tahrik etmekten geri durmuyordu. Sonunda Hz. Osmanı (r.a.) şehit ettiler. Bu arada Abdullah ibni Sebe, adamlarını Hz. Talha ve Zübeyrin adamları gibi göstererek Hz. Aliye (k.v.), diğer taraftan da Hz. Alinin adamları imiş gibi göstererek de Talha ve Zübeyrin üzerine baskınlar düzenledi. Bütün bunların sonucu olarak Cemal Vakası cereyan etti. Bu harpte Hz. Talha ve Hz. Zübeyr şehit oldular. Abdullah ibni Sebe benzer kışkırtmaları Hz. Ali (k.v.) ve Muaviye arasında da uyguladı. Bunun sonucu olarak da Siffin Muharebesi cereyan etti. Bunlardan sonra da İslâm'a son darbeyi vurmak için Hz. Ali Hz. Muaviye ve Hz. Amr ibnû'l-Ası şehit ettirmeyi planladı. Gönderilen fedailerden ibni Mülcem Hz. Aliyi (k.v.) şehit ederken, Amr ibnû'l-As suikastten yaralı olarak kurtuldu. Muaviye için gönderilen fedâi ise suikaste muvaffak olamadı. Bu işler cereyan ederken "Hz. Ali ölmedi, uruc etti. Çok geçmeden dönüp dünyaya adalet dağıtacaktır" safatasını da yaymayı ihmal etmediler. Abdullah ibni Sebenin Sebeiyeye

mezhebini kurmasıyla tohumları atılan Şiîlik İran'da kuvvetli bir akım olma temayülü göstermeye başladı.

Daha çok İranlılar'ın sahiplendiği Şiîlik bazı farklılıklar gösterir. Bunların içinde Hz. Aliye (k.v.) peygamberlik, hatta tanrılık dahi izafe edenler olmuştur.

Allah(c.c.), Muhammed (a.s.m.), Ali üçlüsünü (teslis) birbirinden ayırmazlar. Sonuç olarak Hz. Aliyi tanrı olarak görürler. Kelime-i şehadetlerinde Hz. Aliyi de anarlar. Kutsal pirleri (Şeyh) Safiyeddin Haydardır. İmamilikte on dört imam (isna aşeriye [on ikiciler]'ye Hz. Muhammed (a.s.m.) ve kızı Hz. Fatmayı (r.a.) da ilâve ederler'a inanırlar. Muharrem ayında 12 gün, Hızır (a.s.) adına da üç gün oruç tutarlar.

Öğretileri talip, musahip, rehber, mürebbi, dede, halife şeklinde altı derecelidir. Bülûğa eren çocuklar törenle talipliğe dahil edilir.

"Cuma geceleri Dedenin evinde Cem düzenlenir. Bu meclise eline, beline, diline sahip olmayan insan alınmaz. Dede ile çeşitli konularda sohbet edilir. Dede edep, erkân deyince cem başlar. Bağlama eşliğinde deyişler, ilâhîler okunur. Bunlar Kerbelâ, Hz. Alinin (k.v.) hayatı, pehlivanlıkla ilgili, Alevî şairlerin deyişleridir. Sonra Alevî namazı denen halka namazı kılınır. Bunda sırt sırta dönen olmaz,

herkes yüz yüze bakarlar. Dede dualar okur. Cemin sonunda erkek ve kadın canlar sema dönerler. Bu, duygulu ve coşkulu bir andır. Bunda ne mum söner, ne horoz uçar."

Televizyondaki bir programdan aldığımız araştırmacı yazar Cemal Şenerin yukarıdaki konuşmasını eski vaizlerden Hasan Ali Buldan şöyle cevaplıyordu.

"Ayinde saz çalıp dans ediyorlar. Dedeye, birbirlerine, duvarlara secde ediyorlar. Biz Müslümanız diyor, güneşe doğru namaz kılıyorlar. Güneşe ve Aliye de merhamet edecek olan Allah'tır. Ali küçüktü diye Hz. Muhammed'in (a.s.m.) peygamberliği elinden aldığını söylüyorlar, peki (Hz. Muhammed (a.s.m.)) nübüvvet mührünü sırtına nasıl vurdu. Cenab-ı Hak (c.c.) 'Biz Muhammed'i resul olarak gönderdik', 'Biz Muhammed'i (a.s.m.) âlemlere rahmet olsun diye gönderdik buyuruyor. Hz. Ali'yi seviyorlarsa (onun yaptığı gibi) namaz kılsınlar. Sepetin içinden bir salatalık yere düşünce sadece o kirlenmiştir. diğerlerinin yıkanmasına gerek yoktur (demek ne derece doğrudur?) Oysa insanın bir tarafını kessen vücudun her tarafı acır, vücudun her tarafı yıkanmak mecburiyetindedir. Muhammed'i (a.s.m.) ve Kur'anı sevmeyen bir kişi Aliyi sevmiş sayılmaz. İslâm'a inanıyorsanız,

Kur'ana göre amel edin. Ayet-i kerime'de 'Bizim ayetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklerdir' buyuruyor.

Cemal Şener konuşmasında mezheplerin Kur'an'ın yorumlanması sonucu ortaya çıktığını, bu durumda Hanefilik ve diğer mezheplerin Müslümanlık'la ilgisi olmadığını iddia etti. Buldanın devletin Alevîlere cami yaptığını, fakat bu müesseselerin gerekli saygıyı göremediğini, hatta buralara hayvan sokulduğunu söylemesi üzerine Şener, Alevî toplumunun devletten cami istemediğini ileri sürerek, camilere cebren giriyoruz, dedi.

Düsturları masumluk (masumluk [imamların günahı olmaz]), Hz. Aliyi sevenleri sevmek (tevilla), sevmeyenleri sevmemek (teberra), dinin yasakladığı şeylerden sakınmak (takiye)'dir. Bunların içinde Zeydiye, Mufaddıla, Mütevaliler Hz. Ali daha sağ iken onun hâlifeliğe layık olduğuna inananlarca ortaya atılan Alevîlik Allah ve Hz. Muhammed'in (a.s.m.) imamlığı Hz. Aliye verdiğine inanan Alevî Şiâsi, Galiye ve Mülhîde gibi İbni Sebenin yolundan giderek Hz. Aliyi tanılaştıranlar da vardır.

Alevîliğe dair görüşler oldukça farklılık arz eder. Bir kısmı Hz. Ebubekirin Hz. Aliden habersiz olarak hâlife olduğuna, bir kısmı, ki bu görüş İbni Sebe tarafından ortaya atılmıştır, Hz. Alinin Tanrı ve Mehdi olduğuna, diğer bir kol ise ki bunlar işi daha da ifrata götürdüler, yedi imam görüşünü ortaya attılar.

Bu tarikata dışarıdan girmek mümkün değildir. İçlerine kimseyi almazlar. Babadan evlada sürüp gider. Bunlara atfedilen mum söndü gibi adetlerin doğruluğu ortaya çıkmamıştır. Bu tip ayinlerde eşlerin değiştirildiği konusu ise iftiradan başka bir şey değildir. İşlerinde doğruluğa riayet ederler. Terazinin doğru tarttığından bile şüphelendikleri için ancak tane hâlindeki şeyleri satarlar. Bektaşîliğe karşı yakınlık duyarlar. Bektaşîliğin Alevîlikten farkı Bektaşîliğe sonradan girilmesidir. Alevîlere göre Hacı Bektaş Veli pir olmasına rağmen Bektaşîler Alevîleri meydanlarına, Alevîler de Bektaşîleri Cemlerine almazlar. Abdalbeyliler, Ali Allahîler, Gulyaîler, Gurran, Karakoyunlular, Sofu Sürekleri, Şamlılar Tahtacılar, Tavşan Yemezler..... gibi adlarla da anılırlar. Alevîlik Anadolu'da Kızılbaşlık ve Tahtacılık İran'da Göranlar olarak da anılır. Şifler'e göre Ali tanrının dostu anlamında velîdir ve velîlik peygamberlikten

üstündür.

Hz. Alinin (k.v.) tanrılığı Abdullah bin Sebenin kendisinde ilâhî niteliklerden biri olan Ali niteliğini görerek "Sen O'sun" demesiyle daha belirginleşir. Hz. Alinin imamlığı, Hz. Muhammed'in (a.s.m.) "Ben kimin efendisiysem Ali de onun efendisidir" sözünden anlaşılır. Kurduğu tarikatın adı Sebeiye (Gaiye)'dir. Ona göre Hz. Ali tanrıdır ve bulutların üzerinde oturur. Bir gün yeryüzüne inip dünyayı düzelterektir. Haram olan şeylerin hepsi helâl'dir.

Alevîlik tabirinin görülmeye başlaması ise şöyle olur:

Yıldırım Bayezid'in yenilmesinden sonra Timur Anadolu'da esir aldığı 30.000 kişiyi İran'a götürür. Bu esirler Erdebil'de şeyh Aliye intisap ederler. Timur da ara sıra bu şeyhi ziyaret eder. Bir ara şeyh kölelerin serbest bırakılmasını talep eder. Timur onun bu isteğini yerine getirir. Önceleri sünnî olan bu sufîlerin bir kısmı bu intisaptan sonra Hz. Aliye (k.v.) aşırı derecede bağlılık gösterirler. Hatta bunlardan Anadolu'ya dönenler zekât ve sadakalarını dahi İran'a gönderirler. Gittikçe güçlenen şeyh ölünce yerine oğlu Cüneyt, daha sonra da Haydar geçer. Bunların akabinde de Şah İsmail 13 yaşında dedelerinin içlerinde taşıdığı rüyayı gerçekleştirir ve Akkoyunlular'ı yenerek Safavîler Devletini kurar.

Şah İsmail Anadolu'daki nüfuzunu kullanarak iç karışıklık çıkarmaya çalışırken Erdebil şeyhi müritleri ehl-i beyte yeterince saygı, sevgi göstermedikleri düşüncesiyle diğer Müslümanlar'dan gitgide soğumaya başlarlar. Bu soğukluk sonucu medrese kültüründen de uzak kalırlar ve dinlerini tam anlamıyla öğrenemezler.

Netice olarak da Alevîler, camilere gereken önemi veremediler, hatta Kur'an'ın Allah tarafından indirilmemiş olduğunu veya sonradan yazıldığını ya da tahrifata uğradığını savunanlar oldu.

Kısaca şunu söylemek gerekir ki gerçek Alevîler, Hz. Peygamberi (a.s.m.) son peygamber, Kur'anı son semavî kitap olarak kabul ederler. Kalplerinde taşıdıkları aşırı ehl-i beyt sevgisinin ise hiç bir sakıncası yoktur. Bu vatandaşlarımız diğer Müslümanlar'ın da Hz. Ali ve ehl-i beyti sevmek zorunda olduğunu kabul ederlerse aradaki sunî ayrılık ortadan kalkacaktır.

Hz. Muhammed (a.s.m.) Hz. Aliyi (k.v.) her fırsatta övmüştür.

—“Size verdiği nimetlerinden dolayı Allah'ı sevin. Beni de Allah için sevin. Al-i beytimi de benim için sevin.”—“Ben kimin dostu isem Ali de onun dostudur.”

“Bir kimse, sahabelerimi, zevcelerimi ve ehl-i beytimi sever de onların her hangi birine ta'n etmezse (ayıplamazsa) onların

sevgisiyle bu dünyadan göçerse kıyamet günü benimle beraber olur.”

“Ali’yi yalnız müminler sever. O’na yalnız münafıklar buğz eder.

“Ben size iki şey bırakıyorum. Kur’an ve ehl-i beytim. Bunlara temessük ederseniz kurtulursunuz.”

Hız. Peygamber (a.s.m.) bir defasında kızı Hız. Fatmayı (r.a.) sabah namazına kaldırırken

“Ben Muhammed Mustafa’nın (a.s.m.) kızıyım diye namazını terketme, Allah’a yemin ederim ki beş vakit namazını vakinde kılmadıkça (beynamaz olarak ahirete gidersen) asla cennet’e giremezsin.”

buyurur.

Sünnîler bu sözler ışığında Hız. Aliyi (k.v.) severler.

Kur’an-ı kerimdeki ehl-i beyt ve ibadet husundaki bazı ayetlere dikkat edelim.

“Hepiniz Allah’ın ipine sıkı sıkıya sarılınız.”¹

“Gerçekten bu Kur’an, insanları en doğru yola götürür.”²

“Resulüm, sizden peygamberlik vazifesine mukabil ücret istemez. Yalnız Al-ı beyti’ne meveddet (sevgi ve saygı) istiyor.”³

“Ailene -ehl-i beytine- namazı emret, kendin de ona sebatla devam et.”⁴

Hâl böyle iken bazı kimselerin

“Bizim namazımız kılınmıştır”

demeleri akla uygun gelmemektedir. Eğer öyle olsa önce Hız. Hasan (r.a.) ve Hız. Hüseyin (r.a.) namaz kılmazdı.

“Herkesin kazandığı hayrın sevabı kendine ve yaptığı fenalığın da zararı yine onadır.”⁵

Yine bir hadis-i şerifte de

“Namaz dinin direğidir”

buyurulur.

Ayrıca Hız. Ali (k.v.) namaz kılarken şehit edildi diye namaz kılmanın da mantığa sığar yeri yoktur. Hız. Ömer de böyle şehit olmuştu. Hız. Osmanın (r.a.) şehadeti ise Kur’an okurken vuku bulmuştu.

Din, Hız. Peygamberle (a.s.m.), tamamlanmıştır. Namaz, Hız. Ali’nin (k.v.) şehadetinden sonra kılınmayacak diye bir kayıt da yoktur.

Şiiliğin bir kolu da İmamiyedir. Bunlara Rafizî de denir. Hız. Ebubekr (r.a.) ve Hız. Ömerin (r.a.) imamlıklarını tanımazlar. Rafizilikten Şeyhiye, Keşfiye, İsna Aşeriye diye üç kol türemiştir. Şiiliğin Sebiye ve İmamiyeden sonraki üçüncü kolu imamlığı Hız. Fatmanın soyundan gelenlere bağlayan ve Hız. Alinin (k.v.) torunu Zeynelâbidinin oğlu Zeydin kurduğu Zeydiye tarikatıdır. Bunlar 10. yüzyılda Mısır’da Fatımîler adı altında bir devlet kurmuşlardır.⁶ bk.

¹3/Al-i İmran, 103.

²17/İsra, 9.

³42/Şura, 23.

⁴20/Taha, 132.

⁵2/Bakara, 286

⁶İMİYA, s. 21-23.İS, s. 38-39; Mehmed

Gaiye, Sebeiye İmamiye, Kızılbaşlık, Şiilik, Tahtacılık, Zeydiye.”

ALİYE

Halvetiyeden türemiştir. Şeyh Ahmed Halvetî (ö. 1638/39) tarafından kurulmuştur. bk. Halvetiye.

ALVANIYE, Müdeymiyeden türemiştir. bk. Müdeymiye.

AMMARİYE 1

1882’de El-Hac Embarek el-Magribî el-Buharî tarafından kurulmuştur. Cezayir’de yaygındır. Adını Cezayir’de yüz yıl kadar önce yaşayan Ammar Bu Senna adlı ermiştenden alır.

AMMARİYE 2

Galiyenin, tanrının Hız. Ali (k.v.) bedeninde zuhur ettiğini kabul eden kollarındandır. Hız. Ali, Hasan, (r.a.) Hüseyin, (r.a.) Zeynelâbidin, (k.s.) Muhammed Bakırdan (k.s.) sonraki altıncı imam olan Caferü’s-Sadıkın (k.s.) oğlu Muhammedin imamlığına inanırlar. Caferîyenin içinde erimişlerdir. bk. Galiye, İmamiye, Şiilik.

AMRİYE

Mutezileden türemiştir. Ebu Osman Amr b. Ubeyd b Bab (ö. 761) tarafından kurulmuştur. Cemal vakasına karışan tarafları küfürle suçlamışlardır. bk. Mutezile.

KIRKINCI, Alevilik Nedir?, s. 6, 14-18, 39, 51, 68, 74, 79. Cihan Yayn., İst., 1990, s.188.

ARUSİYE

15. yüzyılda Ahmed b. el-Arûs tarafından kurulmuştur. Şaziliyenin kollarındandır. bk. Şaziliye.

ASSALİYE

Halvetiyenin Cemaliye kolundan türemiştir. Şeyh Ahmed b. Ali el Assalî eş-Şefie’l-Halvetî el-Şamî (ö. 1639) tarafından kurulmuştur. bk. Halvetiye, Cemaliye.

ASVARİYE

Mutezileden türemiştir. Ali Asvarî tarafından kurulmuştur. “Allah bir şeyin yokluğunu bildirdi mi onu yaratma gücünde değildir” şeklinde sapık düşünceler taşırlar. bk. Mutezile.

AŞKİYE

Tayfuriyeden türemiştir. bk. Tayfuriye.

AŞURİYYE

Şaziliyenin kollarından olan Dessukiyeden türemiştir. bk. Dessukiye, Şaziliye.

ATAİYE

Rifafiyeden türemiştir. bk. Rifailik.

AYDERUSİYE

Ebcad hesabıyla Cenab-ı Hakkın (c.c.) “kavi” ismi ile kahve 116 rakamını verdiği için bir taraftan 116 defa “kavi” ismini tekrarlar, bir taraftan da kahve içerek “ratib” denen vird ile zikretmeyi benimseyen tarikat.

AZÂFİRA

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. *İbn Ebi Azafir* (ö. 933) tarafından kurulmuştur. Bu kişi kendisinin ilâh veya *Ruhü'l-Kudüs* olduğunu iddia etmiştir. Fikirlerinden dolayı öldürülmüştür. bk. *Müşebbihe*.

AZİRİYE

Necedattan türemiştir. 683/84'te Basra'da huruc eden *Nafi b. Azrak* (ö. 684/85)'in taraftarlarıdır. *Necedenin* yeni vaz' ettiği hükümler itirazla karşılanınca *Necedeyi* mazur görenler *Aziriye* adıyla anıldılar.¹ bk. *Necedat*.

AZİZİYE

Rifaîyeden türemiştir. bk. *Rifaîlik*.

AZRAKİYE (Ezarika)

Hariciliğin kollarındandır. 684'te Ehvaz'da isyan eden *Nafi b. Ezrak* tarafından kurulmuştur. *H. Ali* (k.v.) yolundan gidenleri ve bunların soyunu muhaliflerini ve bunların eş ve çocuklarını öldürmeyi mübah sayarlar. bk. *Haricilik*.

BABAİLİK

Baba İlyas ve talebesi *Baba İshak Keferşudînin* ortaya attığı bir Türk mezhebidir. Gerçekte ise bütün dinleri birleştirme iddiasıyla ortaya atılan bir dindir. Bütün dünyaya yayılarak genelleşmiştir. Bir kısım Anadolu Türkleri'nin, İslâmiyeti iyice sindirememeleri sonucu Şamanizm'den izler taşıyan bu

mezhebin sapık görüşlerine kapılmıştır. Bunlar *baba, resul* olarak andıkları *Baba İshak*'ın peygamber olduğuna inanırlar. 13. yüzyılda Selçuklu Devletini haylî uğraştıran *Baba İshak* sonunda yakalanarak asılmıştır.

Bektaşîliğin bu mezhepten türediği söylenebilir. *Abdallık, Alevilik, Çepnîlik, Hayderîlik, Kalenderîlik, Kızılbaşlık, Tahtacılık* üzerinde de tesirleri görülen *Babaîlik* sonunda *Bektaşîlik* içinde erimiştir.² *Çepnîlik* bundan türemiştir. bk. *Çepnîlik*.

BABEKİLİK (Muhammire)

Hurremîlerin başkanı *Cavidanın* ölümünden sonra başa geçen *Babek* (ö. 838)'in devam ettirdiği siyasî bir başkaldırma hareketi. *Mazdekîliğin* bir devamı görünümündedir. Kadında ve malda ortaklığı savunurlar. Elbiselerini kırmızıya boyadıkları için *Muhammire* diye de anılırlar. *Babek*'in el ve ayaklarının kesilerek öldürülmesinden sonra *Babekiye* ve *M u h a m m i n a* diye ikiye ayrılmışlardır.³ bk. *Cavidanîlik, Hurremiye, Muhammina*.

BABİLİK

Kurucusu *Seyyid Muhammed Bahdır*. Bundan *Bahaîlik* ve *Ezelîlik* türemiştir. bk. *Bahaîlik, Ezelîlik*.

²İS, s. 89.

³İMİYA, s. 26-28.

BABİYE

Galiyenin, tanrının *H. Ali* (k.v.) bedeninde zuhur ettiğini kabul eden kollarındandır. bk. *Galiye*.

BAHAİLİK (Bahaiye)

İslâmiyetin son din, *H. Muhammed in* (a.s.m.) de son peygamber olmadığını ileri sürerler. Değişik dinsel ve etnik kökenden, ırktan, sosyal ve ekonomik sınıftan gelen insanları "Çeşitlilik içinde birlik" meydana getirerek bir dünya toplumu oluşturan *Bahaî Dini* dünyada yaygın bir görünüm arz eder. *Bahaî Dininin* temel öğretileri Tanrı birliği, dinlerin birliği ve insanların birliğidir. *Bahauallah* ilâhî vahyin gelişim süreci içinde olduğunu ileri sürer. Tanrı elçilerinin görevleri insan toplumunun evrimindeki aşamaları temsil etmektedir. *Bahaî öğretileri*, dinin tabiatı ve gayesi konusuna yeni bir görüş açısı getiri ve günümüzün toplumsal sorunlarına ruhanî yaklaşımlar önerir. *Bahaî öğretilerinden* bazıları şunlardır:

1. Tüm hağnazlıklardan vazgeçilmesi,
2. Kadın ve erkeklere eşit hak ve fırsatlar verilmesi,
3. Aşırı zenginlik ve aşırı fakirliğin giderilmesi,
4. Evrensel zorunlu eğitimin gerekliliği,
5. Her bireyin gerçeği bağımsızca

araştırması,

6. Din ile bilim arasında uyum sağlanması,

7. Bireysel yaşantıda yüksek bir ahlâk standardına ulaşılması,

8. Uluslararası yardımcı bir dilin gerekliliği,

9. Ortak güvenlik ve uluslararası adalet ilkelerine dayanan yeni bir dünya düzeninin kurulması.

Kendilerine göre ibadetleri, bayram günleri, dinî takvimleri vardır. İslâmî görüntü altında İslâmiyet'i yıkmaya yönelik bir harekettir. Bu dinde namaz ve oruç gibi ruhanî yasaların yanı sıra toplumsal yasalar da bulunmaktadır. Aile kurumuna önem verirler. Alkollü içki ve uyuşturucu kullanımını yasaklarlar. Ruhban sınıfı yoktur. Dinsel ve toplumsal etkinlikler 21 Mart günü başlayan *Bahaî takvimine* göre düzenlenir. Bu takvim içinde dokuz kutsal gün ve on dokuz gün süren oruç ayı bulunmaktadır.

Bütün dinlerin aynı gerçeği öğretme gayreti içinde olduğunu söyleyip din, millet, ırk farklılığını kaldırarak kardeşlik fikri üzerinde dururlar. İslâmiyete nisbetle Hristiyanlığa daha yakın bir görünüm arz eder. *Hayfa* merkez olmak üzere Amerika, Avustralya, Almanya ve Uganda'da yaygındır. Yerel *Bahaî toplumlarının* faaliyetleri yılda bir kez seçilen ve

dokuz üyedene oluşan *Mahallî Ruhanî Mahfiller* tarafından düzenlenmektedir. Millî düzeyde ise dokuz üyesi bulunan ve yerele bahaî toplumlarının seçtiği delegeler tarafından yılda bir kez seçilen *Millî Ruhanî Mahfil* yetkilidir. Bugün için dünyada yaklaşık yirmi bin mahallî ve 172 millî ruhanî mahfil bulunmaktadır.

Bahâîlik aslında *Babîlik*in iki kolundan biridir. Diğer kolun adı *Ezelîlik*dir. *Babîlik*in kurucusu *Seyyid Muhammed Bab* (1819-1850)'dir. *Babîlere* göre *Muhammed Bab* tanrının aynasıdır. Tanrının elçisinin yakında gönderileceğini Şiraz'da ilân eder. Bu dinde 19 sayısının önemli bir yeri vardır. *Muhammed Bab*ın kurşuna dizilmesinden sonra liderlerden *Bahau'llah* (1817-1892) 1854'te *Bahâîliği*, *Suphî Ezel*, *Ezelîliği* kurar. *Bahau'llah*, *Bab* tarafından yakında gönderilecek kimse olarak ortaya atılır. Görüşlerinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından Bağdat, İstanbul, Edirne ve Akka'ya sürülür. *Bahâîler Muhammed Babı* sadece öncü ve müjdecî sayarlar. Kendilerine göre çeşitli devletlerde mabetler inşa etmişler ve her yerleşim biriminde bir ibadet yeri açmayı plânlamaktadırlar.¹ bk. *Babîlik*.

BAHAİYE

¹FDS, s. 30; IS, s. 90, 91-92; Bahaî Dini, Türkiye Bahâileri Ruhani Mahfili Broşürü.

Sühreverdiyenin kollarından biri. bk. *Sühreverdiye*.

BAHŞİYE

*Halvetiye*nin *Cemaliye* kolundan türemiştir. Tarikat tevbe, iman, İslâm, evrat, ibadet diye beş temel esas üzerine kurulmuştur. Halepli *Muhammed Bahşî* (ö. 1686/87) tarafından kurulmuştur. bk. *Rifailik*.

BAKİRİYE

Şiîliğin kollarından biri. Hz. Ali (r.a.), *H a s a n*, *H ü s e y i n*, *Zeynelâbidinden* sonraki beşinci imam *Muhammed Bakır*ın imamlığına inanırlar. bk. *İmamiye*, *Şiîlik*.

BAKLİYE

Karmatîliğin kollarından biri. *Ebu Hatim* tarafından Irak'ın Vasit bölgesinde kurulmuştur (908). Baklagillerin yenmesini yasaklar.

BATİNİLİK (Esotérisme)- İçreçilik. *Ehl-i bidat* mezhebi. 8. yüzyıldaki *İsmailiye* hareketi, *Şiî* karakterli diğer mezheplerle birlikte bu isimle anılır. *Batınîler Kur'an* ayetlerinin batınî manalarını ifade ediyor görünerek gizli manalar çıkarmaya çalıştılar. Bu tevillerinden (yorumlarından) dolayı *Muevville* diye de anılırlar. Bunlar önce *Hurufîlik* kisvesi altında hareket etti, daha sonra da *Bektaşîlik* içerisinde yayılma temayülü gösterdi. Irak'ta *Batınî*, *Karmatî*, (Mazdek ve *Babek görüşlerinden faydalanan*) *Mazdekî*

Horasan'da *Melâhide* (dinsizler), *Talimiye* adıyla anıldılar.

İranlılar'ın silah gücüyle yenemedikleri Müslümanlığı İslâmî kisve altında yıkmaya yönelik bir harekettir. *Batınîlerin* gayesi Müslümanlar'ın arasına nifak sokarak İslâmiyet'i yıkmak, Eski İran medeniyeti ve hakimiyetinin yeniden canlanmasını temin etmektir. Hz. Ali (k.v.) ve yakınlarının haksızlıklara uğraması karşısında Müslümanların hassasiyetinden yararlanan İranlılar ve özellikle Yahudîler, *Abdullah b. Sebe* ile başlayan Batınî-Şiî karakterli çeşitli tarikatlarla İslâmiyet'i zayıf düşürmeye çabalamışlardır.

İslâmiyet'e ait Batınî tarikatlardan bazıları şunlardır: *Babekiye*, *Burkaiye*, *Cenahiye*, *Dürziye*, *Ebu Müslimiye*, *Fidaiye*, *Gerganiye*, *Halefiye*, *Haşhaşiye*, *Hurremiye*, *Hurufîlik*, *İsmailiye*, *Karmatîlik*, *Maziyariye*, *Muhammiriye*, *Mukannaniye*, *Mübarekiye*, *Mübeyyiziye*, *Nuseyriye*, *Ravendiye*, *Sabbahiye*, *Saidiye*, *Talimiye*.

Halifelik yerine imamlığı teklif ederler. İmam Hz. Alinin soyundandır. Onlara göre Allahın ruhu önce Hz. Ademe (a.s.m), sonra Hz. Muhammede (a.s.m.), daha sonra da Hz. Aliye hulûl etmiştir. Hulûl, Hz. Alinin soyunda devam edecektir. Böylece Hristiyanlığın

Baba - Ruhü'l-Kuds - Oğul üçlüsü *Batınîlerde* Allah - Muhammed - Ali şekline girmiştir. Bu görüş *Bektaşîlikte* rahatlıkla gözlenebilir. *Batınîler* sünî devlet adamlarını öldürmek suretiyle iktidara gelmeye çalışmışlardır. Bunun bir örneği olarak, *Sultan Melikşah* ve vezir *Nizamülmülkü* de öldürmüşlerdir. İran'da *Safavîler* ve *Büveyhîler* Mısır'da *Fatımîler* (10. yüzyıl) Yemen'de *Zeydîler* bu yolla iktidara gelmiştir.

Batnîlik şu görüşleri ileri sürer:

- 1 Madde ezeldir. Bu yüzden kâinat yokluktan çıkmamıştır. Yani âlemin ve varlığın başı yoktur
- 2 Bazı peygamberleri ve bazı mucizeleri kabul ederler
- 3 İnananlar masumdur. İnsanlar inananların tebliğine uymak zorundadır
- 4 Tenasüh'e inanırlar (Phisagor, Platon, Brahmanizm'den etkilenmiş)
- 5 Batnî tefsire önem verirler.
- 6 Hüküm vermede akıl yeterli değildir.

Bu asırda *İsmailîliğin* lideri Hindistan'da İngilizler'e bağlılık yoluyla güç kazanan *Aga Handır*. *Aga Han* Türkiye'de 1924'te lağv edilen hâlifeliğin ardından İslâm hâlifesi olmaya gayret etmiştir. Kendilerinin hem İran krallarının soyundan, hem de *Hassan Sabbah*, dolayısıyla Hz. Ali (k.v.) ve Hz. Fatmanın soyundan geldiklerine

inanır ve *sahib-i azam* diye anılırlar. Sonradan liderliği oğlu *Ali Han*, daha sonra da *Kerim Han* yürütmeye başlamıştır.

Batınîler İslâmiyet'i yıkabilmek için devamlı İslâmiyet düşmanlarıyla işbirliği etmiştir. Meselâ Fransızlar *Dürzîlik* ve *Nusayrîliği* Lübnan ve Suriye'nin birliğini bozmak için kullanmışlardır. *Masonluk* da *Batınîliğin* diğer bir şeklidir. Aslında bu mezhepte esas, inançları inkâr edip nefsanî arzuları mübah görmektedir.

Mazdekîler gibi malların ortaklaşa kullanılmasını savunurlar.

Kâinatın yaratılışında beş temel güç vardır. 1. Her şeykendisinden başladığı fakat yaratıcı olmayan Sabık 2. Erkek ilke Tâli 3. Dişi ilke Cedd 4. Oluşumun vuku bulduğu mekân Feth 5. Oluşumun gerçekleşeceği zaman Hayal.

Batınîlere göre namaz tanrıya yaklaşmak için kılınır. Bunu elde edenlerin namaz kılması gerekmez. *Peygamberin* (a.s.m.) yerine konan *imamın* tanrılığine inanma gibi aşırılıklara varmışlardır.

13. yüzyılda *Baba İlyas* ve *Baba İshak* 15. yüzyılda *Şeyh Bedreddin* ayaklanmaları *Batınî* hareketlerdir.¹

bk. *Babeklik*, *Bedreddinlik*, *Dürzîlik*, *Fidaviye*, *Hurufîlik*, *İsmailiye*, *Nusayrîlik*.

BAYRAMİYE 1

¹FDS, s. 30-34; İS s. 97-98.

Hacı Bayram Veli (1352-1430) tarafından kurulmuştur. Sünnî bir Türk *tarikâtıdır*. Kısmen *Nakşibendî*, kısmen *Melâmî* özellikler taşır. *Halvetîyeden* türemiştir. *Hacı Bayram Velinin* Tebriz'e giderek *Hoca Alâaddin Erdebilîye* intisab ettiği ve irşad vazifesiyle Anadolu'ya gönderildiği rivayet edilir.

Bayramîliğin *tarikât silsilesi Ebu'n-Necib Sühreverdi* ile başlar, *Kutbüddin Ebherî*, *Rükneddin Allahu taâlâ* (c.c.), *Şihabüddin Allahu taâlâ* (c.c.) *Tebrizî*, *Cemaleddin Seyyid Tebrizî*, *İbrahim Zahid Gilanî*, *Şems-i Tebrizî*, *Seyfeddin Erdebilî*, *Hamidüddin Aksarayî* ile devam eder ve *Hacı Bayram Veli* ile son bulur.

Bayramîler *zıkr-i hafî* (gizli zikir) de yapmalarına rağmen, temelde *zıkr-i cehrî* (açık zikir)'yi benimsemişlerdir.

Vahdet-i vücud anlayışı üzerine temellenmiştir. *Hacı Bayram Veli* *ef'alî tevhit*, *sıfatî tevhit* ve *zâtî tevhit*i bilmek, *bulmak olmak* diye özetler.

Hacı Bayram Velinin meşhur bir ilâhîsini buraya almak isterim.

N'oldu bu gönlüm, n'oldu bu gönlüm?

Derd ü gamınla doldu bu gönlüm!

Yandı bu gönlüm yandı bu gönlüm

Yanmada derman buldu bu gönlüm.

Gerçi ki yandı, gerçeğe yandı.

Rengine aşkın cümle boyandı.

Kendide buldu kendide buldu.

Matlabını hoş buldu bu gönlüm.

El-fakrî fahrî el-fakrî fahrî

Demedi mi âlemlerin fahrî?

Fakrını zikret, fakrını zikret

Mahv u fenada buldu bu gönlüm.

Sevda-yı a'zam, sevda-yı a'zam

Bana k'olupdur arş-ı muazzam

Mesken-i canan mesken-i canan

Olsa aceb mi şimdi bu gönlüm.

Bayramî imdi bayramî imdi

Yar ile bayram eyledi şimdi.

Hamd ü senalar, hamd ü senalar

Yar ile bayram etti bu gönlüm!

Bayramîlikten Melâmîye-i Bayramîye, Celvetîye (bundan da *Haşimîye* türemiştir), *Bayramîye-i Şemsîye Bayramîye-i Şemsiyeden Himmetîye, Tennuriye Tennuriyeden İseviye* türemiştir.² bk. *Bayramîye-i Şemsîye, Celvetîye, Safaviye.*

BAYRAMİYE 2

Tayfuriyeden türemiştir. bk. *Tayfuriye.*

BAYRAMİYE-İ ŞEMSIYE

Bayramîlikten türemiştir. *Ak Şemseddin* tarafından kurulmuştur. Bu koldan *Himmetîye, Tennuriye Tennuriyeden* ise *İseviye*

¹Ethem CEBECİOĞLU, *Hacı Bayram Veli*, Kültür Bakn., Ank., 1991, 228 s., s. 70.

²İMİYA, s. 30-32, İS, s. 98-99; Cebecioğlu, a.g.e., s. 129-131, T. ve T., s. 254-258.

türemiştir.³ bk. *Bayramîlik.*

BAYYUMİYE

Bedevîyeden türemiştir. bk. *Ahmediye, Bedeviye.*

BEDEVİYE

15. yüzyılda *Ahmed Bedevînin* kurduğu sünnî bir *tarikât*. Mısır'da *Ahmediye* diye anılır. Kırmızı sarık sarıp, kırmızı halka giyer, *Kur'an* ve sünnete bağlılığı telkin eder, kötülüğü iyilikle karşılamayı öğütlerler.

Bu tarikattan *Bayyumiye, Evlâd-ı Nuh, Sinnaviye, Şuaybiye* kolları türemiştir.⁴ bk. *Ahmediye, Bayyumiye, Evlad-ı Nuh, Sinnaviye, Şuaybiye*

BEDAİYE

Cenab-ı Hakkın, yarattıklarının evvel ve ahirini düşünmeden yarattığını ileri sürerler.

BEDREDDİNİLİK

Anadolu'da *Simavnalı Şeyh Bedreddin Mahmud* (15. yüzyıl)lun kurduğu *Batınî* bir *tarikât*.

Aile kurumu haricinde mal ortaklığını savunur. Bedenen dirilmeye, kıyamete yakın ortaya çıkacak olan *Deccal* ve *Mehdiye* inanmaz. Cennet ve cehennem hayalen vardır. İbadetin şartı yoktur ve nefsin arınması için yapılır.

Din ve mezhep ayrılığını ortadan kaldıran ihtilalcî bir sistem

³31.

⁴İS, s. 99, 100.

oluşturmuştur.¹ bk. *Batınlık*.

BEDRİYE (Adiliye)

Sühverdiyeden türemiştir. *Şeyh Ebu Ömer Bedreddin Allahu taâlâ (c.c.) b. Ömer el Adilî el Mekki* tarafından kurulmuştur. Adiliye de denir. bk. *Sühreverdiye*

BEHŞEMİYE

Mutezileden türemiştir. bk. *Mutezile*.

BEKRİYE

Halvetiyyenin Cemaliye kolundan *Şabanîyyenin Karabaşîye* şubesinden ayrılmıştır. *Şeyh Şemseddin Mustafa Bekrî (ö.1749)* tarafından kurulmuştur. *Ezheriye* bundan türemiştir. bk. *Cemaliye, Halvetiye*.

BEKTAŞİLİK

Hacı Bektaş Veli (13. yüzyıl)'nin kurduğu ve hâlifesi *Balım Sultan*ın sistemleştirdiği bir Türk Tarikatı. *Yesevîlik, Babailik, Şia-i isna aşariye* etkisi ile oluşmuştur. Şamanlık izleri taşır.

Babailikten türediği söylenebilir. *Babailik* sonunda *Bektaşîlik* içinde erimiştir.

Eşitlik, ortaklık ve kardeşliği teklif eder. Kapalı bir *tarikattır*. Kâinatın kutup denen ermiş kimseler etrafında odaklaştığı düşüncesindedirler. Bunların başı *kutbül'l-aktaptır*. Sağında ve solunda *imaman* vardır. Bundan sonra *evtad-ı erbaa* (dört direk), *abdallar*

(beşler olarak anılır), yediler, kırklar ve üçyüzler gelir.

Kırkların ceminde şerbet ezildi Ezenle ezdiren Ali'dir Ali

Bosnavî

Ehl-i Beyt, ve *oniki imama* son derece bağlıdırlar. *Yezidi* sevmezler yani *tevilla* (ehl-i Beyti ve onları sevenleri sevmeye) ve *teberra* (ehl-i Beyti sevmeyenleri sevmeme) ederler.

Tevellâsın teherrâsın bilen uşşâka aşk olsun

Tarikatte budur erkân buna illâ velâ olmaz

Fasîh Dede

Bismişah, Bektaşîliğin besmelesi'dir. Ezan'ın sonuna "*Eşhedü enne emirü'l-müminin Eliyyen veliyyullah*" ibaresi eklenir. *Abdallık, Hayderîlik, Hurufîlik, Kalenderîlik* gibi *tarikatları* ve *Ahîlik* gibi teşkilatları içerisinde eritmiş kendisinden başka kolların ayrılmasına fırsat vermemiş batınî karakterli bir *tarikattır*. *Bektaşîler, Allah, Muhammed, Ali, 12 İmam* sevgisinde *Caferîlerle* birleşmişlerdir. Buna rağmen Osmanlı devletince resmen tanınmış, hatta padişahlardan müntesipleri olmuştur. Yeniçeriler kendilerini *Bektaşî* addederlerdi. Yüzyıllar boyunca İranlılar'la savaşıp ve milliyetçiliği ön planda tutmuşlardır. Diğer birçok *tarikât* gibi bozulmaya yüz

tutmuştur.¹ bk. *Babailik*.

BENANİYE

Cenab-ı Hakkın (c.c.)Hz. Aliye hülûl ettiğine inanırlar.

BERGÜSİYE

Haricîlik ve *Neccarîlikle* ilgilidir. *Muhammed b. İsa Burgus* tarafından kurulmuştur. bk. *Haricîlik, Neccariye*.

BERKUKİYE

Galiyenin Hz. Aliyi (r.a.) tanrı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

BEYANİYE 1

Galiyenin Hz. Aliyi (r.a.) tanrı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

BEYANİYE 2

Müşebbihedirler. Tanrı'nın zatını insana benzetirler. *Tenasühe* inanırlar. bk. *Müşebbihe*.

BEYAZİYE bk. *İbaziye*.

BEYHESİYE

Haricîliğin kollarından biri. *Ebu Bayhas* tarafından kurulmuştur. bk. *Haricîlik*.

BEYYUMİYE

Kadirîliğin bir koludur. 18. yüzyılda *Mısır'da Beyyumlu Ali el-Hicazî* tarafından kurulmuştur. bk. *Kadirîlik*

BİBERİYE

Halil Devecioğlu (ö. 1933) tarafından Güney Anadolu'da kurulmuştur. Salikleri acı biber

yiyecek çile çıkardıkları için bu adı almışlardır. *Nakşibendî tarikatının Halidiye* kolu tesirindedirler.

BİKRIYYE

Halvetiyyenin bir koludur. *Seyyid Mustafa tarafından* kurulmuştur. Bundan *Hanefiye, Semaniye, Ezheriye* türemiştir. bk. *Halvetiye, Hanefiye, Semaniye, Ezheriye*.

BİSTAMİYE bk. *Tayfuriye*.

BİŞRIYE

Mutezileden türemiştir. *Bişr b. el-Mutemir (ö. 825)* tarafından kurulmuştur. bk. *Mutezile*.

BİTRİYE bk. *Butriye*.

BOHORA

Hindistan'da yaygın Şîî-İsmailî bir tarikattır. *Daudî ve Süleymanîler* bundan türemiştir. bk. *İsmailiye*. *Halvetiyyenin Ahmediye* kolundan *Ramazaniyyenin* şubesidir.

BUHURİYE 1

Halvetiyyenin Ahmediye kolundan ayrılan *Ramazaniyeden* türemiştir. *Şeyh Muhammed el-Buhurî er-Rumî el-Edirnevî (1629/30)* tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye, Ramazaniye*.

BUHURİYE 2

Rifaiyeden türemiştir. bk. *Rifaiye*.

BURHANİYE

Rifaiyeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

BUTRİYE (Bitriye)

Zeydiyyenin bir koludur. bk. *Zeydiye*.

¹İS, s. 100.

¹DE, s. 65-69, İMİYA, s. 32-35, İS, s. 100-101.

CAFERİYE 1

Şifliğin kollarından biri. Hz. Ali(k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynelâbidin (r.a.), Muhammed Bakırdan (r.a.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadık* (r.a.) nisbeten bu adla anılır.. bk. *İmamiye*, *Şiflik*.

CAFERİYE 2

Cafer b. Mubaşşar (ö. 848) ve *Cafer b. Harb* (ö.850) adına nisbep edilir. Buna göre fasıklar müşriklerden şerlidir. Ancak *Allaha* (c.c.) inandıkları için tevhit üzredirler. *Kur'anın* aslı *Levh-i Mahfuz*dadır. Elimizdeki kitap onun hikâyesidir. Çünkü bir şey aynı anda iki yerde olamaz.¹

CAHİDİYE

*Halvetiye*nin *Ahmediye* kolundan *Uşşakiye*nin şubesidir. 17. yüzyılda Edirne'li *Şeyh Ahmed Cahidî* (ö. 1757) tarafından

kurulmuştur. bk. *Halvetiye*.

CAHİZİYE

*Ebu Osman Amr Leysî*nin *Cahiz* lakabına nisbetle bu adı almıştır. *Cahiz*, *Nazzam* (ö. 845)'in öğrencisidir. Akla önem verirdi.

CAMİİYE (Câmî'ler)

13. yüzyılda kurulmuştur. *Şif-Batınî* karakterli bir Türk tarikatıdır. *Şeyhülislam Ahmed Namıkî-i Câmî* (12. yüzyıl)'nin yolunda olduklarını ileri sürmüşler

ve 17.yüzyıl *Bektaşlık* içinde erimişlerdir. Şaraba, saza, raksa düşkün olarak tanınırlardı. bk. *Bektaşlık*.

CAMİYE

*Nakşibendiye*den türemiştir. bk. *Nakşibendiye*.

CARUDİYE

*Zeydiye*nin bir koludur. *Zeyyad bin Münzir Ebü'l-Carud* tarafından kurulmuştur. *Peygamberimizin* (a.s.m.) imamet hakkındaki sözlerinin Hz. Aliye (k.v.) kadar olduğunu ileri sürerek onun imamlığını kabul etmeyen sahabeyi tekfirle suçlarlar. *Surhubiye* diye de anılır. bk. *Zeydiye*.

CAVIDANİLİK

Babekîlerin Babek(ö. 838)'ten önceki liderleri sebebiyle aldıkları ad. *Hurremîlerin Babekten* önceki başkanları *Cavidan* ölünce *Babeke* aşık olan *Cavidan*'ın karısı, kocasının ruhunun *Babeke* geçtiğini iddiasını yayarak *Babekî* n başkanlığını sağlar. Aslında bu inanç *Mazdekîliğin* bir devamı olup kadında ve malda ortaklığı savunur.² bk. *Babekîlik*, *Hurremiye*.

CAVLAKİYE bk. *Kalenderiye*.**CEBERTİYE**

Rifailiğin bir koludur. bk. *Rifailik*.

CEBRETEYE

*Müdeymiye*den türemiştir. bk.

Müdeymiye.

CEBİRİYE

İnsan eylemlerinin Tanrı tarafından baştan belirlendiğini ve insanın seçme şansının olmadığını öne süren kaderci bir inanıştır.

Cehm b. Safvan tarafından ortaya atıldığı kabul edilir.

Kul, fiilleri hususunda hürriyet ve iradede mahrumdur. Yalnızca *Allahın* iradesi ve kudretine tabidir. Bu yüzden insan işlediği günahlardan sorumlu olamaz. Çünkü o rüzgârın önündeki yaprak gibidir ve kaderin önünde sürüklenmektedir. Cennet ve cehennem ise zorunludur. Kul buraya amelleriyle değil, kaderi sonucu girecektir.

Kurşunla öldürülen bir insan için Cebriye sebebe ayrı, müsebbebe ayrı bir kader düşünerek "O adamın kaderi o vakit ölmektir. Kurşun atılmasaydı yine ölecekti. Madem adamın ölmesi mukadderdi öyleyse tüfek atanın ne kahahati var, zaten ölecekti" derken *Mutezile* kaderi inkâr ederek "O adamın ölümü o kurşun sebebiyle olacaktır. Kurşun atılmasaydı ölmeyecekti." görüşünü savunur. Bize göre ise o adamın ölmesi tüfeğin kurşununa bağlı kılınmıştır. Tüfek atılmadığını düşünmek kaderin hükmünü işe katmamak olur. Kısaca tüfek atılmasaydı o adamın ölmesi meçhuldür. Orta yol da zaten budur. *Cehmiye*, *Dırrariye* bundan

türemiştir.¹ bk. *Cehmiye*, *Dırrariye*, *Kaderiye*, *Mutezile*.

CEHİMİYE

*Cebriye*nin bir koludur. *Cehm b. Safvan* (ö. 745) tarafından kurulmuştur. İnsanı ilâhî irade karşısında cansız bir varlık gibi kabul ederler. Buna hâlis yahut *hakikî Cebriye* de denir. Beşka bir *Cebriye* kolu öse insanda küllî iradeye tesir etmeyen bir kudretin varlığını kabul eder. Bunlar da *mutavassıt Cebriye* diye anılır.

Cehmiye, *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) insanlara cüzî olarak bahşettiği sıfatları reddeder. Bu yüzden *Hayy*, *Alîm* gibi sıfatları nefyeder, buna karşılık *Allahı* Kadir, Halık, Fail, Muhyi olarak vasıflandırır. *Allahın* ilim ve kelâm'ını da hadîs (sonradan) olarak nitelerler. Sevap ve ceza zorunludur. Cennet ve cehennemin sonu vardır. *Allah* görülmez.² bk. *Cebriye*.

CELVETİYE

Bayramîliğin bir koludur. *Aziz Mahmud Hudaî* (1541-1628) tarafından kurulmuştur. Bu zat *tasavvufta* taşkınlık gösteren müritlere muarız, Sünnî bir şeyhtir. *İlmihali* bilmeyen kimsenin *tarikât* feyzinden faydalanamayacağını belirtir. Alim olmayan kimselerin mürşitliğinin cehalet olduğunu belirtir. Ona göre mürit dinî

¹İMİYA, s. 88.

²İMİYA, s. 26-28.

¹FDS, s. 39; İS, s. 120.

²İMİYA, s. 36-37.

hükümlerle dışını, tarikatla içini tamir eder. *Esmâ-i sebaya Fûru-ı esmayı* ilâve eder (*Vehhab, Fettah, Vahid, Ehad, Samed*). *Celvet* kelimesi *halk arasında Hak (c.c.) ile beraber olma* anlamına gelir. Allahın yedi ismi sonsuzluğa ulaşma yolunda yücelme aşamasıdır.

Bu tarikatın silsilesi şöyledir: Hz. Ali (r.a.), *Habib A'cemî, Davud Taî, Maruf Kerhî, Seriyü's-Sakatî, Cüneyd Bağdadî, Mîmşad Dineverî, Şeyh Ahmed Dineverî, Muhammed Bekrî, Şeyh Kadı Vecihüddin, Ebu İshak Kazrutî, Ömer el-Bekrî, Ebu'n-Necib Abdü'l-Kahir es-Sühvervî, Şihabüddin Sühreverdî, Kutbüddin Ebherî, Rükneddin en-Nuhas, Şihabüddin Tebrizî, Cemaleddin Tebrizî, İbrahim Zahid Gilanî, Mustafa Safiyüddin, Sadreddin Erdebilî, Ali Erdebilî, İbrahim Erdebilî, Ebu Hamid Aksarayî, Hacı Bayram Veli, Hızır Dede Bursevî, Mehmed Muhyiddin Üftade, Aziz Mahmud Hüdaî.*

Fenaiye, Haşimiye bundan türemiştir. bk. *Bayramilik*.¹

CEMALİYE 1

Halvetiyenin koludur. 15. yüzyılda Aksaraylı *Muhammed Hamidüddin Cemalüddin el-Bekrî el Aksarayî* (1494) tarafından kurulmuştur. *Assaliye, Bahşiye, Halîliye,*

İbrahimiye, Semmaniye [bundan *Fevziye*], *Sünbülüye, Şabaniye* (bundan *Karabaşiye* [bundan da *Bekriye, Hufniye* {bundan da *Dırdırıye* (bundan da *Saviye*), *Kemaliye, Ticianiye*}, *Nasuhiye* {bundan da *Çerkeşiye* (bundan da *Haliliye, Kuşadaviye*)}]) bundan türemiştir. bk. *Halvetiye*.

CEMALİYE 2

Halvetiyenin Ahmediye kolundan *Uşşakiyenin* şubesidir. *Mehmed Cemaleddin* (ö. 1750/51) tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye, Uşşakiye*.

CENAHİYE

Galiyenin Hz. Aliyi (k.v.) tanrı sayan kollarındandır. *Cenab-ı Hak*ın (c.c.) önce Hz. Ademe (a.s.), sonra diğer peygamberlere, sonra da 12 imama intikal ettiğini ileri sürerler. *Tenasühe* inanırlar. bk. *Galiye*.

CERRAHİYE

Halvetiyenin Ahmediye kolundan türeyen *Ramazaniyenin* şubesidir. *Nureddin Cerrahî el-İstanbulî* (1673) tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye, Ramazaniye*.

CEZULİYE

Şaziliyenin bir koludur. bk. *Şaziliye*.

CİBAVİYE bk. Sadiye.

CİHANGİRİYE

Halvetiyenin Ahmediye kolundan *Ramazaniyenin* şubesidir. 17. yüzyılda *Cihangirli Hasan Burhaneddin Şeyh Hasan*

Burhaneddin (ö. 1663) tarafından kurulmuştur.. bk. *Halvetiye, Ramazaniye*.

CUBBAİYE

Mutezileden türemiştir. *Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab el-Cubbaî* tarafından Basra'da kurulmuştur. Sapık fikirleri şunlardır: *Allah (c.c.)* kulunun isteğini yerine getirmesi cihetiyle kuluna itaat eder. Ceza ve mükâfat zarurîdir. *Allah (c.c.)* bir kısım cisimleri bırakıp diğerlerini yok edemez, her şeyi yok etmek zorundadır. *Allahın* insanlar için en iyiyi yaratması gereklidir. bk. *Mutezile*.

CÜNDELİYE

Rifa'yeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

ÇEPNİLİK

Babaîlikten türemiştir. bk. *Babaîlik*.

ÇERKEŞİYE

Halvetiyenin Ahmediye kolundan *Cemaliyenin Şabaniye* şubesinin *Karabaşiye* alt kolundan ayrılan *Nasuhiyeden* türemiştir. 19. yüzyılda *Çerkeş'li Mustafa* (ö. 1813/14) tarafından kurulmuştur. *Çerkeşiyeden Haliliye, Kuşadaviye (İbrahimiye)* türemiştir. bk. *Halvetiye, Nasuhiye*.

ÇEŞTİYE

Halvetiyenin Ruşeniye kolunun *Edhemîye* şubesinden ayrılmıştır. *Ebu Ahmed Abdalî Çeştî* (ö. 1142) tarafından Horasan'da kurulmuştur.

Hindistan'da yaygındır. Önceleri şeriata göre hareket ederken vahdet-i vücud anlayışına geçmiş, sonradan Müslüman olmayan Hintliler'i de içine almıştır.

Nizamiye, Sabiriye bundan türemiştir.

ÇİŞTİYE bk. Çeştiye.

DAUDİ

Boharadan türemiştir. bk. *Bohara*.

DEHRİYE

10. yüzyılda *İbni Ravendî* tarafından düzenlenmiştir.

Allah (c.c.) ve ahiret inancını reddeder, kâinatın ve zamanın ebedî olduğunu kabul ederler.¹

DEMİRTAŞIYE

Halvetiyenin Ruşeniye kolundan türemiştir. 16. yüzyılda *Muhamed Demirtaş* (ö. 1529) tarafından Mısır'da kurulmuştur. bk. *Halvetiye, Ruşeniye*.

DERDİNİYE

Halvetiyenin Cemaliye koluna bağlı *Şabaniyenin Karabaşiye* şubesinin *Bekriye* kolundan türemiştir.

DERKAVİYE

Şaziliyenin bir koludur. 18. yüzyılda *Molla Derkavî* tarafından kurulmuştur. bk. *Şaziliye*.

DESSUKİYE (Düsukiye)

Şaziliyeden türemiştir. 13. yüzyılda *Seyyid İbrahim Burhaneddin*

¹İMİYA, s. 37, T ve T, s. 270-274.

¹FDS, s. 45; İS, s. 137-38.

tarafından Mısır'da kurulmuştur. *Bedeviye*, *Rifaiye* ve *Şaziliyenin* karışımı bir sünnî tarikatıdır. *Dessukiye*den *Aşuriye* türemiştir.¹ bk. *Şaziliye*.

DİRARIYE

Cebriyenin bir koludur. *Dirar b. Amr* tarafından Basra'da kurulmuştur. *Eş'arî* olmasına rağmen *Mutezileye* uygun görüşler de ileri sürmüştür. Taraftarları *İmam Ebu Mañsur Maturidî* tarafından dağıtılmıştır.² bk. *Cebriye*.

DİRDİRİYE

Halvetiyyenin Cemaliye kolundan *Şabaniyyenin Karabaşkiye* şubesinden ayrılan *Hufniyeden* türemiştir. 17. yüzyılda *Saviye* ve *Tecaniye* ile birlikte *Seyyid Ahmed Tecanî* tarafından kurulan üç koldan biridir.³ bk. *Halvetiye*, *Saviye*, *Tecaniye*.

DİRİNİYE

Rifaiyeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

DÜCANİYE

Müdeymiyyeden türemiştir. bk. *Müdeymiye*, *Hamediyeye*, *Maymuniye* türemiştir.

DÜRDÜRİYE

Cemaliye tarikatından türemiştir. *Şeyh Şahabeddin Ahmed Dürdürî* (ö. 1786/87) tarafından

kurulmuştur. bk. *Cemaliye*.

DÜRZİLİK

11. yüzyılda *Anuşigin Derezi* /*Dürzî* (ö. 1019) tarafından Suriye'de kurulmuştur. Tanrı'nın yedi imam'dan sonra yeryüzüne inerek Fatimî hâlifesi *Hâkim bi-Emrillâh* (ö. 1020)'ta ortaya çıktığına inanılır. Bu tip bir hadise *Hiz. İsaye* atfedildiği için bazı kimseler *Dürzîleri* Hristiyan sayarlar. Tanrı'nın tekrar yeryüzüne inerek başka görüşte olanları cezalandıracağına ve *Hâkimin* veziri *Hamzanın* ilk insan olduğuna ve kâinatın ondan yaratıldığına inanırlar. O, *akl-ı küldür*. *Dürzîlere* göre *Hakim bi-Emrillâh* Allah'tır. Ahirette ceza ve mükâfat *Hamza b. Alinin* elinden olacaktır. Emirleri öğretmeye ve yapmaya memur *hudut* denilen kimseleri tanımak esastır. Bunlar evlenmez ve günah işlemezler.

Dürzîler Lübnan'ın dağlık kesiminde yaşarlar. İslâmiyet'le alakaları kalmamış gibidir. Camiye benzer mabetlerine *Halevat* denir. Lübnan'da Müslüman ve Hristiyanlardan sonra üçüncü güç durumundadırlar. Dışa kapalı bir yaşayışları vardır. İffetlerine düşkünlüdürler. Lükse önem vermezler. İçki ve sigara içmemek, kimsenin malını gaspetmemek esastır. Cahiller ve akıllılar diye

kendilerini iki gruba ayırırlar.¹

DÜRZİYE

Galiyenin Hz. Aliyi (r.a.) tanı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

DÜSUKİYE bk. *Desukiye*.

EBADİLİK

Hariciliğin bugüne kadar yaşayan kollarından biri. *Abdullah bin Ebad* tarafından kurulmuştur. *Hiz. Aliye* (k.v.) karşı siyasî parti özeliği gösterirler. Kendilerinden başkasını. Müslüman saymazlar. Her işin *Allah* tarafından yaptırıldığına inanırlar. bk. *Haricilik*.²

EBHERİYE

Safaviyeden türemiştir. *Şemseddin Muhammed b. Hamza el Fenarî* (ö. 1431) tarafından kurulmuştur. bk. *Safaviye*.

EBÜLVEFAİYE bk. *Vefaiye*.

EDHEMİYE

Halvetiyeden türemiştir. 8. yüzyılda *İbrahim bin Edhem* tarafından kurulmuştur. "*terk-i dünya, terk-i ukba, terk-i hestî, terk-i terk* (dünyayı, ahireti, varlığı, her şeyi terk)" anlamına gelen dört dilimli taçları ile ünlüdürler. Yurdumuzdaki *Edhemîler* 18. yüzyılda *Bektaşiliğin* içinde erimiştir. *Çeştiye* (bundan da *Nizamiye*, *Sabiriye*) bundan türemiştir. bk. *Çeştiye*, *Melâmiye*.³

EFLÂKİYE

Allah'ı inkâr edip, kâinatın yaratılışı ve idaresini Merih, Müşteri, Utarit, Zühâl, Zühre, Güneş ve Ay gibi kadim (yaratılmamış) sayılan yedi yıldızla bağlarlar.⁴

EFTAHIYE bk. *Aftahiye*.

EHDELİYE

Hasan Ali Ehdeli tarafından kurulan bir tarikat.⁵

EHL-İ SÜNNET

Hiz. Muhammedin (a.s.m.) hadis ve sünnetine (sözlerine ve yaptıklarına) uyanlar. Bunun haricinde olup da sünnetin haricinde yorumda bulunanlara *ehl-i bidat* denir. Fıkıh (hukuk) alanında (amelde mezhep) *Hanefîlik*, *Hanbelîlik*, *Malikîlik*, *Şafilik* olmak üzere dört büyük mezhep vardır. İtikatta (inanç) ise *Eşarilik*, *Matürîdilik* ve *Selefiyyun* önde gelen mezheplerdendir.

EKBERİYE 1

Kaderiyeden türemiştir. bk. *Kaderiye*.

EKBERİYE 2

Muhyiddin ibn Arabînin kurduğu *Kadirîliğin* kollarından biridir. Adını *İbn Arabînin Şeyh-i Ekber* sıfatından almıştır.

Vahdet-i vücud anlayışındadır. Bu birlik eşyaya nüfuz eder, fakat

¹İS, s. 141.

²İS, s. 147.

³İS, s. 143.

¹İMİYA, s. 40-41, İS, s. 155-56.

²İS, s. 157.

³İS, s. 159.

⁴FDS, s. 63.

⁵İS, s. 160.

ondan bağımsızdır. Birliğin tecellisi *kesret* (çokluk) tarzında zuhur etmiştir. Allahın (c.c.) ve eşyanın hakikati bilinmez. Biz ancak nefsimizi tanıyabiliriz. Madem ki insan alem-i sugra (küçük kâinat)'dır, onun kendini tanıması âlemi tanıması demektir. Dolayısıyla *Ekberîye* natüralist (tabiatçı) panteizmin zıddı olan idealist, yani düşünceci tek gerçek olduğu görüşündedir.

Ekberîye *ibn Arabî*nin oğulluğu *Sadreddin Konevî* tarafından şarkta yaygınlaştırılmıştır. *Muhyiddin Arabî*yi *Sadreddin Konevî*, *Davud-i Kayserî*, *Abdullah Bosnevî*, *Sarı Abdullâh* vd. idealist panteist *Çelebi Mehmed*in idam ettirdiği *Şeyh Bedreddin Simavî* ile onun *Varidat* adlı eserini şerh eden *Şeyh İlahî* ise naturalist (tabiatçı) bir *vahdet-i vücud*çu olarak yorumlamışlardır. *Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdaî*, *Abdullah Bosnevî*, *İsmail Hakkı Bursavî* ikinci grubu şiddetle tenkit etmiş, idealist anlayışı savunmuşlardır.

Reymond Lüffe, *ibn Arabî*nin görüşlerini Batı'ya nakletmiştir. *Asin Palacios Dante* (1265-1321)'nin kaynaklarını araştırarak *La Divina Commedia* (İlahî Komedi)'de *Dantenin* manevî *Miraç* fikrini *ibn Arabî*den aldığını tesbit etmiştir.¹ bk. *Kadiriye*.

ERDEBİLİYE bk. *Safaviye*.

ESEDİYE

Kaderiyeden türemiştir. *Seyyid Abdullah Esedî* tarafından kurulmuştur. bk. *Kadiriye*.

EŞ'ARİYE

İtikadî sünnî üç mezhepten biri (*itikatta mezhep*). Diğer ikisi *Maturidiye* ve *Selefiyedir*. *Mutezile'ye tepki olarak ortaya çıkmıştır*. *Ebu Hasan Eş'arî* (ö.935) tarafından kurulmuştur.

Akıl mutlak hakikate ulaşamaz. Çünkü duyular bizi aldatır. Bu yüzden metafizik, akıldan üstündür. İnsanın irade ve ihtiyarı ancak niyet çerçevesinde kalır. Bunun, Allahın (c.c.) takdiri üzerine bir tesiri yoktur. *Eş'arîlere* göre âlem atomlardan oluşmuştur. Fakat bunlar ezeli değil, sınırlıdır cevherî değil arızîdir. Dolayısıyla kâinat yaratılmış atomlardan ibarettir. Zaman da bölünemeyen anlardan ibarettir. Fakat bunda da devamlılık yoktur.

Eş'arî, *Mutezileye* karşı çıkmıştır. Buna göre *Kur'an* mahlûk değildir. Ayette

"Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona (söyleyecek) sözümüz sadece "kün (ol)" dememizdir. Hemen oluverir."²

buyrulur. *Kur'an* mahlûk olsaydı Allah ona da "ol" derdi. Oysa "ol" sözü *Kur'andandır*. Allah bir sözünü diğer sözü için söylemiş olamaz.

Fiiller kullar tarafından kazanılır, Allah tarafından yaratılır.

"Oysa ki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı."¹

Ahirette Allahı gözle görmek mümkün olacaktır.

"Yüzler vardır ki o gün ısl ısl parlayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O'n u görebileceklerdir)"²

İman, bilmek ve kalple tasdik etmektir. Amel imana dahil değildir. Hz. Ali (k.v.) ve Hz. Abbas (r.a.) karşısında Hz. Ebubekirin (r.a.) imameti haklıdır. Çünkü ilk ikisi bizzat Hz. Ebubekire biat etmişlerdir. Ümmetin, özellikle hata üzerinde ittifakı düşünülemez. *Ehl-i sünnet* Hz. Alinin (k.v.) *Cemel Vakasında* Hz. Ayşe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyre Sıfında Hz. Muaviyeye karşı haklı olduğuna inanmakla birlikte onların hepsi hürmete layıktır.

Eş'arîye sonradan akli da önemsemiş böylece tenkitçi İslâm dünyasının en büyük dehalarından olan *Gazalî* ile gelişmiştir. *Fahreddin Razî*, *Amidî*, *Ebu Bekr Bakıllanî* (ö. 1013), *İbn Furek* (ö. 1015), *İmamü'l-Harameyn Cüveynî* (ö. 1085), *Cürcanî* (ö. 1413), *N. Beyzavî Eş'ariyenin* diğer büyük isimlerindendir.³ bk. *Maturidiye*.

EŞREFİYE

*Kadiriye*den türemiştir. 14. yüzyılda *Eşrefoğlu Abdullah Rumi* (1353-1470) tarafından kurulmuştur. Halk arasında çok okunan *Müzekki'n-Nüfus* bu zatın eseridir. bk. *Kadiriye*.

EVLÂD-I NUH

Bedeviden türemiştir. bk. *Ahmediye*, *Bedevidye*.

EZAFİRE

Galiyenin Hz. Aliyi (k.v.) tanı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

EZARİKA bk. *Azrakiye*.

EZELİLİK

Kurucusu *Suphî Ezeldir*. *Bahailik* ile birlikte *Babilîğin* iki kolundan biridir. bk. *Babilik*, *Bahailik*.

EZHERİYE

Halvetîyenin Cemaliye koluna bağlı *Şabaniyenin Karabaşiye* şubesinin *Nasuhiye* altkolundan ayrılan *Bekriye* kolundan türemiştir.. *Şeyh Abdurrahman Ezherî* tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye*, *Bekriye*.

FAZİLİYE

Rifafiyeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

FENAIYE

*Celvetiye*nin bir kolu. Kütahya'lı *Ali Fenaî* tarafından kurulmuştur. bk. *Celvetiye*.

FENARİYE

Rifafiyeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

FERAİZİYE

19. yüzyılda *Feraiz Şeriatullah*

¹FDS, s. 65-67; İS, s. 163.

²16/Nahl, 40.

¹37/Saffat, 96.

²75/Kiyame, 22-23.

³FDS, s. 81-84; İMİYA, s. 43-47.İS, s. 181-82.

tarafından Hindistan'da kurulmuştur. Hür olmayan beldelerde cuma ve bayram namazlarının kılınamayacağını Allahın (c.c.) malı olan toprağı kiralamanın, bunda başkalarını çalıştırmamanın günah olduğunu savunur.

FEYZİYE

Halvetiyyenin Ahmediye kolundan Cemaliyyenin Şabaniye şubesinin Kırabaşkiye alt kolundan türemiştir. Şeyh Feyzüddin Hüseyin Semmanî (ö. 1891/92) tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye, Karabaşkiye*.

FİDAVİYE

Batınlılığın kollarından biri. bk. *Batınlilik*.

FİRDEVSIYE

Kübreviye tarikatının kollarından biri. 14. yüzyılda Bağdat'ta Alaüddeve Simmanî el-Rükneddin Firdevsî tarafından kurulmuştur. Rükniye diye de anılır. bk. *Kübreviye*.

FUADİYE

Şaziliyyenin şubelerindendir. bk. *Şaziliye*.

GALİYE (Müellih)

Abdullah b. Sehenin kurduğu bir tarikat. İslâmiyet'i Yahudî desiseleriyle parçalamayı gaye edinen Abdullah b. Sebe, Hz. Alinin (k.v.) yüzüne karşı "Sen Allahsın" demiş. Bunun üzerine

Hz. Ali bu düşüncede olanların bir kısmını yaktırmış, kimini de sürdürmüş, Abdullah b. Sebeyi ise gerek nüfuzu, gerekse fitne çıkması endişesiyle cezalandırmamıştır.

Hz. Aliye (k.v.) olan aşırı bağlılıkları sebebiyle ona uluhiyyet izafe etmişlerdir.

Tanrı'yı her dili bilen insan olarak tasarlar (*hulûl*), haramları mübah sayar (ibaha), çoğu ölümlerin yeniden dünyaya geleceğine (ric'at) ve ruhun bedenden bedene geçeceğine (*tenasüh*) inanırlar.

Galiye düşüncesinde olanlar da iki ayrı görüştedirler:

1. Uluhiyyetin Allah'tan başkasında olabileceği inancıyla peygamber, ehl-i Beyt, Hz. Abbas, Cafer, Ukayle, Selman, ebu-Cafer Mansurun yanı sıra başkalarına ve güzel yüzlü kişilere de isnat edenler.

2. Peygamberliğin (a.s.m.) Hz. Ali, oniki İmam, Muhammed b. Hanefî ve başkan sayılan kimselerde devam ettiğine inananlar.

Hz. Aliyi (k.v.) tanrı sayan Galiye kolları şunlardır. Muhammediye, Hattabiye, Kâmilîye, Cenahiye, Beyaniye, Harbiye, Berkukiye, Mukannaiye, Hulmaniye, Hallaciye, Ezafire, Nusayriye, Dürziye.

Galiyyenin Ammariye, Babiye, Gurabiye, Mansuriye, Mugiriye, Seb'iye, Şureykiye gibi bazı kolları da tanrının Hz. Alinin bedeninde zuhur ettiğine ve bütün imamların

peygamber olduğuna inanırlar.

Galiye Mulliye, Gılat-ı Şia, Sebeiyeye diye de anılır.¹ bk. *Alevilik, Sebeiyeye*.

GARİBİYE

Kadiriyyeden türemiştir. Hindiye diye de anılır. Şeyh Muhammed Garibullah el-Hindî tarafından kurulmuştur. bk. *Kadiriye*.

GASSANİYE

Mürçieden türemiştir. Gassan el-Kûfî tarafından kurulmuştur. Onu göre iman artar, eksilmez, Kâbe'nin yeri belli değildir. Domuz etinin haramlığına karşı çıkarlar. bk. *Mürçie*.

GAYLANİYE

Mutezileden türemiştir. bk. *Mutezile*.

GAZİYE

Şaziliyyenin Reşadiye kolundan türemiştir. 16. yüzyılda Ebü'l-Kasım Gaziyü'l-Selcemas tarafından kurulmuştur. Kasımiye de denir. bk. *Şaziliye*.

GAZZALİYE

Gazzalî (1058-1111)'nin (k.s.) yolundan gidenlerin oluşturduğu bir tarikat. Akıl ve duyularla gerçek bilgiye varamayız. Bilgi vahiy, ilham ve sezgiyle elde edilebilir. Nakil, akıldan üstündür. Tasavvuf, imanla akıl arasındaki çelişkileri çözer. Felsefenin temeli şüphe olduğu için saçmadır. Din tam bir

iman işidir.

GÖRANLAR

Alevîliğin Anadolu'daki bir adı olan Tahtacılığın İran'daki adı. bk. *Alevilik, Tahtacılık*.

GULAT-I ŞİA

Galiye bu adla da anılır. bk. *Galiye*.

GURABİYE

Galiyyenin, tanrının Hz. Ali (k.v.) bedeninde zuhur ettiğini kabul eden kollarındandır. Peygamberimizin (a.s.m.) Hz. Aliye benzerliğinin "gurabın guraba (karganın kargaya)" benzerliğinden daha fazla olduğunu iddia ederek Hz. Cebrailin (a.s.) vahyi yanlışlıkla Hz. Muhammede (a.s.m.) getirdiğini ileri sürerler. bk. *Galiye*.

GÜLŞENİYE

Halvetiyyenin Ruşeniye şubesinden türemiştir. Diyarbakır'lı İbrahim Gülşenî (1423-1533) tarafından kurulmuştur. Halvetilik ve Mevlevîliğin karışımı bir tarikatır. Bundan Haletiye, Sezaiye türemiştir. bk. *Halvetiye*.

HABİTİYE

Mutezileden türemiştir. Müşebbihenin Tanrının zatını insana benzeten kollarından biri. Hz. İsayı (a.s.) Allaha (c.c.) benzetir, ona ikinci ilâh nazarıyla bakarlar. bk. *Mutezile, Müşebbihe*.

HADBİYE

Mutezileden türemiştir. Fadl el-

¹FDS, s. 105; İS, s. 202-217.

Hadbî tarafından kurulmuştur. *Müşebbihedirler*. Tanrı'nın zatını insana benzetirler. Bunlara göre hayvanların da aklı ve ilmi vardır. Öyleyse bütün hayvanlar mükelleftir. bk. *Mutezile*.

HADESİYE

Mutezileden türemiştir. bk. *Mutezile*.

HAFİFİYE

İshakiye bundan türemiştir.

HAKAİKİYE

Kerramiyeden türemiştir. bk. *Kerramiye*.

HALEFİYE

Acarideden Halef el-Hariciye taraftar olanlar.

HALETİYE

Halvetiyyenin Ruşeniye kolundan *Gülşeniyyenin* şubesidir. *Hasan Halefî b. Aliyyu'l-A'la* (ö. 1911) tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye, Gülşeniye*.

HALİDİYE

Nakşibendiyeden türemiştir. 19. yüzyılda *Ebu'l-Baha Ziyaeddin Halit* (ö. 1826) tarafından kurulmuştur. Zikir toplu hâlde veya tek başına yapılabilir. Dili damağa yapıştırarak mümkün merteye nefes almadan kalbî zikirde bulunurlar. bk. *Nakşibendiye*.

HALİFİYE

Halvetiyyenin Cemaliye kolundan ayrılmıştır. bk. *Halvetiye, Cemaliye*.

HALİLİYE

Halvetiyyenin Cemaliye kolundan *Şabaniyyenin Karabaşiye* şubesinden ayrılan *Nasuhiyyenin Çerkeşiye* altkolundan türemiştir. 19. yüzyılda *Çerkeşiye* hâlifesi *Hacı Halil* tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye*.

HALİSİYE

Kadiriyyenin kollarından biri. *Ziyaeddin Abdurrahman et-Talibanî* tarafından kurulmuştur. bk. *Kadiriye*.

HALLACİYE 1

Galiyyenin Hz. Aliyi (k.v.) tanrı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

HALLACİYE 2

Hallac-ı Mansur diye andığımız *Ebü'l-Mugis el-Hüseyn bin Mansur el-Beyzavî* (857-922)'nin düşüncesinde olanların kurduğu bir tarikat. *Mansurun* "Ene'l-Hak (Ben Hakk'ım)" sözü ünlüdür. Şeriata aykırı bu söz yüzünden derisi soyularak idam edilmiştir. Kendine ait bütün arzu ve isteklerden vaz geçerek, *Allahta* yok olma şeklinde yorumlanması gereken bu ifade ehil olmayanlar tarafından "*Ben Tanrı'yım*" şeklinde anlaşılmak istenmiştir. Bu sözü "*Biz O'ndan geldik, O'nun istediği şekilde O'na dönüyoruz*" diye yorumlamak yerinde olur.

HALVETİYE

Sünnî bir tarikat. 14. yüzyılda *Şeyh Ebu Abdullah Siraceddin Ömer b.*

Ekmeli'd-din-i Lahicî (ö.1397/98) tarafından kurulmuştur. Kırk kere itikâfa çekildiğinden (yalnız başına az bir azıkla idare edip ibadette bulunma), kendisine *Halvetî* denilmiştir. Esası dünyadan el etek çekip, gizli zikir yapmaktır. Tövbe etmek, salavat getirmek, *Allahın* yedi adını (*La ilâhe illallah, Allah, Hu, Hakk, Hayy, Kayyum, Kahhar*) anmak gibi düsturları vardır. *Halvetiyeden Bahşiye, Buhuriye, Bekriye, Bikriye, Cahidiye, Cemaliye* (bundan da *Sümbüliye*), *Cerrahiye, Cihangiriye, Dırdıriye, Ezheriye, Gülşeniye* (bundan da *Sezaiye*), *Hayatiye, Nasuhiye* (bundan da *Çerkeşiye*, [*Çerkeşiyeden Kuşadaviye* [*İbrahimiye*]], *Haliliye*), *Ramazaniye* (bundan *Muslihiye* [bundan da *Zühriye*]) *Ruşeniye* (bundan da *Demirtaşiye*), *Salahiye, Semaniye* (bundan da *Feyziye*) *Şabaniye* (bundan *Karabaşiye* [bundan da *Hufniye* {bundan ise *Dırdıriye, Kemaliye, Tecaniye*}, *Semmaniye* {bundan ise *Feyziye*}], *Şemsiye* (bundan da *Sivasiye*) türemiştir.¹

HAMEDİYE

Müdeymiyeden türemiştir. bk. *Müdeymiye*.

HAMMARİYE

Mutezileden türemiştir. İnsanların domuz ve maymun kılığına

sokulduğuna inanırlar. Tanrı kötü şey yaratmaz düşüncesinden hareketle kötü şeylerin insanlar tarafından yaratıldığını var sayarlar. bk. *Mutezile*.

HAMZAVİYE

Melâmiye-i Bayramî şeyhi Hamza Balinin öldürülmesinden sonra ona bağlı olanlar tarafından oluşturulan *Bayramî Melâmîlerin* kurduğu tarikat.

HANBELİLİK

Hanefîlik, Malikîlik, Şafilîkle beraber ameli, sünnî dört büyük mezhepten ilkidir. *İmam Ahmed b. Hanbel* (k.s.) tarafından kurulmuştur. Bu büyük imam *Kur'anın* mahlûk olduğuna dair fetva vermediği için atıldığı hapisanede vurulan sopalar sonucu şehit olurken *ehl-i sünnete* mensup yediyüz âlim de bu arada katledilir. *İmam Hanbel* büyük nüfuzuna rağmen halkı ve kendisine bağlı âlimleri isyana teşvik edici hiç bir beyanda bulunmamıştır. *İmam Hanbel* kimilerince fıkıhçı, kimilerince hadisçi sayılır. *Kur'an, hadis* yoluyla çözümlenemeyen meselelerde son çare olarak kıyasa baş vurmaya ön görür. Fakat *İmam Hanbel*, en zayıf hadisi bile kıyas'tan üstün tutar. *Selefiyyunun* düşüncesine aykırı düşünmeyi sapıklık saymıştır.² bk. *Hanefîlik*,

¹İMİYA, s. DE, s 55.

²İMİYA, s. 61-62; Mehmed KIRKINCI, *Darü'l-Harb Nedir?*, 3. Baskı, Cihan Yayn., İst. 1992, 80 s., s. 67.

Malikîlik, Şafîîlik.

HANEFİLİK

*Hanbelîlik, Malikîlik, Şafîîlik*le beraber ameli, sünî dört büyük mezhepten biri. *İmam Ebu Hanife* (k.s.), *İmam-ı Azam* diye bilinen *Numan b. Sabit b. Zuta* tarafından kurulmuştur. *Kur'an* ve *hadise* sıkı sıkıya bağlı bir fıkıh ve kelâm mezhebidir. Bir meselede önce *Kur'ana* sonra hadislerle baş vurulmasını esas alır. Ancak şüpheli hadisleri delil olarak kabul etmez. Şayet bunlar çözüm için yeterli olmazsa *kıyasa* müracaat eder. Bu da kâfi gelmezse *sahabe sözleri, icma* (ümminin üzerinde birleştiği, uyguladığı örf, adet veya beğenilen [istihsan] şeyler)'a göre hareket edilir. Müslümanlar arasında en yaygın mezhep *Hanefîlik*dir. *İmam-ı Azam*ın kelâm ve fıkha dair hükümlerinin hemen hepsi akla dayanmaktadır. Dünya Müslümanları'nın hemen hemen üçte ikisi bu mezheptendir. Büyük günah işleyenler iman ehlidirler. Bunlar küfre girmemiştir fakat fasık mümin sayılırlar. İmandan çıkmak ve *Allaha* (c.c.) şirk koşmak hariç *Allah* (c.c.) mümin kuluna ebedî azap vermez. *Peygamberler* bütün günahlardan uzaktır. Her insan İslâm fitratı üzre doğar. Küfre sapması veya iman sahibi olması kendi tercihiyledir. İman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Herhangi bir ameldeki noksanlık veya riya,

bütün amellere teşmil edilemez. Yani bir adamın hileli alışverişi yapması ile onun namazı ve orucu arasında bir bağ kurmak doğru olmaz. Bunlar onun üzerine borç olarak farzdır. Diğer işin günahı ayrıca cezayı gerektirir. İman artıp eksilmez, yani ya vardır, ya yoktur. Şu kadarına inanıyorum, şuna inanmıyorum denmez. Bir bütündür. Sadece yakın ve tasdik bakımından artar veya eksilir. *Peygamberlerden* sonra insanların en şerefli *H. Ehubekr* (r.a.), *H. Ömer* (r.a.), *H. Osman* (r.a.) ve *H. Alidir* (k.v.). *Miraç* haktır. Kıyamet öncesinde *Deccal*, *Yecuc* ve *Mecucun* zuhuru, güneşin batıdan doğması, *H. İsanın* (a.s.) yeryüzüne dönmesi vb. alametler haktır. Ruhlar mezarda cesetlerine iade edilirler. Kötü amelin cezası bir iken *Allah* (c.c.) kulun iyi ameli kat kat sevapla kabul edebilir. Ahirette *H. Muhammedin* (a.s.m.) şefaati haktır. Keyfiyeti bilinmemekle birlikte, *Cenab-ı Hak*ın (c.c.) ahirette gözle görülebileceğini söyler.¹ bk. *Hanbelîlik, Malikîlik, Şafîîlik*.

HANEFİYE

*Halvetiye*nin *Cemaliye* koluna bağlı *Şabaniye*nin *Karabaşiye* şubesinin *Bekriye* kolundan türemiştir. bk. *Halvetiye, Bekriye*.

HARFİYE

¹İMİYA, s. 62-65.

Galiyenin Hz. Aliyi tanrı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

HARİCİLİK 1 (*Havariç, Marika, Muvafikin, Nasibiye, Navasib*)

Hilâfetin Hz. Aliye (k.v.) verilmesini istemeyip ona karşı olanlar.

Hakem hadisesinde Hz. Aliyi (k.v.) kâfir olmakla suçlayan bir grup ondan ayrıldılar. *H. Ali Siffin* savaşında galip durumda iken *H. Muaviye* tarafının, mızrakların ucuna *Kur'an* sayfeleri takmalarının bir aldatmaca olduğunu, savaşa devam etmelerini, hakeme müracaat iddiasında bir hile olduğunu söylediği hâlde kendilerinin buna uymadığını söylemesi üzerine bu huruç eden zümre "*Biz o zaman kâfir olmuştuk, tevbe ettik. Senin de tevbe etmen gerek.*" dediler. Bütün ikna edici delillere rağmen tayin edilen hakemin bizzat *Aliyi* imamlıktan azlettiğini söyleyerek ayrıldılar.

H. Ali (k.v.) ile *H. Muaviye* arasındaki meselenin hakem vasıtasıyla çözülmesini uygun bulmadıkları için karşı çıktıklarından kendilerine *dışarıda kalanlar* anlamında *Havariç* (*Hariciler*) denilmiştir.

Haricîler bundan sonra öyle bir tutum sergilediler ki bazen gördükleri Müslümanlar'ı öldürdüler, bazen arabulucu olarak gönderilenleri katlettiler, fakat *Hristiyanlar'a* pek ilişmediler.

Önceleri *H. Aliye* (k.v.) düşman olan bu siyasî hareket sonradan bir mezhep hüviyeti kazanmıştır. *H. Ali* de dahil olmak üzere kendilerinden olmayanları Müslüman saymazlar.

Haricîler Müslümanlar arasındaki ihtilafın taraftarlarını katletmeyi planladılar. Bunlardan Mısırlı *Abdurrahman b. Mülcem*, *Aliyi* (k.v.) katletmek üzere yola çıkar. Yolda *H. Ali* (k.v.) taraftarlarınca katledilmiş bir gruptan *Katam* adlı kadına rastlar ve aşık olur. *H. Aliden* babası ve kardeşinin öcünü alması kaydıyla, *İbni Mülcem*le evlenmeyi vaat eder. *İbni Mülcem* Kûfe camiinde sabah namazını kıldırır *H. Aliyi* şehit eder.

H. Muaviye, fedaî *Burek b. Abdullah et-Temîm*in suikastinden yaralı olarak kurtulur.

Fedaî *Amr b. Bekr et-Temîm* ise o sabah namaza çıkmayan *Amr ibnül'-Ası* öldürmeye muvaffak olamadı.

Onların bu yoldan çıkmaları sebebiyle kendilerine *Marika* da denmiştir.

H. Alinin (k.v.) elçi olarak gönderdiği *İbni Abbasa* göre aralarında secde etmekten alınlarında yara açılan kimseler de olan *Haricîler* bazı İslâm bilginlerinin ifadesine göre cahilce ve ahmakça bir kahramanlık göstermiş, bu cahillikleri yüzünden *Kur'anı* yanlış yorumlamışlardır. Fakat bütün bunlara rağmen

Haricîler, Hz. Aliye aşırı derecede bağlı olduklarını iddia eden Şîflere nisbeten İslâmiyet'e daha fazla bağlılık gösterip, daha fazla ibadet etmişlerdir.

Bunlara göre:

Büyük günah işleyenler, dinden çıkmışlardır, Yanlış yolda olan imam veya devlet idarecilerine baş kaldırmak şarttır. İbadet için beden temizliği kadar kalp temizliği de gereklidir. Kusursuz ve güçlü olmak şartıyla her Müslüman imam olabilir.

Hz. Osman ve Hz. Ali'den teberri (uzak durma) hem nikâhın önemli şartlarından biri hem de bu, her ibadetten önceydi. Mümin muttaki olandır. Hz. Osman, Hz. Ali'den ikisini birden dost edinen (tevellî), bunun gibi, Hakem hadisesinde, Cemel vakasında bir tarafı tasvip eden kâfirdir. Zalim imama karşı ayaklanmak vaciptir.

Haricîlikten Acaride (bundan da Meymuniye türemiştir), Ahnesiye, Azrakiye (Ezarika), Bergûsiye, Beyyumiye, Ebadiye, İbaziye, Necedat, Sufriye. Şurat türemiştir. Dört hak mezhebin dışında beşinci mezhep sayılan Haricîlik bugün İbaziye mezhebi ile yaşamaktadır.¹ bk. Alevîlik, Havaric.

HARİCİLİK 2

Halvetiyenin Ahmediye kolundan Ramazaniyenin şubesidir. Şeyh

Hayatî Muhammed tarafından kurulmuştur. bk. Halvetiye, Ramazaniye.

HARİRİYE bk. Süleymaniye.

HASANİYE

İmamiyenin ilk kollarından biri. Hz. Ali (k.v.) ve Hasana (r.a.) bağlılıklarından dolayı bu adı almışlardır. Caferîyenin içinde erimişlerdir. bk. İmamiye, Şîlik.

HASİRİYE

İmamiyenin kollarından biri. Muhammed el-Bakırın oğlu Zekerîyanın Hasır dağında hâlen sağ olduğuna inandıklarından bu adı almışlardır. bk. İmamiye, Şîlik.

HAŞAVİYE

Müşebbihenin Tanrı'nın sıfatlarını insanî sıfatlara benzeten kollarından biri. Tanrı'nın insanlara benzediğine, dünyaya gelip insanları ziyaret ettiğine, ahirette gözle görülüp elle tutulurcasına müşahade edilebileceğine inanırlar. bk. Müşebbihe.

HAŞBİYE

Allah'a cisim izafe eder, onun sıfatları hususunda aşırılığa düşerler. Nass'ları (ayet ve hadisleri) yanlış yorumlarlar. Haşeviye diye de anılır.²

HAŞEVİYE

Haşbiyenin diğer adı. bk. Haşbiye.

HAŞHAŞİYE bk. Sabbahiye.

HAŞİMİYE

Keysaniyenin Ebu Haşim Abdullahın oğlu Muhammed b. Hanefinin oğlu Haşimin imamlığını kabul eden kolu. Cenab-ı Hak (c.c.) insan suretiyle tasavvur ederler. bk. Keysaniye.

HATTABİYE

Galiye ve Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. Tanrı'nın ruhunun önce Cafer-üs-Sadık (k.s.), sonra da Ebu'l-Hattaba hulûl ettiğine inanır, imamlarını tanrı sayarlar. İmam İsmailin birkaç defa dünyaya geldiğini yani tenasühü kabul ederler. Dünyanın ebedî olduğuna, cennet ve cehennem'in varlığına inanmazlar. Haramlara helâl nazarıyla bakarlar. bk. Galiye, Müşebbihe.

HAVARİC

bk. Haricîlik.

HAYDARİYE 1

Safaviyeden türemiştir. bk. Safaviye.

HAYDARİYE 2

Melâmiyenin kollarından biri. 13. yüzyılda Seyyid Kutbeddin Haydarî tarafından kurulmuştur. On iki dilimli taç ve külâh giyerler. Sakalsızdırlar. Bıyık ve perçem bırakır, kollarına halka takar, bellerine demir halka asarlardı. Bektaşîlik içerisinde erimiştir. bk. Bektaşîlik.

HAYYATİYE

Mutezileden türemiştir. 9. yüzyılda Ebu'l-Hüseyin b. Amr el-Hayyat tarafından kurulmuştur. Yokluğun da bir cismi olduğuna inanırlar. Bağdat yöresinde yaygındır. bk. Mutezile.

HEMEDANİYE

Kübreviyeden türemiştir. bk. Kübreviye.

HENSELİYE

17. yüzyılda Said b. Yusuf el-Henseli tarafından Fas'ta kurulmuştur. İnançları gereği gizli toplantılarında kendilerini döve ve dövürürler.

HEYSEMİYE

Kerramiyeden türemiştir. bk. Kerramiye.

HİLÂLİYE

Kadiriyeden türemiştir. Muhammed Hilal Hemedani tarafından kurulmuştur. bk. Kadiriye.

HİMMETİYE

Bayramîliğin kollarından biri. 17. yüzyılda Bolu'lu Himmet Dede tarafından kurulmuştur. Bayramiye-i Şemsiyeden türemiştir. bk. Bayramîlik.

HİNDİYE bk. Garibiye.

HİŞAMİYE

Mutezileden türemiştir. Hişam b. Amr el-Fuvatî tarafından kurulmuştur. Bu Rafızî fırkasından Hişam b. el-Hakeme göre: Tanrı'ya zat itibarıyla sınır ve son isnat

¹İMİYA, s. 93-107.

²FDS, s. 106.

ederken ona uzunluk, genişlik, derinlik, renk, koku izafesinden başka, daha da ileri giderek Tanrı'nın yedi karış boyunda veya inci gibi yuvarlak olduğunu olduğunu iddia etti. Yine bu sapık fırkadan *Hişam b. Salim el Cavalikî Allahı* üst yarısının içi boş, alt yarısının dolu, saç siyah, kalbi hikmet kaynağı bir varlık olarak tasvir etmiştir. Kendilerinden olmayanların can ve mallarını helâl sayarlar. bk. *Mutezile*.

HIYAMİYE

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. bk. *Müşebbihe*.

HUFNİYE

*Halvetiye*nin *Cemaliye* kolundan *Şahaniye*nin *Karabaşiye* alt kolundan ayrılmıştır. *Şeyh Şemsüddin Hufnî* (ö. 1767/68) tarafından kurulmuştur. *Derdiriye*, (bundan da *Saviye*) *Kemaliye*, *Ticaniye* bundan türemiştir. bk. *Halvetiye*.

HULMANİYE 1

Galiyenin Hz. Aliyi (k.v.) tanrı sayan kollarındandır. bk. *Galiye*.

HULMANİYE 2

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. İran'lı *Ebu Hulman ed-Dımskî* tarafından kurulmuştur. *Hulmaniyeye* göre tanrı güzêl şahıslara hulul etmiştir.

Gördükleri güzel şahıslara secde ederlerdi. Haramlar helâl sayarlardı. bk. *Müşebbihe*.

HULÜLİYE

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. Tanrı'nın imamlara hulûl ederek ortaya çıktığına inanırlar. *Galiye* ise tanrının her insanda ortaya çıktığını savunurken *Mutezile* hulul olmaksızın tanrının her yerde olduğunu iddia eder. *Azafire*, *Berkukiye*, *Cenahiye*, *Hallaciye*, *Hattabiye*, *Hulmaniye*, *Mukannaiye*, *Nümevriye*, *Rizamiye*, *Sebeiye* tarikatları hulûl inancındadırlar. bk. *Müşebbihe*.

HURREMİYE (Mazdekiye)

Kadın ve malda ortaklığı savunurlar. Bütün haramları helâl sayarlar. Bu yüzden kendilerine *İbahiye* de denmiştir. Aralarında hiç kavga etmedikleri için hurrem (sevinçli)'dirler. Mazdekçiliğin bir devamı gibi olduklarından *Mazdekiye* diye de anılırlar. İslâmiyetten sonraki *Hurremîlere Babekî* denir.¹ bk. *Babekîlik*, *Cavidanîlik*.

HURUFİLİK

Bektaşîlik içerisinde erimiştir. Esterabad'lı *Fazlullah Hurufî* (1340-1394) tarafından kurulmuştur. *Kur'an-ı kerimde* geçen

لَكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ

¹İMİYA, s. 26-28.

“Bu Allahın dilediğine verdiği lutf(fazl)udur.”¹

قَلَمًا رَأَى مُسْتَقَرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِي
بَنَى لِيَبْلُوَنِي أَشْكُرُوْا أَمْ أَكْفَرُ

“Onu yanıbaşında yerleşmiş olarak görünce: Bu dedi: Şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lutf (fazl)undan-dır”²

“fazl”la ilgili ayetlerin, kendisinin varlığına delil olduğunu ileri sürerek kendisine peygamber süsü vermiştir. *Fazlullah*a göre gizli bir hazine olan Allahın (c.c.) ilk tecellisi kelâm şeklindedir. Öyleyse eşyanın cevheri harftir. *Kur'*andaki harf adedi 28'dir. Bu rakamı insan yüzünde görmek mümkündür. İnsan yüzündeki 4 kirpik, 2 kaş, 1 saç'ın toplamı 7'dir. Bunlar *hutut-ı ümmiye* (anne hattı)'dır Sonradan biten yanaktaki 2 sakal, burnun 2 yanındaki kıl, 2 taraftaki bıyık, 1 de çenedeki sakal'ın toplamı da 7'dir. Bunlar da *hutut-ı ebiye* (haba hattı)'dır. Bunlar da, kendileri ve bulundukları yer itibariyle yani *hal* ve *mahal* itibariyle düşünülürse 28 sayısı elde edilir.

“El-insafü nısfü'l-ıman (İnsaf imanın yarısıdır)”

sözündeki “insaf (انصاف) 5 harf ve 2 noktadır. Bunların toplamı

yedidir. “İman (ایمان)”, “elif, ya, mim, elif, nun

س(الف، يا، ميم، الف، نون)

harflerinden ibarettir. Bu kelimedeki harflerin açık olarak yazılışının toplamı 14'tür. 14'ün yarısı da yedi'dir. 14 rakamı *Kur'an-ı kerim*deki huruf-ı mukattaa

“Yasin, Bakara surelerinin başındaki ‘Ya-Sin, Elif,-Lam-Mim’ gibi ayetlerdeki harfler”

daki harflerin toplamı 14'tür. 28'in yarısı da 14'tür. *Huruf-ı mukatta* şunlardır:

“elif, lam, mim, ra, kef, he, ayn, sad, ta, sin, ha, kaf, nun

س(الم، كهيعص، طس، ح، ق، ن)

Hurufiler insan Bu 28 harfe “şehadet” kelimesinin “eşhedü” sözündeki dört harf de

eklenince 32 sayısı elde edilir ki bu Fars alfabesindeki harf sayısıdır, yani *Fazlullah* döneminde kullanılan alfabedeki harf adedidir. Kısaca 32 rakamı da *Fazlullah*a delâlet eder. Bu sayıyı da insan yüzünde bulmak mümkündür. Başın tam ortasından geçen hat yüzü ikiye ayırır. Bunu önceki 7 rakamlarının her birine ekleyince 8 sayısı bulunur. Yüzün her iki yanında var olan bu 8 hat ak hattır. 16'da kara hat vardır ki toplamı 32 eder.çehresinde *Allah* (c.c.) yazısının varlığına inanırlar. Burun “elif

¹5/Maide, 54.

²77/Neml, 40.

Müslüman kabul eder fakat küfür ve dalalet içinde olarak görürler. Zengibar'ın resmî mezhebidir. *Hariciliğin* günümüze kadar gelmiş en önemli koludur. *Beyaziye* diye de anılırlar.

İBRAMİYE 1 bk. *Kuşadaviye*.

İBRAMİYE 2

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. *İbrahim b. Ebi Yahya el-Eslemî* tarafından kurulmuştur. bk. *Müşebbihe*.

İĞDİŞİYE

Kübreviyeden türemiştir. bk. *Kübreviye*.

İHBARİYE

Şiîliğin önemli kollarından biri. Meleklerin *imama* haber getirdiğine inandıkları için bu adla anılırlar. bk. *Şiîlik*.

İHVANÜ'S-SAFA

Temeli 890 yılında ortaya atılan *Hermetique*, *Gnostik* ve *Yunan felsefesi* ile *Maniheizm* ve İran dinleri, ayrıca Önyasya mistik inançlarından ilham alan Batınî bir akımdır. *Kur'anı* mecazî olarak yorumlarlar. 20-30 yaşları arasında olanlar nefis eğitime alınırlar. 30-40 yaş grubunda olanlar bilgiyle olgunlaştırılırlar. 40-50 yaşları arasında olanlar ilâhî eğitim görürler. Bunlar peygamberlere denk tutulurlar. 50 yaşın üzerindeki ise melâike-i

mukarrebîn derecesindedirler. Bu mertebedekiler âlem ve şeriat kanunlarının üzerinde sayılırlar.¹

İLHAMİYE

Allahla kul arasında hiç bir aracıyı kabul etmedikleri için *vahiy* yerine *ilhamı* üstün tutarlar ve *ilhama* değer verirler.

İLMİYE

Şazilîyenin kollarından biri. bk. *Şaziliye*.

İMAMİYE 1

İmamiyenin kollarından biri. Hz. Ali (k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynelâbidin (k.s.), Muhammed Bakırdan (k.s.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadıkın* oğlu (k.s.) *Musa Kâzımın* imamlığını tanıyan bu kol *genel adla* anılır. *Caferîyenin* içinde erimişlerdir. bk. *İmamiye*, *Şiîlik*.

İMAMİYE 2

Şiîliğin bir koludur. Buna *Rafizîlik* de denir. Bunlara göre imanın bir şartı da on iki (*Kızılbaşlar* Hz. Muhammed (a.s.m.) ve kızı *Fatmayı* (r.a.) da imam olarak gördüklerinden on dört) imama inanmadır. Bu yüzden bunlara Hz. Ali (k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynelâbidin (k.s.), Muhammed Bakırdan (k.s.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadık*tan (k.s.) dolayı *Caferiye* de denir. İmamlar masumdur, başka bir deyişle günahsızdır yani hiç

¹İMİYA, s. 21.

günah işlemezler veya işledikleri bütün günahlar affedilmiştir. Bunun da sebebi Hz. Muhammedin (a.s.m.) "Ey Allah'ım, işte ehlibeytim bunlardır, bunları her türlü günahattan temizle" diye dua etmesi ve bu duanın kabul olmasıdır. 33. surenin 33. ayetinin ".....Ey ehl-i beyt, Allah, sadece şunu istiyor: Sizden kiri uzaklaştırın da sizi tertemiz, pampak etsin!" bunun üzerine inzal olduğu düşüncesinden hareketle ehl-i beytin masum olduğu kanaatine varılır. Burada Şiîlerin ehl-i beyten kasıt yalnızca Hz. Ali (k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.) ve *Fatma*dır (r.a.), diye düşünmeleri ve bu gruba peygamberin eşlerini (ezvac-ı tahirat) dahil etmemeleri uzun süren münakaşalara sebep olmuştur. Oysa hemen akabindeki ayette "Oturun da evlerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti anın. Şüphe yok ki Allah latiftir, her şeyden haberdardır" Hz. Peygamberin (a.s.m.) eşleri ve kızları anılmaktadır. Bunların dışında yine Hz. Muhammedin (a.s.m.) "Selman bizden ve ehl-i beyttendir" hadisiyle *Selmanı* (r.a.) bile ehl-i beyten saydığı hâlde Şiîlerin Hz. Peygamberle (a.s.m.) aynı evi paylaşan ezvac-ı tahiratı (eşlerini) ehl-i beyten saymamalarını anlamak zordur.¹ İmamlığı

peygamberlikle eş değerde sayarlar, bir farkla ki imamlara vahiy gelmez. Bu meseleler İslâm tarihinde münakaşalara sebep olmuştur. *İmamiyeden* *Aftahiye*, *Ammariye*, *Bakiriye*, *Hasaniye*, *Hasiriye*, *İmamiye* (*Musa Kâzımın* imamlığını tanıyan bu kol genel adla anılır.) *İshakiye*, *İsmailiye*, *İsna Aşeriye*, *Memturiye*, *Navuşkiye*, *Nefsiye*, *Nurbahşiye*, *Şeytaniye* (*Numaniye*), *Şumeytiye*, *Vakifiye*, *Yunusiye* türemiştir. bk. *Alevîlik*, *İsna Aşeriye*, *Rafizîlik*, *Şiîlik*.

İSEVİYE 1

Bayramîliğin kolu *Bayramiye-i Şemsiyenin* kolu *Tennuriyeden* türemiştir. bk. *Bayramiye*, *Tennuriye*.

İSEVİYE 2

Kadiriyeden türemiştir. *Şeyh İsa* tarafından kurulmuştur. bk. *Kadiriye*.

İSEVİYE 3

Şazilîyeden türemiştir. bk. *Şaziliye*.

İSHAKİYE 1

Kerramiyenin on iki kolundan biri. bk. *Kerramiye*.

İSHAKİYE 2

İmamiyenin kollarından biri. Hz. Ali (k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynelâbidin (k.s.), Muhammed Bakırdan (k.s.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadıkın* (k.s.) oğlu *İshakın* son imam olduğuna

¹Elmalılı Hamdi YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 6, s. 80-83 (Kur'an-ı kerim,

33/Ahzab 33-34), Çelik Şura Yayn., İst. tarihsiz.

inanırlar. *Caferîyenin* içinde erimişlerdir. bk. *İmamiye, Şîlik*.

İSHAKİYE 3 (Kâziruniye)

Ebu İshak tarafından kurulan *Hafîfiyenin* kollarından biri.

İSKÂFIYE

Mutezileden türemiştir. *Muhammed el-İşkâfî* (ö. 854) tarafından kurulmuştur. Tanrının aklı başında olanlara bir şey yapamayacağına inanırlar.¹ bk. *Mutezile*.

İSMAILİYE 1 (Seb'iye, Talimiye)

İmamiyeden türemiştir. *Şîliğin* en yaygın koludur. Bu mezhep sahipleri din perdesi altında *İbni Meymunun* torunlarından *Ubeydullahın* başkanlığında Şam'dan Fas'a kadar uzanan ve 270 yıllık bir saltanat süresi olan bir devlet kurabilmişlerdir (1173 yılında yıkıldı). *H. Ali* (k.v.), *Hasan* (r.a.), *Hüseyin* (r.a.), *Zeynelâbidin* (k.s.), *Muhammed Bakırdan* (k.s.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadıkın* (k.s.) en büyük oğlu *İsmaili* imam tanır ve *İsmaille* imamlığın son bulduğuna inanırlar. *İsmailîler* bu yedi imam anlayışlarından dolayı *Seb'iye* diye de anılırlar. Haftanın günleri, gökler, büyük yıldızlar yedidir. *Peygamberler* de *Adem*, *Nuh*, *İbrahim*, *Musa*, *İsa*, *Muhammed* (a.s.m.), *İsmail b. Cafer* olmak üzere yedidir. 8. yüzyılda *Abdullah b.*

Meymun tarafından kurulmuştur. *İsmailiyeden* türeyen ve daha çok Kûfe ve Basra'da ihtilaller çıkarıp Bahreyn, Yemen ve Ah'sa'da hükümet kuran *Karmatîler* Mısır'da hükümet kurn *Fatimîler*, Cebel-i Dürüz'de yerleşen *Dürzîler* bu inançtadır. *Mübarekiye*, *İsmailin* oğlu *Muhammedi* sekizinci imam tanır. *Galiye* ise *İsmailin* soyudan gelenlerin hepsini imam sayar ve imamları tanrılaştırır. *Haşhaşiye* de *İsmailiyeden* türemiştir. *İsmiliyeden* türeyen bir kol da *Nasırıyedir*. 20. yüzyılda *İsmailîliğin* liderliğini Hindistan'da İngilizler'e bağlılık yoluyla güç kazanan *Aga Han* Türkiye'de 1924'te lağv edilen hâlifeliğin ardından İslâm hâlifesi olmaya gayret etmiştir. Kendilerinin hem İran krallarının soyundan, hem de *Hassan Sabbah*, dolayısıyla *H. Ali* (k.v.) ve *H. Fatmanın* (r.a.) soyundan geldiklerine inanır ve *sahib-i azam* diye anılırlar. Sonradan liderliği oğlu *Ali Han*, daha sonra da *Kerim Han* yürütmeye başlamıştır. bk. *Galiye*, *Haşhaşiye*, *İmamiye*, *Şîlik*.

İSMAILİYE 2 bk. Rumiye.

İSNA AŞERİYE

On iki imamcılar. *Şîliğin* bir kolu olan *İmamiyenin* kollarından biri. *H. Ali* (k.v.), soyundan gelen on iki zatın imamlığına inanırlar. On iki imam (eimme-i isna aşer) şunlardır: 1 *H. Ali*, 2 *H. Hasan* (r.a.), 3 *H.*

Hüseyin (r.a.), 4 *H. Hüseyinin* oğlu *Ali* (*Zeynelâbidin* veya *Seyyidüssacidin* diye anılır), 5 *Alinin* oğlu *Muhammed Bakır*, 6 *Bakırın* oğlu *Caferü's-Sadık*, 7 *Caferin* oğlu *Musa Kâzım*, 8 *Musa Kâzımın* oğlu *Ali Rıza*, 9 *Ali Rızanın* oğlu *Muhammed Takiy*, 10 *Muhammed Takiyin* oğlu *Ali Nakiy*, 11 *Ali Nakiyin* oğlu *Hasan Askerî*, 12 *Hasan Askerînin* oğlu *Mehdî*. bk. *İmamiye*, *Şîlik*.

İŞRAKİYE

İşrakiye Nurlar felsefesi, *Işıkcılık*, *Sühreverdiye* diye de anılır. *Şehabeddin Sühreverdi* (12. yüzyıl) tarafından kurulmuştur. *Suhreverdi*, *Gazalîden* (k.s.) etkilenmiştir. *Mükâsefe* yoluyla bedenî tutkulardan kurtulmayı ve *Allaha* (c.c.) varmayı öğütler. Böylece sezgiyi akla üstün tutar. Sezgi, manevî bir aydınlanmadır. İlahî nurlarla bedeni dünya ilgilerinden kesmedir. İnsan nurların nuru olan *Allahı* görebilir.

Felekî hareketler *işrakı*, *işrak* da hareketi yeniler. Süflî âlemdeki hadiseler böylece birbirini takip eder. *Sühreverdi*, *Meşşaiyeyi* tenkit etmiştir. *İbni Sina Meşşâ* düşünceyi *İşrakiyeye* doğru kaydirmiştir. Buna göre *Allah akl-ı evveli* yaratmış "birden ancak bir sudur eder, diğer şeyler vasıtalar vasıtası ile ondan sudur eder", bundan da ikinci, üçüncü akıl böylece *ukul-i aşere* oluşmuştur. Bu

sapık görüş *halık-ı zül-Celâl'e* akl-ı evvel ve diğerlerini ortak etmek gibi sebep ve vasıtalarla yaratma gücü isnat eder ki hükemanın yüksek kısmı olan *İşrakiyun* böylesine sapıtırsa, maddiyunun nasıl hezeyanlara sapacağını tahmin etmek zor olmasa gerek.¹ bk. *Kaderiye*.

İVADİYE

Mutezilenin kollarından biri. bk. *Mutezile*.

KA'BİYE

Mutezileden türemiştir. *Ebu'l-Kasım el-Ka'bî* tarafından kurulmuştur. *Allahın* (c.c.) görmeyeceğini ve işitmeyeceğini fakat her şeyi bildiğini savunmuşlardır. *Allahın* ancak görülebilecek şeyleri görebileceğini ve ancak işitilebilecek şeyleri işitebileceğini iddia ederler. *Allah*, kulu için en iyi şeyleri yapmak zorundadır. İradesi yoktur. Maktul ölmüş sayılmaz.

Bu fikirlerin mantıksız olduğu açıktır. *Kur'an-ı kerimde*

"Her can ölümü tadıcıdır. Ecirleriniz (yaptıklarınızın karşılığı) muhakkak kıyamet günü tastamam verilecektir. O vakit kim o ateşten uzaklaştırılıp cennet'e sokulursa artık o, muhakkak muradına ermiş olur. Dünya hayatı aldanma metaindan başka (bir şey) değildir."

¹İMİYA, s. 88.

¹FDS, s. 120-21, İS, s. 280, OTABL, s. 37-38, 480.

buyurulmaktadır. bk. *Mutezile*, *Meşşaiye*.

KADERİYE

İmanın altıncı şartı olan hayır ve şerrin *Allahtan* geldiğine inanma, zalim hükümdarların sorumluluğunu kaldırır, halkın bu zulmü hak etmiş olduğu ve tanrının halkı hükümdar vasıtasıyla cezalandırdığı sonucuna götürür, düşüncesinden hareketle "kul kendi *fûlinin yaratıcısıdır*" görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bunların fikileri *Mutezile* ile birleşirse de bunlar daha önce ortaya çıkmışlardır.

*Kaderiye*nin karşısında yer alıp, dalaletle düşen koyu kaderci karşıt fırka ise *Cebriye*dir.¹ bk. *Cebriye*, *Mutezile*.

KADİRİYE

12. yüzyılda *Abdülkadir Geylanî* (k.s.) (künyesi: *Ebu Abdullah*, lakapları: *Muhyiddin*, *Bazu'l-Eşheb*, *gavs-u's-Sakaleyn*, *Gavs-ı Azam*, *Kutbü'l-Aktap* [1167]) tarafından kurulmuştur. Bu zat velîlerin *H. Aliden* (k.v.) sonra velâyet makamının şeyhi olarak kabul edilir. Daha hayatta iken irşadından doğrudan doğruya faydalananların sayısının yüz bini aştığı rivayet edilir. Zikirleri iki yana salınarak ve cehrî (yüksek sesle)dir.

Kadiriyyüz dönerüz aşk ile

devrâniyyüz
Mest-i şûrîdeser-i neşve-i
Geylânîyyüz

Hersekli Arif Hikmet *Kadiriye* tarikatının silsilesi şöyledir: *H. Muhammed Mustafa* (a.s.m.), *H. Ali* (k.v.), *H. Hüseyin* (r.a.) > *Hasan Basrî*, *Zeyne'l-abidin* > *Habibü'l- A'cemî*, *Muhammed Bakır* > *Şeyh Davudu't-Taî*, *Cafer Sadık* > *Maruf Kerhî*, *Musa Kâzım*, *Ali Rıza*, *Maruf Kerhî*, *Seriyyü's-Sakatî*, *Cüneyd Bağdadî*, *Ebubekir Şibli*, *Abdü'l-Aziz et-Temimî*, *Ebu'l-Ferec Yusuf et-Tarsusî*, *Ebu'l-Hasan Ali ibni Muhammed b. Yusuf el Kureysî*, *Ebu Said el-Manzumî*, *Abdü'l-Kadir Geylanî*. *Kadiriye*den *Esekiye*, *Ekberkiye*, *Eşrefiye*, *Garîbiye*, *Halisiye*, *Hilaliye*, *İseviye*, *Rumiye*, *Yafîkiye* türemiştir.²

KADİYANÎ bk. *Ahmedilik*.

KALENDERİLİK (Cavlakiye)

*Melâmî*dirler. İbadetleri hiçe sayar, kılık kıyafete önem vermez saç, sakal, kaş ve bıyıklarını traş ederlerdi. Bu yüzden *Cevlâkiye* diye de anılmışlardır. Her türlü sıkıntıyı hafife alır, günlerini gün etmeye çalışırlardı. *Bektaşîlik* içerisinde erimiştir. *Kalenderiyeden Erdebiliye* türemiştir. bk. *Bektaşîlik*.

KÂMİLİYE

Galiyenin H. Aliyi (r.a.) tanrı sayan kollarındandır. İmamı peygamber

sayar ve sahabîleri tekfir ederler. bk. *Galiye*.

KARABAŞİYE

*Halvetiye*nin *Cemaliye* kolundan *Şabaniye*den ayrılmıştır. İstanbul'lu *Karabaş Veli Şeyh Ali Alâaddin* (ö. 1586) tarafından kurulmuştur. Kara sarık sardığından dolayı *tarikât* bu adla anılmıştır. Bu *tarikât* mensupları *Atvalın* bir gün dirileceğine inanırlar. *Karabaşiyeden Bekriye*, *Hufniye* (bundan da *Dirdîriye* [bundan da *Saviye*], *Kemaliye* ve *Ticaniye*), *Nasuhiye*, *Semmaniye* (bundan da *Feyziye*), türemiştir. bk. *Halvetiye*, *Şabaniye*.

KARİBİYE (Kureybiye)

*Keysaniye*den türemiştir. bk. *Keysaniye*.

KARMATİLİK

Meymun Kaddahoğlu Abdullah tarafından 889 yılında kurulmuş ise de *tarikâtın* aşırı genişlemesi *Hamdan Karmat* tarafından 891'den sonra olmuştur. Daha sonra Kûfe ve Ahsa dolaylarında devlet kuran *Karmatîler*, Abbasîler'in aleyhine olduğu için Fatimîler'den destek gördüler. Bir ara Mezopotamya ve Mekke'yi işgal ederek Hacer-i Esved'i Ahsa'ya getirdiler (930). Bu mübarek taşın iadesi ancak 950 yılında oldu.

İkisi güneş doğmadan, ikisi battıktan sonra olmak üzere günde dört rekat namaz kılarlardı. Kibleleri Kudüs, tatil günleri

pazar'dı. Yalnızca *Nevruz* (21 Mart) ve *Mihrican* (16 Eylül)'da birer gün oruç tutarlardı. Zengin malını yoksula dağıtma istekleri yüzünden yayılma imkânı bulabilmişlerdir. Malda ortaklık ilkesini savunurlar. Her şeyi eleştirirler. Siyasî bir dinî akımdır. Cennet ve cehennem varlığını bu dünyada kabul ederler. *Mazdekiliğin* tesirindedir. *Batınîliğin* en etkili akımıdır. *Şabasiye* bundan türemiştir.¹ bk. *Batnîlik*.

KASANIYE

*Nakşibendiye*den türemiştir. bk. *Nakşibendiye*.

KATTANIYE

Rifafiyeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

KÂZİRUNİYE (İshakiye)

*Hafifiye*den türemiştir. *Ebu İshak İbrahim Kâzirunî* (ö. 1034) tarafından Şiraz'da kurulmuştur. *İshakiye* diye de anılırlar. Dinî vaazlar verip, sohbetler tertiplemek, gerekirse cihat ve gazaya çıkmak, bu *tarikâtın* önde gelen özelliklerindendi. *Ebu İshak* sonradan İslâma girmiş bir babanın oğlu olmasına rağmen onun 24.000 Mecusî'yi İslâm'a kazandırdığı bir gerçektir.

Kâzirunîler zengin vakıflar kurmuş, müesseseleşmeye önem vermişlerdi. Özellikle Anadolu'da pek çok tekke ve ribatları vardı. *Kâzirunîye* Hint

¹FDS, s. 126.; İS, s. 290; OTABL, s. 490-91.

²DE, s. 55.İS, s. 291, T ve T, s. 275-281.

¹İMİYA, s. 28, 67-68.

ve Çin denizindeki gemiciler koruyucu nazarıyla bakarlardı. Edirne, Bursa, Konya ve Erzurum'daki *Ebu İshakhane* denen ribatları anılmaya değer. *Kâzirunda* vefat etmesine rağmen *Ebu İshak*ın Erzurum'da da türbesi vardır.¹

KEMALİYE

*Halvetiye*nin *Cemaliye* kolundan *Şabaniye*nin *Karabaşiye* şubesinden ayrılan *Hıfıyeden* türemiştir. *Şeyh Muhammed Kemaledin* (ö. 1784) tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye*, *Karabaşiye*, *Şabaniye*.

KERRAMİYE

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. *Ebu Abdullah Muhammed b. Kerram* (ö. 868) tarafından kurulmuştur. *Kerram*ın cahil bir zat olduğu bildirilir. Ona göre gök, tanrı'nın ağırlığından yaratılmıştır. *Allaha* cisim ve mekân izafe ederler. Hapishanede iken her cuma abdest alıp camiye gitmek istemiş, kendisine hapiste olduğu hatırlatılınca sorumluluktan kurtulduğuna inanarak rahatlamış. Tanrı'nın akıl yoluyla bilinebileceğini, imamlığın seçimle yapılabileceğini ve her ülkenin ayrı bir imam seçebileceğini savunmuşlardır.

Bazılarına göre *Kerramiye*nin on iki kolu vardır ve bunlar *Hakaikiye*, *İshakiye*, *Taraikiye* diye üç ana

kolda toplanabilir. *Kerramiyeden* *Abidiye*, *Hakaikiye*, *Heysemiye*, *İshakiye*, *Taraikiye*, *Tuniye*, *Vahidiye*, *Zerriniye* türemiştir.² bk. *Müşebbihe*.

KEŞFİYE

Şiîliğin bir kolu olan *İmamiye* (*Rafızîlik*)nin *İsna Aşeriye* ve *Şeyhiye* ile birlikte üç kolundan biridir. bk. *Alevîlik*, *İsna Aşeriye*, *Şeyhiye*.

KEYSANİYE

Şiîliğin ilk koludur. *Keysan* adlı biri tarafından 683'te kurulduğu söylenir. *Zeydiye*, *İmamiye*, *Galiye* ile birlikte *Şiîliğin* dört büyük kolundan biridir. *Muhtar es-Sakafî* bunu 685'te yeniden düzenlemiştir. *Muhtar* gelecekte olacakların tanrı tarafından kendisine bildirildiğini, hadisenin ortaya çıkmaması hâlinde tanrı fikir değiştirdi, dermiş. Buna *bedâ* denir. Beda Allahın ilmi ile iradesinin değişmesidir.

Hz. Hüseyinden sonra imamlığın *Muhammed b. Hanefiye*, ondan da oğlu *Ebu Haşim Abdullaha* geçtiğini ve hulul fikrini savunurlar. Bundan türeyen *Kureybiye* veya *Karibiyeye* göre *Muhammed b. Hanefiye* ölmemiştir ve birgün *Mehdî* olarak ortaya çıkacaktır.³

KEYYALİYE

Rifaîliğin on üç kolundan biri.

²FDS, s. 131; İMİYA, s. 68-70, İS, s. 313-14.

³FDS, s. 131; İMİYA, s. 26.İS, s. 315-16.

KIZILBAŞLIK

Alevîliğin Anadolu'daki adlarından biridir. *Şiîliğin İmamiye* mezhebinin kollarındandır. Başlarına kızıl taç, sırtlarına kızıl hırka giydiklerinden bu adla anılırlar. bk. *Alevîlik*.

KİYALİYE

Rifaîyeden türemiştir. bk. *Rifaîlik*.

KONYAVİYE

13. yüzyılda Konya'lı *Sadreddin Konevî* tarafından kurulmuştur. *Marufiyeden* türediği sanılır. bk. *Marufiye*.

KUREYBİYE (Karibiye)

Keysaniyeden türemiştir. *Ebu Kureyb Darir* tarafından kurulmuştur. *Hasan el-Askerî*nin oğlu *Muhammed b. Hanefiye*nin *Mehdî* olduğuna, hâlen ölmediğine ve bir gün döneceğine inanırlar (*Mehdi-i Muntazar*). *Keysaniye*nin diğer kolları ise *Muhammedin* (a.s.m.) öldüğüne ve imamlığın başkasına geçtiğine inanırlar. bk. *Keysaniye*.

KUŞADAVİYE

*Halvetiye*nin *Cemaliye* kolundan *Şabaniye*nin *Karabaşiye* şubesinden ayrılan *Nasuhiye*nin *Çerkeşiye* altkolundan türemiştir. Kurucusunun adından dolayı *İbrahimiye* diye de anılır. 18. yüzyılda Kuşada'lı *İbrahim* tarafından kurulmuştur. *Melâmî* anlayışı içinde her türlü zikir, tören

ve kuralları kaldırmıştır.

KÜBREVİYE

Necmeddin Kübra (ö. 1226) tarafından kurulmuştur. *Kübreviyeden* *Firdevsiye* (*Rükniye*), *Hemedaniye*, *İğdişiye*, *Nurbahşiye*, *Nuriye* türemiştir.

MADAVİYE

*Şaziliye*nin şubelerindendir. bk. *Şaziliye*.

MALİKİLİK

Hanefîlik, *Hanbellîlik*, *Şafîîlik*le beraber amelî, sünî dört büyük mezhepten biri. 8. yüzyılda *Medine* imamı *Malik b. Enes* (k.s.) (ö. 792) tarafından kurulmuştur. *İmam-ı Azam*ın (k.s.) talebesi *İmam Yusuf*la (k.s.) görüşmüştür. *İmam Malik*in dedesi tabiidendir. *Kur'an* ve *hadise* sıkı sıkıya bağlı bir fıkıh ve kelâm mezhebidir. Bunlarda sözlük anlamın dışına çıkılmaz. Bir meselede önce *Kur'ana*, sonra hadislere baş vurulmasını esas alır. Şayet bunlar çözüm için yeterli olmazsa *Medine* halkının tutumu esas alınır. Hatta bu kıyasa üstün tutulur. *Hz. Muhammed* (a.s.m.) ve sahâbîler orada oturduğu için buranın halkı onların tutumlarını daha iyi bilebilir. Sahabe fetvasına göre amel edilmesi vaciptir. İstihsan delil olarak kabul edilir. Malikîler'e göre amel iman doğrultusunda olmalıdır. İman dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve amel etmektir. İman iyi amellerle artar.

¹İMİYA, s. 68.

İmam Malik imanının eksilmesi hususunda susmayı tercih etmiştir.

"O gün yüzler vardır taptazedir, Rablerine bakarlar

ayeti gereği *Kur'an Allah* kelâmıdır ve mahlûk değildir. Sahabe hürmete layıktır. en üstünleri *H. Ebubekr* (r.a.) ve *Ömer*dir (r.a.). Üçüncü olarak *H. Osmandır* (r.a.). İmam, *Kureyş'ten* olmalıdır. *Allah* (c.c.) mutlak kudret sahibidir. Kulun fiilinin yaratıcısı da odur. Bu durumda büyük günah işleyenler, günahkâr olmalarına rağmen Müslümandırlar. *Allah* isterse onları bağışlar. İyi Müslümanlar'ın ahirette *Allahı* görmeleri mümkündür. Suça vesile olacak davranışlar da suçtur. Buna göre karısı dışında bir kadının avret mahalline bakmak da zina sayılır. Yine diğer üç mezhepten farklı olarak köpek temiz sayılır. Bu hayvanın içtiği su ile abdest dahi alınabilir.

Bana Tâhir Efendi kelb demiş

İltifâtı bu sözde zâhirdir

Mâlikî mezhebim benim zîrâ

İ'tikadımca kelb Tâhirdir¹

Nef'i 2

bk. *Hanefîlik, Hanbelîlik, Şafîlik.*

MANSURİYE 1

Galiyenin, tanrının H. Ali (k.v.)

¹Tahir Efendi'nin bize köpek demekle iltifat ettiği açık seçik bellidir. Ben Malikî mezhebindenim. Benim inançına göre köpek temizdir (veya: Tahir'in kendisidir).

²İMİYA, s. 70-72.

bedeninde zuhur ettiğini kabul eden kollarındandır. Bunlara göre masum olanlar peygamberler değil imamlardır. Bu yüzden imamlık, peygamberlikten üstündür. *Peygamberlik, H. Muhammedden* (a.s.m.) sonra da devam etmektedir. bk. *Galiye.*

MANSURİYE 2

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. bk. *Müşebbihe.*

MANSURİYE 3

Şîî mezhebinden türemiştir. *Ebu Mansur el-İclî* tarafından kurulmuştur. Bu zat kendisinin tanrı ile görüşüğünü yaymış ve ayrıca uluhiyet iddiasında bulunmuştur. bk. *Şîî.*

MARİKA bk. *Haricîlik.*

MARUFİYE

8. yüzyılda *Maruf el-Kerhî* tarafından kurulmuştur. Kendinden sonraki hemen bütün *tarikatlara* etki etmiştir.

MARUFİYE

Marufiyeden Konyaviye türemiştir.

MATURİDİYE

İtikadî, sünnî üç mezhepten biri (*itikatta mezhep*). Diğer ikisi *Eş'ariye* ve *Selefiyedir*. Hanefîlerin itikattaki mezhebidir. Amelde Hanefî olanlar, itikatta bu mezheptedirler. Semerkand'ın Maturid bölgesinden *Ebu Mansur Maturidî* (k.s.) (ö. 944) tarafından

kurulmuştur. Teferrutta *Eş'ariyeden* ayrılır. *Eş'ariye* ile birlikte *Mutezile* ve *Cebriyenin* karşısındadır.

Eş'ariyeye göre *Allah* bir şeyin yapılmasını buyurmuşsa o şey iyidir, yasaklanmışsa kötüdür. *Maturidiyeye* göre bir şey iyi ise *Allah* (c.c.) onun yapılmasını emretmiş, kötüyse yasaklanmıştır. *Allaha* inanmak ilâhî emirdir. Akla göre de bu gereklidir. Öyleyse akıl imanının kaynağı değil, vasıtasıdır. Cüz'î irade kula aittir ve kul bundan sorumludur. *Eş'ariyeye* göre ise sadece insanın kudreti değil, cüz'î irade de *Allaha* aittir. Fiilin kazanılması kaderin tahakkukudur. *Maturidiye* ise kesb'in kulun bir şeye azm ve niyet etmesiyle hasıl olduğunu savunur.

Allahı (c.c.) tanımak aklen vaciptir. *Eş'arîler* ise insanın aklıyla *Allahı* bileceğine, şeriat hükümlerini ise tebliğ olmadan bilemeyeceğine dikkat çekerek *Allahı* tanımının şer'en vacip olduğunu savunur.

Tekvin (yaratma)'i hayat, ilim, semi, basar, irade, kudret ve kelâm'la birlikte sübutî sıfatlardan sayarlar. *Eş'arîler* ise bunu itibarî bir sıfat olarak kabul ederler.

Allah (c.c.) kula gücünün yetmeyeceğini teklif etmez. *Eş'arîler* ise *Allahın* kula cisimleri yaratmak gibi bir fiili bile teklif etmesinin caiz olduğunu ileri sürerler. *Allah* alîm ve hakîm olduğu için abes iş yapmaz. Çünkü

o yaptığından sorumlu değildir. *Eş'arîye* göre ise onun fiilleri için sebep gerekmez. Çünkü o hikmetle bağımlı değildir.

Kadınlardan nebi olmaz. *Eş'arîye* göre *Meryem* (r.a.), *Asya* (r.a.), *Sare* (r.a.), *Hacer* (r.a.), *Havva* (r.a.) ve *H. Musa'nın* (a.s.) annesi nebi idi.

Müslüman olmayanlar amel ile yükümlü değildir. Onlar zaten küfürleri yüzünden ceza görecektir. *Eş'arîler* ise gayr-ı müslimlerin ibadetle mükellef olduğunu ve bu sebeple de ceza göreceklərini savunurlar.

Yeniden imana gelse bile dinden dönenin amelleri boşa gider. *Eş'arî'ye* göre ise amelleri kabul olur.

Allahtan (c.c.) ümit kesmekten tevbe etmek caizdir. *Eş'arîye* göre ye'sten tevbe makbul değildir.

Maturidiye ve *Eş'arînin* her ikisi de ehl-i sünnettir. Bu iki mezhep, birbirini tenkit etmemiş üstelik birbirleriyle kaynaşmıştır.¹ bk. *Cebriye, Eş'ariye, Kaderiye, Mutezile.*

MAYMUNİYE

*Müdeymiye*den türemiştir. bk. *Müdeymiye.*

MAZDEKİYE bk. *Hurremiye.*

MAZHARİYE

*Nakşibendiye*nin sekiz ünlü kolundan biri. bk. *Nakşibendiye.*

MAZİARİYE

¹FDS., s. 168-69; İS. s. 384., İMİYA, s. 47-49.

Halife Memunun Taberistan yöneticisi Maziyar b. Karin (öldürülmesi 869) tarafından Hurremilîğin ve Babekîliğin bir uzantısı olarak kurulmuştur. Haramları, birinci dereceden yakınlarla evlenmeyi mübah sayarlardı. 13. asra kadar devam etmiştir. Babekîlik, Hurremilîk.

MEHDEVİYE

15. yüzyılda on ikinci imam olan Seyyid Muhammed Mehdi (Hasan Askerînin oğlu) tarafından Hindistan'da kurulmuştur. Kendilerinden olmayanlara düşmandırlar. Putperestliğe yakın inançları vardır. Mehdi'nin yeniden yeryüzüne dünyayı düzeltmek için döneceğine inanırlar. İçinde bulunduğumuz asır da onun dönmesi için uygun ve gerekli olan bir dönemdir. bk. İmamiye.

MEHDİYE

Sudan'da 19. yüzyılda Muhammed Ahmed Mehdi tarafından kurulmuştur. Cihad'ı İslâm'ın şartlarının önünde sayar. Kur'andan başka bütün kitaplarını yakılmasını emretmiş, Kur'andan sonra ancak kendi emirlerine uyulması gerektiğini savunmuş ve bilim düşmanlığı gütmüştür.

MELÂMİYE

Kelime kınanma kökünden gelmektedir. Hem kendilerinin, hem de başkalarının kınanmasını, böylece kendini üstün görmek gibi

kötü davranışların giderilmesini gaye edinmişlerdir. Melâmîliği Ebu'l-Hafs ve Hamdun Kattarın ortaya attığı kabul edilir. Her türlü zikir, tören ve kuralların karşısında bir anlayıştır. Zikrin karşısında aşk ve cezbeyi üstün tuttukları için Şattar diye de anılırlar. Tarikate giren kimse her şeyin Allahtan (c.c.) geldiğini düşünerek derin bir sevinç hisseder (melâmet neşesi). Onun yapacağı tek şey melâmîlerle sohbet etmektir (muhabbette fena, sohbe devamda vefa, marifette beka). Görüldüğü gibi melâmîlik bir tarikattan ziyade bir yaşama biçimidir. Melâmîliği üç devrede mütalaa etmek mümkündür.

1 Melâmetîlik, 2 Bayramî Melâmîlik, 3 Seyyit Muhammed Nurun Melâmîliği 9. yüzyılda şeriata saygılıdırlar. Kur'anı yorumlamaz açık anlamları açıklarlar. 12. yüzyılda Kalenderîlikle birleşerek Batınî unsurları da benimsemeye başladılar. 15. yüzyılda Bayramî şeyhi Ömer Dede ile eski saflığına dönme yoluna yönelmiş, sonunda 19. yüzyılda Seyyid Muhammed Nur ile yedi dereceli bir tasavvuf tarikatı hâline gelmiştir. Melâmîlere göre tasavvuf, iyilik etmekten ibarettir. Kur'an-ı kerimdeki

"Ey inananlar, içinizden kendi dinlerinden dönen olursa Allah ona karşılık bir kavim getirecek ki onları sever, onlar da O'nu sever,

onlar inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü olurlar. Onlar Allah yolunda savaşırlar, hiç bir kınayanın kınamasından çekinmezler. Bu, Allahın lütuf ve keremidir ki kimi ister ise ona verir. Allah her şeyi kaplar, bilir."¹

ayetinin kendilerine işaret ettiğine inanırlar. Melâmîyeden Edhemîye, Melâmîye-i Bayramîye, Melâmîye-i Hamzaviye, Melâmîye-i Kassariye, Melâmîye-i Nuriye türemiştir.² bk. Bayramîlik, Melâmîye-i Bayramîye, Melâmîye-i Hamzaviye, Melâmîye-i Kassariye, Melâmîye-i Nuriye.

MELÂMİYE-İ BAYRAMİYE

Bayramîlikten türemiştir. Bundan önceki Melâmîlere Melâmetî, sonrakilere ise Melâmî denmiştir. Bayramîlik, Horasanîler veya Horasan Erenleri adıyla anılan Erdebil tasavvufçuları yoluyla gelen Halvetîyeden türemiştir. Bayramîye tarikatının kurucusu Hacı Bayram Veli vefat edince yerine Emir Sikkîni diye bilinen Bursalı Bıçakçı Seyyid Ömer Dede posta oturmuş, Melâmîyenin düsturu haricinde zikir uygulamasına başlamış ve tarikatı Şîî-Batınî havasından kurtarmaya çalışmıştır. Yine bu dönemde Fatihin hocası Akşemseddin de Hacı Bayram Velinin hâlifeliğini yüklenmek

istemmiştir. Bu tarikatın meşhur mensupları arasında Sarı Abdullah Bosnevî, Oğlanşeyh İsmail Maşukî (Kemal Paşazadenin fetvasıyla idam edilmiştir), Şeyh Bali Hamza Dede (Ebu's-Suud Efendinin fetvasıyla idam edilmiştir), Yakub (Helvayî Babâ / Helvacı Baba ö. 1589), Ahmed Sarban (ö. 1545), Bursalı Şeyh Hamza Hasan Kabaduz (ö. 1601), Abdullah Bosnevî (ö. 1557), Hüseyin Lamekânî (ö. 1625)'yi sayabiliriz. 16. yüzyıl Melâmîye-i Bayramîlerinden İsmail Maşukî de Hallac-ı Mansur gibi "Allah'ım, Allahım (Ben Allahım)" diye zikredermiş. bk. Bayramîlik, Melâmîye, Melâmîye-i Hamzaviye, Melâmîye-i Kassariye, Melâmîye-i Nuriye.³

MELÂMİYE-İ HAMZAVİYE

Melâmîye-i Bayramî şeyhlerinden Hamza Bali melâmet (kınanma) yolunda o derece ileri gitmiş ki kendini kınatmak için köpeklere atılan yemek artıklarını yemeye başlamış ve Melâmîliği daha ileri noktalara götürmüştür. Ondan sonra Melâmîye-i Bayramîye, Melâmîye-i Hamzaviye diye anılmıştır. bk. Bayramîlik, Melâmîye, Melâmîye-i Bayramîye, Melâmîye-i Kassariye, Melâmîye-i Nuriye.

MELÂMİYE-İ KASSARİYE

Melâmîliğin kurucularından Nişabur'lu Hamdun Kassar (H. 271)

¹6/Maide, 54.

²İMİYA, s. 72-73.

³T ve T, s. 262-269.

tarafından kurulmuştur. Melâmiyyenin bu ilk mensuplarına Melâmî, sonrakilere ise Melâmî denmiştir. bk. Bayramîlik, Melâmiye, Melâmiye-i Bayramiye, Melâmiye-i Hamzaviye, Melâmiye-i Nuriye.

MELÂMIYE-İ NURİYE

Melâmiye-i Bayramîler tarafından Mütelâmiye diye anılırlar. 19. yüzyılda Mısır'lı bir Arap şeyhi olan Seyyid Muhammed Nur tarafından kurulmuştur. Melâmiyeyi tamamen Şîf-Batınî şekle büründürmüş, İstanbul'a gelerek tekkeler açmış ve Hz. Ali (k.v.) propogandası yapmaya başlamıştır. Hatta bu arada Hamzavî Melâmîlerini de kendilerine dahil olmaya çağırılmışsa da onlar buna yanaşmamıştır. Hz. Alinin yeniden dünyaya geleceği şeklindeki Alevî inancını yaymaya çalışmıştır. Muhyiddin Arabî'yi (k.s.) yorumlarken eşyanın bağımsız bir vücudu olmayacağını ve eşyanın vücudunun tanrının vücudu olduğunu söylerken kar-su örneğini verir. Buna göre kar aslen su'dur. Ama zahirde (görünüşte) kar vardır, batında (özde) ise su. O hâlde yaratan ile yaratılan aynı şeydir. Aslında O'ndan başka varlık yoktur. İki ayrı varlık olmadığına göre birleşme de söz konusu değildir. Çünkü var olan bütünlüktür. Bunun zevk (Melâmî neşesi)'ine bilgi ve zikir ile varılır. Muhammed Nur yedi dereceli bir tarikat

oluşturmuştur. Bunun ilk üçü fena, sonraki üçü beka mertebeleridir. Bu mertebeler şunlardır:

1. Efalî tevhit derecesi: Her eylemin Allah tarafından olduğunu bilmek
2. Sıfatî tevhit derecesi: Bütün sıfatların Allaha ait olduğunu bilmek
3. Zatî tevhit derecesi: Görünüşte ayrı olan varlıkların aslen tek olduğunu şuuruna varmak
4. Makam-ı cem: Bu makamda Hak (c.c.) zahir, halk batın'dır. Güneşle birlikte gölge ortaya çıkar, güneş tepede iken gölge ortadan kaybolur (halk gizlenmiş olur)
5. Makam-ı hazretü'l-cem: Bu makamda halk zahir, Hak batın'dır. Her şey asıldan ibarettir ve aslın değişik tezahürleridir
6. Makam-ı cemül-cem: Kişi uluhiyyet'e vasil olmuştur. Kendisini ilâh mertebesinde görmektedir. Her şey kendisidir. "O evveldir, ahirdir, zahir (sıfatlarının tezahürüyle ilim ve kudretinin tecelli ve eserleriyle varlığı ortada açık olarak bilinmektedir'dir, batın (zatı ve mahiyeti kavranamaz, niceliği ve nasıllığı bilinemmez, idrak edilemez)'dir.¹" ayetini "Evvel benim, ahir benim, zahir benim, batıl benim" şeklinde yorumlarlar. Bu makamda kişi tanrılığını hisseder
7. Makam-ı ehadiyetü'l-cem: Seyyid Nur bu konuyu açıklamanın mümkün olmadığını

¹57/Hadid, 3.

söyler. Bu peygambere mahsus bir makamdır. Peygamber (a.s.m.) bunu sadece Seyyid Nur'a öğretmiş, fakat başkalarına öğretilmesine izin vermemiştir. Bu yüzden ne söyleyebilir, ne de başkaları anlayabilir. Muhammed Nur'un damadı ve hâlifesi Kevser suresi tefsirinde "Tanrı'nın Hz. Muhammed'e (a.s.m.) tapılmasını istediğini, çünkü onun değerinin bilinmesini istediğini ve ona sen benim, ben de senim" diyerek bu Şîf-Batınî sırrı açıklamış olur.

Melâmîlik aslen kaidelerden, zikirden, törenden, bütün tarikat erkânından uzak bir yaşama biçimi olduğu için Melâmîlerin ilk basamakta elde ettikleri neşeyi Muhammed Nurun öğretilmesini epeyce merhale katedildikten sonra elde edebilmektedir.

MEMTURIYE bk. Museviye.

MERİSİYE

9. yüzyılda Ebu Abdurrahman Merisî tarafından kurulmuştur. Bunlara göre puta tapmak küfür belirtisidir ama küfür değildir. Günah işleyenler cehennemde ancak günahları ölçüsünde yanacaklardır.

MEŞŞAİYE

Aristoteles gibi derslerini yürüyerek veren filozoflar anlamındadır. Peygamberlere yani naklî delillere itibar etmeyerek yalnız aklî yoldan hakikate varmaya çalışan ehl-i dalalet yolu. Meşşaiyundan El-

Kindî (ö. 872)'ye göre varlık duyularla, mahiyet akılla bilinir. Fakat her şeyin ötesinde küllî bir akıl vardır. Farabî (876-950)'ye göre Tanrı, olması gerekeni bilir ve öyle davranır. Fakat bu bilgi geneldir, ayrıntılara inmez. Madde ezeldir. Ruh bedenden sonra meydana gelir. Tenasüh yoktur. İyi ve kötü, takdir-i ilâhî sonucudur. Ceza ve mükâfat gereklidir. Bunlar da niyete göre olur. Oysa bize göre iyiliğe niyet mükâfatlandırılır. Kötülük fiile çıkmadıkça ceza ile mukabele görmez. Farabî'den sonra Batılîlar'ın Avicenna dedikleri İbni Sina (980-1037) da akla çok fazla değer vermiş, hatta vahy'in dahi akılla sezmek olduğunu ileri sürmüştür. Madde (kâinat)'yle ruh (tanrı)'un aynı anda bulunması tezattır. Ruh maddeden zaman açısından değil nitelik ve nicelik (zat ve mertebe) yönünden kadim (ezelî)'dir. Yani kâinat tanrının kendini derece derece açığa vurması sonucu oluşmuştur. İlahî gerçeklere ittisal (tanrıyla birleşme) sonucu varılabilir. İbni Sina Meşşai düşüncüyü İsrakiyeye doğru kaydırmıştır. Buna göre Allah akl-ı evvelî yaratmış "birden ancak bir sudur eder, diğer şeyler vasıtalar vasıtası ile ondan sudur eder", bundan da ikinci, üçüncü akıl böylece ukul-i aşere oluşmuştur. Bu sapık görüş halık-ı zül-Celâle akl-ı evvel ve diğerlerini ortak etmek gibi sebep

ve vasıtalarla yaratma gücü isnat eder ki hükemanın yüksek kısmı olan *İşrakîyun* böylesine sapıtırsa maddiyunun nasıl hezeyanlara sapacağını tahmin etmek zor olmasa gerek. *İbni Sinadan* sonra *İbni Rüşd* (1126-1198)'de aklı ön plana alır. *Kur'anın* zahirî anlamı dışında bir de iç anlamı vardır. *İbni Rüşd* aklî olmayan dinî olamaz görüşünü savunur. Ruh ölümlüdür.

Gazalî (1058-1111) imanının aklî olması gerekmediği düşüncesindedir. *Farabî* ve *İbni Sinayı* özellikle üç bakımdan dinsizlikle suçlar:

- 1 Maddenin kadim olması 2 Allahın bilgisinin ayrıntılara inmeyip, genel seviyede olması 3 Öldükten sonra dirilme ve ruhun ölümsüzlüğünü inkâr etmeleri.

Ehl-i sünnet itikadına ayrılığı sebebiyle *Gazalî* *Farabî* ve *İbni Sinayı* dinsiz saymamakla beraber on yedi konuda tenkit eder.

- 1 Maddenin sonsuzluğu
- 2 Tanrı'nın yaratıcı olmaktan çok biçim verici olması
- 3 Tanrı'nın Sani oluşunu ispatlayamamaları
- 4 Tanrı'nın ilim irade ve kudretini bilmenin imkânsızlığı.
- 5 Tanrı'nın sıfatları hakkındaki düşünceleri
- 6 Tanrının bölünmezliği
- 7 İlk varlığın maddî ve yalın olduğu
- 8 İlk varlığın ruh olduğunu net olarak söylememeleri

9 Zamani inkâr

- 10 İlk varlığın kendini bilmemesi
- 11 Kâinatın yaratılış gayesi hakkında düşünmemeleri.
- 12 Göğün hareket eden bir canlı olduğu düşüncesi
- 13 İlk hareket ettiren hakkındaki tezleri
- 14 Göklerin dünyadaki olayları bilmesi
- 15 Kur'anda öne sürülen olağanüstülükleri imkânsız saymaları
- 16 İnsan ruhunun kendisiyle var olan bir cevher olduğu
- 17 Ruhun değişme ve yok olması.

Gazalî'nin (k.s.) ölümünden on beş yıl sonra doğan *İbni Rüşd*, onun bu yirmi maddelik tenkidini cevaplandırmıştır.¹ bk. *İşrakîye*.

MEVLEVİLİK

13. yüzyılda *Mevlâna Celâleddin Rumî'nin* (r.a.) oğlu *Sultan Velede* tarafından kurulur. *Mevlevîliğin* sülûk silsilesi Hz. Ali (k.v.) yoluyla Hz. Muhammede (a.s.m.) dayanır: Hz. Ali, Hasan Basrî, Habib A'cemî, Davud Taî, Maruf Kerhî, Seriy Sakatî, Cüneyd Bağdadî, Ebubekir Şiblî, Muhammed Züccac, Ebubekr Nessac, Ahmed Gazzalî, Ahmed el Hatibî, Bahaeddin Velede, Seyyid Burhaneddin Tirmizî, *Mevlâna Celâleddin Rumî*.

¹DE, s. 53-54.FDS, s. 172-73; FS, s. 255-58; OTABL, s. 37-38, 480, 632.

Mevlevîlikte şeyhlik diğer tarikatların aksine babadan oğula geçer. Dervişlik için, ikrar verip binbir günlük çile çekmek gerekir.

- Kuru efsâne sanur sûfi sadâ-yı nâyı
- Neyle sâlik idi gör sikke-i
- Mevlânâ'yı
- Tutdı âfâkı sadâ-yı ney ile şevk u semâ
- Şöyle kim raksa getürdi felek-i mînâyı

Mevlâna babasının yolundan giderek ibadet, sohbet ve riyazetle meşgul olur. Onun sema etmediği hakkında rivayetler olduğu gibi *Şems-i Tebrizî'nin* "Sema buyurunuz. Taleb ve arzu ettiğiniz şeyi sema'da bulursunuz. Sema'nın halka haram olması, heva-yı nefsi ile meşgul olmasındandır." demesinden sonra sema'a başladığı da rivayet edilir. Sünnî bir tarikattır. Vahdet-i vücut anlayışındadır. Tarikatte sünnilikle çelişen başka görüş ve davranışlarda gözlenir. Bunların başında müzikli (ney), rakslı (sema) ayinler gelir. Sema, Batınî inançlarda yıldızların ve kâinatın dönme sonucu oluşmasının sembolüdür. Birçok Şiî-Batınî inançlardan daha aşırı bir görünüm arzemesine rağmen *Mevlevîliğin* tepki görmemesinin en büyük sebeplerinden biri, mensuplarının raks ve musîkinin ahengine kapılarak kendilerini oyalayabilmesi ve devlet büyüklerinin hatta bazı padişahların

bu tarikata mensup olması ve *Mevlevîliği* her türlü suçlamalara karşı korumasıdır.

Mevlevîlik iki kolundan *Şemsî Tebrizî'ye* bağlı olan *Şemsîler*, *Alevî Sultan Velede* bağlı olan *Veledîler*, Sünnî olduğu için *Mevlevîlikte* bir taraftan *Bektaşî*, *Kalenderî* ve *Melâmî* unsurları diğer taraftan da eski Anadolu inançlarından izler de gözlenebilir. Meselâ *Cybele* (*Kibele*) inancında rahiplerin her yıl mart ayında flüt eşliğinde eteklerini savurarak dönüp *cezbe* hâline geçmeleri *sema* ile büyük benzerlik gösterir. Yine *Cybele* ile ilgili olarak arz'ı temsil eden ve tasvirî olarak sağ elini yardım için uzatmış, sol eliyle de fakirlere yiyecek dağıtan Tanrı Opsun bu tasviri *Mevlevî semaini* hatırlatır. Fakat *Mevlananın* ilmi ve şairliği, kendinden sonra *Mevlevîliğe* giren bu unsurların İslâmî olarak görünmesini sağlar. Samimî bir Müslüman olan *Mevlananın* "Gel, ne olursan ol gel" ifadesi de aslında onun İslâmiyet'in geniş hoşgörüsünü tekrarlamaktan başka bir şey olmadığı hâlde bir takım kimseler bu sözleri *Mevlevîliği* tarikat haricinde bir dünya dini olarak göstermek isterler.

Mevlananın ney üflediği veya semaa kalktığı meselesi hakkında kimse kesin hüküm veremez. Fakat seriata bağlı bu din büyüğünün

diğer ibadetler dururken çalgı ve raks şeklinde bir ibadet tarzı seçmesi pek akla uygun görünmüyor. Varsayımı doğru kabul edersek bu sözlerin mecazî manalarını araştırmak gerekir.

بشنو این نی چوق شکایت می کند

از جدا ییها حکایت میکند

Bişnev inlezy ney çün şikâyet mi küned

Ez cüdâyiâ hikâyet mi küned

(Şu ney'in nasıl şikâyet etmekte olduğunu dinle. Onun nevâsî ayrılık hikâyesidir.)

Ney husunuda *Mehmed Es'ad Dede Efendinin* tamamlanmamış *Mesnevi Şerhinde* ney'in bildiğimiz ney veya *insan-ı kâmil* anlamına geldiğini kaydeder. Bu ikisi arasında benzerlikler vardır. Çünkü ney kamışlıktan ayrılmıştır. Göğsü ve içi ateşle boşaltılmış, ayrıldığı kamışlıktaki rutubetten uzak kalmıştır. Söylenen haller *insan-ı kâmil* için de geçerlidir. O da asıl vatanının hasretini çeker ve inler.

Mesnevinin ikinci

Beni kamışlıktan kestiklerinden beritferyadından erkek ve kadın müteessir olmakta ve inlemektedir ve dördüncü

Aslından, vatanından uzaklaşmış olan kimse, orada geçirmiş olduğu zamanı tekrar arar

beyitleri *Mevlânânın* bahsettiğinin ney'den çok insan olduğu fikrini kuvvetlendirir.

کز نیستان تا مرا ببریده اند

از نفیرم مرد وزن نالیده اند

Kez neyistân tâ merâ hübrideend Ez nefîrem merd ü zen nâlîdeend
(Beni kamışlıktan kestiklerinden beri feryadından erkek ve kadın müteessir olmakta ve inlemektedir.)

هرکسی کو دور ماند از اصل خویش

باز جوید روزگار وصل خویش

Herkesî kû dūr mand ez asl-ı hîş

Bâz cûyed rûzgâr-i vasl-ı hîş

(Aslından, vatanından uzaklaşmış olan kimse, orada geçirmiş olduğu zamanın tekrar arar.)

Dokuzuncu beytin ikinci mısraında ise

آتشت این بانک نای و نیست باد

هر کا این آتش ندارد نیست باد

Âteşest in bang-i nây ü nîst bâd

Herki inâteş nedâred nîst bâd

(Şu ney'in sesi ateştir hava değildir.

Her kimde bu ateş yoksa, o kimse yok olsun.)

insandan bahsedildiği daha da açıkça anlaşılmaktadır.

Kendi varlığından geçip, içi Allah (c.c.) aşkı ile yanan *insan-ı kâmil* ile ney arasındaki ilişki açıktır. Bu yetişkin insanları bazen Allah söyletir. Söz onun ilhamı ile gelir. Ney diğer bir anlamda kamış kalem demektir. Kalem'in de yazdıkları kendinden değildir. Bu düşünce de bize *insan-ı kâmil* kavramını çağrıştırır.

Tahirü'l-Mevlevî, semâi güzel ses dinlemek, heyecana gelmek, vecde kapılmak olarak yorumlarken semâin helâl mi, hâram mı olduğu hususunda *Kuşeyrînin Risalesine* ve *Gazalînin İhya-i Ulum ve Kimya-yı Saadetine, Abdülganiyy-i Nablusînin İzahü'd-Delâlatına, İsmail Ankaravînin Minhacü'l-Fukara ve Huccetü's-Semâina* bakılmasını tavsiye eder.

Suhreverdi Avarifü'l-Maarifte semâla iki kişinin dahi kendini kurtaramadığından bahisle *Ebu Talib Mekkînin Kutü'l-Kulûbundan, Süllemî ve Zünnun-ı Mısrîden* delillerle, kendi düşüncesi olarak da *tarikatta* fitnelerin çoğalmasından, eğlence ve içki ile meşgul olanların artmasına dikkat çeker ve semâ için toplanmayı hoş karşılamaz. Hatta *Cüneydin* (k.s.) dahi son zamanlarında semâ'ı terk ettiğini kaydeder.

Ahmet Kabaklı bir yazısında ihtiyar İngiliz kadınlarının *Mevlevîliği* seçtiğini, tennüre giyerek semâ ettiğini, semâi felsefe ve iman hâline getiren ruhun kuruyunca böylesine özgün bir *bale gösterisi* hâline geldiğini kaydediyor. Televizyondaki bir *Mevlana* filminde ise halktan kaçan fahişelerin *Mevlânânın* ayağına kapandığını ve bu yüce insanın da, bu kadınların mesleklerini överek "Siz toplumun fedaîlerisiniz" demesi, onun birçok kesim

tarafından ne derece istismar edildiğini sergiler.

Bu görüntüleri çoğaltmak mümkün: Gösteri yapayım diye halkın önünde ney üfleyip semâ edenler vecd hâli içinde midirler, yoksa aktörlüklerini mi icra ediyorlar? *Mevlânâyı* aracı koyup da yalnızca *Allahtan* (c.c.) istenebileceğini bilmeyen bazı toplulukların veya insanların, bir kuldan dilekte bulunmaları şerre vesile olmaz mı? Hele hele ayın seyrine gelenlerin erkekli kadınlı oturmaları, örtünme vecibesini yerine getirmemeleri insana sevap mı kazandırır? Daha da ötesi onun "gel gel" çağrısına muhatap olanların kâfir, Mecusî, ayyaş, putperest olduklarını zannetmek garabeti..... Bu sözleri diline vird edenlerin, Müslümanlık kapısının bu gruplardan her birine açık olduğu müjdesini yalnızca *Mevlevîliğe* mal etme gayretkeşlikleri..... Hangi *Mevlevî* dergâhında bu saydığımız zümrelere insanlara rastlıyoruz?

Herkes bilir ki burda yapılan çağrı, İslâm'ın akıl ve mantık potasının, her türlü fikri eritip kendine çekebilecek güçte olmasından kaynaklanan bir hoşgörünün çağrısıdır. Yoksa "ey Hristiyan, ey putperest, ey Mecusî bizim dergâhımıza gel, kendi inancına göre bir köşede ibadetini yap" değildir.

İster istemez sayın *Kabaklı'nın*

"bir sosyete, bir eğlence, bir slogan
metaı Mevlâna"
ifadelerini kullandığı dört yıl
önceki sözlerini hatırlıyorum.

"Ama 'turistik tarife'sine bakanlar
bu yüce sözü, akşamları çek şarabı,
bas kumarı, kıvrır yalanı, sabahları
da bu dergâha gelip dervişlerin
dönüşünü seyret, manasında
alıyorlar. Mevlânâ mı bu sizin
dediğiniz Bekrî Mustafa mı!"¹

MEYMUNİYE

Haricîlikten türemiş Acaridenin
kollarından biri. Meymun b. Halit
tarafından kurulmuştur. Kur'andaki
Yusuf sûresini fesat kıssası sayıp
inkâr ederler. Mutezileye
eğilimlidirler.² bk. Acaride, Haricîlik.

MİSRİYE (Niyaziye)

Halvetiyenin Ahmediye kolundan
Cemalîyenin Sinaniye şubesiinden.
17. yüzyılda Malatya'lı Mehmed
Niyazî Mısrî el-Malatıyevî (ö. 1693)
tarafından Anadolu'da kurulmuştur.
Bu zat Mısır'da okuduğundan
Niyazî-i Mısrî diye anılır.
Kendisinin Mehdî olduğunu ileri
sürmüş, Hz. Hasanla Hüseyini

peygamber kabul etmiştir. Cifr
(sayı ve harflerle yapılan bir çeşit
fal) yoluyla birçok şeyi bildiğini
iddia etmiştir. bk. Halvetiye,
Sinaniye.

MİSTARİYE

Şaziliyenin bir kolu. bk. Şaziliye.

MUAMMERİYE

Mutezileden türemiştir. Muammer
b. Ubhad tarafından kurulmuştur.
Ubhada göre tanrı kendini tanımaz.
Eğer kendini tanısaydı tanınanla
tanıyan aynı olurdu. O insanı
sadece beden olarak yaratmıştır. araz
olan renk, tat, koku gibi gibi şeyler
cisimler tarafından oluşturulmuştur.
bk. Mutezile.

MUELLİHE

Galiye bu adla da anılır. bk. Galiye.

MUEVVİLE

Kur'anı tevil ettikleri
(yorumladıkları) için Batınlara
verilen ad.

MUFADDILA

Hz. Alinin (k.v.) daha sağlığında
iken oluşan Sabbe (Taberraiye) ve
Galiye (Müellihe) ile birlikte üç
önemli kolundan biri. Hz.
Muhammedin (a.s.m.) ardından
hâlifeliğin Aliye geçmesi gerektiği
görüşünden başka bir aşırı inancı
yoktur. Bu yönüyle Sünnîliğe çok
yakındır. bk. Şîlik.

MUFAVVIZA

Mutezile'nin diğer adı. Kelime

tefviz (başka birine aktarma).
Cenab-ı Hakkın (c.c.) sadece Hz.
Muhammedi (a.s.m.), kâinatı ise
peygamberimizin yarattığını ileri
sürerler. bk. Mutezile.

MUGİRİYE

Şîlikten türeyen Galiyenin,
tanrının Hz. Ali (k.v.) bedeninde
zuhur ettiğini kabul eden
kollarındandır. Mugire b. Said el-
İclî tarafından kurulmuştur. Tanrıya
uzuv vasfettikleri için Müşebbihe
sayılırlar. Peygamberliğin Hz.
Muhammedden (a.s.m.) sonra da
devam ettiğine inanırlar. bk. Galiye,
Müşebbihe, Şîlik.

MUHAMMEDIYE

Şîlikten türeyen Galiyenin Hz.
Aliyi tanrı sayan kollarındandır. 8.
yüzyılda Muhammed b. Abdullah
tarafından kurulmuştur. bk. Galiye,
Şîlik.

MUHAMMİNA

Hurremiye liderlerinden Babek (ö.
838)'in ölümünden sonra önceki adı
Cavidanîlik olan bu inanç
Babekîlik ve Muhammina diye
ikiye ayrılır. Bütün yasakları
mubah saydıkları için İbahî
sayılırlar. bk. Babekîlik, Cavidanîlik,
Hurremiye, İbahîye.

MUHAMMİRE

Kırmızı renkli elbise giymelerinden
dolayı Babekîlere verilen bir isim.
bk. Babekîlik, Cavidanîlik, Hurremiye,
İbahîye.

MUHTARİYE

Galiye, Keysaniye, Zeydiye ile
birlikte Şîiliğin önemli bir kolu
olan İmamiyeden türemiştir. 685
yılında kurulmuştur. bk. İmamiye,
Şîlik.

MUKANNAİYE

Galiyenin Hz. Aliyi (k.v.) tanrı
sayan kollarından biri. Asıl adı Ata
olan Mukanna (ö. 779/80)
tarafından kurulmuştur. Allahın
sırasıyla Hz. Adem (a.s.), Hz. Nuh
1 (a.s.), Hz. İbrahim (a.s.), diğer
peygamberler, Hz. Muhammed
(a.s.m.), Hz. Ali ve çocukları, Ebu
Müslim Horasanî, son olarak da
Mukanna suretinde görüldüğünü
iddia etmiştir. Tebaasından farzları
kaldırmış, kız evlatla nikâhı caiz
görmüş, arkadaşların eşlerini
birbirlerinden sakınmamalarını
tecviz etmiştir.

Onun bu sapık fikirleri üzerine
bulunduğu kale muhasara altına
alınmış, yenileceğini anlayan
Mukanna eşleriyle birlikte kendini
zehirlemiştir. Bir görüşe göre de
katran gibi yanıcı maddelerle
cesedini tamamen ortadan
kaldırmıştır. Cesedi bulunamayınca
Mukannanın göğe çekildiği iddia
edilmiştir. Müşebbihedirler.¹ bk.
Galiye, Müşebbihe.

MURADİYE

Nakşibendiyyenin sekiz önemli

¹İMİYA, s. 73-77, İS, s. 406-407; Ahmed
KABAKLI, "Körkandil Ol da Gel mi?", Gün
Işığında, Tercüman, s. 2, 29.12.1989;
Mehmet SEDAT, "Mesnevideki "Ney"
Kelimesi" Hikmetler, Türkiye, s. 9, 2
12.1989; Tahirü'l-Mevlevî (Tercüme ve
Şerheden), Mesnevi, Mevlânâ Celâlüddin
Rûmî, İkinci bs., Selâm Yayn., Konya 1971,
1. c., s. 49-51, 51-55, 61.; T ve T, s. 192;
Nihad Sâmî Banarlı, Târih ve Tasavvuf
Sohbetleri, Kubbealtı, İst. 1984, 264 s., s. 209
vd.

²İMİYA, s. 106-107.

¹İMİYA, s. 26-27.

kolundan biri. bk. *Nakşibendiye*.

MURDARIYE

Mutezileden türemiştir. *Ebu Musa Murdar* (ö. 840) tarafından kurulmuştur. İnsanların ayetlerden daha güzelini yazabileceğini, tanrının yalan söylemek de dahil her kötülüğü yapabileceğini savunmuştur.¹ bk. *Mutezile*.

MUSEVİYE

İmamiliğin imamlığı altıncı imam *Caferin* oğlu *Musa Kâzım* (ö. 799)'la son bulduğuna inanan ve *Musa Kâzım* ölümsüz kabul eden bir kolu. *Memturiye* diye de anılırlar.

MUSLİHİYE

Halvetiye'nin Ahmediyeye kolundan *Cemaliye'nin Sinaniye* şubesinden. 17. yüzyılda *Şeyh Vefa* diye bilinen *Muslihiddin Mustafa* (ö. 1688) tarafından kurulmuştur. *Musliyeden Zühriye* türemiştir. bk. *Halvetiye, Sinaniye*.

MUSTARIYE

Şaziliye'nin kollarından biri. bk. *Şaziliye*.

MUTEZİLE

Ehl-i Bidat mezhebi. *Mufavviza* (tefviz [başka birine aktarma]'den) da denir. Bu dalalet fırkası *Hasan Basrî'nin* talebesi *Vasıl ibni Ata* (ö. 748) tarafından kurulmuştur. Ölümden sonra verilecek ceza

sırasında ruhun yanıp kül olmasının, ölümsüz ruh anlayışıyla tezat teşkil edeceğini söyleyerek hocasından ayrılır. *Hasan Basrî'nin* de "*Vasıl bizden (ehl-i sünnetten) itizal etti (ayrıldı)*" demesi üzerine bu dalalet fırkası *mutezile* diye anılmaya başladı.

Büyük günahları işleyen bir kimsenin ne mümin, ne de kâfir olmayıp, tevbesiz ahirete gitmesi hâlinde inananlar ve kâfirler karşısında üçüncü grup olan bu fasıklar zümresinin ebediyen cehennemde kalacağına hükmeder. Meseleye açıklık getirmek için kader konusunda biraz açıklama yapmak gerekir.

Kader imanının altı şartından biridir. Buna göre insan yeryüzünde iyiyi veya kötüyü seçmede özgürdür. Fakat *Cenab-ı Hak* (c.c.) kişinin hangi fiilleri işleyeceğini bilir. Dolayısıyla o *yaptıran* değil, *bilendir*. Zaten bu kadarına malik olmaması onun *mutlak ilim, irade ve kudreti*ne aykırıdır. Bazı kimseler fiilleri seçme ve icrada bütün gücü *Cenab-ı Hakka*, bazıları da insana verirler. İşte bu ikinci grup *Kaderiye* veya *Mutezile* görüşünde olanlardır. *Ehl-i sünnet* görüşüne göre ise bir fiilin ortaya çıkmasında kulun medhali (katkısı) icra edilecek fiili seçme noktasındadır. O fiili yaratacak olan ise *Cenab-ı Hak*tır. Kulun sorumluluğu iradesinde veya cüz'î

ihtiyarındadır.

Burada akla şu soru gelebilir.

"*Mademki Allahu taâlâ* (c.c.) bizim ne yapacağımızı önceden biliyor, öyleyse fiillerimiz onun bildiği şekilde cereyan edecektir. Bizim bu ölçüler içerisinde sorumlu olmamamız gerekiyor."

Oysa burada *Allahın* (c.c.) bilgisi ilim kabilindendir. Şayet vuku bulacakları önceden bilmeseydi *Allah* olamazdı. Bu, onun mutlak ve ezelî ilmine ters düşerdi. Konuyu şu örnekle daha iyi açıklayabiliriz: Sinemaya gidip bir film seyretsek. Sonra aynı filmi ikinci kere seyretmeye gitsek. Bu ikinci gidişimizde artık konuyu ve hadiseleri bildiğimiz için yanımızdakine şöyle olacak, böyle olacak desek acaba vuku bulacak olan hadiseler, biz bildiğimiz için mi, yoksa zaten öyle olacağı için mi cereyan edecektir? Şüphesiz ki bizim bilgimiz öyle olacağını bilmemizden dolayıdır. Yahut keskin bir virajı 100 km'nin üzerinde dönen arabanın devrileceğini söylesek arabanın devrilmesinde bizim bir suçumuz olabilir mi? Biz sadece bir kanunun sonucunu söylemekten öteye gidemeyiz. Bu durumda *Hocanın*, bindiği dalı keserken düşüp ayağını kıracağını söyleyen adamın yakasına yapışması gibi hareket etmiş olmaz mıyız?

En makul sünnî görüş ise

kötülükleri kendinden bilip, iyilikleri *Allaha* teslim etmek, böylece gururdan *ucuptan* uzak durmaktır. İşte *Mutezile* "*madem Allah* (c.c.) önceden biliyor, o hâlde biz suçlu olamayız" düşüncesinin karşısında yer alır. *Kaderiyeciler* "*kul fiilinin yaratıcısıdır*" diyerek kaza ve kaderin tesirini reddederler. *Mutezile* yukarıdaki fikirler doğrultusunda "*Eylemlerimizi tanrı yaptırdığına göre biz neden suçlu olalım, kendi yaptırdığı şeylerden dolayı bizi neden cezalandırıyor?*" diye konuya aklî açıdan yaklaştıklarından dolayı *Akliyun* diye de anılırlar.

Mutezile görüşü beş maddede toplanabilir:

1. *bKul fiilinin yaratıcısıdır. Aksi olsaydı ceza ve mükâfata muhatap olamazdı. Bu konuda muteziller Kur'ana ve kadere karşı çıkmışlardır. Bu yüzden Kaderiye diye de anılmıştır. Allahın sıfatları dediğimiz şeylerin zat ve sıfat birbirinden ayrı ve bağımsızdır diye zatına ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna karşı şu örnekleri vermişlerdir. Tanrı bilgindir ama bilgisi olduğu için değil. Tanrı görücüdür ama görme sıfatından dolayı değil..... Çünkü o her şeydir. Ona sıfatlar yüklemek gerekmez. Bu maddedeki görüşler sünnî görüşe aykırıdır. Çünkü Allahu taâlâ bilen, gören vb. dir. Yani sıfatları vardır. Fakat*

¹İMİYA, s. 77.

onun görmesi ve bilmesinin nasıl olduğunun mahiyetini biz bilemeyiz 3. İnanan ve inanmayanlar arasında fasık dediğimiz bir zümre daha vardır. Bunlar büyük günah işlemişlerdir. Mümindirler. Tevbe ettikleri takdirde cennete gidebilecekler, aksi hâlde ebediyen cehennemde kalacaklardır 4. Ceza ve mükâfat Allah için vacip (zorunlu)'tir. Günahkârları bağışlaması onun adaletine aykırıdır. Bu da sünni görüşe aykırıdır. Çünkü zorunluluk Allahın irade ve kudreti ile Allahın rahmet sıfatını sınırlamış olur 5. İyi ve kötü ayırımında akli ön plandadır. Oysa bunlar Kur'anda hadislerle açıklanmıştır. Kendi mantığımız emr-i bil-maruf ve nehyi ani'l-münker (dinin emirlerini yerine getirmek haramlardan sakınmak)'i tatbikte yeterli olmayabilir. Bunun icrasının kılıç ile olması gerektiğini savunurlar.

Ehübekirin (r.a.) hâlifeliğini meşru kabul etmekle birlikte onun Hz. Aliye (k.v.) üstünlüğü konusunda tarafsız kalırlar.

Bunlardan başka *Mutezilîler* Allahın (c.c.) ahirette gözle görülemeyeceğini Allahın klam (söz), emir ve nehiy (yasak)'lerinin mahlûk (yaratılmış) olduğunu ileri sürmekle de ehl-i sünnet yolundan ayrılmıştır. *Mutezilî*lerden *Ebu Huzeyl* atomların sonlu ve ölümlü olduğunu dolayısıyla atomlardan

ibaret kâinatın da yaratılmış olduğu için yok olacağını ileri sürmüştür. *İbrahim Nazzam* ise atomizme inanmaz. Ona göre Allah iradesi üzerine cebr ve emr edicidir. İstidadında olanı yaratır. *Nazzam* böylece Allahın hürriyetini zorunluluk ile sınırlandırmıştır.

Cahiz (ö. 868), *Muammed ibni Abbat*, *Ebü'l-Hüseyin Basrî*, *El-Nusaybinî*, *Hişam Nazzam*, *Şahham*, *Hayat* gibi düşünürler yetiştiren *Mutezileye Melikşahın* veziri *Nizamü'l-Mülk* tarafından son verildi ise de bazı *Mutezilî* fikirler başka mezheplerde yaşamaya devam etti.

19. yüzyılda Hindistan'da *Seyyid Ahmed Han* (1817-1898) mucize ve kıssaları reddedip, bazı kıssaları akılcı bir şekilde yorumlayarak *Kur'anda* insanî unsurlar bulunduğunu ileri sürdü. Kendilerini İngilizce'den alınma tabiatçı anlamında *naturî* diye adlandırırken İslâmiyet'i Avrupalılar'ın hücumundan korumak için cihadın şeriata uygun olmadığını, Türk padişahının hâlife olarak tanınmaması gerektiğini iddia ederek sömürgecilikle mücadele eden Hint Müslümanları'na karşı İngilizler'in yanında yer almış ve çoğunu Hint hocalarının oluşturduğu bir medrese (*Aligar Mektebi*) kurdu. *Mutezilî* görüşlerin çok ilerisinde oldukları hâlde kendilerine *Yeni Mutezile*

diye ad verdiler. Batı medeniyetinin maddeci yönünü benimseyip, *Kur'anı* ve İslâmiyet'i Batı medeniyeti esaslarına göre yeniden yorumlamaya gayret ettiler.

Bu hareket İngiliz idaresinin Hindistan'da yerleşmesini sağlarken bu memlekette siyâsî, iktisadî ve kültürel yaralar açtı. *Ahmed Han* Medresese müdavimi ve *Kadiyanîliğin* önde gelenlerinden biri de *Nureddin Hakîmdi*. Bunların tabiatı tanrılaştırdığını gören *Cemaleddin Efganî*, *Tabiatçılığa Reddiye* yazdı. *Mutezileden Ahşediye*, *Amriye*, *Asvariye*, *Behşemiye*, *Bişriye*, *Cubbaiye*, *Gaylaniye*, *Habitiye*, *Hadbiye*, *Hadesiye*, *Hammariye*, *Hayyatiye*, *Hişamiye*, *Huseymiye*, *Huzeyliye*, *İvadiye*, *Ka'biye*, *Muammeriye*, *Murdariye*, *Nazzamiye*, *Salihîye*, *Şahhamiye*, *Vasîliye* türemiştir.¹ bk. *Cebriye*, *Eş'ariye*, *Kaderiye*, *Maturidiye*, *Müşebbihe*.

MUVAFIKIN

Uygun bulanlar anlamına Haricilere verilen ad. bk. *Haricilik*.

MÜBAREKİYE

İmamiye mezhebinin kollarından biri. Hz. Ali (k.v.), *Hasan* (c.c.),

Hüseyin (c.c.), *Zeynelâbidin* (k.s.), *Muhammed Bakırdan* (k.s.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadıkın* (k.s.) en büyük oğlu *İsmailin* oğlu *Muhammedi* (a.s.m.) sonuncu imam olarak bilirler. Bundan sonrakileri tanımayıp burada tevakkuf ettikleri (durdukları) için *Vakfiye* de denir. *İsmailin* kölesi *Mübarek* tarafından kurulduğu sanılır. *Muhammedin* (a.s.m.) bir gün yeryüzüne döneceğine inanırlar. bk. *İmamiye*, *İsmailiye*, *Şiilik*.

MÜBTEDİA

Sünnîliğe karşı çıkan bir mezhep.

MÜCEDDİDİYE

Türk Mutasavvıfı *Şeyh Bahaeddin Nakşibendî* tarafından kurulmuş, esasları *İmam Rabbanî* (*İmam Ahmed Faruk Serhendî*, *Müceddid-i elf-i sani* [ikinci binin müceddii], ö. 1624/25) tarafından belirlenmiştir. *İmam Rabbanî Çeştiye*, *Kadiriye*, *Kübreviye*, *Nakşibendiye*, *Sühreverdiye* tarikatlarında da mürşit idi. *Mektubat* adlı Arapça eseri ünlüdür. *Nakşibendiliğin* iki yaygın kolundan biri olan *Müceddidiye*, *İmam Rabbanî* (k.s.) tarafından yenilendiği için (1034) bu adı almıştır. *Muhyiddin Arabînin* aşırı vahdet-i vücudçu cereyanına ve Anadoludaki *Melâmîlik*, *Bektaşîlik*, *Hurufîlik* gibi *Batınî* hareketlere karşı cephe almıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sapmaları

¹FDS, s. 126, 179-181, 306-07; FS, s. 267-69; İMİYA, s. 77-78, İS, s. 290, 431-32; OTABL, s. 490, 491, 686; Ferit KAM, *Dini Felsefi Sohbetler* (Sadeleştiren: S. Hayri Bolay), Diyanet İşleri Yayn., Ank. Tarihîsiz, 187 s., s. 179-181; Mehmed KIRKINCI, *Kader Nedir?*, 11. Baskı, TÜRDAV, İst. 1992, 160 s., muht. yer.

önerken diğer taraftan bazı *tarikatlarda* da şeriat sınırları içinde kalmasını sağlamıştır *İmam Rabbanîye* göre kâinat vardır, gerçektir. *Allah* (c.c.) nurunun tecelli yeridir. Bazı kayıt ve şartlarla yokluk olarak nitelendirilebilir. Gölge bir varlık gibidir. Gölge, aslının aynı değil fakat gayrı da değildir. Vukuatın kaderce önceden belirli olması iradenin serbestiyetine tesir etmez. Kul bu yüzden yaptıklarından dolayı sorumludur. *Fena* bulma mutlak vücut'ta *baki* olmanın bir derecesidir. İman hakikatlerinden birinin gelişmesini binlerce zevk, vecd ve keramete tercih ettiğini söylemiştir. Ona göre *tarikatlardan* son noktası iman hakikatlerinin açıklanması ve gelişmesidir. Veliliği küçük, orta ve büyük olarak üç gruba ayırır. Bunlardan velâyet-i kübra peygamberliğe varis olma yoluyla, *tasavvuf* berzahına girmeden doğrudan hakikate yol açmaktır. *Nakşîliğin* üç perdesi vardır: Birincisi *iman hakikatlerine* hizmettir. Bu farzdır. İkincisi *farz ve sünnete* *tarikatlarda* perdesi altında hizmettir. Bu vaciptir. Üçüncüsü *tasavvuf* yoluyla kalp hastalıklarını gidermektir. Bu ise sünnettir. Nasıl ki insan ekmeksiz yaşayamaz fakat meyyesiz yaşarsa, kişi *tasavvufsuz* cennete gidebilir, fakat imansız gidemez. İslâmî ve imanî hakikatler

gıda, *tasavvuf* ise meyve kabilindendir.¹ bk. *Nakşibendiye*.

MÜCESSİME

Tanrıya cisim izafe edenler. bk. *Kerramiye, Müşebbihe*.

MÜDEYİMİYE 12. yüzyılda *Şuayb b. Hasan* tarafından kurulmuştur. *Müdeymiye* den *Alvaniye, Cebretiye, Dücaniye, Hamediyeye, Maymuniyeye* türemiştir.

MÜELLİHE bk. *Galiye*.

MÜRCİE

Aslında bir mezhep olmayıp genel bir isimdir.

Ameli, imandan veya niyetten sonra ikinci plana atan ve önemsemeyen, işlenen günahlar ne derece büyük olursa olsun imandan çıkılmayacağına, bunların Müslüman sayılıp sayılıp sayılmayacağına dair hükmünü kıyamet gününe bırakılacağına inanan, bazı mezhepler bu adla anılır. Bu görüşle *Vaidiyenin* karşıtıdır. *H. Osman* (r.a.) ve *H. Ali* (k.v.) karşısında taraf tutmayıp

"Hükümü Allaha bırakmak yerinde olur"

diye düşünenlere de *Mürcie* dendiği rivayet edilir.

Başka bir rivayete göre *H. Alinin* (k.v.) imametinin dördüncü sıraya tehirine sebep olanlar *Mürciedir*. Bu görüşle *Şiânın* karşındayer alırlar. Diğer görüş ise

¹FDS, s. 181-82; İS, s. 433; OTABL, s. 447.

"Günah iman sahibine zarar vermez, itaat ise küfür ehline fayda vermez."

diye düşünenler *Mürciedir*. *Mürcie* "ırca"dan türetilmiştir. İrca ümit verme anlamındadır. Böylece *Mürcie* günah işleyenlere ümit vermiş olur.

Mürcieyi erteleme, mühlet verme anlamındaki icra köküne dayandıran görüş ise, bu mezhep salıklarının ameli imandan tehir ettiklerine dikkat çeker.

Cebriye, Hariciye, Kaderiye Mürcie kabul edilir. *Gassaniye, Mersiye, Sevbanîye, Tumanîye, Yunusiye, Ubeydiye* gibi kollara ayrılır.¹

MÜRSİYE

Şaziliyenin şubelerindendir. bk. *Şaziliye*.

MÜSTEDRİKE

Neccariyeden türemiştir. *Kur'anı* mahlûk olarak nitelendirirler. Diğer *Neccarilerden* daha fazlasını idrak ettikleri için *Müstedrike* diye anılmıştır. bk. *Neccariye*.

MÜŞEBBİHE 1

Allaha cisim izafe ederler. *Kur'anı* kerimin müteşabih ayetlerini yorumlamaya gayret etmişlerdir. *Kur'anda* geçen *Allahın* (c.c.) eli, yüzü, Arş'ı gibi ifadeleri yorumlarken *Allahu taâlâya* (c.c.) cisim, mekân ve cihet izafe ederler. *Müşebbihe* iki kısımdır:

1 *Tanrının* zatını insana benzetenler:

Azâfira, Beyaniye, Habîtiye, Hattabiye, Hiyamiye, Hulmaniye, Hululiye, İbrahimiye, Kerramiye, Mansuriye, Mugiriye, Mukannaiye, Müşebbihe (*Davud Cevaribînin* kurduğu kol genel adı taşır) *Sebeiyeye, Yunusiye* bu bölüme girer.

2 *Tanrının* sıfatlarını insanî sıfatlara benzetirler: *Hâşeviye, Zuhariye, Mutezile* bu bölüme girer.

Tanrıya hiç bir sıfat tanınamasına rağmen *Mutezile* tanrının kelâm ve iradesini mahlûk ve hâdis (sonradan olma) saydıkları için onun sıfatlarını insanların sözüne ve iradesine benzetmiş olurlar. ve *Müşebbihe* sayılırlar.

Tanrıyı cisimli sayan *Mücessime* de *Müşebbihenin* bir çeşididir. *Kerramiye* bu adla anılır.

Bu mezheplerin bir kısmı *Şiadandır*. Hepsî ehl-i sünnete aykırıdır.² bk. *Kerramiye, Mutezile, Sebeiyeye, Şia*.

MÜŞEBBİHE 2

Davud Cevaribînin kurduğu ve *Müşebbihenin* Tanrı'nın zatını insana benzetirler fakat ona sakal ve ferci uygun görmezler. Genel adla anılır. bk. *Müşebbihe*.

MÜTELÂMİYE

Melâmiye-i Nuriyenin diğer adı. bk. *Melâmiye-i Nuriye*.

MÜTEVALİ

²FDS, s. 182-83; İS, s. 433, 436-37; OTBAL, s. 730.

¹FDS, s. 182-83; İS, s. 434.

Şiilerin diğer adı. bk. *Şiilik*.

NACİYE

Nakşibendiyeden türemiştir. bk. *Nakşibendiye*.

NAİMİYE

Zeydiyenin kollarından biri. Hz. *Osmanla* (r.a.) taraftarlarını Hz. *Aliye* (k.v.) karşı çıktıkları için kâfir sayarlar. bk. *Aleviye, Zeydiye*.

NAKİSİYE

Mutezilenin kollarından biri.

NAKŞİBENDİYE

Buhara'lı *Muhammed Bahaüddin Nakşibend* (1218-1389) tarafından kurulmuştur. Bu *tarikât* üç koldan Hz. *Muhammedde* (a.s.m.) son bulur: Birinci kol: Hz. *Ali* (k.v.) (ö. 660), *İmam Hüseyin* (r.a.) (ö. 680), *Zeyne'l-Abidin* (k.s.) (ö. 694), *İmam Muhammed Bakır* (k.s.) (ö. 732-33), *Cafer Sadık* (k.s.) (ö. 765)..

İkinci kol: Hz. *Ehubekr* (r.a.) (ö. 634), *Selman Farisî* (r.a.) (ö. 655), *Kasım b. Muhammed* (ö. 720-21), *Cafer Sadık* (ö. 765), *Ebu Yezid Bistamî* (ö. 875), *Ebu Hasan Harkanî* (ö. 1028-29), *Ebu Ali Feramedî* (ö. 1084-85).

Üçüncü kol: Hz. *Ali, Hasan Basri* (ö. 728-29), *Habib A'cemî* (ö. 767), *Davud Taî* (ö. 800-801), *Maruf Kerhî* (ö. 815), *Seriy Sakatî* (ö. 867), *Cüneyd Bağdadî* (ö. 910), *Ebu Ali Rudharî, Ebu Ali Kâtib* (ö. 933), *Ebu Osman Mağribî* (ö. 983), *Ebu Kasım Kürkânî* (ö. 1058), *Ebu*

Ali Feramedî (ö. 1084-85).

Silsilenin devamı şöyledir: *Yusuf Hemedanî* (ö. 1140-41), *Abdülhalık Gucdüvanî* (ö. 1220-21), *Hoca Arif Rivgerî* (ö. 1251), *Mahmud İncir Fağnevî* (ö. 1271), *Ali Ramiteni* (ö. 1315), *Muhammed Baba Semmasî* (ö. 1339), *Seyyid Emir Kûlal* (ö. 1375), *Bahaeddin Nakşibend* (ö. 1389).....

Bu silsile *Ebu Yezid Bistamiye* kadar *Sıddıkiye, Abdül-Halık Gucdüvanîye* kadar *Tayfuriye, Muhammed Bahaeddin Nakşibende* kadar *Hacegâniye, Bahaeddin Nakşibenden* sonra *Nakşibendiye* diye anılır.

Zikirleri gizli (sessiz, hafi)'dir. *Tarikate* beş bin tesbih çekmekle girilir. *Nakşibendîler* her nefes alıp verişte "Allah" demeyi alışkanlık hâline getirmişlerdir. Kalabalıkta dahi halvette imişçesine davranırlar "Halvet der encümen". Sessizce yaptıkları zikirlerinde "Allahım isteğim sensin ve senin rızandır (İlâhî ente maksudî ve rızake matlubî)" sözünün anlamını düşünmekle yükümlüdürler. Zikir ve adabında sükûnet ve mahviyet hakimdir. Her *Nakşibendî*, zikrinin sayısını (vukuf-ı adedî), her an Allahla dolu olduğunu (vukuf-ı zamanî), zikrederken nefesini kesip Allaha bağlanmayı bilmek (vukuf-ı kalbî) nefes alıp verirken gaflette olmamak (huş der dem), yürürken ayağına bakmak (nazar ber-kadem),

ahlâkî olgunluğa kavuşmak yani halktan *Hakka* sefer (*sefer der vatan*), toplulukta halvette olmak (*halvet der encümen*), zikretmek (*yad kerd*), nefy u isbatın anlamını kalbine naksettikten sonra dönmek (*baz geşt*), hâlini muhafaza (*nigâh daşt*), yad etmek (*yad daşt*) zorundadır. Bu on bir prensip *Nakşibendiyenin* temelidir. *Yeseviye* *tarikâtından* etkilendiği söylenir. *Nakşibendiyeden* *Ahrariye, Camiye, Halidiye, Kasaniye, Mazhariye, Muradiye, Müceddiddiye, Naciye* türemiştir.¹

NASİRİYE 1

İsmailiyenin kollarından biri. Adını alim *Nasır Hüsrevden* almıştır. *Cenab-ı Hakkın* (c.c.) Hz. *Ali* ve oğullarına hulûl ettiğine inanırlar. bk. *İsmailiye*.

NASİRİYE 2

Şaziliyenin kollarından biri. bk. *Şaziliye*.

NASİBİYE

Haricîlere verilen ad. bk. *Haricilik*.

NASUHİYE

Halvetiyenin Cemaliye kolundan *Şabaniyenin Karabaşiye* alt kolundan ayrılmıştır. 18. yüzyılda İstanbul'da *Mehmed Nasuhî* (1717/18) tarafından kurulmuştur. Bundan *Çerkeşiye* (bundan da *Kuşadaviye* [*İbrahimiye*], *Haliliye*) kolu türemiştir. bk. *Halvetiye, Çerkeşiye*.

NAVASİB

Sünnîlerin Haricîlere verdikleri ad.

NAVUŞİYE

İmamiyenin kollarından biri. Hz. *Ali* (k.v.), *Hasan* (r.a.), *Hüseyin* (r.a.), *Zeynelâbidin* (k.s.), *Muhammed Bakırdan* (k.s.) sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadıkın* (k.s.) ölmediğine inanırlar. bk. *İmamiye, Şiilik*.

NAZZAMİYE

Mutezileden türemiştir. *İbrahim b. Seyyar en-Nazzam* (ö. 846) tarafından kurulmuştur. Görüşleri şöyledir:

Allah, kulları zararına bir şey yapamaz. Ahirette Cennet ehlinin mutluluğunu, cehennem ehlinin azabını artırmaya gücü yetmez. *Allah* (c.c.) mürid değildir. *Allahın* irade sıfatı, zatî değildir. Ruh ceset denen kalıba girmiştir. Görünen bu kalıptır. Fiili yapma gücü bedene değil ruha aittir.

Diğer iddialar gibi bu son mesele de saçmadır. Çünkü ceza ayetle sabit olarak

"Zina eden kadınla zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun"

"Erkek hırsızla kadın hırsızın o irtikâp ettiklerine bir karşılık ve ceza ve Allahtan ibret verici bir ukubet olmak üzere ellerini kesin"

bedene tatbik edilir.

İsteklerine göre davrandıkları için hayvanların hepsi bir cinstendir. Bir

¹İMİYA, s. 80-81, İS, s.441; T ve T, s.217-235.

cüz (atom) sonsuz olarak parçalanır. Bir çekirdekten sonsuz sayıda parçalar çıkarmak mümkündür. Allah her şeyi aynı anda ve bir defada yarattı. Bunların öncelik ve sonralığı yaratılışında değil, zuhurlarındadır. Doğum gibi hadiseler ise Allahın c bir şeyi diğerinde gizlemesinden başka bir şey değildir. Kur'anın ayetlerinden daha güzeli yazılabilir. Bu yüzden onun mucizeliği belâgatinde değil gayptan haber vermesindedir. Oysa Kur'an-ı kerim ayetle bu konuda da meydan okumaktadır.

"De ki: Andolsun, insan ve cinler Kur'anın benzerini meydana getiremezler."¹
bk. Mutezile.

NECATİYE

Halvetiyyenin Cemaliye koluna bağlı Şabaniyyenin Karabaşîye şubesine bağlı Bekriyeden türemiştir. bk. Halvetiye, Bekriye.

NECCARİYE

9. yüzyılda Hüseyin Muhammed Neccar (ö. 844) tarafından kurulmuştur. Eş'arîlikle Mutezileyi birleştirmeye çalışır. Buna göre eylemleri yaratan Allaktır (c.c.) fakat fert bunu iradesiyle kazanır ve kullanır. Allahın günahları bağışlaması caizdir. Güç ve yetenek, fülle beraberdir. Ancak dilediği şey, hâdis (sonradan

olma)'tır. Bu hususta Eş'arî ile birleşirler. Allahın (c.c.) ilim, irade, kudret, hay, semî, basar sıfatlarının olmadığı, Allah kelâmının mahlûk olduğu onun gözle görülemeyeceği hususunda Eş'arî ile nitelikleri olmadığı görüşünde ise Mutezile ile birleşir.

Neccariyeye göre iman Allahı, peygamberleri ve farzları bilip dille ikrar etmektir. İman artmaz ve eksilmez. Bergusiye, Müstedrike, Zaferaniye bundan türemiştir.²

NECEDAT

Haricîliğin kollarından biri. Necede b. Amir el-Hanefî el-Haricîyi imam tanırlar. Cihada katılmayanları ve kendilerinden olmayanları kâfir kabul ederler. Büyük günahları işleyenler bunda ısrarlı olmadıklarında Müslüman sayılır, fakat küçük günah işleyenler günaha devam ettiklerinde küfre girerler. Peygamberlerin de günah işleyebileceklerini, hak ve adaletle işlerin çözümlenebileceğini, imama ihtiyaç olmadığını ileri sürerler. Bu aşırı düşüncelerinden dolayı Necedeyi tasvip edenler Aziriye diye anılmış, diğerleri ise Atıyye b. el-Esvede uymuştur.³

NEFSİYE

İmamiyyenin kollarından biri. Hz. Ali (k.v.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynelâbidin (k.s.), Muhammed

²İMİYA, s. 82.

³İMİYA, s. 103-105.

Bakırdan (k.s.) sonraki altıncı imam olan Caferü's-Sadıkın (k.s.) oğlu Muhammedin ölmediğine inanırlar. İmamın nefsü'z-zekiye olmasından dolayı bu adla anılırlar. bk. İmamiye, Şiilik.

NİMETULLAHİYE

İmamiyyenin kollarından biri. 15. yüzyılda İran'da Şah Nimetullah tarafından kurulmuştur. Nimetullahın Muhammed Bakırın soyundan geldiğine inanırlar. bk. İmamiye.

NİYAZİYE bk. Mısıriye.

NİZAMİYE

Halvetiyyenin Ruşeniye kolundan Edhemîyyenin Çeştiye şubesinden ayrılmıştır. Kurucusu Nizamüddin Evliya Şeyh Muhammed b. Ahmed Halvetî (ö. 1325)'dir. bk. Halvetiye, Çeştiye.

NİZARİYE

bk. Sabbahiye.

NOKTAVÎ

Hz. Alinin (k.v.) Noktatü'l-Beyan adlı eserini okudukları için bir kısım Melâmiye-i Nuriyecilere verilen ad. bk. Melâmiye-i Nuriye.

NOKTAVİLİK

Hurufîlikten tardedilen Mahmud-ı Matrud tarafından kurulmuştur. Siyasî açıdan İran hakimiyeti güderler.

NUMANİYE.bk. Şeytaniye.

NURBAHŞİYE

Kübreviye tarikatının kollarından biri. 15. yüzyılda Abdullah Nurbahş (ö. 1465) tarafından kurulmuştur. Bidatları reddederek akidesini Selefiye görüşü üzerine kurmaya çalıştı.

Nurbahşîyyenin, devrinde Sünnî ve Şîf ayırımını kaldırmaya çalıştığı iddia edilmiştir. İran'da yaygındır. Kübreviyeden türemiştir. bk. Kübreviye.

NURCULUK

Bitlis'in Nurs köyünde doğan Said-i Nursî (1876-1960) tarafından yazılan Nur Risaleleri (Risale-i Nur) sebebiyle bu adla anılır. Said Nursî, Enver Paşa komutasında alay komutanı olarak harbe katılmış, 31 Mart Vakası'nda yatıştırıcı rol oynamış, 1916'da Ruslara esir düşmüş, 1918'de firar edip yurda dönmüştür. 1922'de milletvekili olarak Ankara'ya davet edilmiş. Sonradan Risaleler sebebiyle takibata maruz kalmış ve hapis yatmıştır. 1925 yılında Şeyh Saidin isyan için birlik çağrısını büyük bir vatanperverlikle "Türk milleti asırlardan beri İslâmiyete hizmet etmiş ve çok veliler yetiştirmiştir. Bunların torunlarına kılınc çekilmez, siz de çekmeyiniz. Teşebbüsünüzden vaz geçiniz. Millet irşad ve tenvir edilmelidir" şeklinde cevaplandırmıştır. Said Nursî zamanın ihtiyaçlarına göre bazı ayet ve hadisleri yorumlamıştır.

Risaleler incelendiği zaman bazı dedikoduların aksine bunların *Allahı*, peygamberi ve *Kur'anı* asrımızın mantığına göre anlatmaya çalışan en iyi eserler olduğu açıkça görülür. *Nurculuk tarikat* olmamakla birlikte yapılan yorumların naklin yanı sıra tamamei aklı olması çok sayıda sempaticinin kendisini bu cemaatten saymasına vesile olmuştur. İslâmî görüşlerden taviz vermeyen *Said Nursî* risalelerde kendisini de bir şakird olarak görmek isteyerek *Risale-i Nurun* şahs-ı manevîsini nazara vermek ister ve kendisine tevcih edilebilecek hüsn-i zanlardan uzak durmaya çalışır. Nur cemaati *Said Nursî*yi asrın müceddidi (dine yeni yorumlar getiren) olarak görür. 80 küsur cilt kitabı üç ayda bir ezberden tekrarladığı ve daha başka harika haller gösterdiği için *Bediüzzaman* diye de anılır.

Bir kuşun veya uçağın tek kanatla uçamayacağını savunan *Said Nursî* öğrencilerin din ve fen bilimlerini birlikte öğrenmeleri gerektiğini savunur. Görüşlerinde İslâmiyet'e aykırı hiç bir unsur olmayan *Nurculuk* devlete, millete kanunlara bağlı olmayı, siyasetten uzak durmayı, tarafgirlik yapmamayı, din kardeşliğinde samimiyeti ve çok çalışmayı telkin eder.

Aleyhte açılan hemen bütün davalar beraatle sonuçlanmıştır. Diyanet

İşleri Başkanlığı'nın 2.7.1963 tarih ve 18746 sayılı yazısına ekli, Müşavere ve Dinî Eserleri İnceleme Kurulu, 29.6.1963 tarih ve 326 sayılı kararla *Nurculuk* hakkında "Bir tarikat veya bir mezhep olmayıp *Said Nursî* adındaki zatın, son zamanlarda yayılma istidadı gösteren dinsizlik cereyanına karşı, *Kur'an-ı Kerim* ayetlerini ele alarak, *Risale-i Nur* namıyla yazdığı eserlere izafe edilen bir cereyandır. Adı geçen eserler, imanı fikirlerle birleştirmeye çalışmaktadır" şeklinde beyanda bulunmaktadır. *Nurculuğun* herhangi bir ayini yoktur. Cemaat hâlinde veya tek başına *Risale-i Nur* dinler veya okurlar.¹

NUREDDİNİYE

Halvetiyyenin kolu *Ramazaniyeden* ayrılan *Cerrahiyyeden* türemiştir. Kurucusu *Şeyh Ebu'l-Ahad en-Nurî*dir. bk. *Halvetiye*, *Cerrahiye*.

NURİYE 1

Kübreviyeden türemiştir. bk. *Kübreviye*.

NURİYE 2

Rifaiyyeden türemiştir. bk. *Rifailik*.

NURİYE 3

Halvetiyyenin Ahmedîye kolundan *Ramazaniyyenin Cerrahiye* şubesinden türemiştir. *Hulûle* inanırlar.

NURİYE 4

¹OTABL, s. 794, 850.

Seyyid Muhammed Nur (ö. 1813) tarafından kurulmuştur. *Ekberîye*, *Nakşibendî*, *Melâmîye*, *Şabaniye*, *Üveysîye*, ile ilgilidir. *Nuriyeye* göre sülûk ehli *tevhid-i ef'al*, *tevhid-i sıfat*, *tevhid-i zat* makamlarını geçerek *beka* makamları olan *cem*, *cemül-cem*, *hazretü'l-cem* ve *Ehadiyet* mertebelerine ulaşır.¹

NUSAYRİYE

9. yüzyılda kendisini *Hasan Askerî*nin oğlu on ikinci imam *Mehdî*nin bab (peygamber, kapı)'ı sayan *Muhammed b. Nusayr* (ö. 883) tarafından kurulmuştur. Tenasühe inanır, haramları helâl sayarlar (*İbahiye*). *Ali-Muhammed-Selmandan* oluşan *teslis* (üçleme)'e inanırlar. *Eytam-ı hams* (Emsalsiz beş kişi [beş yetim] şunlardır: *Şimşek* ve *yıldırımları* yöneten *Mikdat*, *yıldızlar* yöneten *Ebu Zer*, *rüzgârları* yöneten ve can alan *Abdullah b. Revaha*, *sağlık* ve *hastalıkları* yöneten *Osman b. Muaz* ve *ruhları* cesetlere sokan *Kamber*)'ı da eklerler. Bunlara göre *Ali* ay'dır ve *Muhammedî* (a.s.m.) yaratmıştır, o da *Selmanı* yaratmıştır. Bunlar *baba*, *oğul* ve *Ruhü'l-kudüstür*. Bunlar *ayın* (ع), *mim* (م), *sin* (س) harfleriyle simgelenirler. *Ayın manaya*, *mim Muhammede* (a.s.m.), *sin kapıya* delâlet eder. "Kapıya doğru ilerlerim, manaya taparım"

derler. *Ali* tanrı'dır ve her yerde hazır nazırdır. *Ehubekir* (r.a.), *Ömer* (r.a.) ve *Osman* (r.a.) şeytanın simgeleridir. *Nusayrîlikte* avam ve havas tabakaları vardır. Kadınlara değer verilmez. Sırrı ifşa eden öldürülür. Yerine göre Müslüman, Hristiyan veya Yahudî olduklarını söylerler. Camie gidip namaz kıldıkları da olur. Ancak *Kur'an* yerine kendi kitapları olan *Kitabül-Mecma* surelerinden okurlar. *Selman-ı Farisî* de yukarıda sayılan beş öksüzü yaratmıştır. Dinî törenlerde şarap içmek zorunludur. *Galiyenin Hz. Aliyi* (k.v.) tanrı sayan kollarındandır. Suriye, Filistin ve Güney Anadolu'da görülürler. bk. *Alevîlik*, *Battîlik*, *Galiye*.²

NÜKKÂRİYE

Haricîliğin İbadiye (*Abadiye*) kolundandır. *İbadiyyenin* ikinci imamı *Abdurrahman b. Rüstemi* inkâr ettiklerinden dolayı *Nükkârîye* diye anılırlar. İmamın kendinden daha ehil birine imamlığı bırakmak zorunda olduğunda ısrar ederler. bk. *Abadiye*.

NÜMEYRİYE

Galiyenin kollarındandır. *Halvetiyyenin Ahmedîye* kolundan *Ramazaniyyenin Cerrahiye* şubesinden türemiştir. Tanrıyı her dilde konuşan biri olarak tasavvur ettiklerinden *Mücessimedirler*. bk.

¹İMİYA, s. 82-84.

²İMİYA, s. 84-86, İS, s. 188-189.

Galiye, Mücessime.

OSMANİYE

H. Ali (k.v.) karşısında H. Osman (r.a.) tarafını tutunlar. Şia-i Osman diye de anılırlar.

RAFİZİLİK

Şiiliğin bir koludur. Genel olarak bütün Şiîlerin adı olarak da kullanılır. H. Ebubekr (r.a.) ve H. Ömer'in (r.a.) imamlıklarını tanımazlar. Rafizîlik hareketinin temeli *teberra* ve *tevela* denilen H. Aliden (k.v.) öncekilerin hâlifeliğini tanıma veya tanınamaktan kaynaklanır. Yahudî asıllı İbni Sehenin düşüncelerinden türemiştir. Sonradan H. Osman (r.a.) ve H. Muaviyenin (r.a.) de hâlifeliklerini reddeden Rafizîler tanrının Alide belirmiş olduğunu öne sürmüşlerdir. Rafizîlikten Şeyhiye, Keşfiye, İsna Aşeriye diye üç kol türemiştir. Buna İmamiye de denir. bk. Alevîlik, İmamiye, Zeydiye.

RAMAZANİYE

Halvetiye'nin Ahmediye kolundan Ramazaniye'nin şubesidir. Ramazanüddin Mahfî (ö. 1616) tarafından kurulmuştur. Bundan Buhuriye, Cerrahiye, Cihangiriye, Raufiye türemiştir. bk. Halvetiye, Ramazaniye.

RAUFİYE

Halvetiye'nin bir kolu Ramazaniyeden türemiştir. Ahmed Raufî (ö. 1756/57) tarafından

kurulmuştur.

RAVENDİYE

Şiiliğin kollarından biri. İmamlığı Abasî hâlifesi Ebu Cafer el-Mansura bağlarlar. Ebü'l-Hüseyin Ravendî tarafından kurulmuştur. Bunlara göre imamlık H. Muhammedden (a.s.m.) sonra Abbasa, ondan da oğlu Abdullaha, ondan da Abdullahın oğlu Aliye geçtiğine inanırlar. Bu yüzden Abbasiye diye de anılırlar. Sonradan Ebu Müslim Horasanînin öldüğüne inananlar inanmayanlar tarzında ikiye ayrılmışlardır. Onun öldüğüne inananlar Rizamiye diye anılırlar.

REŞADİYE

Şaziliyeden türemiştir. bk. Şaziliye.

REVŞENİYE

16. yüzyılda Pir-i Revşen diye anılan Bayezid b. Abdullah tarafından Afganistan'da kurulmuştur. Müslümanlar'ın tanrıyla dolu olması sebebiyle abdest almaları gerekmez şeklinde aşırı inançları vardır.

REZAMİYE

Ravendiye'nin Ebu Müslim Harasanînin öldüğüne inanan kolu. Allahı insan şeklinde tasavvur eder ve hulûle inanırlar. bk. Ravendiye.

RİC'İYE

İmamiyenin kollarından biri. H. Ali (r.a.), Hasan, Hüseyin, Zeynelâbidin, Muhammed Bakırdan sonraki altıncı imam olan Caferü's-

Sadıkın oğlu Musa Kâzımın öldüğüne fakat yeniden dirilip dünyaya döneceğine inanırlar. bk. İmamiye.

RİFÂİLİK

12. yüzyılda Irak'ın Rifaa kabilesinden Ahmed Rifâî (k.s.) tarafından kurulan sünnî bir tarikatıdır. Bu zatın soyu H. Alinin (k.v.) soyundan Musa Kâzıma dayanır. Anadolu'da çok yaygındır. Vücutlarına kızgın şişler saplamak, cam yemek, ateş yutmak gibi hüneler gösterirler. Ayet ve hadislere yorumlamaksızın uyarlar.

Bu yolda her kim virür ise varı

Keşfettirür Allah ona esrârı

Bulur nâr içinde ol gül-izârı

Nâr bize gülzârdur biz

Rifâîyüz Bundan Ahiye, Ataiye, Aziziye, Bahşiye, Bahuriye, Burhaniye, Cündeliye, Diriniye, Faziliye, Fenariye, Kattaniye, Kiyaliye, Nuriye, Sayyadiye, Sebsebiye türemiştir.¹

RİZAMİYE bk. Rezamiye.

RUFÂİLİK bk. Rifailik.

RUMİYE

Kadiriyeden türemiştir. 17. yüzyılda Şeyh İsmail Rumî tarafından kurulmuştur. Kurucusunun adından dolayı İsmailiye diye de anılır. bk. Kadiriye.

RUŞENİYE

Halvetiye'nin koludur. Dede Ömer Ruşenî (ö. 1487) tarafından kurulmuştur. Halvetiler yedi adla zikrederken (*La ilâhe illallah, Allah, Hu, Hakk, Hayy, Kayyum, Kahhar*) bunlar on iki adla zikrederler (önceki yedi isme Vehhab, Fettah, Vahid, Ehad, Samedi eklerler). Bilime önem verirler. Ruşeniyeden Demirtaşiye Gülşeniye, (bundan da Haletiye, Sezaiye) türemiştir.² bk. Halvetiye.

RUZUKİYE

Şaziliyenin kollarından biri. bk. Şaziliye.

RÜKNIYE bk. Firdevsiye.

SABBAHİYE (Haşhaşiye, Haşişiye, Nizariye)

Hassan Sabbah (ö. 1124) ele geçirdiği Alamut kalesinde bir devlet kurmuştu. Delikanlıları haşhaş ve çeşitli ilaçlarla uyutarak yalancı cennetlerde, kadınlar arasında eğlendirirdi. Daha sonra kendilerine gelen delikanlılar keramet zannettikleri bu hâl karşısında Hassan Sabbahın emirlerini kayıtsız şartsız yerine getirirlerdi.

Hassan Sabbah bu fedaîleri sayesinde Nizamülmülk başta olmak üzere pek çok İslâm ve devlet büyüünü öldürtmüştür. Onun kurduğu devlet 1256'ya kadar devam etmiş, Hulagu tarafından

¹DE, s. 55.

²İMİYA, s. 86.

yıkılmıştır.

İmamlıkın Cafer-us-Sadık ve oğlu İsmailden sonra bu soyda devam ettiği propagandasını yayan Hassan Sabhaha göre her akıl için doğru farklıdır, bu yüzden masum imama uymak gerektiğini savunurdu. Haramları helâl sayan bu Batınî tarikat Haşhaşiye, diğer taraftan Mustansırın oğlu Nizarın tarafını tuttuğu için Nizariye diye de anılır.¹ bk. Batınîlik.

SABBE bk. *Şif* *ÆUsul-i Şia.*

SABİRİYE

Halvetiyyenin Ruşeniye kolundan Edhemîyyenin Çeştiye şubesinden ayrılmıştır. bk. Halvetiye, Çeştiye.

SADİYE 1

Rifailiğin kollarından biri. 14. yüzyılda Sadeddin Cihavî tarafından kurulmuştur. Cihaviye de denir. Bundan Âciziye, Selâmiye (Abdüsselâmiye), Taglehiye, Vefaiye (Ebü'l-Vefaiye) adıyla dört kol türemiştir.

SADİYE 2

Halvetiyyenin Cemaliye koluna bağlı Şabaniyyenin Karabaşiye şubesinin Bekriye kolundan türemiştir. bk. Halvetiye, Bekriye.

SAFAVİYE (Erdebiliye)

Şeyh Ebu'l-Feth Safiüddin İshak-ı Erdebilî el-Hüseynî (ö. 1345) tarafından kurulmuştur. Erdebiliye de denir.

Şeyh Safiüddinden sonra oğlu Sadreddin (ö. 1393) ve onun oğlu Hoca Ali (ö. 1529) zamanında Safaviye sünnî bir tarikat olarak tanınır. Hatta Safavîlik Anadolu'da Hacı Bayram Veli tarafından sürdürülür. Sonradan Halvetiye ve Kalenderiyyenin karışımı bir görünüm arz eder.

Aslında Safaviye tarikatının tekfir edilmesinin sebebi şudur: Şeyh Safiüddinin soyundan Şeyh Cüneyd Konya'da Sadreddin Konevî (ö. 1272/73) zaviyesine yerleşir. Buradaki Şeyh Abdüllatif Cüneydde küfür alametleri görür ve onu Konya'yı terke zorlar. Cüneyd gittiği her yerde hadiseler çıkarır, bir ara Trabzon'a hücum eder, ardından da Uzun Hasana sığınır. Bu himaye neticesinde Gürcistan'ı işgal eder ve burayı talan eder. En nihayet Şamahı beyi Halil, Cüneydi yakalayarak idam ettirir. Cüneydin idamından bir ay sonra doğan oğlu Haydara bağlanan müritler gerek Haydarın döneminde, gerekse onun ölümünden sonra Cüneydin diğer oğlu İsmailin döneminde hadise çıkarmaya devam ederler. Aşıkpaşazade, Safaviye tarikatının ruhuna zıt düşen Cüneydin müritleri hakkında, bu tarikat mensuplarının namaz kılmadıklarını, eşlerinin tarikatın diğer üyeleriyle olan münasebetlerinin helâl olduğuna inandıklarını, aşıkârane Rafizî

olduklarını kaydeder.

Şah İsmail bu tarikatın şeyhlerinden Haydarın oğludur. Safavîler Türk olmalarına rağmen Hz. Alinin oğlu (k.v.) Hz. Hüseyinin (r.a.) soyundan geldiklerini ileri sürmüşlerdir. On iki imamcılığı benimsemişlerdir.

Safaviyeden Bayramiye, Ebheriye, Haydariye türemiştir. bk. Bayramîlik, Şiîlik.¹

SALÂHIYE

Halvetiyyenin Ahmediye kolunun şubesidir. Salahiye-i Halvetiye de denir. Abdullah Salahüddin (ö. 1783/84) tarafından kurulmuştur. bk. Halvetiye, Ahmediye.

SALİBE

Acarideden Salibe b. Mişkaya bağlı olanların tabi oldukları kol.

SALİHIYE

İtikatta Mutezile, amelde Hanefîdirler. Şiîliğin Zeydiye kolundan türemiştir. Es-Salihî lakabıyla anılan bir şeyh tarafından kurulmuştur. Bunlara göre ölülerin eylemde bulunma güçleri vardır. Butriye de denir. bk. Mutezile, Şiîlik.

SARLİYE

Sarlî adında biri tarafından kurulmuştur. Oruç tutmaz, namaz kılmazlar. Hristiyanlar gibi cennette yer satarlar. Liderlik babadan oğula geçer. Farsça, Kürtçe, Türkçe karışımı bir dille konuşurlar. Bu

inanç yabancılara kapalıdır.

SAVİYE

Halvetiyyenin Cemaliye kolundan ayrılan Şabaniyyenin Karabaşiye şubesinin Hufniye altkolundan olan Derdiriyeden türemiştir. Saviye-i Halvetiye diye de denir. 19. yüzyılda Ahmed b. Muhammedü'l-Malikiyyü'l-Savî (ö. 1825/26) tarafından kurulmuştur. bk. Halvetiye.

SAYYADİYE

Rifaiyeden türemiştir. 18. yüzyılda İzzettin Sayyad tarafından kurulmuştur. bk. Rifaiye.

SEB'İYE

Galiyenin, tanrının Hz. Ali (k.v.) bedeninde zuhur ettiğini kabul eden kollarındandır. bk. Galiye.

SEBEİYE 1

Abdullah b. Sebenin kurduğu bir tarikat. Galiye de denir. Hz. Alinin (k.v.) ölmediğine, aslında ölenin onun kılığına giren bir şeytan olduğuna inanırlar. Oysa Hz. Muhammed (a.s.m.) zamanında şeytanın insan kılığına girmesi yasaklanmıştı. Sebeiler, Hz. Aliyi tanrı kabul eder ve tanrıyı her dilden konuşan bir insan olarak düşünürler. Tenasühe inanırlar. bk. Alevîlik, Galiye.

SEBEİYE 2

Galiye bu adla da anılır. bk. Galiye.

SEBEİYE 3

¹İMİYA, s. 28-30, 65.

¹İMİYA, s. 49, 86-87, T ve T, s. 259-260.

Müşebbihenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. bk. *Müşebbihe*.

SEB'İYE bk. *İsmailiye*.

SEBSEBİYE

Rifaiyenin kollarındandır. bk. *Riifailik*.

SELÂMIYE

Sadiye tarikatının kollarından biridir. bk. *Sadiye*.

SELEFİYE

İtikadî sünnî üç mezhepten biri (*itikatta mezhep*). Diğer ikisi *Eş'ariye* ve *Maturidiye* dir. Bu mezhep, akaid öğretiminde *Kur'an* ve hadisler doğrultusunda sahabe (Hz. Muhammedle (a.s.m.) görüşmüş olanlar) ve tabiîn (sahabeyi görenler) olan *selefiyyun* n görüşlerini esas alır; nakli aklın önüne geçirir. Akıl hüküm veremez, ancak şahit olabilir. *Kur'an-ı kerimin* tevilinde hadislerden istifade etmede akıldan yararlanırken akıl hakim değil şahit rolündedir. *Allah* (c.c.) kelâmı üzerine yorumda bulunurken kastedilenin zıddı bir hükme varılsa dalaletle düşüleceğinden batınî anlamları *Allaha* bırakıp zahirine göre davranmayı uygun bulur. Oysa bu durumda *Kur'anda* geçen *Allahın* eli, yüzü, Arş'ı gibi ifadelerde ona cisim ve yer izafe etmiş oluruz ki böylece tenzih ve tevhit düşüncesinden uzaklaşmış

oluruz. Meselâ *İbni Teymiyenin* minberde iken "*Allah dünya semasına şu benim inişim gibi iner*" demesi *Allahı* Arş'ta oturup, inen-çıkan bir varlık olarak yorumlamak olur ki bu ifade *Mücessimeye* çok yakındır.

Selefler vahdaniyet, *Allahın* (c.c.) sıfatları, insanın fiilleri, *Kur'anın* mahlûk olmaması gibi birçok konuda fikir yürüttüler. Bu yüzden

"*Er-Rahman ale'l-Arş isteva*",

"*Halakta biyedi* (elimle yarattım)",

"*Cae Rabbuke* (Rabbin geldi)"

gibi ayetler üzerinde yorum yapmamak gerekir.

Selefiyun yedi esas üzerine kurulmuştur.

1. *Takdis*,

2. *Tasdik*: Hz. Muhammedin (a.s.m.) sözlerine tevilsiz, yorumsuz inanmak gerekir.

3. *Aczi itiraf*: İnsanlar müteşabihati bilemez.

4. *Sükûr*: Herkese anlayışına göre hitap etmek gerekir.

5. *İmsak*: Müteşabih nasslar azaltıp çoğaltmamak veya üzerinde değişiklik yapmak ve ehil olmayanlara bundan bahsetmemektir.

6. *Keff*: Müteşabihatla ilgilenmemek, hatta bunlar üzerinde düşünmemektir.

7. *Marifet ehlini teslim*: Müteşabihatın herkese kapalı olmadığını kabul etmektir. Peyg. rberler, siddikler, ve veliler

bunları bildirebilirler.

Türbelere yönelerek dua etmeyi, namaz kılmayı ve orada yatan ölüden istimdatta (yardım isteme) bulunmayı dine aykırı görürler.

Selefiye, başlangıçtaki anlayışını aynı saflığıyla koruyamadı. İslâm'a yapılan haksız ve sapık hücumlar sonucu âlimler itikadî meselerle de uğraşmak zorunda kaldılar. *Süfyan es-Sevrî* (r.a.) (ö. 777) gibi tutucu bir imam, *Ahmed b. Hanbel* (k.s.) (ö. 855) gibi *Kur'an* ve hadis'e bağlı bir zat *Kur'anın* mahlûk olmadığı vb. konularda fikir yürüttü.

Selefiye aşırı düşünceleri hariç nass'ları batıl inançlardan, bidatlardan temizlemekle *Kur'an* ve sünnete dönüş açısından İslâmiyet'e bir hareketlilik getirmiştir.¹ bk. *Kadiriye*.

SEMMANİYE

Halvetiyenin Cemaliye kolundan *Şabanienin Karabaşiye* şubesinden türemiştir. *Şeyh Muhammed b. Abdü'l-Kerimü'l-Medeniyyü's-Semmanî* (ö. 1775) tarafından kurulmuştur. Bundan da *Feyziye* türemiştir. bk. *Halvetiye*, *Karabaşiye*.

SEVBANİYE

Mürrienin kollarından biri. Ebu Sevbân tarafından kurulmuştur.

SEZÂİYE

¹FDS, s. 234-37; İMİYA, s. 42-43, İS, 564-65; OTABL, s. 869.

Halvetiyenin Ruşeniye kolundan *Gülşeniye*nin şubesidir. 18. yüzyılda *Hasan Sezaî el-Edirnevî* (ö. 1738) tarafından kurulmuştur. b. *Gülşeniye*, *Halvetiye*.

SİNANİYE

Halvetiyenin Ahmedîye kolundan *Ramazaniyenin* şubesidir. *Şeyh İbrahim Ümmî Sinan* (ö. 1568) tarafından kurulmuştur. Bundan *Muslîhiye*, *Mısriye* (bundan da *Zühriye*) türemiştir. bk. *Halvetiye*, *Ramazaniye*.

SİNNAVİYE

Bedeviden türemiştir. bk. *Ahmedîye*, *Bedevidye*.

SİVASİYE

Halvetiyenin Ruşeniye kolunun *Şemsiye* şubesinden ayrılmıştır. 17. yüzyılda *Abdülahad Nuri Sivasî* tarafından kurulmuştur. *Şemsiye tarikatının* da *Sivasîye* diye anıldığı olur.. için de kullanılır. bk. *Halvetiye*, *Şemsiye*.

SUFRIYE

Haricîliğin bir kolu. 7. yüzyılda *Ziyad b. el-asfar* tarafından kurulmuştur. *Ziyadiye* diye de anılır. Recm (zina edenin taşlanması)'e karşı çıkmıştır. bk. *Haricîlik*.

SURHUBİYE bk. *Carudiye*.

SUSANİYE

Sumame b. Eşrasan Numeyrî (ö. 828) tarafından kurulmuştur.

Susaniyeye göre insan irade olmasına rağmen fiillerinin faili değildir. Bunlar kendiliğinden olur. Çünkü fiiller kişinin ölümünden sonra da faaliyete devam edebilir. Fiile fail olarak ölüyü göstermekse yanlışdır. Fiilin faili *Allah* da (c.c.) değildir. Aksi hâlde kötü fiilleri de *Allaha* yüklemiş oluruz. Bilgiyi öğrenmek gereklidir. *Allahı* bilmeyen, tanımayan veya ona inanmayan, sorumlu değildir. O olunca toprak olacaktır.¹

SUHREVERDİYE 1 bk. *İşrakiye*.

SUHREVERDİYE 2

Kadirîliğin bir koludur. *Abdülkadir Sühreverdî* (ö. 1168) ve *Şihabüddin Ebu Hafs Ömer Sühreverdî* (ö. 1234) tarafından kurulmuştur. *Maruf-ı Kerhînin Marufiye tarikatından* türediği de ileri sürülür. Bazı kaynaklar *Sühreverdiyeden* başta *Halvetiye* olmak üzere *Celâliye*, *Cemaliye*, *Ruşeniye*, *Sefeviye* ve *Zeyniyenin* türediğini ileri sürerler. *Bedriye*, *Zeynebiye*, *Bahaiye*, *Kemaliye*, *Ahmediye*, *Necibiye* gibi kolların da *Sühreverdiyeden* türediği iddia edilir.²

SÜLEYMANCILIK

Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959)'ın talebelerine isnat edilir. Bu zat *Fatih Sultan Mehmedin* kız kardeşi ile evlenen *Tuna Hanı İdris*

Bey'in soyundan gelen *Silistre müderrislerinden Osman Efendinin* oğludur. 1949 yılına kadar gayi resmî olarak yürüttüğü dinî eğitim vazifesini bu tarihten sonra resmî *Kur'an* kursları açarak sürdürdü. Amelde *Hanefî* mezhebine bağlı olan *Tunahan*, *Nakşibendî tarikatı* şeyhlerinden *Selâhaddin ibni Mevlâna Siracüddin Hazretlerinden* irşad vazifesi aldı. *Tunahana* bağlı olanlar 1965'ten sonra "*Süleymancı*" tabiri ile anıldılar. Milletine bağlılığı düstur hâline getiren ve *tarikat* manzarası göstermeyen bu cemaat kendilerinin "*Süleyman Efendinin talebeleri*" diye anılmalarını arzu ederler. *Kur'an* ve ilmihal kitapları dışında İslâmî eserlere fazla itibar etmezler. Mücadelelerini *İbnî Teymiye* görüşünde olanlarla *Vahhabîliğe* karşı verirler. Aralarında geleneksel bir mürşit-mürit ilişkisi söz konusudur. bk. *Nakşibendiye*.

SÜLEYMANİYE 1

Boharadan türemiştir. bk. *Bohara*.

SÜLEYMANİYE 2

Şiîliğin kollarından olan *Zeydiyeden* türemiştir. *Hız. Ebubekr* (r.a.) ve *Hız. Ömerin* (r.a.) imametlerini kabul eder fakat bunların *Hız. Alinin* (k.v.) yerine hâlife olmalarını hatalı bulurlar. *Harirîye* de denir. *Süleyman b. Cerir* tarafından kurulmuştur. bk. *Şiîlik*, *Zeydiye*.

SÜMBÜLİYE

Halvetiyenin Cemaliye kolundan ayrılmıştır. 16. yüzyılda *Şeyh Zeyneddin Yusuf Sümbül Sinan* (ö. 1529) tarafından kurulmuştur. bk. *Halvetiye*, *Cemaliye*.

SÜMENİYE

Mutezilenin kollarından biri. bk. *Mutezile*.

SÜMMANİYE

Mutezilenin kollarından biri. *Sumname b. Eşras an-Numeyri* tarafından kurulmuştur. bk. *Mutezile*.

SÜNBÜLİYE bk. *Sümbüliye*.

SÜNNİLİK

Hız. Muhammedin (a.s.m.) söz ve davranışlarına sıkı sıkıya bağlı olanların tutumu. *Ehl-i sünnet*. *Hanbelîlik*, *Hanefîlik*, *Malikîlik*, *Şafîîlik* diye dört ana mezhebe ayrılır. Bunun zıddı *ehl-i bidat*tır.

ŞABANİYE

Halvetiyenin Ahmediye kolundan *Cemaliyenin* şubesi. 16. yüzyılda *Şeyh Şaban Veli* ö. 1568) tarafından kurulmuştur. *Şabaniyeden Karabaşiye* (bundan *Bekriye*, *Hufniye* [bundan da *Dırdırıye* {bundan da *Saviye*}, *Kemaliye*, *Ticaniye*], *Nasuhiye* [bundan *Çerkeşiye* {bundan da *Haliliye*, *Kuşadaviye*}] türemiştir.¹ bk. *Halvetiye*.

ŞABAŞİYE

Karmatîliğin bir kolu. bk. *Karmatîlik*.

ŞAFİİLİK

Hanbelîlik, *Hanefîlik*, *Malikîlik*le beraber ameli, sünni dört büyük mezhepten biri. *Ebu Abdullah Muhammed b. İdris Şafî* (767-820) tarafından kurulmuştur. Bu zat, hadisçi ve tefsirci idi. İnanç üzerinde tartışmayı doğru bulmadığından kelâm ilmine karşı çıkmıştır. *İstihsanı* kabul etme, Şeriatin bazı şeyler hakkında hüküm vermediği anlamına gelir düşüncesiyle kabul etmez. "*İcma*, bütün İslâm beldelerindeki alimlerin bir konuda birleşmeleridir", fikrinden hareketle Medineliler'in *icmâ*nı delil olarak kabul etmez. Ona göre delil sırası şöyledir: *Kitap*, *sünnet*, *icma* ve *kıyastır*. *Şafî* kelâm ilmiyle uğraşmayı doğru bulmaz. Münazara esnasında tarafların birbirlerine "Kâfir oldunuz" sözü yerine "*Hata ettiniz*" sözünü kullanmalarını tavsiye eder.

Ona göre *Kur'an*, mahlûk değildir. Müminler *Allahı* ahirette görebileceklerdir. İnsanın amellerini ve kesb'ini *Allah* yaratır. İman tasdik ve ameldir. İman amele göre artar ve eksilir. *Hız. Ali* ile *Hız. Muaviye* arasındaki davada *Hız. Aliyi* haklı bulur. Halifenin Kureys'ten olmasını ve halkın

¹İMİYA, s. 87.

²İS, s. 588.

¹İMİYA, s. 89.

reyiyle seçilmesini benimser. Dört hâlifeyi efdaliyet cihetinden *Ebubekr, Ömer, Osman* ve *Ali* şeklinde sıralar. Buna delil olarak da bir kadının sorusuna karşılık olarak *H. Muhammedin* (a.s.m.), kendisi olmadığı zaman *H. Ebubekre* sormasını veya onun, benden sonra "*Ebubekre Ömere* uyunuz" sözünü delil gösterir. *Hanefîlikle Malikîlik* arası bir yol tutmuştur.¹ bk. *Hanbelîlik, Hanefîlik, Malikîlik*

ŞAHHAMİYE

Mutezilenin kollarındandır. *Ebu Yakup eş-Şahhamı* n düşüncelerinden oluşmuştur. Eylemlerin tanrı tarafından olabileceği gibi insanlar tarafından da yapılabileceği görüşündedirler. bk. *Mutezile*.

ŞATTARİYE

15. yüzyılda *Abdullah Şattar* tarafından kurulmuştur. Kendilerini *Bayezid-i Bistamiye* bağlarlar. Cava, Hindistan, Sumatra'da yaygındır. Hallerinde büyük bir memnuniyet gözlenir. Kendilerini vahdet içinde görürler. Kendilerini vahdet içinde görürler. Kendi fiil, sıfat ve zatı nazarıyla bakarlar. *Fena* ve *fena'l-fenayı* ikilik tazammun ettiği için reddederler. *Vahdet-i vücüt* anlayışında, ifrat derecededirler.

ŞAZİLİYE

¹İMİYA, s. 91-92.

13. yüzyılda *Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah Şazilî* (ö. 1258) tarafından kurulmuştur. Şeriate sıkı sıkıya bağlıdır. Zikirde başka bir şeyi benimsemezler. Müritlerine yüksek ahlâkı telkin eden *Şazilî* onlara beş adap tavsiye eder:

1. Her durumda Allahtan kormak
2. Her işte sünnete tabi olma
3. Allah'ın iradesine teslimiyet
4. Mutluluk ve sıkıntı anlarında insandan bir şey beklememek.
5. Sevinçte ve kederde Allaha sığınmak.

Şaziliyeden Afifiye, Ahmediye, Arûsiye, Cezuliye, Derkaviye, Desukiye (bundan *Aşuriye*), *Fuadiye, Hanefiye, İlmiye, İseviye, Madaviye, Mistariye, Mürsiye, Nasırıye, Reşadiye* (bundan *Gaziye*), *Ruzukiye, Şerefiye, Vefaiye, Zafiriye, Zerukiye* türemiştir.

ŞEMSİLER

Mevlevîliğin kollarından biri. Diğeri *Veledîdir*. Kendilerini *Şemsî Tebrizîye* bağlarlar. On iki imama bağlıdır. *Alevîdirler. Melâmetî* bir görünüm arz ederler. bk. *Melâmetîlik, Mevlevîlik*.

ŞEMSIYE

*Halvetiye*nin bir kolu. *Şeyh Şemseddin Sivasî* (1520-1597) tarafından kurulmuştur. *Sivasiye* diye de anılır. *Sivasiye* ismi *Şemsiyeden* türeme *Abdülhad Nurfî Sivasî*nin 17. yüzyılda kurduğu kol

için de kullanılır. *Halvetî* zikrinin yedi ismine (*esma-i seh'a*) *Kadir, Kavi, Cebbar, Malik, Vedud* isimlerini de katarak on iki isimle zikirde bulunurlar. *Sivasiye* bundan türemiştir. bk. *Halvetiye*.

ŞEREFİYE

*Şaziliye*nin şubelerindendir. bk. *Şaziliye*.

ŞEYHİLİK

18. yüzyılda *Şeyh Ahmed b. İbrahim-i Ahsaî* tarafından kurulmuştur. *Şeyhîlere* göre on iki imam tanrının cevheridir. Dünya on iki imam sebebiyle yaratılmıştır. *Ahsaî*den sonra *Kâzım Reşdî Şeyhîliği* geliştirmiştir. Bu yüzden bu mezhebin asıl kurucusu sayılır. *Bahîlik* ve *Bahâîlikle* de ilgilidir. bk. *Bahîlik, Bahaîlik*.

ŞEYHİLİK 1

Şiîliğin bir kolu olan *İmamiye* (*Rafizîlik*)'nin *Keşfiye* ve *İsna Aşeriye* ile birlikte üç kolundan biridir. bk. *Alevîlik, İsna Aşeriye, Keşfiye*.

ŞEYHIYE 2

*Şaziliye*nin bir kolu. 16. yüzyılda *Abdülkadir b. Muhammed Şeyhî* tarafından kurulmuştur. Fas ve Cezayir'de yaygındır. *Şaziliye*.

ŞEYTANIYE

*İmamiye*nin bir kolu. *Cenab-ı Hakka* (c.c.) insan sureti izafe ederler. *Numaniye* de denir.

ŞIA bk. *Şiî*.

Şİİ

Terim, önceleri *Şia-i Osman* şeklinde *H. Ali* (k.v.) karşısında *H. Osman* (r.a.) tarafını tutanlar için kullanılmış ise de sonradan yalnızca hâlifeliğin *H. Aliye* verilmesini isteyenler bu adla anılmıştır. Araştırmacılar *Şiîliği* (*Şia-i ula, Usul-i Şia, Alinin ölümünden sonraki Şia*) üç aşamada ele alırlar. Bunlar, *H. Aliyi* sevenler anlamına *Mütevali* diye de anılırlar.

Şia-i Ula: H. Muhammedin (a.s.m.) vefatından sonra Müslümanlar arasında *H. Alinin* hâlife olmasını isteyenler de olmasına rağmen genelde önce *H. Ebubekirin* (r.a.), sonra *H. Ömerin* (r.a.) hâlife olmasına ses çıkartılmadı. Fakat *H. Osmanın* hâlifeliğinde muhaliflerin sayısı fazlaştı. Bu yüzden "*Aliyi* sevenler" ve "*Osman* sevenler" diye ayrı birer grup oluşturdular. Sonradan bu ayrılıklar daha da derinleşti.

O. Hançerlioğlu Dr. R. Dozynin İslam Tarihi adlı eserindeki görüşleri şu tarzda aktarır: Önceleri *Haricîler* ve *Şiîler* *H. Ali* yanlısı iken (*Haricîler* sonradan *H. Alinin* en büyük düşmanı oldular.) sonradan *Şiîlik* İran'da daha fazla taraftar toplarken *Haricîlik* Araplar arasında yaygınlaştı. Bunun da sebebi *Haricîlikte* insan reyinin ön plana çıkması ve demokrat bir görünüme bürünmesi, İran'da hakim olan *Şiîlikte* ise eski İran

inançlarının tesirinin ve İranlılık kisvesinin bırakılamamış olması idi. İranlılar için hakimiyet babadan oğula geçirdi. Onlar demokratik bir şekilde iş başına gelen diğer üç hâlifenin seçimini içlerine sindirememişlerdi. Onlara göre hâlifelik Hz. Muhammedden (a.s.m.) sonra peygamberin erkek evladı ol. adığı için Hz. Ali soyuna geçmeliydi. Bu duruma göre Hz. Alinin hâlifeliği Hz. Ebubekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından gaspedilmiş oluyordu. Bunun yanı sıra İranlılar hükümdarlarını tanrı soyundan görmeye alışmış oldukları için Hz. Ali ve soyunu da bu şekilde nitelemeye başladılar ve tanrının Hz. Aliye ve imamlara, hatta başka insanlara da *hulûl* ettiği inancını benimsediler. Yine Şifler'in inançlarına göre imamlar günah işlemezler, hatta işledikleri hiç bir şey de günah olmaz. Çünkü onlar masumdurlar (peygamberlik vasfı). *Vahdet-i vücüt* nazariyesinde bu görüşlerin kısmen tesiri gözlemlenebilir. Fakat bu arada hemen şunu da söylemek gerekir ki Hz. Ali (k.v.) büyük bir İslâm mücahidi ve kahramanıydı. Şayet kendi hakkının gaspedildiğine inansaydı bunu mutlaka almaya çalışırdı. Nitekim gerek kendisi, gerekse Hz. Hasan (r.a.) Hz. Muaviye (r.a.) karşısında böyle bir tutum sergilemiştir.

Usul-i Şia: Hz. Alidaha hayatta

iken Yahudî asıllı *Abdullah b. Sebe* tarafından başlatılan bir fitne hareketiyle *Şiîlik Galiye* (Müellihe), *Mufaddıla*, *Sabbe* (Teberraiye) diye üç kola ayrılmıştır. Hz. Aliden sonra *Şiîlik Galiye* (Müellihe), *İmamiye*, *Keysaniye*. *Zeydiye* diye dört kola ayrılmıştır. Şiîlik'ten *Aftahiye*, *Bohara*, *İhbariye*, *İmamiye*, *Keysaniye*, *Mufaddıla*, *Sabbe* (Teberraiye), *Salihîye*, *Şeyhiye*, *Zeydiye* (bundan da *Süleymaniye*) bunlardan da sayısız denecek kadar çok kol türemiştir. bk. *Alevilik*, *Batınilik*, *Galiye*, *İmamiye*, *Zeydiye*.

ŞUAYBIYE

Bedeviden türemiştir. bk. *Ahmediye*, *Bedevidye*.

ŞUMEYTIYE

İmamiyenin kollarından biri. Hz. Ali (k.v.), *Hasan* (r.a.), *Hüseyin* (r.a.), *Zeynelâbidin* (k.s.), *Muhammed Bakırdan* sonraki altıncı imam olan *Caferü's-Sadıkın* (k.s.) *Abdullah Eftah*, *İshak*, *İsmail*, *Muhammed* (a.s.m.), *Musa Kâzım* adlı oğullarının hepsinin imamlığını kabul ederler. bk. *İmamiye*.

ŞURAT

Haricîliğin kollarından biri. Az da olsa Filipinler'de benimsenmiştir. bk. *Haricîlik*.

ŞUREYKIYE

Galiyenin, tanrının Hz. Ali (k.v.) bedeninde zuhur ettiğini kabul eden

kollarındandır. Peygamberliğin Hz. Muhammedden (a.s.m.) sonra da devam ettiğine inanırlar. bk. *Galiye*.

ŞUTTAR

Aşk ve cezbe için ön plana aldıkları için *Melâmetîlere* verilen ad. bk. *Melâmiye*.

TAGLEBİYE

Sadiye tarikatının kollarından biridir. bk. *Sadiye*.

TAHTACILIK

Anadolu'daki *Alevî Türkmenlerdir*. Sayıları birkaç yüz bini bulur. Soyları Oğuzlar'a dayanır. *Kızılbaşlık*la eşanlamlıdır. *Şif* ve *Safevîdirler*. İlkbaharda *Damızlık* töreni düzenlerler. Bunda *Damızlık* denen bir delikanlı ev ev gezdirilerek eski Anadolu inançlarına göre *Temmuzun* dirilişi canlandırılır. *Attis* ve *Adonis* adlı bu tanrının Sümer dilindeki karşılığı *Dumuzidir*. *Damızlık* *Dumuzilik*dir. *Damızlık*ın dolaştığı evlerde kadınlar *Kybeleyi* temsil ederler. Böylece *Temmuzla Kybele* karşılaşmış olurlar. Görüldüğü gibi bu kol eski Anadolu inançlarını gelenek hâlinde hâlen devam ettirmektedir. İran'daki adı *Göranlardır*.¹ bk. *Alevîlik*, *Göranlar*.

TALIMIYE

bk. *İsmailiye*.

TARAIKIYE

Kerramiyeden türemiştir. bk. *Kerramiye*.

TAUSIYE

Şiîlikten türemiştir. 13. yüzyılda *Tausî* tarafından kurulmuştur. Tanrının *Tausîye* hulul ettiğine inanırlar. bk. *Şiîlik*.

TAYFURIYE

Bayezid el-Bistamî Ebu Zeyd Tayfurun yolundan gidenlerin oluşturduğu *tarikât*. *Bistamiye* de denir. *Aşkiye* ve *Bayramiye* bundan türemiştir.

TEBERRAIYE bk. *Sabbe*.

TENNURIYE

Bayramiliğin kolu *Bayramiye-i Şemsiyeden Tennuriyeden* ise *İseviye* türemiştir.

TEVVABIN

Şiîliğin bir kolu. *Süleyman b. Sadrü'l-Hüzaî* tarafından kurulmuştur. Hz. Hüseyinin (k.s.) şehadetî sırasında ona yardım edemedikleri için tevbe ettiklerinden dolayı bu adı almışlardır. Muharrem ayı törenlerinin bu geleneğin devamı olduğu düşünülebilir. bk. *Şiîlik*.

TICANIYE

Halvetiyenin Cemaliye kolundan *Şabaniyenin Karabaşiye* şubesiinden ayrılan *Hufniyeden* türemiştir. *Kadirilik* ve *Nakşibendîliğin* karışımı bir görünüm arz eder. *Halvetiyenin Ahmediye* kolundan

¹İMİYA, s. 34.

Cemaliyenin Şahaniye şubesinin **Karabaşiye** altkolundan ayrılan **Hufniyeden** türemiştir. Fas'lı **Ebü'l-Abbas Ahmed Ticanî** (ö. 1812) tarafından kurulmuştur. Türkiye'de de yayılma temayülü göstermiştir. **Ticanî**, evrat usulünü bizzat **H. Peygamberden** (a.s.m.) aldığını ve bunun herkese farz olduğunu ileri sürmüş, maazeretsiz olarak evradı terk edenin helâk olacağını bildirmiştir. Bunun için şefaât söz konusu değildir. Tarikat mensupları başka bir **tarikata** giremez veya başka bir veliyle görüşemez. Bu durum ise diğer **tarikatlardan** reddi manasına gelir.¹ bk. *Halvetiye, Hufniye*.

TUMANİYE

Ebu Muaz Tumanî tarafından kurulmuştur. **Mürchie** anlayışındadır. Buna göre imanı oluşturan hasletler *marifet, tasdik, muhabbet, ihlas* ve *şeriat*tır. Bu hasletlerden birini kabul etmeyen kâfirdir. İcmaen küfür sayılmayan büyük veya küçük günah işleyenler fasık değil günahkârdır. Namaz ve orucu ibadet kabul etmeden terk eden kimse kâfirdir. Sonradan kaza etme niyetiyle terk edense kâfir değildir². bk. *Mürchie*.

TUNİYE

Kerramiyeden türemiştir. bk. *Kerramiye*.

¹İMİYA, s. 107-108.

²İMİYA, s. 107.

UBEYDİYE

Ubeyd Mukteib tarafından kurulmuştur. **Mürchie** anlayışındadır. Tanrının insana benzediğini ileri süren bu mezhep mensupları, şirkten başka bütün günahların affolacağını öne sürerler. Kelime-i şehadet getiren kişiye günahların zarar vermeyeceği görüşünü savunurlar. bk. *Mürchie*.

ULYANIYE

H. Ali ve oğullarına uluhiyet isnat ederler. **H. Peygamberin** (a.s.m.) **H. Ali** tarafından gönderildiğine inanırlar.

UŞŞAKİYE

Halvetiyenin Ahmediye kolundan **Uşşakiyenin** şubesidir. İstanbul'da **Hasan Hüsameddin Uşşakî** (ö. 1592) tarafından kurulmuştur. **Cahidiye, Cemaliye, Salahiye** bundan türemiştir.³ bk. *Halvetiye, Ahmediye*.

VAHİDİYE

Kerramiyeden türemiştir. bk. *Kerramiye*.

VAİDİYE

Mürchie anlayışının karşısındadırlar. Cennet ve cehenneme gidileceğinin bu dünyada bilinebileceğini savunurlar.

VAKİFİYE bk. *Mübarekiye*.

VASILİYE

Mutezileden türemiştir. **Ebu**

³İMİYA, s. 108.

Huzeyfe Vasil b. Ata el Fazzal tarafından kurulmuştur. **Vasil, Mutezilenin** ilk düşünürüdür. Büyük günah işleyeni fasık sayar. Bu, mümin ve kâfir arası bir derecedir. Fasık tevbe etmedikçe, ebediyen cehennemde kalıcıdır. Bu hüküm aslında **Allahın** kudretini sınırlamaktır. Çünkü o, dilediğini affeder. **Allahın ilim, kudret, hayat** sıfatlarını reddeder, **kıdem** sıfatını kabul eder. Kulun amelini kendi yarattığı görüşündedir. **H. Osman** ve onu katledenlerden, **Cemel** ve **Sıffin** savaşlarına katılanlardan bir tarafın fasık olduğunu ileri sürüyordu.¹ bk. *Mutezile*.

VEFAİYE 1

Sadiye tarikatının kollarından biridir. bk. *Sadiye*.

VEFAİYE 2

Şaziliyenin bir kolu. **Şeyh Muhammed Ebülvefa** tarafından kurulmuştur. bk. *Şaziliye*.

VEFAİYE 3

Babaîliğin bir kolu. **Şeyh Mısrî** diye bilinen **Şeyh Muhammed Ebülvefayı** pir olarak tanırlar. bk. *Babaîlik*.

VEHHABİYE

Vehhabîlik Arabistan'da **Abdülvehhab b. Muhammed** (ö. 1787) tarafından kurulmuştur. **Vehhabîler** fıkhıta **Hanbelî**, itikatta **İbni Teymiyye**ye bağlıdırlar.

¹İMİYA, s. 108-109.

Bunlara göre:

Akıl değil, kitap delildir.

Müteşabih ayetleri yorumlamak küfürdür. Bunları da muhkemat gibi zahirine göre manalandırmak gerekir.

Amel imanın gereklerindendir.

Uygulamayanın katli icap eder.

Peygamberlerden, meleklerden, evliya gibi ruhanilerden yardım dilemek küfürdür.

Bidat küfürdür. Buna göre tarikata girmek, el öpmek, tesbih çekmek, kahve-sigara içmek, minare ve kubbe yapmak, mum dikmek, adak adamak, kabirleri ziyaret etmek küfürdür.

Bundan dolayı Hicaz'ı ele geçirir geçirmez bütün sahabe kabirlerini yerle bir etmişlerdir. Vakıf müesseseleri de batıldır. Bu yüzden Mekke ve Medine'deki vakıflar dağıtılıp, talan edilmiştir. **Vahhabîlerin** mutasavvıfları kâfir, amelde noksanlığı olanları müşrik sayması Batılîlar'ın teşvikişle medeniyet eserlerini tahrip ve hâlifeye isyan etmeleri zararlı sonuçlar doğurmuştur.²

VELEDİYE

Mevlevîliğin iki kolundan biridir. Diğeri **Şemsîlerdir**. Kendilerini **Mevlânânın** oğlu **Sultan Velede** bağlarlar. Sünnîdirler. Şeriate sıkı sıkıya bağlı olmalarına rağmen **vahdet-i vücud** görüşü

²FDS, s. 295-97; İS, s. 666-67.

içerisindedirler. bk. *Mevlevilik*.

YAFİİYE

*Kadiriye*den türemiştir. *Abdullah Yafî* tarafından kurulmuştur. bk. *Kadiriye*.

YAHOVA ŞAHİTLERİ

1874'te *Charles Taze Russel*, *Hz. İsanın* yaratılan ilk ve en kutsal varlık olduğu, 1000 yıllık bir saltanat kuracağı, günahkârların cehennem'de ebediyen kalmayacağı fikriyle yeni bir din anlayışı ortaya attı. Barışçılık iddiası altında askere gitmek istemez ve bayrağa selâm vermezler. Teşkilatın merkezi, New York'tadır. *Tarassut Kulesi*, *Awake*, *Yahova Şahitleri Yıllığı* adlı yayınlarının 1960'taki tirajı 150.000.000'dan fazlaydı.

Ayda 10 saat propaganda yapan *cemaat müjdecisi*, ayda 150 saat *Kitab-ı Mukaddes* incelemesinde bulunan ve propaganda yapan *öncüler*, ayda 100 saat misyonerlik görevi yapan *özel öncüler* olmak üzere üç mertebeli propaganda üyeleri vardır. Türkiye'de de oldukça önemli sayıda ulaşmışlardır.¹

YAMİYE

Yemen'deki *Yam* kabilesi *Batınîliği*. bk. *Batınîlik*.

YESEVİYE

12. yüzyılda *Hoca Ahmed Yesevî* (ö. 1167) tarafından kurulmuş

*Sünnî bir tarikat*tır.

Tarikatler genellikle *Hz. Ebubekir* (ö. 634) ve *Hz. Ali* vasıtasıyla *Hz. Muhammede* (a.s.m.) dayandırılırlar. *Yesevîliğin* sülûk silsilesi de üç kol ile *Ahmed Yesevî*de son bulur.

Birinci kol: *Hz. Muhammed* (a.s.m.), *Hz. Ebubekir*, *Selman Farisî* (ö. 655), *Kasım b. Muhammed es-Siddîk* (ö. 720-21), *Cafer Sadık* (ö. 765), *Tayfur* (*Ebu Yezid Bistamî*) (ö. 831), *Harkanî* (ö. 1034), *Ebu Ali Faremedî* (ö. 1084), *Yusuf Hamedanî* (ö. 1140), *Ahmed Yesevî*.

İkinci kol: *Hz. Muhammed* (a.s.m.), *Hz. Ali* (k.v.), *imam Hüseyin* (r.a.) (ö. 680), *Zeyne'l-Abidin* (k.s.) (ö. 694), *Muhammed Bakır* (k.s.) (ö. 732-33), *Cafer Sadık*, *Tayfur*, *Harkanî*, *Ebu Ali Faremedî*, *Yusuf Hamedanî*, *Ahmed Yesevî*.

Üçüncü kol: *Hasan Basrî* (ö. 728-29), *Habib A'cemî* (ö. 767), *Davud Taî* (ö. 801), *Siraceddin Bağdadî*, *Maruf Kerhî* (ö. 815), *Tayfur*, *Harkanî*, *Ebu Ali Faremedî*, *Yusuf Hamedanî*, *Ahmed Yesevî*.

15. yüzyılda Anadolu'da da yaygınlaşmış, özellikle *Bektaşiler* tarafından sahip çıkılmıştır. *Ahmed Yesevînin Babai, Haydarî, Bektaşîliğe* benzer tarzda Horasan melâmiyesini oluşturduğu söylenirse de bu ihtimal zayıftır. *Yesevî Yusuf Hamedanî mensuplarından*. *Yesevîlik Nakşibendî görüşlerine* yakın bir

¹İMİYA, s. 109-110.

tarikattır.

Bunlara göre *Yesevî* müridi zeki, idrakli, vefalı olmalı sözünde durmalı, misafir ağırlamaktan hoşlanmalı, şeyhini son derece üstün tutmalı ve ona kayıtsız şartsız itaat etmeli. *Yesevîliğin* zikir usulü *Nakşibendîler* tarafından benimsenmiştir.¹ bk. *Nakşibendilik*.

YEZİDİLİK

Haricîliğin İbaziye kolundan türemiş bir mezheptir. Basralı *Yezid b. ebi Eniserü'l-Haricî* tarafından kurulmuştur. *Hz. Muhammed in* (a.s.m.) son peygamber olmadığını, İran'dan başka peygamberlerin çıkacağını ve bunların ümmetinin *Sabiiler* olacağına inanırlar.

Şeyh Adiy b. Müsafir (ö. 1162) bahsedilen peygamber olarak kendisine vahyedildiğini iddia ettiği *Kitabü'l-Cilve* ve *Mushaf-ı Reş* adlı iki küçük risale ile ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisinde her dönemde bir peygamber geleceği, *Melek-i Tavus* dedikleri *Şeytanın* aslında *Allahın celâl* isminin bir tezahürü olduğunu ve bunun kendilerini koruyup kurtaracağını, iyilik ve kötülüğün bu dünyada olduğunu savunmuşlardır. İkinci kitap ise kâinatın yaratılışını anlatır. Bu arada *Allaha* (c.c.) cisim de izafe ederler ve son yaratma eylemine

başkalarını da ortak ederler. Bu iki kitabın aslı Kürtçe'dir ve *Yezidîler* dualarını Kürtçe yaparlar. *Melek Tavus* denen *şeytan Yezib b. Muaviye* şeklinde görünmüş ve ehl-i Beyt-i yenmiş sonra da *Yezid, tenasüh* yoluyla *Adiy b. Müsafir* olarak ortaya çıkmıştır. *Yezidîler* çocuklarını hem vaftiz, hem de sünnet ettirirler. *Adiyin* defnolduğu Laleş'te hac yapmayan kâfirdir. Namaz kılan, Müslüman'ı gören *Yezidînin* onu öldürmesi veya intihar etmesi, ya da bir hafta oruç tutması gereklidir. Güneş doğarken ve batarken üç kere rükua giderek namaz kılarlar. İbadetlerini kimsenin görmesini istemezler. Oruçları üç gündür. Din adamları ise 80 gün oruç tutarlar. Ancak *Hasan Basrî* soyundan olanlar okuma yazma öğrenebilirler. Mirler, İhtiyarlar, Pirler, Şeyhler, Kuçekler, Kavvallar, Fakirler, Müritler diye yedi sosyal sınıfa ayrılırlar. Bunlar kendi sınıfının dışındakilerle evlenemezler. Bazı araştırmacılar *Yezidîlerin* şeytana taptıklarını da ileri sürerler. Marul, bakla, balık, geyik yemeyi ve ş harfiyle başlayan kelimeleri söylemeyi yasaklarlar. Oturak elbise giymek, tuvalete, hamama girmek bunlara göre yasaktır. *Yezidîler* bu, çağa uymayan görüşlerini kısmen terk etmek zorunda kalmışlardır.²

YUNUSİYE

¹İS, s.696; T ve T, s.177-187.

²İMİYA, s. 110-111.

İmamiyenin Tanrı'nın zatını insana benzeten kollarından biri. Müşebbihedirler. Yunus b. Avn Numeyrî tarafından kurulmuştur. Cenab-ı Hakkın (c.c.), Arş üzerinde oturduğunu ve meleklerin onu görebildiklerini, meleklerin Arş'ı, Arş'ın da Allahı taşıdığını iddia ederler. İnancı olan günahlarından dolayı cezalandırılmaz şeklinde bir düşünce içindedirler.¹ bk. İmamiye, Müşebbihe, Şiilik.

ZAFERANİYE

Neccariyeden türemiştir. Üzümlü çok sevdiği rivayet edilen Zaferanî tarafından kurulmuştur. Bu tarikatın mensupları şeyhlerine olan saygı yüzünden üzüm yemez. Zaferana göre kelâm mahlûktur. İmamet Hz. Ali (k.v.) soyuna aittir. Rey şehri civarında yaygındır. bk. Neccariye.

ZAFİRİYE

Şaziliyeden türemiştir. 19. yüzyılda Şeyh Hasan Zafir tarafından kurulmuştur. bk. Şaziliye.

ZAHİDİYE

Ebheriye tarikatı kollarındandır. Taceddin İbrahim ez-Zahid el-Geylanî (ö. 690) tarafından esma-i selâse (üç isim) zikrini ilk defa esma-i seb'a (1.La ilâhe illallah, Allah, Hu, Hakk, Hay, Kayyum, Kahhar) şeklinde talim ettirdi. Halvetiye ve Safaviye bundan türemiştir.

ZAHİRİYE

9. yüzyılda Davud Zahirî tarafından Bağdat'da kurulmuştur. Kur'an ve hadislerin zahirine bakarak hüküm verdikleri için bu adı almışlardır. İnsan aklının dinî problemleri çözmede tek başına yeterli olmayacağını savunurlar.

ZERRAMİYE

İmamet'in Hz. Aliden sonra Muhammed Hanifiyeye, ondan da diğerlerine intikal ettiğine inanırlar.

ZERRARİYE

İmamiyenin kollarından biri. Allahın (c.c.) niteliklerini insanî niteliklere benzettikleri için Müşebbihedirler. Allahu taalanın (c.c.) yalnızca hayat sıfatını tanır, diğerlerinin hâdis olduğuna inanırlar. bk.İmamiye, Müşebbihe.

ZERUKİYE

Şaziliyenin şubelerindendir. bk. Şaziliye.

ZERRİNİYE

Kerramiyeden türemiştir. bk. Kerramiye.

ZEYDİYE

Kendilerini Hz. Alinin (k.v.) torunu Zeynelâbidinin (k.s.) oğlu Zeyde bağlı kabul eden tarikat. 8. yüzyılda kurulmuştur. Sünnîliğe en yakın Şiî mezhebidir. Daha az layık olanın da imam olabileceği düşüncesinden hareketle Hz. Ehubekrin (r.a.) hâlifeliğini kabul

ederler. Bu görüş sebebiyle Zeydi terkedenlere Rafıza, Zeyde bağlı kalanlara da Zeydiye denmiştir. Zeydiyeden Butriye, Naimiye, Surhubiye, Süleymaniye türemiştir.¹ bk. Alevilik.

ZEYİNİYE

Sühreverdiden türemiştir. 15. yüzyılda Zeynüddin Ebu Bekr Hafî (ö. 1435) tarafından Herat'ta kurulmuştur. Bursa ve İstanbul'da da yaygındır. Sünnî bir tarikattır.

ZİYADİYE bk. Sufriye.

ZUHARİYE

Müşebbihenin Tanrı'nın sıfatlarını insanî sıfatlara benzeten kollarından biri. bk. Müşebbihe.

ZÜHRİYE

Halvetiyenin Ahmediye kolundan Ramazaniyenin Sinaniye şubesinden türemiştir. Seyyid Ahmed Zührî (ö. 1744) tarafından kurulmuştur. bk. Halvetiye, Muslihiye.

İmamiyenin kollarından biri. Allahın (c.c.) niteliklerini insanî niteliklere benzettikleri için Müşebbihedirler. bk.İmamiye, Müşebbihe.

¹İMİYA, s. 78-79, 11.

¹İMİYA, s. 112.

6.Sözün Sonu

Müslümanlar'ın, sufleri kâfirlikle itham etmesi doğru değildir. Bu sözün, söyleyen veya söylenene raci olacağı unutulmamalıdır. Birçok meselede olduğu gibi bunda da hüküm vermek bize düşmez.

Din adamlarımızın, *İslâmiyetin* ilme aykırı bir yönünün olmadığını izah için çaba göstermelerine rağmen yirminci yüzyıl Türkiye'si'nin bazı aydınları her meselede dini kötülemeyi ve hedef tahtası yapmayı kendilerine düstur edinmişlerdir. Üstelik bu tip insanlara göre ilim ve fen, kendi maddî iştihalarını tatmin etmek için vasıttan öteye gidemez. Böyleleri maneviyatta kördür. Noksanlıklarına rağmen ahkâm kesmekten de geri durmazlar. Nitekim şu satırların yazıldığı sırada ezanın Türkçe okunması gündeme getirilmeye çalışılıyordu. Düşünmüyorlar ki "*Eğer sen namaz kılmıyorsan, ezan Türkçe okunmuş, Arapça okunmuş sana ne?*"

Tasavvuf

سُنَّةُ أَصْلُ التَّصَوُّفِ مُلَازِمَةُ الْكِتَابِ وَالسُّ

"Kur'an-ı Kerîme ve Resulullahın sünnetine sınıksız sarılmaktır...."

Âlimin en önemli özelliklerinden biri hakkı söylemek, gerçeği saklamamak, ilmin gereğini yapmaktır. Haksızlık karşısında susan dilsiz şeytan "*şeytan-ı ahras*" gibidir. Bazı ansiklopedi veya sözlüklerde söylenenleri mantık süzgecinden geçirmeden doğru kabul etmeyelim. Meselâ *Meydan Larousse*'ta *Nakşîlik* hakkındaki "*Sünnîliğin bütün görüşlerini benimseyen, Aşırı ölçüde dine bağlı olanların tercih ettikleri bir tarikatıdır, asırlardan beri vardır, Türk kültür tarihinde yeri büyüktür.*" gibi ifadeler birçok *tarikat* mensuplarının hakkını inkâr etmekte, bu kimselere karşı antipati oluşturmaktadır. Oysa *İmam-ı Rabbanî*'nin (r.a.) Hindistan'da sapık görüşlü *Ekberşah* (ö. 1605)'a, *Şeyh Şamil*'in Kafkasya'da Ruslar'a, günümüzdeki mücahitlerin Afganistan'da Rus ve başka gruplara ve yine birçok ehl-i *tarikatın* İstiklâl Harbimizde yedi düvele karşı mücadelelerini unutmak kültürümüze ve kendimize ihanet

olur.¹

Beri taraftan *tarikât* tanıtma uğruna televizyonlarda artistler gibi boy göstermenin veya keramet izharında bulunmanın, makul hiç bir yanı yoktur. Üstelik bazı gösteriler yürekleri titretirken, bazıları tiksindirici dahi olabiliyor. Ayrıca küçük çocukların benzeri hareketleri tekrarlayacakları, birbirlerini *şişleyeceklerini* de düşünürsek hayır yerine şerre vesile olunabileceği hatırdan çıkarılmamalıdır. *Pirine* saygısı olan bir mürit bu yola sapmaz ve gereksiz yere ona eziyet vermez. *Cüneyd* (kuddise sırruhu) gibi bir kutb-ı azam'ın taşkınca sözler söylediği için ikinci bir seferde *Hallac-ı Mansurla* görüşmek istemediği hatırdan çıkarılmamalıdır. Hem keramet izharı veliliğin belki başlangıcında vuku bulur. *Büyükler* bu yola pek girmezler. *Mevlâna* ve *Hallac-ı Mansur* gibi büyük zatların, sonsuz veya yedi merhale olarak kabul edilen velâyet makamlarının ancak dördüncü basamağında olduğu iddiasında bir hakikat payı aramak gereklidir. Gerçek veli kendisinden kerametler sudur eden kimse değildir. Belki ondan zuhur eden halleri kendisi de bilmez. Aslında o bunların vuku bulmasını da istemez. Ama *Allahu taâlâ* bunları ona ihsan eder. Gerçek müminde *kibir, gurur, ucb, ye's* yok; *tevazu* ve *mahviyet* vardır.² Zaten *tasavvuf* bir hâl meselesidir, sadece yaşanır, anlatılmaz.

Asl olan dini yaşamaktır. Unutulmamalıdır ki İslâm'ın ilk yüzyıllarında *tasavvufî* hareketler pek görülmez. Bu yüzden *tasavvuf* yaşantısını İslâm'ın ana düsturu gibi görmek yanlıştır. Şu asırda sünnete sarılan, yüz şehit sevabıyla müjdelenmiştir. Yaşayışımızı dine göre düzenlemek zor değildir. Günün yirmi dörtte biri veya az fazlası bu iş için yeterlidir. Bundan fazlası şahsın gücüne kalmıştır.

Cengiz döneminde halkın teselli yeri olan tekkeler, insanları maneviyata yöneltmekle belli bir görevi yerine getirmişlerse de günümüzde de aynı davranışı beklemek doğru değildir. Herkes sufilik mesleğinde olsa, bu memleketin ekonomisi, iktisadiyatı, siyaseti, üretimi, yurt savunması.. sekteye uğrar. Dış güçlere karşı büyük bir zaafiyet içine düşeriz. Bu durumda kimse uzlete ve inzivaya çekilecek yeterli zaman ve zemin dahi bulamaz. *Mistisizm* tek başına bizi kölelikten kurtaramaz. Dergâh-ı uluhiyete yaklaşım derken maddî istiklâliyetimizden de oluruz.

Suffinin kalp temizliğini elde etmek iddiasıyla kendini dış dünyadan tecrit

¹M. Es'ad COŞAN, *Tasavvufa Giriş ve İslâm'da Nefis Terbiyesi*, s.66, 87, Furkan Neşriyat, Konya, 1991, 144 s.

²a.e., s. 62; Reynold A. NICHOLSON, *İslâm Süfîleri*, s. 108.

etmesi, çevredekiler temiz olmadığı sürece bir anlam ifade etmez.

Sufî, mistisizmini yaşayabilmek için diğer insanlara muhtaç olduğunu unutmamalı, diğer insanlar da hiç olmazsa kültür hayatına gelen çok renkliliği, hatta birleştirici özelliği olduğu kabul edilen -*Yunus*'ta, *Mevlânada* olduğu gibi- *tasavvuf* ehlini, -anarşizme ve bölücülüğe alet olmamaları kaydıyla- hoş görmelidir.

Şathiyat kitaplarında insanı irkitecek ifadelere dikkat ederek Prof. Dr. *Erol Güngörün İbni Haldundan* naklettiği sufiye'nin reddi veya kabulü konusuyla ilgili sözleri ilgi çekicidir:

Mücadele ve nefis muhasebesi yaparak zevk vecd hâline varan suffiler'e ancak gıpta edebiliriz. Zevk ve vecd yoluyla *Allah*'ın sıfatları, arş, kürsî, ruh vs. gizli ilimler ve varlıkların birbirinden suduruna dair keşf yoluyla bilgi elde ettiğini iddia eden suffilerin kazandığı şeyler hakkında bir şey söylemek doğru değildir. Keramet ve tasarruf durumunda olanları ise zaten inkâr edemeyiz. Şeriatin zahirine muhalif görünen sözler (şathiyat) söyleyenlere karşı insaflı davranmak ve bunlara dair hükmü *Cenab-ı Hakk*'a bırakmak yerinde olur.¹

Hal'i yaşayan bilir. *Hal* ehlinin hâlinde hâl ehli anlar.

¹İTM, s.220.

Faydalanılan Kaynaklar

- ALPASLAN, Ali (Prof.Dr.), **Şeyh Galib**, Kültür ve Turizm Bakn, Ank. 1988, 184 s., (G).
- ALTINTAŞ, Hayrani (Dr.), **Marifetname'de Tasavvuf**, Cımtay Matb. İst. (MT).
- Ana Britanica, "Ene'l-Hak", VIII, 188 "Hallac-ı Mansur", X, 318, (AB).
- ATEŞ, Süleyman (Doç. Dr.), **İslâm Tasavvufu**, Pars Matb. Ank., 1972.
- AYAN, Hüseyin (Doç. Dr.), **Tasavvuf İstilahları**, Atatürk Üni., Fen-Ed. Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm ders notları, Erzurum, 1983, 12 s.
- BANARLI, Nihad Sâmî, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, ME Bsmv, İst., 1971-74, (RTET).
- _____, **Târih ve Tasavvuf Sohbetleri**, Kubbealtı, İst. 1984, 264 s.
- BOLAY, S. Hayri (Prof. Dr.), **Felsefî Doktrinler Sözlüğü**, 5. bs., Akçağ, Ank. s.1990, 308 s, (FDS).
- Büyük Larousse**, (BL).
- CANDOĞAN, Kâmil - SEFER, Malak, **Nefahatü'l-Üns min Hadarati'l-Kuds Tercümesi**, Mevlâna Nureddin Abdurrahman ibn Ahmed Câmî, Bedir Yayn., Tan Matb., İst. 1971, (NÜ).
- CEBECİOĞLU, Ethem, **Hacı Bayram Veli**, Kültür Bakn., Ank., 1991, 228 s.
- CHALLAYE, Félicien (Çev.: Samih Tiryakioğlu), **Dinler Tarihi**, İkinci Basılış, Varlık Yayn., İst., 1972, (DT).
- COŞAN, M. Es'ad (Prof. Dr.), **Tasavvufa Giriş ve İslâm'da Nefis Terbiyesi**, Furkan Neşriyat, Konya, 1991, 144 s.
- ÇAĞATAY, Neş'et (Prof. Dr.), **İslâm'da Mezhepler ve İnanç Yolları Ansiklopedisi**, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Neş'et ÇAĞATAY, Doç. Sabri HİZMETLİ Nevzat KAYA, Selahattin SADIKOĞLU, Rüştü ŞARDAĞ, Mehmet TAYŞI, Muammer ÜLKER, Prof. Dr. Tahsin

- YAZICI, Güneş Gazetesi Yayn., İst. Tarihsiz, 125 s, (İMİYA).
- ERAYDIN, Selçuk (Dr.), **Tasavvuf ve Tarikatlar**, Marifet Yayn., İst., 1964., 306+XXX s, (T ve T).
- ERDEM, Hüsamettin (Doç. Dr.), **Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi**, Kültür Bak., Ank. 1990, 126 s.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, **Marifetname**.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, **100 soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar**, İst. 1969, (100 STMT).
- _____, **Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri**, Gül Matbaası, İst., 1977, XVI+416s.
- _____, **Yunus Emre, Risâlat al Nushiyya ve Divan, Önsöz-Lugat-Açıklama**, İst., Sulhî Garan Matb. Koll. Şti., 1965, LIII-310 s.
- GÜLER, Ali, "Bir Bilene Soralım", **Türkiye Gazetesi**, 10.1.1990, s.9.
- GÜNGÖR, Erol (Prof. Dr.), **İslâm Tasavvufu'nun Meseleleri**, Ötüken, İst., 1984, (İTM).
- HANÇERLIOĞLU, **Felsefe Sözlüğü**, Orhan, Remzi Kitb., İst. 1989, 520 s, (FS).
- _____, **İnanç Sözlüğü, Dinler-Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler**, Remzi Kitb., Büyük Fikir Kitapları Dizisi, İst. 1975, 861 s, (İS).
- İPEKTEN, Haluk (Prof.Dr.), **Nailî Divanı**, Akçağ, Ank. 1990, 341+Osm. metin., (N).
- _____, **Nailî**, Kültür ve Turizm Bak., Ank. 1986, 160 s., (Na).
- İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, "Hallac-ı Mansur", İhlâs Matbaacılık ve Dağıtım A.Ş., İst. 18 c, (İAA).
- İslâm Ansiklopedisi**, "Hallac-ı Mansur", V-I, 167, "Tarikat", XII-I, 1 v.d. "Tasavvuf", XII-I, 26 v.d, (İA).
- KABAKLI, Ahmed, "Körkandil Ol da Gel mi?", **Gün Işığında, Tercüman**, 29.12.1989, s. 2.
- _____, **Türk Edebiyatı**, c 1, Türkiye Yayn., İst., 1968) c II, s.119, (TE).
- KALKIŞIM, Muhsin (Dr.), **Şeyh Gâlib Divanı**, Akçağ, Ank. 1994, 461+164s., (ŞG).
- KAM, Ferîd, **Vahdet-i Vücûd**, Matbaa-i Amire, İst., 1331.
- _____, **Dinî Felsefî Sohbetler**, Sadeleştiren: S. Hayri

- BOLAY, Diyanet İşleri Yayn., Ank. Tarihsiz, 187 s.
- KEKLİK, Nihat (Prof. Dr.), **Felsefenin İlkeleri**, İst. Üni. Ed. Fk. Yayn., İst. 1987, XVI+352 s, (Fİ).
- KIRKINCI, Mehmed, **Dar'ül-Harb Nedir?**, 3. bs., Cihan Yayn., İst. 1992, 80 s.
- _____, **Alevilik Nedir?**, Cihan Yayn., İst., 1990, 188 s.
- _____, **Kader Nedir?**, 11. Baskı, TÜRDAV, İst. 1992, 160 s.
- _____, **Ruh Nedir?**, TÜRDAV, İst. 1992 200 s.
- KIRKKILIÇ, H. Ahmet (Dr.), **Sultan Üçüncü Murad**, Kültür ve Turizm Bak., İst. 1988, 192 s., (M).
- KÜRKÇÜOĞLU, Kemâl Edip (Prof. Dr.), **Seyyid Nesîmî Divânı'ndan Seçmeler**, Kültür ve Turizm Bak. Yayn. 1000 Temel Eser, 2. bs. Ank. 1985, XXXII + 412 s.
- LEVEND, Agâh Sırrı, **Divan Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, 3. bs. Enderun Kitb., İst. 1980, (DE).
- MAZIOĞLU, Hasibe (Prof.Dr.), **Fuzulî ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler**, Kültür Bakn., Ank. 1992, 244 s., (F).
- Meydan Larousse**, (ML).
- NICHOLSON, Reynold A., **İslâm Sûfileri**, The Mystics of İslam, Çev.: Doç. Dr. Mehmet DAĞ, Doç. Dr. Kemâl IŞIK, Doç. Dr. Ruhi FİĞLALİ, Dr. Abdülkadir ŞENER, Dr. Rami AYAS, Dr. İsmet KAYAOĞLU, Kültür Bak. Yayn., İst. 1978, 156 s.
- OLGUN, Tahir (Tahirü'l-Mevlevî), Tercüme ve Şerheden, **Mesnevi, Mevlânâ Celâlüddin Rûmî**, İkinci bs., Selâm Yayn., Konya 1971.
- ONAY, Ahmet Talât, **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ank. 1992, 500 s.
- Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü I**, Bir Yayn., İst., Tarihsiz, (ÖAPS).
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri (Doç. Dr.), **101 Soruda Mezhepler**, Hürriyet Ofset, İst., 1988, 64 s, (101 SM).
- _____, **Açıklamalarıyla 40 Hadis**, Hürriyet Ofset, İst. 1986, 64 s, (A 40 H).
- _____, **Allah Kelâmı Ayetler**, Hürriyet Ofset, İst. 1988, 64 s.
- _____, **Büyük Tarikatlar**, Hürriyet Ofset, İst. 1986, 64 s,

- (BT).
 , **İslâmî Bilgiler Rehberi**, Hürriyet Ofset, İst. 1986, 62 s. (İBR).
 , **İslâmî Bilgiler Rehberi**, Hürriyet Ofset, İst. 1986, 62 s.
 , **Tasavvufun Rûhu ve Tarikatler**, Sidre Yayn., İst., 1988, 250 s.
 PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Teyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2. bs. ME Bsm., İst. 1971, Ene'l-Hak md., I, 540 Sofi md. III, 245 v.d., Tarikat md., III, 403 v.d. Tasavvuf md., III, 413, (OTDTS).
 PALA, İskender (Dr.), **Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü**, Akçağ, Ank. 1992, 554 s, I-II c., (DŞS).
 Rehber Ansiklopedisi, "Hallac-ı Mansur", VII, 61 v.d. "Tarikat" md. XVI, 145 "Tasavvuf", XVI, 148, (RA).
 Said Nursî, Bediüzzaman, **Barla Lâhikası**, Envâr Neşriyat, İst. 1991, 384 s., (BL).
 , **Emirdağ Lâhikası**, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 288+248 s.(EL).
 , **Kastamonu Lâhikası**, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 268 s. (KL).
 , **Lem'alar**, Envâr Neşriyat, İst. 1990, 452 s. (L).
 , **Mesnevî-i Nuriye** (Türkçe Tercümesi), Envâr Neşriyat, İst. 1990, 272 s. (MN).
 , **Muhakemât**, Matbaa-i Ebûzziyâ, Kostantiniyye 1327 (1911), 162+30 s. (MU).
 , **Sözler**, Envâr Neşriyat, İst. 1991, 792 s. (S).
 , **Şuâlar**, Envâr Neşriyat, İst. 1988, 764 s. (Ş).
 , **Mektûbat**, Envâr Neşriyat, İst. 1991, 526 s. (M).
 SEDAT, Mehmet, "Mesnevîdeki "Ney" Kelimesi" Hikmetler, **Türkiye**, 2 12.1989, s. 9.
 SENA, Cemil, **Büyük Filozoflar Ansiklopedisi**, Nebioğlu Yayn., İst. Tarihsiz, 4 c, (BFA).
 SÉROUYA, Henri, **Mistisizm Gizemcilik Tasavvuf**, Çev.: Nihal Önal, Varlık Yayn., İst. 1967, 158 s.
 SOYKUT, İ. Hilmi, **Açıklamalarıyla XII. Asırdan XX. Asra kadar Türk Şiirinin Tasavvuf, Hikmet ve Felsefeyle Dolu Unutulmaz Mısra'lar**, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık A. Ş., İst., 1968, 1156 s.

- (UM).
 SOYSAL, Orhan, **Eski Türk Edebiyatı Metinleri**, Sevinç Matb. Ank. 1978, XVI + 728, (ETEM).
 SUNAR, (Prof. Dr.) Cavit, **Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe**, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yayn., 442. s.
 , **Tasavvuf Tarihi**, Ank. Üniversitesi, İlahiyat Fak. Yayn., 130, Ank. Üniversitesi Basm., Ank., 1975, 228 s, (TT).
 ŞAHİN, M. Abdülfettah, **Şüpheler ve Çıkış Yolları I**, Son Havadis Web Ofset, İst. 1990, 198s, (ŞÇY).
 TARLAN, Ali Nihad, **Şeyhî Divanını Tedkik**, Ed. Fak. Matb., İst. 1964, XII+294, (ŞDT).
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yayn., 7c, (TDEA).
Türk Ansiklopedisi, "Hallac-ı Mansur", XVIII, 413 v.d.; "Tarikat", XXX, 462; "Sufi", XXIX; "Tasavvuf", XXX, 471, (TA).
 TİMURTAŞ, Faruk K. (Prof. Dr.), **Yunus Emre Divanı**, Kültür Bak. Bin Temel Eser, Ank. 1980, VIII + 346 S.
 , **Yunus Emre Divanı**, Tercüman 1001 Temel Eser, İst. 1972, 240s.
 ULUDAĞ, Süleyman (Dr.), **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yayn., İst. 1991, 552s., (TTS).
 ÜNAL, Harun, **Kırk Hadis, Tasavvufi Yorumlarıyla**, Sadreddin Konevî'den, Vahdet Yayn., İst. 1984, 120 s, (KH).
 YAZICI, Tahsin, **Tasavvufun İlkeleri, Risale-i Kuşeyri**, Kuşeyrî'den, Tercüman 1001 Temel Eser, İst. 1978, 2c. 384 s, (RK).
 YAZIR, Elmalılı Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Çelik Şura Yayn., İst. tarihsiz.
 YEĞİN, Abdullah-Abdülkadir BADILI-Hekimoğlu İSMAİL-İlham ÇALIM, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat**, TÜRDAV, İst., 1985), s. 1034, (OTABL).